

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№1 (29) қаңтар-наурыз 2022

ISSN 2710-3994

Бас редактор:

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы

Редакциялық алқа:

Абашиин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызғыз мемлекеттік университетінің ректоры. (Қырғызстан)

Аяған Бүркітбай Фелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбаи Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)

Әбусеитова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БжҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Голден Кэтті Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан)

Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешимұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Исламжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)

Римантас Желвис (Želvyus Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Жауапты редактор:

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Редактор:

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы

Жауапты хатшы:

Қоңқабаева Арайлым

Техникалық хатшы:

Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Абашин Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт-Петербурге (Россия)

Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)

Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Абусейтова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана» Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны г. Гданьска (Польша)

Римантас Желвис (Želvyis Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)

Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожжахметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан)

Ответственный редактор:

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна

Научный редактор:

Козыбаева Махаббат Маликовна

Редактор:

Кубеев Рустем Джаулыбайулы

Ответственный секретарь:

Конкабаева Арайлым Нурболатовна

Технический секретарь:

Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Members of editorial board:

Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)

Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)

Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshevna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassievna – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)

Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Matyghanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)

Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)

Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)

Rimantas Želvyys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)

Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Executive Editor:

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna

Scientific Editor:

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Editor:

Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich

Executive Secretary

Konkabayeva Arailym Nurbolatovna

Technical secretary:

Khumarzak Altynbek

Редакцияның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы

Алматы қ., Шевченко көш., 28,

ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

«**edu.e-history.kz**» журналының редакциясы

Телефон: +7 (727) 261-67-19

E-mail: edu.history@bk.ru

Электрондық мекен-жайы: www.edu.e-history.kz

Журнал 2013 жылдан бастап шығады.

Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің

Байланыс ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркеліп,

№ 14602-ИА куәлігіне ие болды.

FTAMP 03.01.09 DOI 10.51943/2710_3994_2022_1_5

АРАБТІЛДІ ДЕРЕКТЕРДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫ

І.Ғ. Ғалымова^{1*}

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы

* Автор-корреспондент

E-mail: i-n-k-a-r@mail.ru (Ғалымова)

Андатпа. IX-X ғасырларда араб географтарының классикалық мектебі қалыптасып, «Жолдар мен елдер» (ал-масалик ва-л-мамалик) деп аталатын біршама еңбектер жарық көріп жатты. Көптеген араб саяхатшылары мен зерттеушілері Шығыс Еуропа мен Орталық Азия елдері мен халықтары туралы мәліметтер жинақтай бастады.

Осыған сәйкес, мақалада арабтілді жазба деректерді саралау арқылы, Орталық Азия аймағын мекендеген этностарды бөліп көрсетуге көңіл бөлінді. Аталмыш аймақ халықтарының этникалық тарихын зерттеу негізінен, сенімді деректік базаны қамтамасыз етумен тікелей байланысты болғандықтан, арабтілді деректерге қысқаша шолу жасалынған. Тақырыпты зерттеуде араб географтары Ибн Хордадбехтің, Макдисидің, Ибн Хаукальдың, Ибн Рустенің, әл-Истахридін, әл-Масудидің, әл-Идрисидің және тағы да басқа ғұламалардың еңбектерінің маңыздылығына назар аударылған.

Түйін сөздер: Орталық Азия, жазба деректер, этнос, этникалық болмыс, этникалық тарих.

Кіріспе. IX – X ғасырларда Араб халифатының құрамына кірген әртүрлі елдер арасында ғылыми, мәдени және сауда қатынастарының қарқынды дамуы жүзеге асып жатты. Дәл осы кезде, ислам әлемінде сипаттамалық география саласында жазылған көптеген еңбектер пайда болды. Бұл еңбектерді жазудағы басты мақсат – керуен қозғалысына ыңғайлы болу, жаулап алған елдердің қарқынды дамуы және әкімшілік басқару үшін ислам әлемінің әртүрлі бөліктерінің карталарын құрастыру және оларды егжей-тегжейлі сипаттау еді. Сипаттамалары бар географиялық карталар топтамаларын қамтитын мұндай еңбектер әдетте «Китаб әл-масалик уә-л-мамалик» («Жолдар мен елдер кітабы») деп аталды және сол кездегі Араб халифатының саяси және әкімшілік бөлінуін айқын көрсетті. Бұл бағытта жазылған еңбектер батыстан шығысқа қарай келесі ретпен орналастырылған 21 немесе 22 картаны қамтыды: дүние жүзінің дөңгелек картасы, арабтар елі, Фарс теңізі, әл-Мағриб, әл-Андалус (Испания), Сицилия, Египет, Аш-Шам (Сирия), ар-Рум теңізі (Жерорта теңізі), әл-Жазира (Месопотамия), әл-Ирак, Хузистан, әл-Фарс, Кирман, әл-Синд, Арминия (Әзербайжан және Арранмен бірге), әл-Жибал, ад-Дайлам (Табаристанмен бірге), әл-Хазар теңізі (Каспий теңізі), Хорасан және Фарс шөлі, Сиджистан, Хорасан және Мауереннахр.

Еуропада араб карталарының мұндай жинақтары Ислам атласы деген атпен белгілі болды (Камолитдин, 2021: 3).

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің деректік негізін Орталық Азия мен Қазақстан туралы мәліметтерді қамтитын IX-XIII ғасырдың басындағы араб тарихи-географиялық еңбектері құрайды.

Араб тарихи деректері кіретін бірінші топқа: «Тарих Халифа ибн Хайят» («Халифа ибн Хайят тарихы»), «Китаб футух әл-булдан» («Елдерді жаулап алу кітабы») әл-Балазури, «Китаб әл-футух» («Жаулап алулар кітабы») әл-Куфи, «Та'рих» («Тарих») әл-Иа'куби (әл-Якуб), «Китаб әл-булдан» («Елдер кітабы») Ибн әл-Фақиһ, «Китаб ахбар ат-тивал» («Ұзақ хабарлар кітабы») ад-Динавари, «Китаб әл-бад' ва-т-та'рих» («Жаратылыс және тарих кітабы») Мутаххар ибн Тахир әл-Муқаддаси, «Та'рих ар-русул ва-л-мулук» («Пайғамбарлар мен патшалар тарихы») ат-Табари,

«Әл-Кәмил фи-т-та'рих» («Тарих бойынша толық жинақ») Ибн әл-Асир, «Мурудж аз-заһаб ва маадип әл-жауһар» әл-Масуди, т.б. жатады.

Екінші топқа: әл-Хорезмидің «Китаб сурат әл-ард» («Жер суреті кітабы») географиялық еңбектері, Тамим ибн Бахрдың аты сақталмаған еңбегі және үзінділері, кейінгі авторлардың Ибн Хордадбехтің «Китаб әл-масалик уа-л-мамалик» («Жолдар мен мемлекеттер кітабы»), «Китаб әл-булдан» («Елдер кітабы») әл-Иа'куби, Ибн әл-Фақихтың аттас еңбегі, «Китаб әл-ә'ләк ан-нафиса» («Бағалы алқалар кітабы») Ибн Русте, «Китаб әл-Харадж уа-сан'ағ ал-китаба» («Харадж кітабы және хатшылық өнері») Кудама ибн Джафар, «Китаб ат-танбих ва-л-ишраф» («Ескерту және қайта қарау») әл-Масуди, әл-Истахридің «Китаб әл-масалик ва-л-мамалик» («Жолдар мен мемлекеттер кітабы») және Ибн Хаукалдың осы аттас еңбектерін жатқыза аламыз.

Мақалада қарастырылған негізгі әдіснама IX-XIII ғасыр басындағы араб жазба деректерін салыстырмалы тарихи зерттеуге негізделеді: әртүрлі дереккөздерден алынған мәліметтерді дәйекті түрде салыстыру, олардың мәліметтері бойынша этникалық тарихи сипаттамаларды анықтау, алған мәліметтерді талдауға көңіл бөлінген.

Талқылау. Қазақ шығыстанушыларының соңғы онжылдықтардағы күш-жігері ғылыми айналымға енгізілген жазбаша деректердің ауқымын айтарлықтай кеңейтті. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Шығыстану институты «Қазақстанның, Орталық Азияның басқа елдерінің тарихы мен мәдениеті және олардың XIII-XIX ғасырлардағы қарым-қатынастары туралы араб-парсы-түркі, қытай деректері» атты үлкен тақырыпты әзірлеуде. Болашақта осы материалдардан Қазақстан мен Орталық Азия тарихы мен мәдениеті бойынша Шығыс ескерткіштерінің тізімін қалыптастыру жоспарлануда.

2004-2009 жылдар аралығында «Қазақстан тарихы парсы, түркі, араб, қытай, моңғол, армян деректеріндегі», «Қазақстан тарихы шығыс миниатюраларында», «Қолжазбалар» атты кітаптар сериясы (30 томдық) және «Анри Мозер қорынан Қазақстанның тарихы мен мәдениетіне қатысты артефактілер», «Шақпақ ата», Цин дәуіріндегі қытай-қазақ қатынастары туралы мұрағат құжаттарының жинағы (2 факсимил, 4 том) жарық көрген.

Әсіресе, М.Х. Әбусейітованың шығыс авторларының араб және парсы тілінде жазылған шығармаларын ғылыми ортаға қосу ерекше маңызға ие. Алғаш рет Джувайнидің «Тарих-и джахангушай», Хасан-бек Румлудың «Ахсан ат-таварих», Ескендір Муншидің «Тарих-и аламара-йи Аббаси», Мухаммадьярдың «Мусаххир әл-биләд», Сейди Али Раистың «Мират әл-мамалик» және т.б. сияқты дереккөздері жинаққа енгізілген. Сөзсіз, М.Х. Әбусейітова мен Ю.Г. Баранова «XIII-XVIII ғасырлардағы Қазақстан мен Орталық Азияның тарихы мен мәдениеті туралы жазба деректерінің» тарих ғылымында алар орны ерекше. Кітапқа Қазақстан мен Орталық Азияның мәдени және тарихи оқиғалары туралы мәліметтерді қамтитын 34 парсы және түркі жазбаларына био-библиографиялық шолулар енгізілген. Басылым «XV-XVIII ғасырлардағы Қазақ хандықтарының тарихы жөніндегі материалдарда (парсы және түркі жазбаларынан үзінділер)» қамтылған дереккөздерді қамтып қана қоймай, оларды осылардың зерттелу барысы туралы мәліметтермен айтарлықтай толықтырады (Абусейітова, 2001).

Сондай-ақ, «XI-XVI ғасырлардағы Қазақстанның тарихи географиясы», «Қазақстандағы этникалық процестердің дамуы туралы» жоспарлы кешенді ғылыми бағдарлама аясында орта ғасырлардағы (VI-XVII ғасырлар) Қазақстандағы, Орталық Азиядағы этникалық процестердің дамуы туралы тақырыптар әзірленді. Қазақстан территориясы, қазақ халқының қалыптасуының аяқталуы және қазіргі кезеңдегі этникалық процестердің одан әрі дамуы сынды мәселелер қарастырылған.

1983 жылы «Қазақстан және Орталық Азия XVI-XVIII ғасырлардағы» жинағы жарық көрді. Шығыс деректері мен ресейлік мұрағат құжаттарының материалдарына сүйене отырып, жинақта Қазақстан және Орталық Азия халықтары арасындағы қарым-қатынастар тарихының жекелеген аспектілері қарастырылған. XVI-XVIII ғасырлардағы Қазақстан және Орта Азия халықтарының тарихына қатысты жаңа дереккөздер айналымға енгізілді.

Отандық тарихнамада араб және парсы дерек көздерін зерттеуге маңызды үлес қосқан түрколог, отандық қыпшақтанудың негізін салушы Б.Е. Көмеков «VIII-XIV ғасырлардағы

қыпшақтардың тарихы бойынша араб және парсы деректері» атты монографиясында қыпшақ этносының тарихына тікелей қатысы бар дереккөздерге аналитикалық шолу дайындаған. Оған Орталық Азиядан, Таяу Шығыстан басталып, Испанияға дейінгі IX-XVII ғасырларда жазылған араб, парсы және ішінара түркі тілдеріндегі дереккөздер кіреді. Шығармалардың қамтылуы олардың жазылу хронологиясына сәйкес беріледі. Ол алғаш рет қыпшақтардың тарихына қатысты мұсылмандық жазба деректердің осыншама кең ауқымын бір реттік қамтуда аналитикалық шолу жасайды. Автор ұсынған ғылыми-сараптамалық шолуда ортағасырлық қыпшақтардың тарихын, еліміздегі көптеген түркітілдес халықтардың, әсіресе, қазақ халқының қалыптасуын қамтыған дереккөздердің ақпараттық мазмұны мен зерттелу дәрежесі осымен тығыз байланысты. Қыпшақ этносының елеулі топтары қырғыздар, қарақалпақтар, өзбектер, татарлар, башқұрттар, Закавказье, Оңтүстік Сібір және Алтайдың түркі тілдес халықтарына қосылды; Қыпшақ тайпалары Ресей, Грузия, Армения, Византия, Румыния, Венгрия, Египет, Сирия халықтарының тарихында өзіндік із қалдырды (Кумеков, 1987).

Келесі кезекте, араб деректерін қолдана отырып, қарлұқтардың, қарахандықтардың этникалық тегіне, тұрған қалаларына тоқталып өткен зерттеуші С. М. Сыздықовтың да қосқан үлесі зор. Мәселен, «Қарлұқ елінің қалалары» атты мақаласында араб деректерін қолдану арқылы қарлұқтар туралы маңызды мәліметтерін қамтып өтеді: «Қарлұқтар қыстаған Талас алқабының шығысында, шігілдер жерімен шекаралас жерде Талхиз қаласы болған. Талхиз туралы, бүгінде бұл Талғар, қарлұқтардың экономикасы мен мәдениетінің орталығы ретіндегі бұл қаланың гүлденген кезі IX-XII ғасырларға тура келетіні белгілі. «Худуд әл-алам» еңбегінде оның шігілдер мен қарлұқтар арасындағы тауда орналасқаны айтылады.

Қаланың орта ғасырларда Шығыс пен Батысты байланыстыратын сауда жолында орналасуының маңызы зор болды. X-XI ғасырларда қала халқының ислам дінін қабылдауымен ол ірі рухани орталыққа айналды (Сыздықов, 1994: 14).

Қарлұқтар Отырар оазисіндегі қалаларды да мекендеген. Олардың бұл аймақта нығаюы VIII-X ғасырларға жатады. Бұл кезеңнің үлкен ескерткіші – Құйрық төбе. Қаланың іргетасын қазу кезінде қарлұқ дәуіріне жататын бірнеше тамаша ескерткіштер табылды. Соның бірі қаланың ішкі бекінісінде ою-өрнекпен сызылған сюжетті ағаш тақтайшалар кездеседі. Бұл әңгімелер ішкі қамалдың өмірі туралы түсінік береді. Мысалы, біреуінде «Құдалық» көрсетіледі. Онда екі адам бейнеленген: ер адам және әйел адам. Ер адам көне түркі тас балбалдарының киіміне ұқсас шапан киген. Екеуі де ауқатты отбасынан шыққаны анық. Келесі тақтайшаның сюжеті бекіністің қоршауға алынғанын және оны қорғаудағы әрекеттер бейнеленген. Қорғаушылар бекініс қабырғаларынан садақпен атқылаған. Композицияның негізінде алақанында ай мен күні бар құдайдың бейнесі (қолдары жоғары көтерілген). Бұл сюжет мифологиямен ортақ байланысы бар екенін көрсетеді.

Араб деректерінде IX ғасырда қарлұқ патшасы Отырар-бендтегі (Отрар-бендтеги) арабтарға алым-салық төлемегені үшін араб қолбасшысы Хасан ибн-Сахл Отырар өңірін бағындыру үшін шапқыншылық жасап, қарлұқ жабғуының ұлы мен әйелін тұтқынға алғаны сипатталған. Сондықтан бұл ескерткіштерде қарлұқтар бейнесінің болуы әбден ықтимал.

Қарлұқтар тұсында қалалардың дамуына көшпелілер қатты әсер етті. Қала құрылысы бір мезгілде мал шаруашылығымен айналысу мүмкіндіктерін ескере отырып жүргізілді. Мысал ретінде жоғарыда аталған Талхиз қаласын келтіруге болады. Бұл егіншілік пен мал шаруашылығымен қатар айналысуға мүмкіндік береді, соның арқасында қолөнердің өсіп, дамуы қамтамасыз етіледі. Осындай күрделі шаруашылықтардың бірін-бірі толықтырып, тығыз байланыста болуы бағытында қалалардың дамуы олардың географиялық шекараларының кеңеюіне әкеліп соқты, қала өз айналасында қуатты экономикалық және мәдени аймақтар құра алады. Бұл алғашқы ортағасырлық шығыс қалаларының дамуындағы ерекше бағыт болды. Осындай даму кейінірек Қарахан мемлекеті кезінде ортағасырлық қалалардың гүлденуіне әсер етті» (Сыздықов, 1994).

Қарастырып отырған мәселеге қатысты З.С. Ильясованың да зерттеу жұмыстарын атап өтуімізге болады. З.С. Ильясова араб деректерінің маңыздылығын келесідей түсіндіреді:

«Орталық Азия мен Қазақстан тарихын зерттеу негізінен алыс-жақын Шығыс елдерінен келген авторлардың жазба деректерінің мәліметтеріне негізделген. Бұл еңбектерде сол кезеңдегі саяси тарих, халықтар мен билеушілер, қоғамдық өмір мен мәдениет туралы маңызды мағлұматтар бар. Атап айтқанда, IX-XIV ғасырлар аралығында араб тарихшылары мен географтары Қазақстан мен Орталық Азия халықтарының тарихи-мәдени өркендеуін егжей-тегжейлі сипаттап, қазіргі ғалымдарға сол кезең тарихын жандандыруға мүмкіндік беретін мұра қалдырды» (Ильясова, 2016: 265).

Қазақстан мен Орталық Азия өзінің қолайлы географиялық орналасуымен, табиғи ресурстарымен, ежелгі төл мәдениетімен Батыс Еуропа саяхатшыларының назарын әрқашан аударып келеді. Сондықтан қазіргі таңда Еуропа және Америка елдерінің мұражайлары мен мұрағат қорларында сақтаулы тұрған мәдени жәдігерлердің, құжаттардың, батыс саяхатшыларының естеліктерінің бай жинақтары Орталық Азия мен Қазақстанның тарихы мен мәдениетін зерттеу үшін тұрақты маңызға ие.

Әртүрлі этномәдени топтар, діндер мен өркениеттер арасындағы диалог идеясы қазіргі таңда зерттеушілер арасында кеңінен талқыланылуда. Орталық Азияның, оның ішінде Қазақстанның тарихы ешбір өркениет өзгелерден оқшау дами алмайтынын, олардың бірін-бірі толықтырып тұратынын көрсетеді.

Тарихшылардың осы мәселедегі рөлі – Орталық Азия халықтарының тарихына негізделген әлеуметтік-мәдени ерекшеліктер, геосаяси мүдделер мен қазіргі заманғы тарихи құнды-нормативтік басымдықтар арасындағы ортақ негізді табу.

Зерттеу нәтижелері. Тарих ғылымында да, деректану ғылымы бойынша да орта ғасырдағы белгілі авторлар жазған арабтілді тарихи-әдеби шығармалардың сол хронологиялық кезеңді зерттеуде ерекше алар орны бар. Бұл тарихи жазба деректерде Орталық Азияның ортағасырлық тарихы бойынша маңызды құнды мәліметтер қамтылған.

Араб халифатының гүлдену кезеңінде шығыстағы белсенді жаулап алу саясатын жүргізген арабтар өз зерттеушілері мен саяхатшыларының жаңа елдер туралы білімдерін зерттеп, жинақтауына ықпал етті. Бұл саясат мұсылман дінінің, мәдениетінің ықпал ету аясын кеңейтуге және ислам ықпал ету аймағында болған немесе ислам әлі ене қоймаған елдермен сауда байланысын дамытуға негізделді. Осылайша, араб саяхатшылары мен зерттеушілері Шығыс Еуропа мен Орталық Азия елдері мен халықтары туралы мәліметтер жинақтай бастады. Бұндай қызығушылық Орталық Азиядағы жаулап алынған жерлерді біріктірумен және мықты көшпелі тайпалар мекендеген іргелес аумақтармен қарым-қатынасты нығайтумен де байланысты болды.

Араб деректерінде Мәуереннахр термині Орталық Азияға қатысты қолданылған. Орыстың ұлы шығыстанушы ғалымы В.В. Бартольд, арабтар Мәуереннахр терминін Әмудария мен Сырдария аралығында орналасқан отырықшы жерлерді сипаттауда қолдануы мүмкін деп көрсетеді. Сол кезеңдегі араб тілді деректерде Мәуереннахр мынадай тарихи аймақтарға бөлінеді: Соғды, Самарқанд, Бұхара, Шаш, Хорезм, Ферғана, Уструшана, Кубазиян (Кабодиен), Хутталь және т.б. Кейбір аумақтар бөлек айтылғанымен, олар кей үлкен тарихи аумақтың бөлігі ретінде сипатталады. Мысалы, Ходжент Ферғанаға тиесілі аумақ ретінде көрсетіледі.

IX-XII ғасырлардағы Орталық Азиядағы қала халқының этникалық құрамын зерттеу бүгінгі күнгі тарих ғылымының өзекті міндеттерінің бірі болып табылады. Бұл дәуірде Мәуереннахрдың Бұхара, Самарқанд, Мерв, Насаф, Кеш және т.б. ірі қалаларында әртүрлі түркі топтарының өкілдері, соғдылар, арабтар және хорасандықтар өмір сүрді. Орталық Азияның орталық және оңтүстік бөлігіндегі қалаларда иран тілдес халықтардың өкілдері, ал Ферғана, Шаш, Хорезм қалаларында түркі элементтері басым болды.

Арабтар Орталық Азияны жаулап алғаннан кейін аймақты Араб халифатының бір бөлігіне айналдыруға тырысып, Орталық Азияның этникалық құрамына елеулі өзгерістер алып келді, мәселен, аймақта араб қоныстары пайда бола бастаған.

Аталмыш аймақтың этникалық тарихын сипаттау үшін араб деректеріне талдау жасап өтсек.

Мәселен, араб деректерінде Бұхараны сипаттау барысында ол жерде соғды тілі тараған деп көрсетіледі. «Оның тұрғындары білімді, өте жомарт, әрі ақкөңіл келген. Бұл жағынан олар Хорасанның басқа тұрғындарынан ерекшеленеді», - деп әрі қарай Ибн Хаукаль аймақ тұрғындарының ерекшелігін атап өтеді (Ибн Хаукаль, 1967: 490).

Араб деректері Бұхара халқы соғды емес, Бұхара тілі соғды тілі болған дегеніне қарағанда, бұдан келесідей қорытынды шығаруға болады: Бұхара тұрғындарының бұл кезеңде этникалық құрамы алуан болып келуі мүмкін, ал соғды тілі олардың арасындағы қарым-қатынас тілі есебінде алға шыққан. Сондай-ақ, Орталық Азияның қала халқы түркі тілін білген, өйткені қалалар мен олардың төңірегінде түркі халықтарының көптеген өкілдері өмір сүрген, ал отырықшы халық көшпелі түріктермен қарқынды сауда-саттық жүргізген. Бұл кезеңде соғды тілі шалғай ауылдар мен таулы аймақтарда ғана сақталған.

Араб авторлары Соғды терминін таза географиялық мағынада қолданды, соғды тілі деп Саманилер дәуірінде түпкілікті қалыптасқан жаңа парсы тілін сипаттаған. Бұхардағы таралған тіл туралы соғды тілінің кейбір әріптері бұрмаланғаны және дари тілі де жиі кездесетіні туралы да жазылған (Абу Исхак аль-Истахри, 1967: 314). Бұл жоғарыда жасалған тұжырымымызға қосымша дәлел бола алады.

Араб деректерінің ішіндегі Ибн Хаукальдың аталмыш мәселе бойынша этникалық тарихи сипаттамаларына тоқталып кетсек.

Әл-Истахридің еңбегін X ғ. аяғында саяхатшы Ибн Хаукаль редакциялап, толықтырды және оны «Жолдар мен мемлекеттер кітабы» («Китаб әл-масалик уә-л-мамалик») деп атады. Ибн Хаукальдің түрік тайпалары туралы тарихи-географиялық мәліметтері әл-Истахридің хабарларымен көп жағдайда сәйкес келеді.

Ибн Хаукаль еңбегінде Орталық Азия аймағына кіретін жекеленген қалаларға тоқталып өтіп, олардың табиғатын, географиялық ерекшеліктерін, этникалық тарихы бойынша мәліметтерін ұсынады (Абу-л-Касим Ибн Хаукаль, 1957: 365-398):

Сабран	<i>оғыздар</i> (гуз) соғыспаған уақытта бейбітшілік немесе бітімгерлікке келуге және сауда келісімдерін жасау үшін жиналатын қала. Ол өзінің гүлденген күйіменен ерекшеленеді.
Фараб	өлшемдері ұзындығы мен ені бойынша 1 күндік жолға жетпейтін аудан атауы. Онда бекіністер мен тұрақтар бар. Бұл елдің топырағы сортаң, Фараб өзенінің батысында батпақтар мен егін алқаптары бар. Соңғысы Шаш өзенінен бастау алады. Соңғысының батысында собор мешіті және ислам дінін қабылдаған түріктер <i>оғыздар</i> мен <i>хазлажиттер</i> жиналатын Бескент қаласы бар. Түркілер жерінде арнайы нығайтылған аймақтар қамтылған. Кенджида мен Шаштың арасында құнарлы жайылымдар кездеседі және ол маңда шатырды еске салатындай 1000-ға жуық <i>мұсылман түрік отбасылары</i> көшіп жүреді.
Тараз	елде бекіністері бар <i>мұсылман түріктерінің</i> сауда орны. Ислам елдерінің ешбір саяхатшысы <i>хазлажиттердің</i> шатырларына шақырылмай бұл аймақтан өтпейді.
Яныкент	<i>Мұсылмандар</i> Яныкентте тұрады, дегенмен <i>гуз (оғыз)</i> көсемінің резиденциясы да осы жерде орналасқан (ол қыста қаланы мекен еткен). Яныкентке жақын жерде <i>мұсылмандар</i> тұратын Дженд пен Хувара орналасқан, бірақ олардағы билік <i>гуздерге</i> тиесілі. Аталған үш жердің ішіндегі ең маңыздысы Хорезмнен 10 күн, Фарабтан 20 күндік жерде орналасқан Яныкент.
Үзкент	түркі елінің табалдырығында орналасқан сауда орны. Оның жанында бақтар және арналар ағып жатыр. Мәуераннахрда Ферғанадан үлкен аймақ жоқ шығар сірә. Кейде қалыңдығы бойынша да, малдың, жайылымның көптігінен де ауылдың шегі бір күндік жүріп тұруға кететін жолмен тең келіп жатады.

1-кесте. Орталық Азияның қалалы аймақтарында мекендеген тұрғындар сипаттамасы (Ибн Хаукальдың мәліметіне сәйкес)

Орталық Азиядағы сол дәуірдегі тағы бір үлкен қала – Самарқанд болды. Араб деректерінде «Қала халқы өте әдемі және сұлулығы үшін ақша жұмсауда өте жомарт. Бұл

жағынан олар Хорасанның басқа тұрғындарынан ерекшеленеді. Самарқанд – Мәуереннахрдың ең сымбатты тұрғындарының қаласы. Ең білімділер де Самарқандта оқығандар» -, деп сипатталады (Ибн Хаукаль, 1967: 494).

Сондай-ақ араб деректерінде Бұхара халқы өте иманды, Самарқанд халқы өте қонақжай, Джуржания халқы мықты мергендер, Мерв халқының талғамы нәзік, Герат тұрғындары аздап жалқау келеді деп те жазылған (Ибн әл-Факих әл-Хамадани, 1885: 319-320).

Ибн әл-Факих әл-Хамадани «Ахбар әл-Булдан» («Елдер туралы мәліметтер») еңбегінде жазғандай: «ғалымдардың пікірінше, *қарлұқ түріктері* негізінен Самарқанд төңірегінде тұрады, олар ежелгі түріктерден тараған. Оғыз, тоғыз оғыз, кимектер билеушілер болып келеді. Олар түріктердің ең мықтысы. Баджанақтар, Шағарлар, Тоғыз оғыздар көшпелі түркілер. Олардың мақсаты қоныстанып, қоныстанған жерлерінен көшу болса, түргештердің үйлері болған» (Асадов, 1993: 44).

Бұл мәліметтер түркі топтары ішінде отырықшы түркі қауымдарының да болғанын және кейбір түрік тайпалары еуропаидты кейіште болғанын көрсетеді.

Араб деректерінде Жизак былайша сипатталады: «Джизак (Жизак) – жазық жерде орналасқан қала. Оның жанында Фагинан орналасқан. Самарқанд халқы Джизакта әскери гарнизондарды ұстайды, онда көптеген жұмыстар жүргізілген» (Ибн Хаукаль, 1967: 504).

Бұл мәліметтен түріктер Жизахта өмір сүрген деген қорытынды жасауға болады, өйткені түріктер Саманилер әскерінің басым бөлігі болды.

Сондай-ақ, Ферғанада орналасқан Үзгент (Үзкент) қаласының *түркі* топонимикасы бар. Дереккөздер оның Ош қаласының шамамен үштен екі бөлігін құрайтынын, *түріктермен* шекарада орналасқанын және ірі сауда орталығы болғандығын айтады. Қалада цитадель, шахристан және рабат болған. Үзкент түріктерге бастар қақпа ретінде де саналған. Бұл жерде бұрын түріктер тұрған, соңғы кездері ол мұсылмандар меншігіне еніп, халық ислам дінін қабылдаған деп көрсетіледі (Ибн Хаукаль, 1967: 505). Демек, мұнда мұсылман түріктері өмір сүрген.

Әл-Макдисидің айтуынша, Хорезм халқы түріктерге ұқсас болған және бұл өте көне дәуірлермен байланысты болып келеді (Al-Moqaddasi, 1967: 285-286). Аталмыш мәліметтің барлығы түркі тектес тайпалардың негізгі этникалық топты құрағандығын айқын дәлелдейді.

Әл-Балазури, ат-Табари сияқты әйгілі авторлар өз еңбектерінде Жетісу мен Оңтүстік Қазақстандағы түркі халықтары туралы сан алуан мәліметтер береді. Бұл жағдай түркі тайпаларының араб жаулап алушыларына қарсы күресте Орталық Азия халқына айтарлықтай көмегін көрсетуімен байланысты болды. Бұл кезеңдегі елеулі де құнды еңбектердің бірі – әл-Балазуридің «Елдерді жаулап алу кітабы» («Китаб футух әл-булдан») еңбегі. Шығарма авторы Орталық Азия территориясы мен көршілес Оңтүстік Қазақстан жерінің араб ықпалының орбитасына ену процесін жеткілікті дәл және егжей-тегжейлі сипаттайды (Абусейтова и др., 2005: 18).

Қарастырып отырған аймақтың этникалық тарихына тоқталу барысында Ат-Табаридің «Пайғамбарлар мен елдер тарихы» («Тарих ар-русул уа-л-мулук») атты еңбегін атап өткеніміз жөн. Автор бұл еңбегінде халифаттың құрылуына дейінгі және оның гүлдену кезіндегі тарихымен байланысты болған халықтар туралы өз көзқарастарын баяндайды. Ат-Табари Араб халифатында саяхаттаған кезіндегі өз бақылаулары мен өзіне белгілі еңбектерге сүйене отырып, аталмыш еңбегін жазып қалдырған (Ат-Табари Мухаммад, 1987).

Деректану мен тарих ғылымында IX ғасырда жазылған әл-Жахиздің «Түріктердің қасиеті» (Манакиб әл-атрак) еңбегі ерекше орын алады. Араб зерттеушісі өз еңбегінде Аббасидтер әулетінен шыққан халифтердің гвардиясында қызмет еткен түркі жауынгерлерінің әскери қасиеттеріне елеулі назар аударады. Сонымен қатар, ол өз еңбегінде түркі ғұламаларын халифалар ортасынан күрт ажыратып тұратын, қалалық арабтар үшін әдеттен тыс келген түріктердің әдет-ғұрыптары мен түсініктерін де сипаттап өтеді (Асадов, 1993).

Араб тарихи-географиялық әдебиетінде атақты саяхатшы Ибн Хордадбектің еңбегі елеулі орын алады. «Жолдар мен елдер кітабы» («Китаб әл-масалик ва-л-мамалик») атты еңбегін ол IX

ғасырда жазып қалдырған. Түркі мемлекеттері мен халықтары туралы хабардар болу пошта және ақпарат қызметін басқарған шығарма авторының тікелей кәсіби құзырында болды. Сондықтан да, Ибн Хордадбек өз еңбегінде Орталық Азия мен Қазақстанның мемлекеттері, қалалары, халықтары туралы елеулі мәліметтерді қамтып өтеді. Автор араб жаулаушыларының Орталық Азия территориясында алғаш пайда болған кезеңіне қатысты мәліметтерді де аталмыш еңбегіне негіз еткен (Ибн Хордадбек, 1986).

Әл-Якубидің (IX ғ.) шығармасы да қарастырып отырған мәселемізге септігін тигізеді. Автор «Елдер кітабы» (Кітаб әл-булдан) атты еңбегінде Қазақстан мен Орталық Азияны мекендеген түркі тайпалары туралы құнды мәліметтер береді. Оның еңбегінде ауқымды тарихи-этнографиялық мәліметтер бар. Айта кететіні, автор оғыздар, қарлұқтар, қимақтар, қырғыздар және басқа да сол сияқты түркі халықтарының мемлекеттілігі туралы өте маңызды мәліметтер береді (Абусейтова и др., 2005: 25).

X ғасырда өмір сүрген Кудам ибн Жафар лауазымы мен ғылым жағынан Ибн Хордадбектің ізбасары болды. Оның «Харадж кітабы және хатшының өнері» («Кітаб әл-харадж уа санат әл-кітаба») атты еңбегі алдыңғылардың еңбектері мен автордың қолында болған ресми құжаттар негізінде жазылған. Бұл еңбекте халифаттың әкімшілік бөлінісі, қалалар, жер асты құрылысы және алым-салықтар туралы орасан зор мәліметтер мен түркі тайпалары мен жерлері туралы құнды деректер бар. Еңбекте оғыздар, қарлұқтар, қимақтар сияқты түркі халықтары, сондай-ақ, Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудың сауда жолдары, қоныстары туралы айтылады.

X ғасырда арабтардың тарихи-географиялық ғылымы өркендей түсті, бұл кезеңде атақты зерттеушілер: Ибн Русте, әл-Истахри, Ибн Хаукал, Ибн Фадлан және т.б. елеулі еңбектері пайда бола бастады. Осы тұста, Ибн Хаукалдың «Жолдар мен елдер кітабы» (Кітаб әл-масалик вал-мамалик) еңбегі ерекше орын алады. Ол өз еңбегінде түркі тайпалары туралы маңызды тарихи-географиялық мәліметтерін келтіреді. Оның түркі халықтарына тән тілдік сипаттамасы туралы мәліметтері де назар аударарлық, тіпті, Ибн Хаукал Қазақстан территориясын мекендеген тайпалардың біртұтас тілдік ортасы туралы өз көзқарасын білдіреді. Оның еңбегінің ерекшелігі сол кездегі белгілі елдер мен халықтардың, оның ішінде түркі халықтарының қоныстанған жерлері көрсетілген «Жер беті» (Сурат ал-ард) географиялық картасы екенін айта кеткен жөн.

Маңызды тарихи-географиялық еңбектердің қатарында халифаттың дипломатиялық делегациясының Еділ бойындағы Болгарияға ресми сапары нәтижесінде жазылған Ибн Фадланның «Рисала» атты еңбегін атап өтуге болады. Шығарма авторы қазіргі Иран, Орталық Азия, Батыс Қазақстан аумағын басып өтіп, Еділ бұлғарларының астанасына келеді. Еңбекте әртүрлі халықтардың әлеуметтік-рухани болмысы туралы маңызды мағлұматтар қамтылған, сонымен қатар Батыс Қазақстан территориясын мекендеген түркі тайпалары туралы этнографиялық, тарихи-географиялық мәліметтер берілген. Дипломатиялық делегацияның жүріп өткен жол картасы жұмыс үшін ерекше маңызға ие (Иванов, 2010).

XII ғасырдың ортасындағы елеулі еңбектердің бірі – араб географы және саяхатшысы әл-Идрисидің еңбегі. «Нузхат әл-муштак фи-хтирак әл-афак» шығармасының авторы Еуропа және мұсылман елдерін аралаған. Оның еңбектерінде Еуропа, Азия және Африка елдері туралы әртүрлі мәліметтер қамтылған. Әл-Идриси өз еңбегінде түркі тайпаларына тоқталып, қимақтар, қыпшақтар, қарлұқтар, оғыздар т.б. туралы мәліметтерін де қалдырады. Бұл араб авторының шығармашылығының ерекшелігі - оған белгілі, бірақ біздің заманымызға дейін сақталмаған әртүрлі тарихи дереккөздерді пайдалануында жатыр. Сонымен қатар, Әл-Идрисидің «Сурат әл-ард» (Жер беті) деп аталатын еңбегіндегі географиялық карталары ерекше қызығушылық тудырады. Карталар әртүрлі географиялық және экономикалық объектілерді дәл көрсету үшін құнды, олар жазба ақпаратты айтарлықтай толықтырады (Артамонов, 1999: 53).

XIII ғ.-дың басында Орталық Азия мен Қазақстан территориясын мекендеген халықтар немесе басқа да мәліметтер айтылатын бірқатар еңбектер жазылды. Мәселен, XII-XIII ғасырлар тоғысында өмір сүрген араб ғалымы Ибн әл-Асирдың еңбегіне тоқталып өтсек болады. Бұл автор өзіне белгілі мәліметтерді «Тарихтың толық сипаттамасы» (Әл-кәмил фи-т-тарих) еңбегінде келтірген. Оның еңбегінде әртүрлі мемлекеттердің: Араб халифатының, Саманидтердің,

Қараханидтердің, Хорезмшахтардың және т.б. саяси тарихы туралы құнды мәліметтер бар. Орталық Азия мен Қазақстанның ортағасырлық тарихын зерттеу үшін бұл жұмыстың маңызы зор, өйткені мұнда этникалық, тарихи-мәдени және этнографиялық сипаттағы материалдар қамтылған. Еңбекте монғол шапқыншылығының Орталық Азия мен Қазақстан территориясындағы зардаптары да сипатталады (Ибн ал-Асир, 2005).

Орталық Азияны жаулап алғаннан кейін көптеген араб тайпалары Орталық Азияның ең құнарлы жерлері мен жақсы жайылымдарына қоныстанды. Ұзақ уақыт бойы олар жергілікті халықпен ассимиляцияланбай өмір сүрді және бастапқыда жергілікті халықпен ешқандай тығыз байланыста болмауы өздерінің ұзақ уақыт бойғы болмысын сақтап қалуға септігін тигізді. Бұған дереккөздерден алынған мына мәліметтер дәлел бола алады: «Ведар қаласында және осы жатақта субайты деп аталатын Бафра ибн Ваиль тайпасының арабтары тұрады. Самарқандта олардың өзара көмек (ұйымы), керуен сарайлар қызметі бар. Олар кең мейірімділікпен ерекшеленеді. Бұған өзім де куә болдым» (Ибн Хаукаль, 1967: 499-500).

Зерттеліп отырған кезеңде Мавераннахрда әртүрлі этностардың ауылдары мен қалалары қатар орналасып, белгілі бір этникалық топтың әлеуметтік-экономикалық, кейде саяси мәселелерін шешумен айналысатын этникалық-ұлттық ұйымдардың құрылғанын көреміз.

Әл-Якуби Хорасанның барлық қалаларында бану мудар, бану рабаиа, йемен арабтары және басқа тайпалардың арабтары тұрғанын хабарлайды. Шайбан тайпасының өкілдері өмір сүрген Ушрусана ғана ерекшеленген. Бірақ, арабтар мыңдаған хорасандықтарды Мавераннахрдың ірі қалаларына көшірді, олар негізінен әкімшілік, сауда және қолөнер істерімен айналысқан және өте қысқа мерзімде жергілікті халықпен сіңісіп, жаңа парсы тілінің қалыптасуына белсене атсалысқан (әл-Якуби, 1967: 343-344).

Түркі тайпалары негізінен қалаларда, қала маңында, далалы, шөлді және таулы аймақтарды мекендеген. Қала мен дала бірін-бірі толықтырып тұрды. Бұл дәуірде қаланың даламен саудасы өте дамыған. Түркі көшпелі тайпалары отырықшы жерлерге әскери жорықтар жасады, көп жағдайда жаулап алған жерлерге қоныстанды.

Сондай-ақ деректерде халифтерге жақын адамдар мен үлкен ықпалға ие тұлғалар афшин, Әбу Саджа әулеті, самарқан ихшиді, Ибн Түрксафи мен Уджаф ибн Анбас, бұхархудат және т.б. түркілердің отырықшы мәдениетінің әмірлері болғаны айтылады. Мұнда, араб авторларының өздері отырықшы мәдениет өкілдері ретінде түріктерді атап өтеді (әл-Истахри, 1967: 292).

Масудидің Орталық Азия, Қазақстан, Иран, Солтүстік Кавказ және Қара теңіз маңы, Қытайға жақын аймақтардағы түркі тайпалары туралы жазбалары, әрине, үлкен қызығушылық тудырады. Ол қимақтар қонысының аумағын – Ақ және Қара Ертіс жағасын айқын көрсетіп, қимақтар мен Әмудария (Джейхун) алабындағы түріктердің шығу тегінің бір екенін атап өтеді. Даланы алып жатқан түріктерді, халаждарды, тоғыз-ғұздарды айта отырып, Масуди әсіресе соңғыларына ерекше тоқталады, олардың ерекше батылдығын, билігін, күшті мемлекеттілігін атап көрсетеді. Сонымен, Масудидің айтуынша, хижраның 332 (943) жылы тоғыз-ғұздар Қытайға жақын орналасқан Куч қаласының аймағын басып алған. Олардың патшалары Илхандар деп аталады және олар түркі халықтарының ішінде манихейлік дінді ұстанатын жалғыз ғана тайпалар. Түріктердің ішінде Масуди қимақтар, гуздар (оғыз), халаждар және тағы да басқа үш тайпаның атын атап көрсетеді. Гуздар, деп есептейді автор, ең батыл, ал халаждар сұлулығымен, биік бойымен және жағымды бет-келбеттерімен ерекшеленеді. Халаждар Ферғана, Шаш және олардың төңірегіндегі аумақтарды алып жатыр. Олар, Масуди атап өткендей, бір кездері барлық басқа түркі тайпаларына билік жүргізген және олардың билеушісі «Хакандардың хаканы» (қаған) бүкіл түркі иеліктерін біріктіріп, барлық түркі билеушілерін қадағалаған. Бұл хакандардың ішінде Иран мен Шашты жаулап алған Афрасиаб түркі де болды. Қазіргі уақытта түріктердің басқа билеушілері түгел бағынатын хаканы жоқ деп атап көрсетеді Масуди. Жазушының мынадай ескертпесі қызық – климаты, географиялық ортасы түріктердің өзіне тән келбетіне, көздерінің кішкентай болуына өшпес із қалдырған. Климат тіпті аяқтары қысқа, мойыны ұзын, жүні ақ болып келген түйелеріне де әсерін тигізген (Волгин, Якубовский, 1958: 5).

Әл-Масудидің қашақтар (қасақтар, кешектер) және хазарлар туралы мәліметтері бұл халықтардың шығу тегі жағынан да, олардың қазақ халқымен генетикалық және тарихи байланысын нақтылау тұрғысынан да ерекше қызығушылық тудырады.

Әл-Масуди айтқан Қашақ (Қасақ) халқы туралы мәліметтері аталмыш терминді нақтылау тұрғысынан да, этникалық мәселе тұрғысынан да шынайы қызығушылық тудырады. Шынында да, Масудидің айтуынша, «Аландардың қасында, Кавказ бен Рум теңізінің арасында сиқыршылардың дінін ұстанатын, біршама өркениетті халық Қашақтар бар». Масудидің одан бөлек төрт түркі тайпасын көрсетуі де ерекше, олар: Баджанак, Баджан, Баджгорд және Наукерде туралы мәліметтері. Масудидің әңгімесінде олардың қонысының бұрынғы аумағының сипаттамасы да көрсетіледі: олар Арал маңында өмір сүріп, ғұздардың, қарлұқтардың және қимақтардың өздеріне қарсы бірлескен әрекеттерінің нәтижесінде ол жерден қуылған (Бартольд, 1973: 21).

Масудидің хазарлардың иудаизмді қабылдауы туралы хабарының осы этникалық топтың шығу тегін нақтылау үшін ерекше маңызы бар. X-XII ғасырлардағы араб авторлары (Ибн Русте, Гардизи, Истахри, т.б.) иудаизмді Хазарияның билеуші топтарының діні деп санаған, ал халық түріктердің (гуздардың) сенімін (шаманизм) ұстанатын деп көрсетеді. Масуди болса түбегейлі басқа позицияны ұстанады. Ол былай деп жазады: «Ел астанасы Итил қаласының халқы мұсылмандар, христиандар, еврейлер және пұтқа табынушылардан тұрады. Патша, оның сарайы және шығу тегі жағынан хазарлар болып келетіндердің барлығы иудаизмді мойындайды, бұл дін халифа Харун ар-Рашид (786-808) кезінде мемлекетте үстем дінге айналды». Бұл туралы араб авторы былай деп жазады: «Оған (хазарлардың патшасына) әртүрлі мұсылман елдерінен және Румнан (Византия) еврейлер ағыла бастады; Себебі, Рим патшасы қазіргі уақытта, яғни 332 хижра жылында (943), патшалығындағы еврейлерді христиан дінін қабылдауға мәжбүр етті». Көріп отырғанымыздай, иудаизмді хазарлардың өздері немесе таза хазарлар қабылдаған (Коковцов, 1950: 11).

Хазарлар елі туралы ең қызықты мәліметтер белгісіз автордың «Худуд әл-алам» еңбегінде қамтылған. Деректе Хазар аймағы өте бай және халқы көп, бұқалар, қошқарлар және тұтқындар өзге аймақтарға әкетіліп жататын мекен ретінде сипатталған. Хазарлардың патшасы «Гархан-Хақан» деп аталады, ол Анс (Ашина) ұрпақтарынан шыққан деп көрсетіледі. Кейбір зерттеушілер бұл хабарды, дұрыс емес деп есептейді. Автор хазарлардың қалаларын санамалап, олардың барлығының қабырғасы берік, бай екенін атап өтеді. Автордың мұсылмандар деп атаған, кәпірлердің түр-түрін талқандайтын бұлғарлар (Еділ) туралы мәліметтерін де ерекше атап өтуімізге болады (Артамонова, 1936: 20).

Кең байтақтығымен ерекшеленетін хазарлар елінің сипаттамасы Гардизи еңбегінде біршама егжей-тегжейлі кездеседі. Автор олардың билеушісі исхад титулына ие, одан басқа хазар-хакан деп аталатын бас патшалары да бар деп сипаттайды. Гардизидің пікірінше, Хазар-Хақандікі тек титул ғана болған; барлық бақылау ишадтың қолында. Хақан мен ишад, сондай-ақ олардың барлық төңірегіндегілер, көсемдер мен қоластындағылар еврей дінін ұстанады, қалғандары, яғни қарапайым халық ғұз түріктерінің сеніміне ұқсас сенімді ұстанған. Хазарлар жыл сайын печенегтер еліне, кейде буртастарға жорық жасап тұрған. Хазарлардың жалаулары, найзалары, күшті сауыттары да болған. Хазар патшасы атқа қонғанда, онымен бірге 10 000-ға дейін атты әскер шығады; олардың кейбіреулері еңбекақыда, басқалары билеуші төңірегіндегілермен шығарылып, патшаны өз қару-жарақтарымен қорғап жүрген. Көріп отырғаныңыздай, Хазар мемлекетінің жалдамалы, тұрақты әскері болған.

X ғасырдағы аты-жөні белгісіз автордың «Худуд әл-алам» еңбегі түркі халықтары туралы бірінші дәрежелі тарихи дерек болып табылады.

Бұл жерде де анонимді автор аса құнды тарихи мағлұматтар береді, онсыз түркі тайпалары мен халықтарының тарихы толық болмас еді. Анонимді автор тоғызғұздар туралы олардың жауынгерлік және қарулы халық екенін, Қашқардың Қытайға қарайтынын айтып, «ертеде оның қолбасшылары халлухтар (қарлұқтар) немесе яғмалар болғанын» көрсетеді. Автор суреттеуінде хырхыздар – жабайы аңдардың мінезіне ұқсайтын, бет-әлпеті дөрекі, шашы сирек, әділетсіз,

мейірімсіз, жаугершілігімен ерекшеленетін адамдар. Автордың айтуынша, Қарлұқ өңірі түркі аймақтарының ішінде ең көп қоныстанған және ең бай өлке. Қарлұқтар көпшіл, ақкөңіл, жайдарлы халық. Облыста қалалар мен ауылдар болған. Қарлұқтардың бір бөлігі аңшы, бір бөлігі егінші, бір бөлігі бақташы болып келеді. Олар жаугер, жорыққа шығуға бейім адамдар, деп түйіндейді автор. Қарлұқ өлкесіндегі қоныстардың ішінде, мысалы, қарлұқтар мен яғмалар арасындағы Кулан, Мирки, Нунккнт, Ганкесир, Тузун-Балыг атап өтіледі. Ыстықкөл маңында «Худуд әл-Алам» бойынша қарлұқтар мен чигілдер арасында шекара болғаны көрсетіледі. «Барсхан – көл (Ыстықкөл) жағасындағы, жайлы, бай қала. Оның билеушісі қарлұқтардан, бірақ халқы тоғызғұздар жағында» -, деп атап көрсетеді автор (Ирмуханов, 2002: 22).

«Худуд әл-алам» авторының жазуынша, шігілдер шығу тегі жағынан қарлұқтарға жатады, олардың аймағы халқының көптігімен ерекшеленеді, шатыр мен күркелерде тұратын, қалалары мен ауылдары аз, мейірімді, көпшіл, жайдарлы адамдар болып сипатталады. Тухсилер (бірқатар зерттеушілердің деректері бойынша түргештер) чигілдердің (шігіл) батысында орналасқан, олар қыста да, жазда да қоныс аударып жүреді. Шығысында Қырхыз жерімен, оңтүстігінде Артуш (Ертіс) пен Итіл өзендері, батысында Қыпшақтардың біраз бөлігімен, ал солтүстікке қарай – адам тұра алмайтын шөлді жерлермен жанасып жатқан қимақтар елін сипаттау сөзсіз қызығушылық тудырады. Бұл ауданда бір ғана қала бар. «Ол жерде көптеген тайпалар бар, тұрғындары шатырларға қонып, қысы-жазы қоныстанып жүреді. Олардың табысының көзі – тері мен қой, ал жазда азығы – сүт, қыста – кептірілген ет... қашанда гузелермен (оғыз) аралары тыныштық болса, қыста олар соларға барады. Қимақтар жеріндегі ерекше «автономиялық аймақтарға» мыналар жатады: тұрғындары «кейбір әдет-ғұрыптары бойынша гуздарға ұқсайтын» «Андар аз Кифчак» және «Каркара-а-хан», тұрғындары әдет-ғұрыптары бойынша Хырхызға ұқсайтын аймақ. Елінде бірде-бір қала жоқ, ал тұрғындары батылдығымен, жауынгерлігімен ерекшеленетін және көршілеріне үрей тудыратын «ішкі болгарлар» туралы ақпарат та сөзсіз назар аудартады; Хазар печенегтері» жаңа жерлерге келіп, оларды күшпен иемденіп, қоныстанған. Константин Багрянородный дәуірінен айырмашылығы печенегтер әлі күшіне енбеген шығар, өйткені «Худуд әл-Аламның» айтуынша, «мұсылман елдерінде жүрген хазар тұтқындары» көбіне печенегтерден шыққан.

Ертеде Тунис (Тулис) (және бұл тау алтыннан жасалған) тауында өмір сүрген қарлұқтар туралы әл-Марвазидің әңгімесі өте маңызды Олар тоғыз-ғұздардың құлдары болып, оларға қарсы шықты; поргеш еліне барып, оны басып алды. Ол жерден олар мұсылман елдеріне шықты. Қарлұқтардың 9 тобы бар: 3 – жікіл, 3 – баскіл (басмыл?), І – бұлақ, І – күкіркін, І – тухси. Бұл әңгімедегі құнды деректер, әрине, Алтын тау (Алтай), қарлұқтардың түріктерге (тоғызғұздарға) тәуелділігі және қарлұқтардың тоғыз рулы құрамы туралы хабар. Қимақтар туралы хабарда шаңғылардың сипаттамасы мен қолданылуын бірінші рет кездестіреміз. Қалған барлық жағынан алғанда әл-Марвази әңгімелері Гардизи және «Худуд әл-алам» авторының хабарын еске түсіреді (Мандельштам, 1956: 16).

Әл-Гарнатидің «Әл-Муриб» еңбегі айтарлықтай қызығушылық тудырады, өйткені онда хазарлар, бұлғарлар туралы мәліметтер бар. Оның көптеген ақпараттары сенімді, бірақ олардың кейбіреулері шындықтан алыс болып көрінуі мүмкін. Саксинде араб саяхатшысы атап өткендей, 40 гуз тайпасы бар және әр тайпаның өз әмірі болады; Гузелердің үлкен аулалары бар, әр аулада жүз немесе одан да көп адам сыятын киізбен жабылған үлкен шатыр бар. Ол қалада бұлғар, сувардан келген тұрақты тұрғындардың барын, олардың да мұсылмандар екенін атап өтеді. Саксиннің тұрғындары хазарлар да мұсылмандар болып келеді.

Қорытынды. Қорытындылап өтер болсақ, араб тарихи деректері Қазақстан мен Орталық Азияның ортағасырлық тарихының, соның ішінде этникалық тарихының маңызды дереккөздері болып табылады. Мұндай тарихи деректер географиялық, этникалық, этнографиялық, экономикалық сипаттағы құнды мәліметтерді қамтиды және мемлекетіміздің өткенін одан әрі зерттеу үшін айтарлықтай ғылыми қызығушылық тудырады. Араб жазбалары Қазақстан мен Орталық Азия аумағында болған ортағасырлық мемлекеттер өмірінің кейбір аспектілерін тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Демек, араб дереккөздерінің деректану ғылымы үшін

маңызы Қазақстан мен Орталық Азияның неғұрлым толық және объективті тарихын құрудағы маңызды құрамдастардың бірі болып табылады.

Орталық Азия халқының этникалық құрамын анықтау өте күрделі мәселе, өйткені ислам діні адамдарды әртүрлі ұлттар мен этностарға бөлуге тыйым салған болатын. Исламды қабылдаған барлық халықтар мұсылман болды, олардың этникалық ерекшеліктеріне көңіл аударылмады. Араб дереккөздерінде түркі термині өздеріне қарсы және исламға қарсы күрескен көшпелі түркі халқын білдіргендіктен, араб деректерінде түркілердің этникалық топтарына назар аударылып, олардың орналасу аймағына, этникалық ерекшеліктеріне маңыз беріледі.

Ортағасырлық арабтілді деректерден көретініміздей, Мәуераннахрдың (Орта Азияның) әр аймағының өзіндік этникалық құрамы болды. IX-XII ғасырларда Орталық Азия аумағында орналасқан қалалар мен ауылдарда түркі халықтарының өкілдері, соғдылар, хорезмдіктер, ферғаналық, шашшылар, ушрусандықтар, арабтар мен хорасандықтар өмір сүрді. Олар өзбек, тәжік және басқа да Орта Азия халықтардың қалыптасуында үлкен рөл атқарды.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

- Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – Баку: Элм, 1993. – 204 с.
- Абу-л-Касим Ибн-Хаукаль Извлечение из книги «Путей и стран» // Труды Среднеазиатского Государственного университета им. В.И. Ленина. Археология Средней Азии. IV. – Ташкент, 1957. – С. 365-398
- Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII–XVIII вв. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 426 с.
- Артамонов М. И. История арабов. – СПб, 1999. – 167 с.
- Артамонов М. И. Очерки древнейшей истории хазар. – Л.: Соцэкгиз, 1936. – 140 с.
- Ат-Табари Мухаммад История ат-Табари. – Ташкент: Фан, 1987. – 440 с.
- Al-Moqaddasi. Discriptii Moslemici // Bibliotheca geographorum arabicorum. 3 pars. – Lugduni-Batavorum: E.J. Brill, 1967. – P. 285-286
- Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri. Viae regnorum. Description ditionis moslemicae // Bibliotheca geographorum arabicorum. 1 pars. – Lugduni-Batavorum: E.J.Brill, 1967. – P. 305.
- Al-Jakubi. Kitab al-buldan // Bibliotheca georaphorum arabicorum. 7 pars. – Lugduni-Batavorum: E.J.Brill, 1967. – P. 343-394.
- Бартольд В.В. Сочинения. Т. VIII. – М., 1973. – 256 с.
- Ильясова З.С. Ибн Баттутаның «Тухфат ан-нуззар фи ғара’иб әл амсар уа ‘ажа’иб әл асфар» (XIV ғ.) еңбегіндегі қазақ тарихына қатысты мәліметтердің деректік маңызы // Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ-нің Хабаршысы (гуманитарлық ғылымдар сериясы). – Астана: Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ баспасы, 2016. – 265-269 бб.
- История Казахстана в арабских источниках. – Алматы, 2005. – 380 с.
- История Казахстана в персидских источниках. – Алматы, 2005. – 346 с.
- Ирмуханов Б.Б. Казахстан: прошлое и настоящее. – Алматы, 2002. – 287 с.
- Ибн ал-Асир Ал-Камил фи-т-та’рих (Полный свод истории). Избранные отрывки / Пер. с араб. языка, примеч. и коммент. П. Г. Булгакова. Дополнения к пер., примеч. и коммент., введ. и указ. Ш. С. Камолитдина. – Ташкент – Цюрих: АН РУз, 2005. – 595 с.
- Иванов В.А. Путь Ахмеда ибн-Фадлана. – Уфа: Китап, 2010. – 64 с.
- Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Пер. с арабского, коммент., исслед., указатели и карты Наили Велихановой. – Баку: «Элм», 1986. – 428 с.
- Ibn Haukal. Opus geographicum // Bibliotheca geographorum arabicorum (ed. M.J. de Goeje). 2 pars. – Lugduni-Batavorum: E.J.Brill, 1967. – P. 494.
- Ibn al-Fakikh al-Namadani Kitab al-Buldan // BGA. P.V. compendium Libri. Lugdini-Botavorum: Lugduni-Batavorum: E.J.Brill, 1885. – P. 319-320.
- Камолитдин Ш. Ибн Хаукаль и его труд «Сурат ал-ард». Часть 3. Мавараннахр. – Saarbrücken: LAP, 2021. – 508 с.
- Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. – Л., 1950. – 210 с.

Кумеков Б.Е. Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII-XIV вв. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 42 с.

Материалы по истории туркмен и Туркмении / Под ред. С.Л. Волина, А. Якубовского. – М.-Л., 1958. – 230 с.

Мандельштам А.М. Характеристика тюрок в XI в. в «Послании Фатху Бен Хакану» ал-Джахиза. – Алма-Аты, 1956. – 345 с.

Сыздықов С.М. Қарлұқ елінің қалалары // Қазақ тарихы. – 1994. – №6. – 13-19 бб.

References

Asadov F.M. Arabskie istochniki o tiurkakh v rannee srednevekove [Arabic sources about the Turks in the early Middle Ages]. – Baku: Elm, 1993. – 204 s. [in Russian]

Abu-l-Kasim Ibn-Khaukal Izvlechenie iz knigi "Putei i stran" [Extract from the book "Ways and countries"]. // Trudy Sredneaziatskogo Gosudarstvennogo universiteta im. V.I. Lenina. Arkheologiya i Srednei Azii. IV. – Tashkent, 1957. – S. 365-398 [in Russian]

Abuseitova M.Kh., Baranova Iu.G. Pismennye istochniki po istorii i kulture Kazakhstana i Tsentralnoi Azii v XIII–XVIII vv. [Written sources on the history and culture of Kazakhstan and Central Asia in the XIII-XVIII centuries]. – Almaty: Daik-Press, 2001. – 426 s. [in Russian]

Artamonov M.I. Istoriia arabov [History of the Arabs]. – SPb, 1999. – 167 s. [in Russian]

Artamonov M.I. Ocherki drevneishei istorii khazar [Essays on the ancient history of the Khazars]. – L.: Sotsekgiz, 1936. – 140 s. [in Russian]

At-Tabari Mukhammad Istoriia at-Tabari [History of at-Tabari]. – Tashkent: Fan, 1987. – 440 s. [in Russian]

Al-Moqaddasi. Discriptii Moslemici // Bibliotheca geographorum arabicorum. 3 pars. – Lugduni-Batavorum: E.J. Brill, 1967. – P. 285-286

Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri. Viae regnorum. Description ditionis moslemicae // Bibliotheca geographorum arabicorum. 1 pars. – Lugduni-Batavorum: E.J. Brill, 1967. – P. 305.

Al-Jakubi. Kitab al-buldan // Bibliotheca geographorum arabicorum. 7 pars. – Lugduni-Batavorum: E.J. Brill, 1967. – P. 343-394.

Bartold V.V. Sochineniia [Compositions]. T. VIII. – M., 1973. – 256 s. [in Russian]

Iliasova Z.S. Ibn Battutanyn «Tukhfat an-nuzzar fi gara'ib al amsar ua 'azha'ib al asfar» (XIV g.) enbegindegi kazak tarikhyna katysty malimetterdin derektik manyzy [Documentary value of information on Kazakh history in Ibn Battuta's work "Tuhfat an-nuzzar fi gara'ib al-amsar wa'aja'ib al-asfar" (XIV century)] // L.N. Gumilev at. EUU-nin Khabarshysy (gumanitarlyk gylymdar seriiasy) – Astana: L. N. Gumilev at. EUU baspasy, 2016. – 265-269 bb.

Istoriia Kazakhstana v arabskikh istochnikakh [History of Kazakhstan in Arabic sources]. – Almaty, 2005. – 380 s. [in Russian]

Istoriia Kazakhstana v persidskikh istochnikakh [History of Kazakhstan in Persian sources]. – Almaty, 2005. – 346 s. [in Russian]

Irmukhanov B.B. Kazakhstan: proshloe i nastoiashchee [Kazakhstan: past and present]. – Almaty, 2002. – 287 s. [in Russian]

Ibn al-Asir Al-Kamil fi-t-ta'rikh (Polnyi svod istorii). Izbrannye otryvki [The Complete History] / Per. s arab. yazyka, primech. i komment. P.G. Bulgakova. Dopolneniia k per., primech. i komment., vved. i ukaz. Sh. S. Kamoliddina. – Tashkent – Tsiurikh: AN RUz, 2005. – 595 s. [in Russian]

Ivanov V.A. Put Akhmeda ibn-Fadlana [The path of Ahmed ibn Fadlan]. – Ufa: Kitap, 2010. – 64 s. [in Russian]

Ibn Khordadbekh. Kniga putei i stran [Book of paths and countries] / Per. s arabskogo, komment., issled., ukazateli i karty Naili Velikhanovoi. – Baku: "Elm", 1986. – 428 s. [in Russian]

Ibn Haukal. Opus geographicum // Bibliotheca geographorum arabicorum (ed. M.J. de Goeje). 2 pars. – Lugduni-Batavorum: E.J. Brill, 1967. – P. 494.

Ibn al-Fakikh al-Hamadani Kitab al-Buldan // BGA. P.V. compendium Libri. Lugduni-Batavorum: Lugduni-Batavorum: E.J. Brill, 1885. – P. 319-320.

Kamoliddin Sh. Ibn Khaukal i ego trud "Surat al-ard". Chast 3. Mavarannakhr [Ibn Haukal and his work "Surat al-ard". Part 3. Mavarannahr]. – Saarbrucken: LAP, 2021. – 508 s. [in Russian]

Kokovtsov P.K. Evreisko-khazarskaia perepiska v X v. [Jewish-Khazar correspondence in the X century]. – L., 1950. – 210 s.

Kumekov B.E. Arabskie i persidskie istochniki po istorii kypchakov VIII-XIV vv. [Arabic and Persian sources on the history of the Kypchaks of the VIII-XIV centuries]. – Alma-Ata: Nauka, 1987. – 42 s. [in Russian]

Materialy po istorii turkmen i Turkmenii [Materials on the history of Turkmens and Turkmenistan] / Pod red. S.L. Volina, A. Iakubovskogo. – M.-L., 1958. – 230 s.

Mandelshtam A.M. Kharakteristika tiurok v XI v. v «Poslanii Fatkhu Ben Khakanu» al-Dzhakhiza [Characteristics of the Turks in the 11th century in the "Message to Fatah Ben Haqan" by al-Jahiz]. – Alma-Aty, 1956. – 345 s.

Syzdykov S.M. Karluk elinin kalalary [Cities of Karluk] // Kazak tarikhy. – 1994. – №6. – 13-19 bb.

МРНТИ 03.01.09

ЭТНИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ СРЕДНЕЙ АЗИИ В АРАБОЯЗЫЧНЫХ ИСТОЧНИКАХ

І.Г. Галымова^{1*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор

E-mail: i-n-k-a-r@mail.ru (Галымова)

Аннотация. В IX-X веках сформировалась классическая школа арабских географов и был опубликован ряд трудов под названием «Дороги и страны» (ал-массалик ва-л-мамалик). Многие арабские путешественники и исследователи стали собирать сведения о странах и народах Восточной Европы и Средней Азии.

Соответственно, в статье делается акцент на выявлении этносов, населяющих Среднеазиатский регион, путем анализа арабоязычных письменных данных. Дан краткий обзор арабоязычных источников, так как исследование этнической истории народов региона напрямую связано с обеспечением надежной источниковой базы. Подчеркивается значение трудов арабских географов таких как Ибн Хордадбек, Макдиси, Ибн Хаукаль, Ибн Русте, аль-Истахри, аль-Масуди, аль-Идриси и других в изучении Средней Азии.

Ключевые слова: Средняя Азия, письменные данные, этнос, этническая идентичность, этническая история.

IRSTI 03.01.09

ETHNIC HISTORY OF CENTRAL ASIA IN ARAB SOURCES

I.G. Galymova^{1*}

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: i-n-k-a-r@mail.ru (Galymova)

Abstract. In the 9th-10th centuries, the classical school of Arab geographers was formed and a number of works were published under the title "Roads and Countries" (al-massalik wa-l-mamalik). Many Arab travelers and researchers began to collect information about the countries and peoples of Eastern Europe and Central Asia.

Accordingly, the article focuses on identifying the ethnic groups inhabiting the Central Asian region through the analysis of written data. A brief review of Arabic-language sources is given, since the need to reflect the historical fate of the peoples of the region is directly related to providing a reliable primary base. The importance of the works of Arab geographers such as Ibn Khordadbeq, Makdisi, Ibn Haukal, Ibn Ruste, al-Istakhri, al-Masudi, al-Idrisi and other scholars in the study of Central Asia is emphasized.

Key words: Central Asia, written data, ethnos, ethnic identity, ethnic history.

Автор туралы мәлімет:

^{1*}2-курс магистранты

FTAMP 11.25.41 DOI 10.51943/2710_3994_2022_1_19

МАЖАР ЭТНОМӘДЕНИЕТІНДЕГІ ТҮРКІЛІК КОНТЕКСТ

Т.Н. Мухажанова¹, Г.Е. Сабденова¹, Д.С. Байгунаков^{2*}

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы

* Автор-корреспондент

E-mail: tolkynm3010@gmail.com (Мухажанова), gulmiras2801@gmail.com (Сабденова), dosbol_bs@mail.ru (Байгунаков)

Аңдатпа. Мажарлардың басқа халықтармен, соның ішінде Орталық Азиядағы көне түркілермен өзара қарым-қатынасына бірқатар зерттеушілер назарын аударды. Дегенмен бұл мәселені зерттеу тарихының негізгі кезеңдерінде жүйелілік байқала қоймайды. Тіпті академиялық басылымдарда ерте орта ғасырлар тарихы бірін-бірі алмастырған тайпалар мен мемлекеттердің тарихы ретінде сипатталады. Мұнда мажарлар туралы мүлдем сөз қозғалмайды да, тіпті олардың өзіндік тарихи дамуы барлық жағынан «сырт» қалып жатады. Мақалада ортағасырлардағы Еуропа аймағын қоныстанған түркі тілді тайпалық одақтардың қоныс аудару мәселелерін зерттеу, тұтас түркі тарихының саяси және этномәдениетін зерттеуге мән беріліп те отыр. Пәнаралық зерттеу еңбектерін зерделей отырып, түркі тайпалық одағының бірі мажарлардың қазіргі Шығыстан – Батыс Еуропаның далалық аймақтарына қоныс аударуының себебі мен салдарын ашуға мол мүмкіншіліктер бар. Осы тұрғыда мажарлар тақырыбы, әсіресе олардың шығу тегі мен түркі халықтарымен байланыстарына арналған мәселелер Қазақстанның тарих ғылымы үшін өте маңызды. Мажарлардың Еділ бойынан шығып, Карпат тауы, Тиса, Дунай өзендеріне дейінгі жүріп өткен көш жолдары өзінен бұрын келген аварлардың және басқа да түркі тайпаларының ықпалы арқылы жүрді. Мажарларға ілесе көшкен кейбір тайпалардың мажарларға сіңісуі ортағасырлық Еуропада этностардың қалыптасу жүйесіне өз әсерін тигізді. Мақалада X ғасырдағы мажарлардың тайпалық бірлестігінің Орта Дунайға келуі көптеген түркі тайпаларының Еуропаға үздіксіз келуін ерте ортағасырлардан бері келе жатқан үрдісті жалғастырушы және басқа көштерге негіз болуы да қарастырылады.

Түйін сөздер: этномәдениет, этногенез, этноним, христиан діні, ассимиляция, этноконсолидация, семантика, конфедерация

Кіріспе. Отандық, тіпті әлемдік тарихнама тұрғысынан келер болсақ, ерте орта ғасырларда ең алғаш рет көне түркілер Еуразия аумағын қамтыған алғашқы империя құрғаны белгілі. Мұндай Еуропа мен Азия жерлерін қамтып жатқан «еуразиялық» мемлекеттің құрылуы кейіннен осынау ұлан-ғайыр аймақта сан алуан халықтар мен мемлекеттердің тағдыр-талайында өзіндік із қалдырды. Бұл ізді саяси тарихтан не болмаса оқиғалар мен құбылыстардан ғана емес, сонымен қатар этникалық үдерістерден де көруге болады. Себебі бірнеше ғасырларға созылған әрі баяу жүрген этникалық үдерістер кез келген ұлттың ұйысуында маңызды кезең болып табылады әрі оның өзара кірігуін айқындауды жүйелеп беруге мүмкіндіктер береді. Осы тұрғыдан келер болсақ – Орта Азия мен Еуропаны қоныстанған түркі халықтарының ортағасырлардағы интеграциялық үрдістері қызықты және күрделі мәселелердің бірі. Өйткені Орталық Азия тарихын әлемдік тарихнамамен, соның ішінде интеграциялық үдерістер негізінде ғылыми тұрғыдан сипаттап беру ерте ортағасырлық кезеңдегі ұзын сонар тарихтың қатпарлы қырларын біршама жіктеп шығуға мол мүмкіндіктер туындатады.

Бұл мақалада ерте ортағасырлық кезеңдердегі халықтардың этникалық өзара байланысы мажар, қыпшақ тайпалары мысалында қарастырылады. Отандық «қыпшақтану» саласы қазіргі таңда біршама дамыған. Ал отандық «мажартану» саласының көп жағдайда кемшін тартып

жататындығы да жасырын емес. Десек те тарихтың осы салаларына көңіл бөлу ортасырлық оқиғалар, құбылыстар мен үдерістерді зерделеуді жаңа белестерге шығара алады дей аламыз. Себебі әлемдік және отандық тарихнамада аталып отырған осы тайпалар (ұлттар) көптеген түркі халықтарының этногенезіне араласты, бірқатар ұлыстардың қалыптасуына негіз болды және өзіндік ұлттық кодтарын қалдырды десек артық айтпаған болар едік.

Мажарлардың Орталық Азияда ұлт болып ұйысуында түркі халықтары маңызды рөл атқарды. Мұндай тарихи және мәдени-этникалық байланыстардың тамыры тереңге кетеді. Қазіргі Солтүстік Қазақстан, Батыс Сібір, Орал маңы мен Еділ бойы аймағындағы алуан түрлі әрі өте күрделі мәдени байланыстар сармат-аландық, финн-угорлық, прототүркілік және түркілік тайпалардың этногенетикалық байланыстары орын алғандығы белгілі. Осы аталып отырған белгілі бір өңірлерде орналасқан ежелгі ұлыстар сан ғасырлар бойы өзара тығыз байланыста дамыды. Ал олардың әрбірінің субстратын айқындау отандық тарихнамадағы күрделі тақырыптардың бірі саналады.

Бүгінгі күні мажарлар әлемге танылған іргелі ұлттардың бірі екендігі анық. Алайда мажар этникалық бірлестігінің шығыстан батысқа қоныстану үдерісі қанша уақытқа созылды және бұл көштің жол бойында халықтардың қоныстануына жалпы тарихына қаншалықты әсері болды деген сұрақтар туындайтыны сөзсіз. Мұндай күрделі сауалдар мамандарды өткен ғасырлардан бері толғандырып келеді. Айта кету керек, кез келген қоныс аударуды бір жақты қарастыруға болмайды. Оған түрлі тарихи оқиғалар, құбылыстар мен үдерістер өз әсерін тигізеді. Сайып келгенде, қоныс аудару көшпелі халыққа да, бір жерде тұрақтап тұрған тұрғындарға да оңай соқпайды. Яғни, көшіп бара жатқандарға да, бір жерде тұрып жатқан тұрақты халыққа бірдей өзіндік әсерін тигізеді. Әсіресе қоныс аудару жаугершілік әсерінен орын алса, онда бұл үрдіс зорлық-зомбылық тұрғысынан жүреді және екі тарапқа да оңай соқпайды. Сонымен қатар жергілікті ресурстардың азаюы, демографиялық өсу, т.б. тарихи факторлар әсерінен де қоныс аудару орын алуы ықтимал. Дегенмен бұл жерде ең алдымен осы үдерістер кезінде халықтың этномәдени тамырлары қалай өзгерді немесе белгілі бір тарихи-мәдени факторлардың ықпалы қалай болды деген сынайдағы сауалдар өрбітілуі тиіс деген ойдамыз. Сондықтан, осы шағын әрі тарихи шолу мақалада көші-қон барысында мажарлар қандай этномәдени ықпалдастықтарды басынан кешірді, түркілік құрауыштардың (компонент) әсері қалай орын алды деген сынайдағы түйткілді мәселелердің өзегін ашу көзделіп отыр.

Жалпылама түрде алғанда, мажарлардың шығу тегіне байланысты көптеген дереккөздері сақталып отыр. Дереккөздерінің біраз бөлігі археологиялық және басым бөлігі жазбаша күйінде жеткен. Олардың мәні мен мағынасына және тарихи шынайылығына қарай мажарлардың Еуразия даласындағы ықпалы мен рөлі аталып кеткен. Сайып келгенде, XIX ғасырдың екінші жартысынан бері мажар этногенезіне байланысты жүргізілген іргелі зерттеулер мен ғылыми ізденістер қазірге дейін осы тақырыпқа қатысты бірқатар ұстанымдарды, теориялық пікірлерді қалыптастырды. Оның ішінде мажарлардың фин-угорлық халық ретінде мойындалуы десек болады. Мұндай көзқарасты ғалымдардың басым бөлігі ұстанады. Ол венгр ұлты тарапынан қолдау тауып отыр. Алайда, мажар тарихын зерттеудегі жаңа методология мажарлардың этникалық тарихына күрделі өзгерістер алып келетінін көрсетіп отыр. Себебі, мажарлардың этномәдени тұтастығы мен тарихи ерекшеліктері олардың жаңа ұстанымдар бойынша зерттеу жүргізуді қажет етеді. Бұл жерде мәселенің түйінді түйіткілін пәнаралық зерттеулер ғана айшықтап бере алады деген сенімдеміз.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу нысанына алынған тақырып бойынша мажарлардың саяси-тарихи кезеңдері, этногенез үдерістері, мемлекеттілігі секілді мәселелер көтеріліп, тарихнамалық бағытта шолу жұмыстары жүргізілді. Ғылыми еңбектің философиялық базасын тарихилық принципіне негізделген диалектикалық материализм құрады да, отандық және шетелдік мамандардың тарихисофтық және теориялық жұмыстары ізденістің методологиясы мен әдістерін біріктірді. Зерттеу нысаны өзара байланыстағы жүйе ретінде қарастырылып, тарихи байланыстардың жиынтығы және оның даму заңдылықтарын көрсететіндігіне акцент берілді. Әлбетте, ең негізгісі – кешенді ұстаным. Өз кезегінде кешенді ұстаным тарихи құбылыстарды,

оқиғалар мен үрдістерді біртұтас әрі жан-жақты талдауға мұрындық бола алады. Оған әсіресе қосалқы тарихи пәндердің әдіс-тәсілдерін кіріктіре бер болса, мәселені әр қырынан сипаттауға мүмкіндік береді. Айта кету керек, ғылыми ізденісте жалпығылыми әдістер (тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалы, сыныптама, типологизация, т.б.) және олардың арнайы әдіс-тәсілдері жиі қолданылды. Ал жалпытеориялық ұстындарға келетін болсақ, олар мақаланың мақсаты мен міндеттерінен туындады. Мақалада негізге алынған мажарлық этномәдени жайттар ізденістегі ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады және бұл мәселе халықтың жалпы қалыптасып дамуымен бірге өрбітіліп, жалпытеориялық ұстындардан шет қала қоймады. Заманауи ғылыми ізденістерде этногенез бен этномәдениет мажарлардың тарихи тағдыры сауалдары айналасында қарастырылып келе жатқандығы жасырын емес. Ғылыми ізденісте мажарлар қауымы дамуының жалпылама заңдылықтарын айқындауға мән берілді. Алайда заңдылықты түрлі методологиялық мектептің өкілдері әртүрлі түсінетіндігі де белгілі. Позитивизм бойынша заңдылық оқиғалардың бағдарланған дамуы ретінде мәнге ие болса, диалектика заңдылықтың ішкі қарама-қайшылықтарына ерекше мән беруімен ерекшелінеді. Сол себепті мажарлар қауымындағы этномәдениет сауалдарды қарастырылған кезде осы методологиялық ұстанымдарға ерекше көңіл бөлінді. Яғни, қарастырылып отырған мәселеге байланысты негізгі заңдылықтарды анықтау арқылы тарихи танымға қол жеткізуге деген ұмтылысты көруге болады.

Мажар этникалық бірлестігінің түркі халықтарымен саяси және мәдени байланыстарын айшықтау үшін бірқатар тарих ғылымына ортақ әдістер пайдаланылды. Оның ішінде этномәдени ықпалдастықтардың бағыт бағдарын айқындауда салыстырмалы әдіс, талдау, тарихилық әдіс-тәсілдері, жүйелеу, әдебиеттерді жинақтау және объективті баға беру, деректерді ішкі және сыртқы формасына қарай сынау, дискурсивті әдістер қолданылды. Сонымен қатар, мажарлардың мәдениеті мен түркі халықтары арасындағы мәселелерді қарастыру барысында этнологиялық, этноәлеуметтанулық зерттеу әдістері пайдаланылды. Соның ішінде мажар тайпалық одағының өзара бірегейлігін анықтау мақсатында қоғамдық ғылымдарға тән этномәдени шекараларды анықтау, мәдени ара-қашықтықтың алыс-жақындығы сияқты методологиялық ұстанымдар қолданылды.

Талқылау. Мажарлардың ежелгі кезеңдердегі көне тарихымен өткен ғасырлардан бастап көптеген ғылыми мамандар айналысып келеді. Алайда олардың басым бөлігі мажарлардың тілі, саяси тарихы, миграциясы, көш жолдары, мәдениеті, этнографиясы секілді мәселелерге тоқталған. Сонда да болса бірқатар еңбектерге тоқталып, тарихнамалық шолу жасап кетуге болады.

Ең алдымен венгр тіліндегі негізгі зерттеу жұмыстарына тоқталсақ дейміз. 1952 жылы зерттеуші Е. Молнар мажарларға қатысты іргелі монография (қазақша атауы: Венгер халқының алдыңғы тарихы / *A magyar nép őstörténete*) жазған болатын. Алайда оның еңбегіндегі өзекті сауалдар XX ғасыр ортасына дейінгі мәліметтер негізінде ғана өрбітілген еді. Кейінгі жылдары А. Ваго-Залаң, Ерцебет Фотхи, т.б. мамандар венгер халқының генетикалық талдауларына назар аударып отыр. Дегенмен бұл ғалымдардың еңбектерінде мажарларда орын алған түркілік мәденигенез бен генетикалық байланыстар толыққанды қарастырылмай келеді деуге болады. Әсіресе қазақстандық материалдар жеткілікті түрде қарастырылмаған. Мұндай олқылықтар орнын Қазақстан мажарлары мен олардың ата-бабасының геногенетикалық аспектілеріне қатысты зерттеу жүргізген А.М. Тюриннің ізденістері біршама толықтырады (Тюрин, 2009: 58-59). Әйтсе де зерттеуші ізденісіндегі палеогенетикалық материалдар көлемінің аса ауқымды еместігін де айта кеткен абзал.

Кеңестік тарихнамада мажарлардың өткені угор халықтарының тарихымен қабыса қарастырылды (Чернецов, Мошинская, 1954: 163-192). Ол кездері методологиялық тұрғыдан мәселеге жалпылама түрде ден қою кеңінен орын алған еді. Бұған себеп: жазбаша дереккөздерінің аздығы, археологиялық мәліметтердің мардымсыздығы, жаратылыстану ғылымдарының мәліметтеріне сүйенудің кемшін тартып жатуы, т.б. Сайып келгенде венгр ұлтының тарихы финн-угор халықтарының өткенімен байланыстырылып, солардың жалпы тарихының негізінде өрбітілген еді.

Кейінгі жылдары да заманауи тарихнамада венгрлердің тарихы біршама көтеріліп отыр. Зерттеушілердің бір тобы венгрлердің Қара теңіздің солтүстік жағалауларына келуіне, орыс княздіктерімен байланысына тоқталса (Юрасов, 2017: 8-28), басқалары Днепр мен Төменгі Дунай аралығындағы Этелькез жеріндегі тарихына үңілді (Комар, 2011: 21-78). Олар осы аймақтардың мажарлардың тарихында алар орнына тоқталып, халықтың ұйысуына, өсіп-өркендеуіне қатысты ойларымен бөлісті.

Ежелгі венгр тарихи тамырлары мен ортағасырлық археологиясы мәселелеріне қатысты еңбектер де жарық көрді (Тюрк, 2018: 423-434). Әсіресе Шығыс Еуропадағы археологиялық ескерткіштеріне, заттай мәдениетіне назар аударылды. Ежелгі угро-мажарлардың Шығыс Еуропамен байланысы, олардың осында келуі және еуропалық мәдениетпен кірігіп кетуі жайында да сөз қозғалды (Иванов, 1999: 16). Бұл бағыттарда жүргізілген ғылыми ізденістер мажарлардың ерте ортағасырлық тарихын да ішінара қамтыды. Бұрын белгісіз болып келген жайттар да қаузалды.

Дегенмен жоғарыда аталған ғылыми ізденістердің бағыттарына қарағанда, еңбектердің басым бөлігі мажар-венгрлердің еуропалық тарихын қозғағандығын көруге болады. Еңбектердің келесі бір парасы осы мақаланың «Зерттеу нәтижелері» секілді бөлігінде де талданады. Мейлінше құнды пікірлер қалдырған мұндай ізденістер келесі бөлімде біршама тереңірек талданғандығын айта кетуге тиіспіз. Осыған орай, жоғарыда аталған ғылыми еңбектерден мажарлардың тарихи сауалдарын түркілік аспектілер кешенімен байланыстыру, олардың этногенезіндегі негізгі белестерге мән беру секілді мәселелердің көтеріле қоймағандығын да аңғаруға болады.

Зерттеу нәтижелері. Әртүрлі тарихи үрдістерде әртүрлі географиялық аймақта түркі және мажар тайпаларының байланыстары бірнеше этникалық компоненттерден тұрды. Бұл тайпалық қауымдастықтардың құрылуымен және миграциялық үрдістермен де сипатталды. Қазіргі кезде жинақталған археологиялық материалдар бұл тайпалардың этно тарихи және этномәдени байланыстарының тығыз болғандығын көрсетеді. Бұл үрдістер б.з.б. I мыңжылдықта Батыс Сібір мен Солтүстік Қазақтанның орманды далалық алқаптарында прототүріктік және угорлық тайпалардың қауымдастығының құрылғанымен байланыстырылады. Оның ішіне прото-мажарлық тайпалар да кірді. Ежелгі угорлық топонимдерде осы аймақтың Есіл және Ертіс өзендерінің атаулары кездесіп жатады (Дульзон, 1971: 206-207). Кейбір ежелгі угорлық тайпалар бұл кезде Солтүстік Каспий маңына дейін қоныстанды. Бұл жөнінде Батыс Қазақстаннан табылған сармат мәдениетіне жататын археологиялық материалдар дәйектей түседі. Осы материалдарға сүйенсек сарматтар қазіргі түркі тайпалары мен мажарлардың этногенезінде ерекше роль атқаруы да мүмкін.

Батыс Сібір мен Солтүстік Қазақтанның орманды-далалық алқаптарында прототүріктік және угорлық тайпалардың қауымдастығының өзегі қай мәдени-тарихи кезеңдерде қалыптасқандығы нақты айту мүмкін емес. Сонда да болса мұны палеометалл дәуірінде орын ала бастаған тарихи үдеріс деуге болатын сияқты. Себебі энеолит және қола дәуірлерінде Еуразияның басым бөлігінде белгілі бір аудандарда этникалық үдерістер жүргендігі белгілі болып отыр. Қола дәуіріндегі алуан түрлі археологиялық мәдениеттер аумағында белгілі бір этникалық бірлестіктердің қалыптасқандығын нақты көруге болады. Дегенмен әзірге протомажарларды қола дәуіріндегі белгілі бір археологиялық мәдениетпен байланыстыруға мүмкіндік жоқ (Құрманқұлов, Байгунаков, 2008: 8-19). Оған археологиялық материалдар жеткіліксіз әрі мұндай мәселе ғылыми ізденістерде әлі нақты көтеріле қойған жоқ.

Ерте темір дәуірінде Керулен мен Хуанхэден Дунайға дейінгі территорияда аңдық стиль таралды. Оның жарқын көріністерінің бірін Есік қорғанынан табылған «Алтын адамнан» көруге болады (Акишев, 1978: 132). Мұндай құнды материалдар Шілікті, т.б. аймақтардағы ескерткіштерден де ұшырасады (Толлеубаев, 2018: 56-71). Осындай жарқын мәдени кешендер Шығыстан Батысқа қарай созылып жатқан Еуразиялық аридті (шөлді және шөлейтті) аймақтағы жерлерде Дала өркениетінің қалыптасқандығын нақты көрсетеді. Сонымен қатар ерте темір дәуірінің соңына қарай көшпелілердің ғаламат миграциясы орын алған болатын. Бұл

миграциялық үрдістер Моңғолия мен Солтүстік Қытайдан басталып, Дунай мен Тис өзендеріне дейін созылды.

Айта кету керек, ерте темір дәуіріндегі савроматтарға тиесілі археологиялық ескерткіштерді, олардан кейінгі сарматтар қалдырған археологиялық нысандарды да протомажарлармен немесе фин-угорлармен байланыстырудың да негіздемесі әлсіздеу. Кеңестік заманда барлық ғылыми еңбектерде ерте темір дәуірінде өмір сүрген барлық халықтар (скиф, сақ, савромат, сармат, үйсін, қаңлы, т.б.) иран тілді деп есептелінді. Бұл жерде түркілік мәдениетті көпе-көрнеу көрмеу, түркі өркениетінен қашу және халықтың тарихын бұрмалау орын алғандығы белгілі. Мұның зардаптарын түркі халықтары әлі тартып келеді. Өйткені түркі өркениетімен астасып жатқан көне тайпалардың этногенезі мен мәденигенезін сырттай таңылған «ирандық» тарихи-мәдени құрауыштар аясында өрбіту әлі жалғасын тауып келе жатыр.

Ресми ғылыми әдебиеттерге қарағанда мал шаруашылығымен айналысқан көшпелі сарматтар иран тілдес болыпты. Олар сақтарға жақын сарматтардың (савроматтардың) ұрпағы саналады. Археологиялық әдебиеттерде савромат-сарматтарға тиесілі прохоров, суслов, шипов секілді археологиялық мәдениеттер белгілі (Байпақов, Таймағамбетов, 2011: 208-218). Бұл археологиялық мәдениеттерден, әсіресе шипов мәдениетінен моңғолоидтық элементтерді басымырақ көруге болады. Мұны мамандар осы кездері хунну әсерінен болған мәдени ықпалдастықпен байланыстырады. Шынында да, хунну (ғұн) халқының Орталық Азияға дендеп енуі мұндағы түркілік мәдениеттің ықпалын күшейте түскен еді. Ғұндар Орталық Азиядағы көптеген халықтардың этномәдениетіне өз ықпалын тигізе алды. Мұндай үдерістерден мажарлар да тыс қалмады. Олар да ғұндардың саяси ықпалына түскен болса керек. Себебі ғұндар белгілі бір кезеңдерде Орталық Азиядағы негізгі күшке ие болғандығы белгілі.

2020 жылы венгр және орыс тілдерінде Иван В. Грудочконың «мұртты обаларға» арналған еңбегі шықты. Бұл зерттеуші Қазақстан археологтары ерте темір дәуіріне, яғни сақ заманына жатқызып жүрген тасмола мәдениеті жайлы кеңінен сөз қозғады (Кадырбаев, 1966: 303-433). Егер қазақстандық археологтар (Кадырбаев, Бейсенов, т.б.) тасмола мәдениетін шамамен б.з.б. VII-I ғасырлармен мерзімдесе, челябинскілік археолог И.В. Грудочко б.з. IV-VII ғасырларға жатқызады. Және де ол Орал-Қазақстан далаларында протомажарлар қауымының қалыптасуы осы кездері орын алды деп есептейді. Мұртты обалардың ғаламат құрылыстары шынында да адамдарды таң қалдырады. Отандық археология тарихнамасында тасмола мәдениеті сақ заманымен мерзімделініп келеді. Осыған қарағанда тасмола мәдениетін протомажарлармен байланыстыру әлі нақты шешімін таба қойған жоқ сияқты.

Б.з. I мыңжылдығында Қазақстан мен қазіргі Венгрияның этносаяси тарихында ішкі Азиядан көшіп барған тайпалардың белсенділігі байқалды. Сарматтар кезеңінде ауыр қаруланған атты әскердің б.з. I мыңжылдығында орта Дунайға барғандығы жөнінде грек-римдік жазба деректерінде келтіріледі. Ғұндардың жорығына дейін Орталық және Шығыс Еуропада, Қазақстан территориясында сарматтардың мәдени-тұрмыстық байланыстардың зор ықпалы болды (Сулимирский, 2008: 126-166). Ал, б.з. II ғасырында Монғолия, Шығыс Қазақстан және Жетісудан ғұндардың жаппай көшуі басталды. Балқаш және Тарбағатай аймағында олар V ғасырға дейін өмір сүрген Юебань мемлекетін құрады. Ал, құрамына Батыс Сібірдегі угорлары енген ғұндардың екінші тармағы Орал аймағына қарай көшіп, Арал маңы, Каспий маңындағы аландар мен астарды ығыстырады. IV ғасырдың бірінші жартысында прототүріктік тайпаларды өзіне біріктіре білген ғұндар Шығыс және Орталық Еуропа далалық алқабына жетеді. Халықтардың Ұлы қоныс аударуы Еуропаның этникалық және саяси картасында өзгерістер алып келді. Ғұндардың миграциясы түркілердің тілінің орналасқан аймақтарында таралуына ықпал етті. Ғұндардың негізгі шаруашылығы көшпелі мал шаруашылығы болды. Сонымен қатар, отырықшы егіншілікті де үйрене бастады.

V-VI ғасырларда Қазақстанның орталығы мен батысында авар тайпаларының рөлі күшейді. Яғни, олар осы кездері аталып отырған аймақтағы негізгі саяси күштердің біріне айналды. Авар қағанатының негізі IV-V ғасырларда Монғолия территориясында құрылған болатын. Олар әуел баста жужан атауымен кеңінен танылды. Олардың да негізгі шаруашылығы көшпелі мал

шаруашылығы болды. 552 жылы жужандарды (авар) алтайлық түріктер басып алды. Осыдан кейін аварлардың біраз бөлігі (100 мың адам) батысқа қарай көше бастады. Аварлардың билік жүйесіндегі атаулардың қаған, тудун, тархан сияқты аталуына қарағанда олар да түркі халқының бірі тармағы екендігін анық аңғартады. Алайда авар конфедерациясы этникалық жағынан аралас бірлестік болған еді. Оған бірқатар фин-угор халықтарының енуі де ықтимал. Яғни, көршілес халықтарға аварлардың тигізген ықпалын жоққа шығаруға болмайды.

568 жылы саяси билікке қол жеткізген көптеген авар тайпалары Дунайдың екі жағалауындағы жерлерге иелік етіп, Авар қағанатын құрды. Олардың мажарлармен жақындасуы осы Дунай өңірінде орын алған болса керек. Қазіргі Венгрия территориясында аварлар жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысты. Әскери жүйесі де тарихи дәстүрі бойынша ондық жүйе бойынша құрылды. Дегенмен сонау Қытай мен Монғолия территорияларында бастауын алған жужан немесе жуань-жуаньдар түркілерден жеңілгеннен кейін бастысқа бір бөлігі көшті. Көшу барысында жол бойында қоныстанған бірнеше түркі халықтарымен қатынасқа түседі. Орыс ғалымы, этнолог әрі археолог С.П.Толсовтың Сырдария өңіріндегі қалаларды қазу барысында жужандардың осы аймақта авар атауына ауысқандығын жазады. Яғни, осыған дейін жужан деп аталып келгендер енді эфталиттермен (ақ ғұндар) араласып этникалық өзгеріске ұшырауы барысында авар қағанаты деп алмасып, әрі қарай батысқа Каспий қақпасы арқылы Шығыс Еуропаның далалық аймағына қоныс аударған (Мухажанова, 2018: 165). Ол туралы Византия деректері соның ішінде Менандр Протектор жазып қалдырған. Кейбір зерттеулерге қарағанда ғұндар сияқты аварлардың наным-сенімдері шаманизм мен пұтқа табынушықпен байланысты болды, сонымен қатар руникалық жазуды меңгерді. Алайда, IX ғасырда аварлар біртіндеп тарих сахнасынан шығып қалды, олардың орнын шығыс жақтан келген мажарлар басты. Мажарлар кейбір жерлерде оқшау жатқан ерте түркілік шағын топтарды сіңіріп алуы да мүмкін.

Осылайша ежелгі мажарлармен түркі тайпаларының ең алғашқы байланысы ерте темір дәуіріндегі ғұн-сармат, содан кейін ерте орта ғасырлар бас кезіндегі авар дәуірінен басталады деп топшылауға негіз бар.

Ерте орта ғасырларда қазіргі Венгрия аумағына мажарлар өздерінің ата қонысынан көшіп келді. Осыған сәйкес көптеген зерттеушілер IV-V ғасырларда угорлардың біраз бөлігі Батыс Сібірден батысқа қарай Орал маңы және Еділ бойына қарай көшкендігін топшылайды. Олардың құрамында венгрлердің ата тегі мажарлар да болып, кейін конфедерация құрады (Данилевский, 2014: 21-23). Тағы бір ғылыми жорамалдар бойынша мажарлар Еділ мен Мұғалжар таулары арасында мекендеген. Ерте ортағасырларда ықшамдалып орналасқан мажарлардың территориясы Еділ бойында Еділ Бұлғариясымен шектесті. Бұл қазіргі Башқұртстан территориясына сәйкес келеді. Бұл башқұрт, бұлғар және мажарлардың этникалық параллельдерін көрсетеді (Данилевский, 2014: 24-28). Мажарлардың бұл тарихи үрдістері ортағасырлық араб және парсы деректерінде яғни тарихи-географиялық еңбектерінде көрініс тапты. Бұл деректер топтамасында мажарлар жөнінде қысқаша ғана мәліметтер берілгенімен жалпы, VIII-IX ғасырлардағы тарихи жағдайды түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, деректерден байқалатыны мажарлардың осы кезеңдерде Сырдария мен Арал маңы далаларында мекендеп, Каспий маңы мен Оңтүстік Оралға дейін барғаны белгілі болып отыр.

VIII ғасырдың басы мен IX ғасырдың басында қыпшақтардың батысқа қарай көшуі басталды. Бұл көш соның ішінде Оңтүстік Оралды да қамтыды. Көштің бұл бағыты жөнінде Ибн Русте, «Худуд әл-аламда», әл Бакри, Гардизи, әл-Маркизилер жазады (Заходер, 1962: 280). Мұнда қыпшақтарды печенегтердің шығыс және солтүстік көршілері ретінде қарастырылады. Бізге белгілі болғандай печенег тайпалары VIII-IX ғасырларда Сырдария және Арал даласында мекендеген. Осыған орай Оңтүстік Оралдағы қыпшақтар мажарлармен этносаяси және этномәдени байланыста болғандығы тарихи шындыққа сәйкес келеді.

895 жылы Еуразия даласынан құтты мекен тапқан мажарлар Солтүстік Кавказ бен Қаратеніз жағалауы арқылы Дунай мен Тисса өзендері алаптарына орнығады. Тұрмыс-тіршілік пен шаруашылыққа қолайлы болған осы мекенде мажарлар көп ұзамай өз мемлекетін де құрады.

Мажарлар батысқа көшкен кезде барлық мажарлар үдере көшкен жоқ десе болады. Олардың біраз бөлігі Еділ даласында қалып қойды. 889 жылы печенег тайпалары мен өзге түркі тайпалары оғыздардың қысымымен Каспий және Арал маңынан ығыстырылды. Олардың негізгі бөлігі Шығыс Еуропа жеріне қарай көшті. Нәтижесінде қыпшақтар мен оғыздар Жайық (Орал), Жем, Арал және Каспий маңы даласында мекендеп қалды (Акишев, 1978: 129). Осы кездері Еділ-Орал аймағындағы негізгі этногенетикалық үрдістер қыпшақ, кимек, оғыз, печенег, башқұрт, бұлғар, мажар және алан тайпалары арасында жүргізілді.

XI ғасырдың бірінші жартысында Орталық Азиядағы этноконсолидация үдерістері қыпшақтар қолына өтеді. Олар ұлан-ғайыр аймақта негізгі күшке айнала бастады. Әсіресе Ертіс пен Еділ арасындағы кең аймақта қыпшақтану үрдістері кеңінен жүріп жатты. Мұндай тарихи-этникалық үдеріс осы территорияда қыпшақтардың саяси-әскери үстемдікке жетуінің нәтижесінде жүзеге асқан еді. Қыпшақтардың саяси гегемониясы ортағасырлық дереккөздерінде де аталады. Мысалы, Махмұд Қашғари өз еңбегінде «Еділ – қыпшақтар еліндегі өзен аты» деп анықтама берген. Осыдан-ақ қыпшақтар аталған аумақта негізгі күш болып тұрғандығын нақты аңғарамыз.

Сонымен қатар, бұрынғыдай Еділ бойымен мажарлардың көш жолдары, сауда-байланыс жолдары жүріп жатты. Бір-бірінен қашықтау жатса да, Еділ мен Дунай арасындағы байланыс үзілмеді. Мұндай саяси-мәдени байланыстар үш ғасырға дейін созылды деуге болады. Шығыста қалып қойған мажарлар өздерінің алыстағы батысқа қарай көшкен туыстары жөнінде үнемі хабардар болып отырды. Мәселен, 970 жылға қарай Токшун князінің тұсында алыстағы Еділдегі Бұлғариядан Венгрияға Бикл мен Бокша княздері бастаған көптеген адамдар келеді. Олар Пеште қоныстанды. XII ғасыр ортасында Венгрия ірі қалаларында үш жылға жуық араб көпесі, саяхатшы Гренадидан шыққан Әбу Хамид әл-Гарнати өмір сүрді. Әсіресе оған Еділдің жолы өте таныс болды. Ол өз ұлын Венгрияға тастап (Ункария) Еділге аттанды. Сонымен қатар, «Ежелгі және Ұлы Венгрияның» ұрпақтары туралы соңғы ақпаратты табу мақсатында доминикандық Юлиан Шығысқа саяхат жасаған болатын. Ол 1236 жылы Үлкен Еділ өзенінің жанынан көшпенді шығыс венгрлерін кездестіреді. Олар мажар тілінде сөйлеген. Юлиан олардың пұтқа табынғандығын, жылқы мен қаруға бай екендігін және де өте жауынгер халық болып табылатындығын атап өткен (Осипенко, 2010: 119-125). Алайда кейіннен олар моңғол шапқыншылығының қысымынан Еділден батысқа қарай қоныс аударуға мәжбүр болады.

Қалай болғанда да мажарлардың түркілік халықтармен байланысы ерте орта ғасырлардың соңына қарай біршама қарқынды түрде дамыды. Бұл кезеңде олар қыпшақтармен, кумандармен тығыз саяси-тарихи байланысқа түскен болатын. Қыпшақтардың ғасырлар бойы созылған мажарлармен этно-саяси байланыстары әсіресе Еділ-Орал өзенінде кеңінен қанатын жайды. Монғол дәуірінде мажар тайпалары қыпшақ конфедерациясының құрамына кірді. Бұл туралы деректер қазақ генеалогиясы (шежіреде) сақталған. Қазақ халқының рулық-тайпалық құрылымында Орта жүзде «қыпшақ» тайпасы бар. Соның ішінде «мадияр» этнонимі рулық бөлімше ретінде тіркелген. Орта жүзде мадиярлар арғын тайпасының құрамында да атап өтіледі. 1967 жылы венгр ғалымы Тибор Тот арғын-мадияр этникалық тобына қатысты материалдарды зерделеді. Қазақ халқын антропологиялық зерттеу арқылы арғын-мадиярдың қыпшақпен морфологиялық ұқсастығын дәлелдеуге мүмкіндік берді. Бұл зерттеулер Торғайдағы Сары-Қопа аймағында жүргізілді (Тибор, 1986: 64-68). Мажарлардың арғындар арасында XVI ғасырдан бұрын пайда болғанын нақты айту қиын. Кейбір мәліметтерге қарағанда XIV-XV ғасырларда арғындардың бір бөлігі оңтүстіктен солтүстікке қарай қоныс аударады. Соның нәтижесінде XVI ғасырдан бастап Есіл мен Торғайда орналаса бастады. Әсіресе осы кезең өзара әрекеттесудің көпжақты процестері байқалған уақыт ретінде белгілі болып отыр. Қыпшақтар пен арғындар құрамында мадияр этникалық топтарының пайда болуы ерте кездері орын алуы мүмкін екендігін де көрсетеді.

XI-XIII ғасырларда мұсылман тарихи-географиялық дерекнамада қыпшақтардың этнонимі, тарихы, рулық-тайпалық құрамы туралы мәліметтер жиі ұшырасады. Араб жазба деректерінде қыпшақтардың 16 тайпалық құрамы туралы мәліметтер сақталған. Мәселен, Ахмад ат-Тинидің

пікірінше осы тайпалардың ішінде алғашқысы буржоғлу болып табылады. Тайпалар тізімінде олар алтыншы орында тұр. Соған қарамастан батыс Дешті-Қыпшақ қыпшақтарының конфедерациясында ибн Халдун бойынша буржоғлулар үшінші орында тұр. Бұл олардың билеуші тайпа ретінде таныла бастағанын көрсетеді. Бұл элиталық тайпаның рөлі Мысырда арта түсті. Яғни мәмлүктер мемлекетінде осы қыпшақтарды қолдады. Олардың ішінен мемлекет басшылары сұлтандар шықты (Кумеков, 1990: 123). Ал, командар құрамында алғашқы орында борчол тайпасы тұрды. Бұл этникалық атауды зерттеушілер борчоглы-буржоғлы деп жалпылама түрде атайды (Аманжолов, 1959: 74). Осылайша буржоғлы тайпасының кейбір бөлігі Қазақстандағы қыпшақ руын және Венгриядағы кумандарды қалыптастыруға ат салысты. Яғни, осы тайпа басқаларына қарағанда мажарлармен тығыз этникалық қарым-қатынасқа түсті.

Біздің тарапымыздан қызығушылық тудырып отырған келесі бір этнонимнің атауы әд-Димашки бойынша журтан, Ахмад ат-Тини бойынша жартан деп аталады. Батыс қыпшақ бірлестігінде Ибн Думак бойынша журтан деп те беріледі. Осы тұрғыда алғанда бұл этноним жортан, журтан деп атала бергендігі белгілі болып отыр. Терминнің семантикасы түркі тіліндегі шортан сөзі болса керек. Венгриядағы бес тайпалы командардың ішінде оны жертан, чертан деген тайпа бар. Бұл да олардың тілінде балық атауын береді. Осы берілген этнонимдік ұқсастықтардан қазақ даласындағы қыпшақтар мен Венгрия кумандары арасындағы параллельдерді байқауға болады. Бұл екі тайпаның туыстық генетикалық жақындығын һәм тарихи тамырларын көрсететін сияқты. Біздің бөліп қарастырып отырған үшінші тайпамыз тарихи және танымдық тұрғыдан құнды болып табылады. Қыпшақ этнонимиясы тізімінің соңында зерттеушілердің пікірінше куманку деп оқылатын тайпа атауы кездеседі (Кумеков, 1990: 123). Бұл этнонимде куманлу этнонимін байқау қиын емес. Құрылымы жағынан куманлу қыпшақтардың әулеттік тайпалары болатын бөріліге ұқсас болып келеді. Бұл этнонимдердің өзгеріп берілуі дерек жасаушылардың қате жазуында болып табылады. Сондықтан куманлу тайпасын куман-лу деп бөліп қарауға да болады. Сондай-ақ, Ахмад Ат-Тини және әд-Димашкидің мәтіндерінде куман немесе куманлуды жеке этникалық бірлік ретінде қарастырады.

Бұл фактілер отандық және шетелдік тарихнамада кумандар мен қыпшақтардың біртұтас болғандығын дәлелдейді. Дегенмен, әдебиеттердегі куман терминінің қалыптасуы бірқатар пікірлерден тұрады. Оның ішінде бірқатарын келтіретін болсақ, мұндағы ең кең таралғаны куман атауының византиялық мұрамен байланысы. Осы сияқты тағы басқа пікір бойынша кумандардың шығу тегі Орталық Азиямен байланыстырылады және олардың өздерін кумандиндер қатарынан іздестірушілер де жетеді. Жалпы, кумандарды қыпшақ-половецтер деп те атаған жөн болар. Кумандардың шығу тегінің шығыстық концепциясы бойынша К.Менгес куман сөзінің алтай сөзіне жатқызады (Абуль-Гази, 1854: 143). Қазіргі таңда осы пікірлермен қоса басқа да көзқарастар белгілі болып отыр. Батыс қыпшақтарының қалыптасуындағы гипотезаларда негізінен куман сөзі көп қолданылады. Жекелеген ғалымдар, соның ішінде Әл-Марвази бойынша кумандарды сары атты халықпен байланыстырғанды жөн көреді. Қарастырылып отырған бұл мәселені куман-половецтерді қыпшақтар мен кангарлардың (қаңлылар) араласуынан, өзара ұйысуынан өрбітсек те болады. Көптеген ғалымдар куман мен кун этнонимінің бірдей мағыналас екендігін айтады. Барлық деректерді қарап отырсақ, қыпшақтар мен кумандардың ортақ жақындығы көптеп табылып та жатады. Қалай қарасақ та қыпшақ пен куман терминінің өзара жақындығы жөнінде тарихнамада бірнеше мәселелер көтерілген. Сонымен қатар, кумандар мен қыпшақтардың бірегейлігіне қарсы пікірлер де қалыптасқан. Соның алғашқысы болып, П. Пельо қыпшақтар мен кумандардың өзара жақындығы жоқ деген тұжырым жасайды. Алайда, К. Цегледи куман атауын қыпшақ конфедерациясының бір тайпасына берілгені ретінде қорытынды жасайды. Алайда, бұл құнды тұжырымдар тек сөз арасында ғана айтылып отыр, оны келешектегі нақты зерттеулерде арнайы түрде қарастырған жөн.

Батыс Қазақстанды мекендеген кумандардың этникалық тұтастығы жөніндегі мәліметтерді ортағасырлық араб географтары әл-Идриси (XII ғ.), Ибн Саид (XII ғ.) және Әбу-л-Фиды (XIV ғ.) деректерінен кездестіреміз. Деректерді қарап отырсақ, кумандар Солтүстік Арал маңы мен Оңтүстік Орал тауы маңын мекендеген. Олардан оңтүстікке қарай оғыздар тіршілік еткен,

батысында печенегтер, солтүстік-батысында бұлғарлар, солтүстік-шығысында қыпшақтар қоныс тепкен. Бұл жерде байқайтын болсақ, кумандар оғыз, кимек, печенег, бұлғарлар сияқты жеке этнос ретінде қарастырылған. Дерек мәтініне текстологиялық және картографиялық тұрғыда сараптама жасау ортағасырлық авторлардың X ғасырдағы кумандар жөнінде жазғандығын айғақтайды (Дьяконов, 1981: 9). Әл-Идриси кумандардың бірнеше бірлестігін атап өтеді: Еділ бұлғарларымен көршілес Сыртқы Кумания, одан әрі Ақ Кумания және Қара Кумания деп бөліп қарады. Ол өз территориясына Русь, бұлғар жерлері және Македония және т.б. Кумания территориясын қамтыды. Кумандардың ең батыс бөлігі Днепрден Днестрге дейін созылып жатты. Кейбір батысеуропалық деректер бойынша XI ғасырдың 70 жылдары кумандардың бірқатар тайпалары Дунайға дейін жеткен. Бұл жерден кумандардың көш жолдары Днепр мен Днестр аралығын қамтығанын көрсетеді. Ал, Днепрдің шығысында қыпшақ тайпалары мекендеді.

Кумандар мен қыпшақтардың біраз бөлігі моңғолдардың ығыстыруымен 1239 жылы Венгрияға қоныс аударды. Венгриядағы кумандар арасында жазба деректерде байоло, капшаг, табоны, тазлар сияқты ұқсас этнонимдер кездеседі. Мұндай этнонимдер қазақтың Байұлы, Қаңлы, Қыпшақ, Табын, Таздар сияқты ру аттарымен сәйкес келеді (Боталов, 2013: 11-15). Отандық этнографтар да бұл рулардың қазақ арасында ертеден жасап келе жатқандығын нақты атап кеткен (Арғынбаев, Мұқанов, Востров, 2013: 384).

Надкуншах (Үлкен Кумания) және Кишкуншаг (Малая Кумания) секілді Венгрияның тарихи облыстарында куман-қыпшақтарының біраз этно топтары сақталған. Атақты ғалым Иштван Қоңыр Мандокидің айтуы бойынша сол жердің жергілікті халқы арасында тоқсоба, тортул, баяндур және печене сияқты элементтер сақталған екен. Тоқсоба тайпасы ірі тайпалардың басы ретінде белгілі. Оның семантикасы тоғыз ру дегенді білдіреді (Аманжолов, 1959: 123). Бұл атау қазақ рулары ішінде сақталып қалған. Кіші жүздің Байбақты руында тоқсоба руы кездеседі.

Кумандар арасындағы туртул этнонимі XI-XII ғасырларда Дешті-Қыпшақтың рулық құрылымында да кездесіп жатты. Қыпшақтардың шығыс конфедерациясында дурт-дурут деп берілген. Жалпы, дурут тайпасының этнонимінде сандық мағына жатыр деген зерттеушілер ойын құптауға болады. Ол төрт рудың бірлігі ретінде қарастырылады (Кумеков, 1972: 44). Бұл Кіші жүздегі төрт кара руымен сәйкес келеді. Ал, тортул руы арғындар және наймандар арасында Орта Жүзде де кездеседі.

Венгриядағы кумандар тайпасының құрамындағы печенегтер Қазақстан территориясындағы қыпшақтар арасындағы базанак және бажна этнонимдерімен байланысты. Сонымен қатар, ортағасырлық Қазақстан территориясында баяндур атты тайпа өмір сүрді. Ол жеті тайпалы қыпшақ тілді кимектер құрамына кірді. Олардың орналасқан жері Ертіс өзенінің орта алабын қамтыды. Сондай-ақ, баяндурлар IX-X ғасырларда Сырдың төменгі ағысында оғыз тайпалары құрамына кірді.

Ерте ортағасырлық дереккөздері мен қазақ шежіретануы негіздері бойынша венгрлер мен түркі халықтарының арасындағы этнонимиялық параллельдер анық байқалады. Мұның өзі ерте орта ғасырларда халықтар арасында өзара этномәдени үдерістер орын алғандығын нақты көрсетеді. Сонымен қатар, жоғарыда дереккөздерден байқап отырғанымыздай мажар, қыпшақ, куман, кимек және қазіргі қазақ халқының ішіндегі рулар ежелгі дәуірлер мен ортағасырлық тарихи кезеңдерде өзара ықпалдастыққа түскен. Тіпті белгілі бір кезеңдерде туыстас халықтар ретінде де танылған.

Қорытынды. Мажар этнонимі мен Мажар патшалығының құрылу алғышарттары ұзақ кезеңдер мен күрделі үрдістерді қамтыды. Бұл әртүрлі ортағасырлық деректерде берілген. Сонымен қатар, мажарлардың тарих сахнасына көшпелі мәдениет арқылы шығуы Еуропа халқы үшін ғұн, авар сияқты халықтардың патшалығының жалғасы ретінде қарастырылды. Олардың жергілікті халықтармен этномәдени байланыстар орнатуы өз кезегінде мажарлардың христиандануына алып келді. Нәтижесінде Дунай бойындағы мажарлар екі тарапқа бөлінді бірі христиан мажарлар болса, кейінгісі дәстүрлі мәдениетті ұстанушы мажарлар болды.

Христиандану үдерістері мажарлардың этногенезінде халықтың ұйысуына кеңінен жол ашты. Бұл мемлекет ішіндегі бірқатар, реформалардың жүргізілуіне жағдай жасады. Соның ішінде Мажар пашалығын құрушы Иштван I саяси реформалары мажар халқын Еуропаның саяси сахнасына белсенді ұлт ретінде алып шықты. Бұл Еуропаға кезең-кезеңмен қоныстанған көшпелілердің тұрақты мемлекет сақтап қалған этнос ретінде қалыптасуына мүмкіндік берді.

Әуел бастағы протомажарлар этногенезі Орталық Азия аумағындағы палеолметалл, ерте темір дәуірлеріндегі халықтармен тығыз байланысты. Алайда осындағы белгілі бір археологиялық мәдениеттерді протомажарларға телу әлі нақты шешімін таба қойған жоқ. Көпшілік концепциялар логикалық ойлау шеңберінде қалып отыр. Кейіннен мажарлардың этногенезі мен Мажар патшалығының құрылуы олардың күнделікті қаракеті мен шаруашылық жүйесіне тікелей байланысты болды. Сан ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық жүйе ұлттың ұйысуына жол ашқан еді. Сонымен қатар тілдік ерекшелік те, мәдени-тұрмыстық салт-дәстүр де уақыт өте келе мажарлардың этникалық өзгешеліктері мен идентілігін арттыра түсті. Дегенмен түркі тілдес халықтармен, соның ішінде қимақ-қыпшақтармен орын алған мәдени-тарихи байланыс олардың дүниетанымына, тіршілігіне және саяси тарихына, әсіресе этногенезіне өзіндік әсерін тигізген еді. Олар көшпелі мәдениеттің бір бөлшегі ретінде тарих сахнасында қалды.

Сайып келгенде, VII ғасырда мажарлардың Батысқа қарай көше бастауының бірден-бір себебі табиғи климаттық жағдайдан туындаған еді. Сонымен қатар, саяси факторлардың да өзіндік әсері болғандығын айта кеткен ләзім. Яғни, бірінші кезекте Орал өңіріндегі орманды алқаптардың ылғалданып, шаруашылыққа қолайсыздана бастауы болса, екінші жағынан Арал-Каспий аймағынан келген печенегтердің ықпалы өзіндік әсерін тигізді. Ал, осы кезде Батыс Сібірден келген угриндер де жергілікті көшпелі тайпалардың саяси-мәдени және тарихи-экономикалық ықпалына түсті. Нәтижесінде мажар этносы ірі миграциялық үрдістер нәтижесінде қалыптасты деуге болады. Сонда да болса ұлттық ерекшеліктерін сақтай отырып, өзіндік этногенездік үдерістерін басынан кешірді. Батысқа қарай қоныстануға бет бұру және осы жолдағы ұзақ жылдарға созылған мәдени-этникалық үдерістер ұлттың ұйысуын, өзара ықпалдасуын жеделдете түсті. Әрі одан христиандану үдерістері де шет қала қойған жоқ.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

- Акишев К.А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. – Москва: «Искусство», 1978. – 132 с.
- Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алма-Ата, 1959. – 452 с.
- Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы: Ғылым, 2000. – 384 с.
- Боталов С.Г. Некоторые аспекты уральской мадьярской проблемы // II-й Международный Мадьярский симпозиум: Сборник науч. тр. – Челябинск: Рифей, 2013. – С. 11-15.
- Грудочко Иван В. Курганы с усамы. Эпоха поздней древности и раннего средневековья урало-казахстанских степей (IV-VII вв. н. э.). – Будапешт: Martin Opitz, 2020. – 205 с.
- Дульзон А.П. Этнолингвистическая дифференциация тюрков Сибири // Структура и история тюркских языков. – Москва: 1971. – С. 206-207.
- Дьяконов И.М. К методике исследований по этнической истории («киммерийцы»). // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. – Москва: 1981. – С. 9-15.
- Данилевский, Н.Я., Грот К.Я. О пути мадьяр с Урала в Лебедию. – Москва: Директ-Медиа, 2014. – 28 с.
- Иванов В.А. Древние угры-мадьяры в Восточной Европе. – Уфа: Гилем, 1999. – 123 с.
- История Абуль-Гази. Ч. 1. Библиотека восточных историков, издаваемая И. Березиным, профессором Казанского университета. Т. III. – Казань, 1854. – С. 201.
- Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. I. Горган и Поволжье в IX-X вв. – Москва: Издательство восточной литературы, 1962. – 280 с.

Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1966. – С. 303-433.

Комар А.В. Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. Мадьяри в Среднем Подніпрові. Археологія і давня історія України. 2011. Вып. 7. – С. 21-78.

Кумеков Б. Об этническом составе кыпчаков XI – нач. XII вв. по арабским источникам // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып. II. – Москва, 1990. – С.123-124.

Кумеков Б.Е. Государства кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 156 с.

Құрманқұлов Ж.Қ., Байғунаков Д.С. Қазақстанның қола дәуірі (зерттелу тарихы мен негізгі мәселелері). – Алматы: «КИЕ» лингвельтану инновациялық орталығы, 2008. – 192 б.

Мухажанова Т.Н. Еуропа мен тоғысқан авар қағанаты. Монография. – Алматы: Қазак университеті, 2018. – 165 б.

Осипенко О.О. Тема прародины венгеров в трудах востоковедов второй половины XIX – XX вв. // Ученые записки Казанского университета. Серия гуманитарные науки. 2010. Т.152. Кн. 3. Ч. 1. – С. 119-125.

Сулимирский Т. Сарматы. Древний народ юга России. – Москва: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 191 с.

Тибор Тот. О раннем этногенезе венгерского народа // Известия Академии наук КазССР. 1968. Серия обществоведения. – №2. – С. 68-69.

Толеубаев А.Т. Раннесакская Шиликтинская культура. – Алматы: ИП «Садвакасов А.К.», 2018. – 528 с.

Тюрин А.М. Маджары Казахстана и их предки (генетический аспект). The Russian Journal of Genetic Genealogy (Русская версия). 2009. Т.1. – №1. – С. 56-61.

Тюрк А. Восточные корни древневенгерской культуры X в. и средневековая археология Восточной Европы. Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н.П.Тельнова. – Кишинев, Тирасполь: Stratum Plus, 2018. – С. 423-434.

Чернецов В.Н., Мошинская В.И. В поисках древней родины угорских народов. По следам древних культур. От Волги до Тихого океана. Москва: Государственное издательство Культурно-просветительской литературы, 1954. – С. 163-192.

Юрасов М.К. Венгрия и русские княжества в XII веке. Автореф. Дисс. докт. истор. наук: 07.00.02. – Москва, 2017. – 37 с.

References

Akichev K.A. Kurgan Issik. Iskusstvo sakov Kazakstana [Kurgan Issyk. Art of the Saks of Kazakhstan]. – Moskva: «Isskysstvo», 1978. – 132 с. [in Russian]

Amanjolov S. Voprosi dialektologii i istorii kazahskogo yazika [Issues of dialectology and history of the Kazakh language]. – Alma-Ata, 1959. – 452 s. [in Russian]

Arginbaev X., Mukanov M., Vostrov V. Kazak chejireci hakinda [About the Kazakh shezhire]. – Almaty: Gulum, 2000. – 384 b. [in Kazakh]

Botalov S.G. Nekotore aspekty uralskoi madiyarskoi problemy [Some aspects of the Ural Magyar problem]. II-i Mejdunarodni Madiyarskii simpozium: Sbornik Naushych trudov. – Shelyabensk: Rifei, 2013. – S. 11-15. [in Russian]

Grudochko Ivan V. Kurgany s usami. Epokha pozdney drevnosti i rannego srednevekov'ya uralo-kazakhstanskikh stepey (IV-VII vv. n. e.). [Mounds with mustaches. The era of late antiquity and the early Middle Ages of the Ural-Kazakhstan steppes (IV-VII centuries AD)] – Budapesht: Martin Opits, 2020. – 205 p. [in Russian end Hungarian]

Dulzon A.P. Etnolingvističeskaja differentsiatsiya turkov Sibiri [Ethnolinguistic differentiation of the Turks of Siberia]. *Struktura i istoria turkskich iazikov*. – Moskva: 1971. – P. 206-207. [in Russian]

Dyakonov I.M. K metodike issledovaniy po etnisheskoi istorii ("kimmeriissi") [On the methodology of research on ethnic history ("Cimmerians")]. *Etnisheskie problemi istorii Sentralnoi Azii v drevnosti*. – Moskva: 1981. – P. 9-11. [in Russian]

Danilevskii N.Y., Grot K.Y. O puti madyar s Urala v Lebediy [On the path of the Magyars from the Urals to Lebedia]. – Moskva: 2014. – 28 p.

Ivanov V.A. Drevniye ugry-mad'yary v Vostochnoy Yevrope [Ancient Ugrians-Magyars in Eastern Europe]. – Ufa: Gilem, 1999. – 123 p. [in Russian]

Istoria Abul-Gazi [History of Abul Ghazi]. Sh.1. Biblioteka vostochnih istorikov, izdovaiemaya I. Berezininim, proff. Kazanskogo universiteta. – Kazan: 1854. – P. 201. [in Russian]

Zachoder B.N. Kaspiickii svod svedenii o Vostoshnoi Evrope [Caspian compendium of information about Eastern Europe]. T.I. Gorgan i Povolje v IX-X vv. – Moskva: Izdatelstvo vostochnoi literatyru, 1962. – 280 p. [in Russian]

Kadyrbayev M.K. Pamyatniki tasmolinskoj kul'tury [Monuments of culture tasmola]. *Margulan A.KH., Akishev K.A., Kadyrbayev M.K., Orazbayev A.M. Drevnyaya kul'tura Tsentral'nogo Kazakhstana*. – Alma-Ata: Nauka, 1966. – P. 303-433.

Komar A.V. Drevniye mad'yary Etel'keza: perspektivy issledovaniy [The Ancient Magyars of Etelkez: Research Perspectives]. *Мадяри в Середньому Подніпрові. Археологія і давня історія України*. 2011. Vyp. 7. – P.21-78. [in Russian]

Kumekov B. Ob etnishescom sostave kipshskov XI – nash. XII vv. po arabskim istoshnikam [On the ethnic composition of the Kypchaks XI early – 12th century according to Arabic sources]. *Problemy etnogeneza i etnisheskoi istorii narodov Srednei Azii i Kazakhstana*. Vup.II. – Moskva: 1990. – P. 123. [in Russian]

Kumekov B.E. Gosudarstvo kimakov IX-XI vv. po arabskim istoshnikam [Kimak states of the IX-XI centuries according to Arabic sources]. – Alma-Ata: Nauka, 1972. – 156 p. [in Russian]

Kurmankulov Zh.K, Baigunakov D.S. Kazakhstannyn kola dauiri (zerttelu tarihy men negizgi maseleleri) [Bronze Age of Kazakhstan (history of study and main problems)]. – Almaty: "KIE" lingoveltanu innovatsionalyk ortalygy, 2008. – 192 p. [in Kazakh]

Mukazhanova T.N. Eyropa men togiskan avar kaganati [Avar Khaganate at the intersection with Europe]. Monografiya. – Almaty: Kazakh university, 2018. – 165 b. [in Kazakh]

Osipenko O.O. Tema prorodini vengerov v trudah vostokovedov vtoroi polovini XIX-XX [The theme of the ancestral home of the Hungarians in the works of Orientalists in the second half of the 19th – 20th centuries]. *Uchenue zapisi Kazanskogo universiteta*. Seria Gumanitarnyuch nauk. 2010. T.152. Kn.3. Sh.1. – P.119-125. [in Russian]

Sulimirskiy T. Sarmaty. Drevniy narod yuga Rossii [Sarmatians. Ancient people of the south of Russia]. – Moskva: ZAO Tsentrpoligraf, 2008. – 191 p.

Tibor Tot. O rannem etnogeneze vengerskogo naroda [On the early ethnogenesis of the Hungarian people]. *Isvestia Akademii nayk KazSSR*. 1968. – №27. – P. 68-69. [in Russian]

Toleubayev A.T. Rannesakskaya Shiliktinskaya kul'tura [The Early Saka culture of Shilikty]. – Almaty: IP «Sadvakasov A.K.», 2018. – 528 p. [in Russian]

Tyurin A.M. Madzhary Kazakhstana i ikh predki (genogenealogicheskiy aspekt) [Magyars of Kazakhstan and their ancestors (genealogical aspect)]. *The Russian Journal of Genetic Genealogy (Russkaya versiya)*. 2009. T.1. – №1. – P.56-61. [in Russian]

Tyurk A. Vostochnyye korni drevnevengerskoj kul'tury X v. i srednevekovaya arkheologiya Vostochnoy Yevropy [Eastern roots of ancient Hungarian culture of the 10th century and medieval archeology of Eastern Europe]. *Drevnosti. Issledovaniya. Problemy. Sbornik statey v chest' 70-letiya N.P.Tel'nova*. – Kishinev, Tiraspol': Stratum Plus, 2018. – P. 423-434. [in Russian]

Chernetsov V.N., Moshinskaya V.I. V poiskakh drevney rodiny ugorskikh narodov [In search of the ancient homeland of the Ugric peoples]. *Po sledam drevnikh kul'tur. Ot Volgi do Tikhogo okeana*. – Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo Kul'turno-prosvetitel'skoj literatyru, 1954. – P. 163-192. [in Russian]

Yurasov M.K. Vengriya i russkiye knyazhestva v XII veke [Hungary and Russian principalities in the 12th century]. Avtoref. Diss. dokt. istor. nauk: 07.00.02. – Moskva, 2017. – 37 p. [in Russian]

МРНТИ 11.25.41

ТЮРКСКИЙ КОНТЕКСТ В ЭТНОКУЛЬТУРЕ МАДЬЯР

Т.Н. Мухажанова¹, Г.Е. Сабденова¹, Д.С. Байгунаков^{2*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор

E-mail: tolkynm3010@gmail.com (Мухажанова), gulmiras2801@gmail.com (Сабденова), dosbol_bs@mail.ru (Байгунаков)

Аннотация. Проблемам взаимоотношения мадьяр с другими народами, в том числе с древними тюрками Центральной Азии было уделено немало исследовательского внимания. Но основные этапы изучения отличаются тем, что многие вопросы рассматриваются бессистемно. Даже в академических изданиях история раннего средневековья рассматривается как череда сменяющих друг друга племен или государств. И здесь вообще не упоминаются мадьяры, их особенности исторического развития оставались «за бортом». На современном этапе изучение проблем расселения тюркоязычных племенных союзов по средневековой Европе открывает новые возможности исследовательских научных изысканий по политической и этнокультурной истории тюркских народов. Проведение тщательного анализа междисциплинарных исследований дает также необходимую возможность изучения причин и последствий переселения мадьяр, одного из представителей тюркских племенных союзов с востока в степные районы Западной Европы. Тематика мадьяр (венгров), особенно их происхождение, а также их связи с тюркскими народами имеет важное значение для исторической науки Казахстана. На мадьяр, отправившихся из Поволжья через Карпатские горы, через бассейны рек Тиса, Дунай, оказывали влияния также их предшественники, такие как авары и другие тюркские племена, прибывшие раньше чем они на территории их проживания. Некоторые племена вместе с мадьярами, повлияли и на систему сложения ряда этносов в средневековой Европе. Рассматривается также процесс обоснования венгерского племенного объединения в X веке в районы Среднего Дуная, которое оставалось в течение долгого времени важным звеном кочевого процесса со времен раннего средневековья и непрерывного переселения многих тюркских племен в Европу.

Ключевые слова: этнокультура, этногенез, этноним, христианство, ассимиляция, этноконсолидация, семантика, конфедерация.

IRSTI 11.25.41

TÜRKIC CONTEXT IN THE MAZHAR ETHNOCULTUR

T.N. Mukazhanova¹, G.E. Sabdenova², D.S. Baigunakov^{3*}

¹al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: tolkynm3010@gmail.com (Mukazhanova), gulmiras2801@gmail.com (Sabdenova), dosbol_bs@mail.ru (Baigunakov)

Abstract. The issues of the relationship between the Magyars and other peoples, including the ancient Turks of Central Asia, received a lot of attention from researchers. But the main stages of the study differ in that many issues are considered haphazardly. Even in academic publications, the history of the early Middle Ages is seen as a series of successive tribes or states. And here the Magyars are not mentioned at all, their features of historical development remained “overboard”. Carrying out a thorough analysis of interdisciplinary research also provides the necessary opportunity to study the causes and consequences of the migration of the Magyars, one of the representatives of the Turkic tribal unions from the east to the steppe regions of Western Europe. Based on this, we can say that the theme of the Magyars (Hungarians), especially their origin, as well as their connection with the Turkic peoples, is of great importance in the historical science of Kazakhstan. The Magyars who departed from the Volga region through the Carpathian Mountains, through the basins of the Tisza and Danube rivers were also influenced by their predecessors, such as the Avars and other Turkic tribes who arrived earlier than they did in their territory. Some tribes who resettled together with the Magyars gradually influenced the system of adding up a number of ethnic groups in medieval Europe. The article also examines the process of substantiating the Hungarian tribal unification in the 10th century in the Middle Danube regions, which for a long time remained an important link in the nomadic process since the early Middle Ages and the continuous migration of many Turkic tribes to Europe.

Key words: ethnoculture, ethnogenesis, ethnonym, Christianity, assimilation, ethno-consolidation, semantics, confederation.

Авторлар туралы мәлімет:

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, қауым. профессор

²Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

^{3*}Тарих ғылымдарының докторы, профессор

МРНТИ 13.09. DOI 10.51943/2710_3994_2022_1_33

ПРАКТИКА СОХРАНЕНИЯ ТРАДИЦИОННЫХ ремесел в странах АЗИАТСКО-ТИХООКЕАНСКОГО РЕГИОНА

А.Р. Хазбулатов¹, А.И. Ибрагимов^{2*}

¹Казахский научно-исследовательский институт культуры

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая

*Корреспондирующий автор

E-mail: kaz.madeniet@gmail.com (Хазбулатов), aman.07@inbox.ru (Ибрагимов)

Аннотация. Традиционные ремесла как значимый элемент нематериального культурного наследия (НКН) занимают важное место в деятельности ЮНЕСКО и его центров, локализуемых во многих странах мира, включая Азиатско-Тихоокеанский регион (АТР). Данная статья посвящена анализу практики сохранения, возрождения и популяризации нематериального культурного наследия в странах АТР на примере традиционных ремесел. Самыми передовыми в исследуемой области считаются Южная Корея, Япония, Китай, Таиланд и ряд других стран. Анализ их практик позволит вычлени наиболее значимые аспекты, которые будут полезны для культурной политики Казахстана в области НКН и, в частности традиционных казахских ремесел. На сегодняшний день очевидно, что традиционные ремесла Казахстана как важная часть наследия, с которыми связан целый комплекс представлений, обрядов и ритуалов, остро нуждаются в разработке обоснованных мер их сохранения, возрождения и популяризации. Целью настоящей статьи является изучение и анализ опыта работы по сохранению, возрождению и популяризации традиционных ремесел в странах АТР, а также стремление вычлени из этого опыта обоснованные практические меры, направленные на устойчивое развитие ремесел современного Казахстана.

Ключевые слова: Азиатско-Тихоокеанский регион, нематериальное культурное наследие, традиционные ремесла, ЮНЕСКО, Казахстан

Введение. В Конвенции ЮНЕСКО об охране нематериального культурного наследия от 2003 года (Основные..., 2018: 17) знания, умения и навыки в области традиционных ремесел выделены в отдельную категорию. Эта категория (ремесла) гармонично синтезирует в себе материальные и духовные аспекты, представляясь одним из важнейших элементов этнической идентификации народа и народного творчества.

Изучение вопросов охраны, популяризации и передачи знаний и навыков в области традиционных ремесел является актуальной задачей в современной реальности для Казахстана. С позиции крупных исследовательских центров в области НКН в Азиатско-Тихоокеанском регионе IRCN и ICHCAP, деятельность в области охраны НКН должна опираться на обоснованную научно-исследовательскую базу и ряд практических мер, включающих решение вопросов охраны ремесел, сопряженные с вопросами их коммерциализации для дальнейшего устойчивого развития.

На взгляд авторов статьи изучение передового опыта работы Центров второй категории ЮНЕСКО в странах АТР и ряда организаций в области сохранения, возрождения и популяризации ремесел представляется важной задачей, которая будет полезна отечественной практике.

Еще в начале 2000-х годов, по данным SACSA (Центрально-азиатская ассоциация в поддержку ремесел) Казахстан по развитию и сохранению традиционных народных ремесел занимал последнее место в Центральной Азии, отмечается в Концепции (Концепции..., 2013).

Ситуация ощутимо не изменилась и по настоящее время. Вызывает тревогу отсутствие полной информации о состоянии ремесел, на глазах происходит угасание многих видов народных промыслов, исчезающих из-за отсутствия важной составляющей - передачи знаний и навыков от поколения к поколению, а также организации целенаправленной работы в рассматриваемом ракурсе.

Данное состояние ремесел зафиксировано в процессе работы Национального комитета по охране НКН Республики Казахстан. На сегодняшний день элемент «Традиционные знания и навыки изготовления кыргызской и казахской юрты», внесенный в Репрезентативный список ЮНЕСКО в 2014 году, находится под угрозой в нашей стране из-за отсутствия мастеров по изготовлению деревянного каркаса юрты и высокой конкуренции со стороны китайских производителей юрт.

Эти факты, как и анализ ситуации в области охраны НКН, касающейся традиционных ремесел стимулировали инициирование авторами статьи и другими членами исследовательской группы проекта Министерства образования и науки Республики Казахстан AP09259862 «Исследование традиционных ремесел современного Казахстана: состояние и поиск путей сохранения». В рамках этого проекта одной из его главных задач является обзор передовой практики сохранения и развития традиционных ремесел в странах АТР список, которых представлен согласно классификации ЮНЕСКО по регионам, куда входят и страны Центральной Азии (включая Казахстан).

Несмотря на очевидные достижения Казахстана в исследовании и презентации мировому сообществу отечественного НКН в виде внесенных на данный момент 10 номинаций в Репрезентативный список ЮНЕСКО, сегодня все еще не находят в полной мере своего решения «проблемы, связанные с исследованием, сбором, популяризацией духовного наследия» (Концепции..., 2013).

Особенно, это касается изучения современного состояния традиционных казахских ремесел и разработки комплексных мер по обеспечению, в отдельных случаях - возрождения, а в других - сохранения непрерывной практики и передачи в заинтересованных сообществах.

Материалы и методы исследования. Материалы для написания настоящей статьи были получены в результате изучения официальных сайтов Центров второй категории ЮНЕСКО стран АТР, различных публикаций, участия в проектах этих центров, в семинарах-тренингах, проведенных различными институциями ЮНЕСКО, а также в заседаниях Национального комитета по охране НКН РК и полевых исследованиях ремесленных центров, проведенных в Кыргызстане, Узбекистане и Казахстане.

Кроме того, при написании данной работы авторы опирались на общенаучные методы исследования: анализ, синтез, системный и др.

Обсуждение. Современное состояние ремесел Казахстана с одной стороны демонстрируют их высокий потенциал в развитии культурной экономики (на примере креативных индустрий, созданных отдельными мастерами), а с другой угасание многих его видов. Положительной динамикой отличается деятельность Общественного фонда «OUR HERITAGE» и Союза ремесленников Республики Казахстан. К примеру, в 2016 году фонд совместно центрально-азиатским фондом «Евразия» и компанией «Шеврон» инициировали национальную программу «Развитие ремесел и возрождение народных художественных промыслов в Казахстане». В рамках программы были обучены сотни мастеров и проведено десятки мастер-классов. Активная работа этими отечественными институциями продолжается и сегодня.

В 2021 году впервые в Казахстане подписан меморандум о сотрудничестве со Смитсоновским Центром Культуры и Наследия (США), что подчеркивает статус Союза ремесленников. Созданные ролики о мастерах легли в основу базы данных о ремесленниках, создающей «современный портрет» ремесленников Казахстана. Но, усилия Казахстана в исследуемом ракурсе по сравнению с другими странами АТР крайне незначительны и практически полностью лишены целенаправленной и постоянной государственной поддержки.

Таким образом, для устойчивого развития современных ремесел Казахстана и их охраны, безусловно требуется разработка комплексных мер на основе анализа передового международного опыта. В настоящем исследовании основной исследовательский ракурс сосредоточен на странах АТР.

Результаты. Исследование международного опыта по сохранению и популяризации традиционных ремесел показало, что в этом направлении наиболее успешно в последние годы функционируют Центры второй категории ЮНЕСКО и различные ремесленные объединения таких стран АТР как Южная Корея, Япония, Китай, Таиланд и ряд стран Центральной Азии, входящих в этот регион согласно классификации ЮНЕСКО стран по регионам.

Самой передовой страной в рассматриваемой области можно смело считать Южную Корею, в которой функционирует несколько центров ЮНЕСКО второй категории. Среди них: International Information and Networking Centre for Intangible Cultural Heritage in the Asia-Pacific Region (ICHCAP, Международный информационно-сетевой центр нематериального культурного наследия в Азиатско-Тихоокеанском регионе), International Centre of Martial Arts for Youth Development and Engagement (ICM, Международный центр боевых искусств для развития и вовлечения молодежи), Asia-Pacific Center of Education for International Understanding (APCEIU, Азиатско-Тихоокеанский центр образования международного взаимопонимания), International Centre for Water Security and Sustainable Management (I-WSSM, Международный центр водной безопасности и устойчивого управления) и International Centre for Documentary Heritage (ICDH, Международный центр документирования наследия). У каждого центра свои задачи, но по проблематике НКН они синхронизируются и взаимно дополняют друг друга.

Рассмотрим более подробно работу Центра второй категории ЮНЕСКО - ИЧКАП (ICHCAP, Сеул). Данный центр организован в 2011 году, в спектр деятельности которого входят задачи осуществления информационных и сетевых программ поддержки стратегических планов ЮНЕСКО среди 48 государств-членов АТР.

С первых годов своей деятельности центр занялся выпуском специализированного журнала - ICH Courier (Traditional..., 2011), который стал передовым специализированным научным изданием, освещающим проблемы охраны, популяризации и продвижения НКН. На страницах этого журнала публикуются самые последние достижения и лучшая практика стран АТР в исследуемой области.

Другой успешной мерой ICHCAP по созданию эффективного канала с целью обмена информацией и контентом НКН для широкого круга лиц является разработка и функционирование универсального сетевого интерфейса – ICHLINKS (IchLinks, 2020). Активными партнерами программы BuildingichLinks являются Вьетнам, Монголия, Узбекистан, Малайзия и Казахстан. Этот интерфейс снабжен самой последней информацией по НКН указанных стран. Наполнение интерфейса еще продолжается.

ICHCAP стремится поощрять участие сообществ и повышать осведомленность общественности о живом наследии (НКН), создавая различные программы и проекты об НКН. В последние годы под эгидой ICHCAP проведены ряд значимых мероприятий: мультимедийный конкурс (2016 г.): «Нематериальное культурное наследие в нашей повседневной жизни», «Молодежь встречает НКН: создание видео с молодым поколением» (2016-2017 гг.), семинар по наращиванию потенциала НКН (2017-2019 гг.), семинар сети молодых практиков НКН (2018 г.), семинар ЮНЕСКО по наращиванию потенциала (учреждения-члены APHEN-ICH) (2020 г.) (ICH Boo kPublication), а также Международный семинар APHEN-ICH – «Разнообразие и отличие: взгляд на НКН в Азиатско-Тихоокеанском регионе» (2020 г.) и ряд других.

Важнейшим инструментом поддержки носителей и повышения осведомленности населения об НКН является инициатива ICHCAP по реализации долгосрочной программы ICH Video Production (ICH Video Production), рассчитанная на 2015-2024 гг. Основная цель программы: видеофиксация и презентация широкой общественности некоторых элементов НКН стран Центральной, Юго-Восточной Азии и ряда стран Тихоокеанского региона.

На первом этапе в этой программе участвовали страны Центральной Азии: Узбекистан, Кыргызстан, Таджикистан, Казахстан и Монголия, а подготовлены более 50 видео. Среди них по официальной информации (ICH..., 2017) по традиционным ремеслам значатся следующие фильмы: «Традиционное мастерство изготовления монгольской юрты и связанные с ним обычаи» (Монголия); «Казахское ювелирное искусство», «Кесте – казахская вышивка на различных материалах», «Искусство изготовления традиционной казахской домбры», «Традиционное казахское войлочное производство», «Традиционное производство кожи» (Казахстан); «Приготовление Ала-Кииза, способ приготовления Шырдака», «Туш-кииз – Традиционные навыки изготовления настенных ковров» (Кыргызстан); «Навыки изготовления музыкальных струнных инструментов», «Сюзане – народная вышивка», «Таджикские текстильные ремесла» (Таджикистан); «Керамика Узбекистана», «Традиционные способы изготовления икат в Узбекистане» (Узбекистан).

В рамках второго этапа инициаторы охватили страны Юго-Восточной Азии и было подготовлено более 80 видеороликов, которые представлены в свободном доступе на канале YouTube. В этом отношении, эксперты ИЧНАР считают цифровое документирование НКН важным инструментом его сохранения и при необходимости возрождения в дальнейшем.

Следующей важной инициативой Центра является проведение онлайн-семинара «Полевая школа APHEN-ICH: пост гуманизм и НКН» (2021 г.), предназначенного для магистрантов и докторантов из 19 университетов стран АТР. Материалы семинара стали основой для разработки совместной учебной программы по НКН для региона. Один из спикеров семинара - Athanasios Moysiadis, в своем докладе «When Intangible Cultural Heritage Becomes Digital» (International..., 2020) акцентирует внимание на роли и значении цифровых технологий в представлении НКН, его документировании и сохранении.

Ряд значимых инициатив Центра реализовано во время проекта UNESCO - Korean Fund-in-Trust (Корейский трастовый фонд), который был посвящен развитию творческих индустрий и укреплению устойчивого развития ремесленничества в Казахстане и Узбекистане. Проект был направлен на обеспечение сохранения традиционных техник и знаний, а также повышение устойчивости и конкурентоспособности ремесленников. При проведении тренингов и мероприятий особое внимание уделялась женщинам – ремесленницам (Акилова, 2018).

На совещании ИЧНАР (30-31 августа 2021 г.) с участием стран Юго-Восточной Азии: Индии, Индонезии, Вьетнама, Сингапура, Тайваня и других стран подчеркивалось, что актуальной мерой защиты НКН является активное привлечение общин, групп и представителей неправительственных организаций.

ИЧНАР совместно с National Intangible Heritage Center Korea Craft & Design Foundation (Национальный центр нематериального наследия фонда корейских ремесел и дизайна) на систематической основе организуют курсы обучения молодых ремесленников. При этом, Korea Cultural Heritage Foundation (Фонд культурного наследия Кореи) занимается маркетингом и продвижением традиционных изделий на мировой рынок, финансирует творческие стартапы молодых художников, занимается разработкой бизнес-планов для конкретных производителей и т.д., т.е. берет на себя задачи планирования и продвижения того или иного ремесленного бренда как внутри страны, так и на международные рынки. У фонда имеется собственная галерея, которая представляет собой целый культурный комплекс, посвященный ремеслу и дизайну. В структуру комплекса входят библиотека, лекционный зал, выставочные площадки и магазины. Также фонд систематически проводит различные ярмарки и фестивали, направленные не только на реализацию тех или иных продуктов ремесел, но и на их популяризацию среди местного населения и туристов.

На данный момент в Южной Корее существует более 153 центров НКН, которые при поддержке национальных и местных органов власти функционируют по всей стране. Эти центры представляют собой культурные пространства для практики и передачи традиционных знаний и навыков в области НКН, имеющих по мнению носителей историческую и художественную

ценность. К ним относятся знания и навыки в области музыки, народных игр и празднеств, а также традиционных ремесел.

В процессе изучения практики сохранения, возрождения и популяризации традиционных ремесел в странах Азиатско-Тихоокеанского региона особо значим опыт ремесленных центров этих стран. К примеру, среди жителей Южной Кореи и туристов популярны исторические деревни, специализирующиеся на ремесленном производстве. Это Bukchon Hanok, Insa-dong и Samcheong-dong, расположенные к северу от Сеула.

Bukchon Hanok специализируется на охране и развитии традиционного искусства каллиграфии, корейской вышивки, изготовлении кукол и т.д. Сама деревня представляет собой комплекс строений в виде жилых традиционных корейских домов с ремесленными мастерскими. Это достаточно популярный туристический объект.

В мастерской по изготовлению традиционных корейских кукол из бумаги не только представлены уникальные экспонаты 1960-х годов, но и каждому посетителю представлена возможность под руководством мастера создать собственную куклу по традиционной технологии. Кроме того, в Bukchon Hanok функционирует центр искусства традиционного окрашивания тканей натуральными красками, где экспонируется обширная коллекция артефактов текстиля. Здесь проводятся различные тематические занятия и семинары, направленные на популяризацию традиционного корейского текстиля. Самая старинная мастерская Bukchon Hanok, основанная в XIX в. специализируется на изготовлении национальной одежды декорированной сусальным золотом.

Интерес представляет Национальный сувенирного центра Insa-dong, созданный под патронажем Министерства культуры, спорта и туризма Кореи. Он имеет строгие стандарты в отношении продаваемых сувенирных брендов, здесь реализуются только арт-продукция, одобренная ведомством и, имеющая авторские права. Весь ассортимент центра составлен исключительно из отечественного товара, а членство в этой организации для традиционных мастеров является высшим уровнем оценки профессионализма.

Один из известных магазинов в этом центре - Hanji Chueok (Recollections), который специализируется на продаже традиционной корейской бумаги ханжди. Этот магазин не только осуществляет продажи изделий из этой бумаги, адаптированных к современным условиям, но и организует мастер-классы, где посетителям представляется возможность самим изготовить разнообразные изделия под руководством профессионального мастера-ханджи.

Аналогично построена работа и в деревне Samcheong-dong. Среди местных жителей его называют районом искусств и ремесла. Здесь расположены знаменитые галереи, музеи и действующие мастерские ремесленников.

Другой крупнейшей площадкой по популяризации традиционных корейских ремесел является парк Ye's. Особенное внимание создатели парка уделяют искусству керамики, где отдельный сектор парка оснащен не только производственными помещениями с оборудованием, но жилыми площадями для мастеров. Непосредственно на месте мастера создают и продают свои изделия. Другой сектор парка посвящен искусству изготовления изделий из стекла, следующий сектор представлен мастерскими по изготовлению изделий и поделок из традиционной корейской бумаги. В целом, парк является популярным местом для туристов и местных жителей, главной целью которого выступает популяризация традиционных корейских ремесел.

Огромный интерес представляет опыт другого корейского центра - Arts and Crafts Center of Seoul, где на систематической основе проводятся мастер-классы по ханджи, искусству изготовления лакированной посуды инкрустированной перламутром, керамике, вышивке и традиционному пэчворку - джогакбо, искусству изготовления декоративных узлов и другим видам ремесел. В каждом из этих центров функционируют музеи, устраивающие различные культурные акции, способствующие популяризации изделий традиционных ремесел. Кроме того, в последние годы в Южной Корее стало популярным использование современными художниками элементов традиционных ремесел, что несомненно составляет национальную самобытность местного искусства. К примеру, финалистами ежегодной премии «Loewe Craft

Prize» в 2020 году стали шесть корейских художников ParkSung-youl и KangSuk-keun (традиционный лак), KimKyeok и ChoSungho (металл), LeeJiyong (стекло) и KimHye-jeong (керамика).

Таким образом, Южная Корея к данному моменту наработала большой опытом работы в области исследования, охраны и популяризации НКН, который охватывает подготовку экспертов, использование живого наследия на всех уровнях образования, наращивание потенциала НПО в деле сохранения НКН, участие молодежи и широкое цифровое документирование элементов НКН, стимулирование научных проектов в области исследования НКН и многих других аспектах деятельности.

Особого внимания, в исследуемом ракурсе заслуживает деятельность другого центра АТР – IRCHI (International Research Centre for Intangible Cultural Heritage in the Asia-Pacific Region), который находится в Японии. Этот центр активно занимается исследовательской деятельностью по охране НКН в Азиатско-Тихоокеанском регионе в сотрудничестве с ЮНЕСКО и другими научными учреждениями мира, организацией семинаров и тренингов по проблемам продвижения и охраны НКН, проведением полевых школ молодых исследователей НКН, учебных курсов и др.

Особое внимание данного центра сосредоточено на элементах НКН, находящихся под угрозой. К примеру, привлекает проект центра по ремеслам Шри-Ланки (2013-2015 гг.), который направлен на возрождение традиционного текстильного искусства и женских ремесел, сильно пострадавших после военных действий 2009 г. в регионе.

Другим показательным примером в области охраны традиционных ремесел является исследовательский проект (2013-2015 гг.) IRCHI, направленный на разработку мер сохранения и дальнейшего развития уникальной резьбы по дереву вьетнамских мастеров деревни Dong Ho, находившегося под угрозой исчезновения. В рамках этого проекта вьетнамские эксперты и традиционные мастера получили возможность ознакомиться с передовой японской практикой ремесленных мастерских в городе Канадзава (Kanazawa). Этот город славится добычей и производством сусального золота и, соответственно творениями ремесленников, работающих с этим материалом.

В ходе ряда семинаров с участием носителей, исследователей и должностных лиц по культуре были введены меры по сохранению этого вида ремесла. Наиболее значительным достижением этого проекта является то, что в настоящее время создается музей в деревне Dong Ho, основная задача, которого содействовать устойчивому развитию этого вида вьетнамского ремесла.

Активно центр работает и в сфере международного сотрудничества в области исследования, охраны и популяризации НКН. Был проведен ряд международных симпозиумов: «НКН в Азиатско-Тихоокеанском регионе: текущее состояние и вопросы» (Сакаи, Япония, 2013 год); «Передача духа НКН» (Сакаи, Япония, 2016); Токийский симпозиум по культурному наследию (Токио, Япония, 2017) и многие другие.

В 2020 году Центр инициировал Всемирный форум «Человек, природа и нематериальное культурное наследие» (International..., 2020), где главными вопросами стало выяснение роли и места НКН в деле достижения целей устойчивого развития современного мира.

На официальном сайте центра (<https://www.irchi.jp>) представлены учебные материалы по НКН, отчеты, публикации специалистов и другая информация, раскрывающая многостороннюю деятельность организации в области НКН.

Исследованием НКН в Китайской Народной Республике занимается Chinese Cultural Studies Center (Центр изучения китайской культуры). Этот центр считается одним из лидеров в области инициировании мероприятий по охране НКН в АТР и их продуктивности.

В феврале 2006 г. Госсовет КНР разработал и опубликовал «Предложения по усилению работы в области охраны культурного наследия», в которых сформулированы конкретные требования по документированию, охране и сохранению НКН.

Эти предложения легли в основу плана работ каждого регионального муниципалитета КНР. Немаловажным является тот факт, что в КНР практикуется инвентаризация, документирование

наследия и составление региональных списков элементов НКН. Данный факт дает возможность отслеживать актуальное состояние НКН (традиционных ремесел) и применять необходимые меры по их охране своевременно.

Показательным примером сохранения традиционных ремесел является работа китайского центра культурного наследия по такому элементу как искусство вырезания бумажных фигур - «чуанхуа», который внесен в Репрезентативный список ЮНЕСКО. Ежегодно в целях популяризации этого элемента в разных провинциях КНР проводятся конкурсы среди самых лучших и известных мастеров «чуанхуа», которые награждаются денежными призами.

Не менее продуктивны инициативы Asia and Pacific Regional Bureau for Education (Азиатско-Тихоокеанское региональное бюро по вопросам образования) в Бангкоке (Таиланд), которое на систематической основе реализует фестивали ремесел, занимается разработкой методических и учебных пособий для будущих ремесленников и т.д. В этом ряду значатся: региональная программа по наращиванию потенциала в области НКН (2016) в рамках, которой организован семинар для экспертов и носителей по разработке планов охраны НКН и полевая пилотная инвентаризация элементов наследия в лаоской провинции Luang Prabang; проект «Изучение потенциала учреждений высшего образования в сохранении нематериального культурного наследия в Азиатско-Тихоокеанском регионе» (2015); ряд мероприятий по повышению осведомленности широкой общественности об удивительном разнообразии НКН на основе разработки серии инфографики (2019); программа исследований НКН, реализованная Бюро и Департаментом содействия развитию культуры при Министерстве культуры Таиланда; пилотная программа для студентов и школьников по традиционной таиландской керамике бенчарог (2019), где осваиваются не только практические навыки, но и ее смысловое содержание ремесла. Итогом последней программы стало собственноручное изготовление одного изделия в традиционной технике.

В целом, главными функциями данного центра являются создание и постоянное обновление электронной базы, охватывающей учреждения, общественные организации и отдельных экспертов НКН по региону; сбор и распространение информации о правовых, административных, финансовых и других мерах, принимаемых государствами-участниками центра в целях защиты НКН, присутствующих на их территориях; организация мероприятий по разработке методик исследований по охране НКН и другие.

Одной из продуктивных инициатив бюро стала региональная программа «Знак качества», инициированная в 2001 г. совместно с ANPADA – Ассоциацией в поддержку развития ремесел стран Юго-Восточной Азии. С 2004 г. программа охватила и страны Центральной Азии. На сегодняшний день многие казахстанские мастера являются обладателями этого знака. В рамках этой программы номинируется широкий спектр ремесленных изделий: от ювелирного искусства до традиционного ткачества ковров. Безусловно, что данная программа уже показала, что она способствует продвижению местной ремесленной продукции на международный рынок, знакомству с ценностями других культур и их взаимообогащению.

В исследуемом аспекте показателен опыт Сингапурского Совета по национальному наследию (Singapore National Heritage Board, NHB). Его миссия заключается в охране и популяризации культурного наследия общин Сингапура. Особо привлекает проект, направленный на создание национальной коллекции уникальных артефактов культурного наследия Сингапура (Roots.sg). Здесь собрано и атрибутировано более 100 000 артефактов, которые представлены в открытом доступе для все желающих.

В 2021 году Совет организовал конкурс по интеграции дизайна и ремесел. Этот конкурс объединил местных ремесленников с дизайн-студиями с целью совместного производства инновационных арт-продуктов с использованием традиционных ремесленных технологий и материалов. В целом, программа направлена на повышение осведомленности общественности о местных традиционных ремеслах, модернизацию арт-продуктов ремесленного производства, а также оказание помощи мастерам в получении доступа к новым рынкам и содействие устойчивому развитию местного производства.

В исследуемом аспекте богат и японский опыт. Так, в 2009 году японский город Канадзава (Kanazawa) был признан ЮНЕСКО городом ремесел и народного искусства, потенциал которого активно используется в туризме. В городе при поддержке местных властей практикуются различные японские ремесла: искусство крашения тканей, изделия из сусального золота, вышивка, производство фарфора, местных игрушек и многое другое. Функционирует и активно работает музей традиционных японских ремесел.

Огромный вклад в дело охраны и популяризации НКН стран Центральной Азии вносит Кластерное бюро ЮНЕСКО по Казахстану, Кыргызстану, Таджикистану и Узбекистану в Алматы. С самого начала ратификации Казахстаном Конвенции ЮНЕСКО «Об охране нематериального культурного наследия» (Основные..., 2018) бюро активно занимается разнообразными вопросами в области НКН. В первую очередь, бюро провело несколько обучающих семинаров «Международные механизмы выполнения Конвенции ЮНЕСКО об охране нематериального культурного наследия (Алматы, 18-21 февраля 2013), тренинг по инвентаризации элементов нематериального культурного наследия с участием сообществ (г. Шымкент, 22 по 29 ноября 2013), а также семинар-тренинг «Укрепление национального потенциала по осуществлению Конвенции об охране нематериального культурного наследия» (Алматы, 18-20 декабря 2013) и многие другие.

Один из последних семинаров, организованных Бюро стал тренинг для экспертов Национальных комитетов стран Центральной Азии по подготовке страновых периодических отчетов по НКН (август 2021 года). Участниками тренингов стали члены Национального комитета по охране НКН, представители Министерства культуры и информации РК, сотрудники ведущих ВУЗов и музеев страны, активные НПО в сфере ремесел, традиционной музыки и танца, а также носители элементов НКН.

В ряду успешных практик хочется отметить и достижения Узбекистана, который по праву считается лидером на территории Центральной Азии по охране и развитию традиционных ремесел и других элементов НКН. Здесь в течении ряда лет целенаправленно развивается традиционный институт «махалла», являющихся не только исторической данностью, но элементарной структурной единицей современной креативной экономики. По данным фонда «Махалла», только за девять месяцев 2011 года в рамках Государственной программы «Год малого бизнеса и частного предпринимательства» на местах организовано более 27 тысяч различных мероприятий, направленных на формирование махалла как центра частного предпринимательства и семейного бизнеса. За счет реализации мер по расширению различных форм надомного труда создано 191,9 тысячи рабочих мест, в том числе в кооперации с предприятиями - 55,8 тысячи, на основе договоров подряда и семейного бизнеса - 136,1 тысячи рабочих мест. Благодаря активной реализации системы «усто-шогирд» более 32 тысяч юношей и девушек обучены различным ремеслам («Усто-шогирд» вновь принимает гостей, 2014).

По сведениям искусствоведа К. Акиловой на сегодняшний день в стране открыто 470 школ «усто-шогирд», в которых обучаются многие юноши и девушки. В целях стимулирования и повышения статуса ремесленников было учреждено почетное звание «Народный мастер Республики Узбекистан», которого уже удостоены 20 мастеров Узбекистана (Акилова, 2018).

Внимания заслуживает опыт Маргиланского центра развития ремесел (Республика Узбекистан), который в 2017 году включен в Реестр передового опыта ЮНЕСКО по сохранению НКН. Основной целью центра является возрождение и сохранение технологии производства традиционных тканей – атласа и адраса. В центре обучаются молодые мастера, проводятся выставки и ярмарки, а также разрабатываются учебно-методические материалы, описывающие традиционные методы ткачества. В 2020 году в Маргилане открыт еще один центр традиционного ткачества, а мастера уже наладили сбыт своей продукции во многие страны мира.

Рассматривая опыт центральноазиатских стран, нельзя не осветить передовой опыт Республики Кыргызстан в исследуемом направлении. Особенно значительна деятельность ОФ «Ресурсный центр в Кыргызстане Центрально-Азиатской Ассоциации в поддержку ремесел (CACSAARC-kg). Главная миссия организации заключается в возрождении и развитии ремесел в

Кыргызстане и Центральной Азии в целом. Ежегодно этот центр организует фестиваль ремесел «Оймо», на который съезжаются не только местные, но и зарубежные мастера. Привлекают внимание и другие инициативы кыргызстанцев. К примеру, в 2017 году был открыт уникальный центр Datka Kilem, а позже его основатели открыли фонд «Кыргыз килем». Благодаря их усилиям в стране увеличилось производство шырдаков и других видов войлочных ковров. Также в стране функционируют мастерские по обработке кожи, ювелирному искусству и другим видам ремесел. В рассматриваемых лучших практиках и инициативах по возрождению ремесел Кыргызстана и их адаптации к современному рынку большой интерес представляет деятельность арт-группы «Тумар». Эта группа специализируется на изготовлении одежды, предметов быта, сувениров и обуви из войлока.

Вовремя локдауна, летом 2020 года Союз ремесленников для поднятия духа не только распространял информацию о возможностях обучения и продажи, но и провел онлайн-челенж с мастерами страны, делая позитивный посыл как мастерам, так и потенциальным потребителям.

Также в период пандемии были проведены семинары как онлайн, так и смешанного формата. Мастеров обучили технике мапинг (MAPING), что дает наглядное представление о распространении ремесла в стране и по городам и может привлечь туристов в мастерские. В 2018 и 2019 годах Союзом ремесленников в течении 3-х месяцев обучено и выпущено 9 (2018) и 15 (2019) мастеров по войлоку и коже по программе Центра занятости г. Алматы. Для обучения были разработаны специальные программы по 3-х месячному обучению. Союз ремесленников осуществляет собственную программу по возрождению традиционного наследия ремесленничества, находящегося на грани исчезновения.

Таким образом, изучение международного опыта в области сохранения НКН в Азиатско-Тихоокеанском регионе показало разноплановую деятельность центров ЮНЕСКО и ремесленных центров. Помимо опыта ИСНСАР, особое внимание привлекает деятельность целого ряда подобных центров в области сохранения, развития и популяризации традиционных ремесел, которые действуют в ряде стран Азиатско-Тихоокеанского региона, таких как: Иран, Китай, Япония, Сингапур и другие. Деятельность этих центров является показательным примером для РК, в них на протяжении последних десятилетий проводятся значимые мероприятия по сохранению нематериального культурного наследия. Как, например, формирование отдельных региональных списков НКН в КНР, что весьма показательно для РК, также обладающей большой территорией, где, как известно, имеются локальные и региональные особенности в элементах НКН. Показательно, что в этих странах центры обязательно участвуют в разработках образовательных программ для всех уровней образования от дошкольного до послевузовского.

Заключение. Таким образом, приведенный материал относительно опыта работы ряда центров ЮНЕСКО и креативных организаций стран АТР позволяет нам сделать следующие выводы:

- опыт по охране, передаче и популяризации НКН основывается на ряде аспектов: от научных исследований до практической реализации методики сохранения и продвижения ремесел на международные рынки как культурные бренды страны (стран);

- центры ЮНЕСКО занимаются огромным кругом вопросов в области НКН: исследование, обучение национальных экспертов, адаптация методики ЮНЕСКО по инвентаризации и документированию элементов НКН для местных условий, работа с сообществами и носителями, обучение молодых специалистов-экспертов и многое другое;

- в странах АТР функционируют десятки различных учреждений и институций в области НКН, включая различные арт-институции (фонды, галереи, деревни и центры ремесел и многое другое);

- многие из этих учреждений и институций имеют глобальную поддержку со стороны национальных и местных исполнительных органов, центров ЮНЕСКО второй категории и активно развиваются в последние годы, становясь яркими креативными индустриями и местом, привлекающим огромное количество туристов со всего мира.

Каждый из выделенных аспектов опыта стран АТР по практике сохранения, возрождения и популяризации традиционных ремесел заслуживает особого внимания и может быть ориентиром в обоснованной политике сохранения, в некоторых случаях возрождения и дальнейшего развития традиционных ремесел Казахстана в формате креативных индустрий.

Благодарности. Статья подготовлена в рамках проекта Министерства образования и науки Республики Казахстан АР09259862 «Исследование традиционных ремесел современного Казахстана: состояние и поиск путей сохранения».

Список литературы и источников

Основные тексты Международной Конвенции об охране нематериального культурного наследия. – Париж, 17 октября 2003 г. – 2018. – 175 с.

Концепции об охране и развитии нематериального культурного наследия Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk_kultupa/idP1300000408/. Дата обращения 15 мая 2021 года.

Traditional Knowledge to Lead a Healthy Life. [Elektronnyy resurs] – URL: <file:///C:/Users/Админ/Downloads/영문최종-2.pdf> (дата обращения 30 августа 2021 года).

ICH Video Production. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.unesco-ichcap.org/programs/producing-video-contents-on-ich-in-the-asia-pacific-region/> (дата обращения 30 августа 2021 года).

ICH video production in the Asia pacific region: Central Asia. [Elektronnyy resurs] – URL: https://www.unesco-ichcap.org/eng/ek/sub2017_4/img/ca-film-final-en-web.pdf (дата обращения 30 августа 2021 года).

IchLinks. [Elektronnyy resurs] – URL: <https://www.ichlinks.com/index.do> (дата обращения 30 августа 2021 года).

ICH BookPublication. [Elektronnyy resurs] – URL: <https://www.unesco-ichcap.org/programs/publishing-books-and-supporting-other-publications/> (дата обращения 30 августа 2021 года).

International Seminar on Digital Documentation as an Imperative Tool for Safeguarding Cultural Heritage. [Elektronnyy resurs] – URL: <https://www.unesco-ichcap.org/publications-archive/international-seminar-on-digital-documentation-as-an-imperative-tool-for-safeguarding-cultural-heritage/> (дата обращения 30 августа 2021 года).

«Усто-шоғирд» вновь принимает гостей. [Электронный ресурс] – URL: www.pressuzinfo.uz (дата обращения 26 сентября 2020 года).

Акилова К. Традиционные художественные ремесла Узбекистана периода независимости. AcademyofArtsofUzbekistan. – №2. [Электронный ресурс] – URL: <https://sanat.orexca.com/2016/2012-2-2016/traditsionny-e-hudozhestvenny-e-remesla-uzbekistana-perioda-nezavisimosti/> (дата обращения 30 августа 2021 года).

References

Osnovnyye teksty Mezhdunarodnoy Konventsii ob okhrane nematerial'nogo kul'turnogo naslediya. – Parizh, 17 oktyabrya 2003g. – 2018. – 175s.

Kontseptsii ob okhrane i razvitii nematerial'nogo kul'turnogo naslediya Respubliki Kazakhstan. [Elektronnyy resurs] – URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk_kultupa/id-P1300000408/. Data obrashcheniya 15 maya 2021 goda.

Traditional Knowledge to Lead a Healthy Life.[Elektronnyy resurs]– URL: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/yeongmunchoejong-2.pdf> (data obrashcheniya 30 avgusta 2021 goda).

ICH Video Production. [Elektronnyy resurs] – URL: <https://www.unesco-ichcap.org/programs/producing-video-contents-on-ich-in-the-asia-pacific-region/> (data obrashcheniya 30 avgusta 2021 goda).

ICH video production in the Asia pacific region: Central Asia. [Elektronnyy resurs] – URL: https://www.unesco-ichcap.org/eng/ek/sub2017_4/img/ca-film-final-en-web.pdf (data obrashcheniya 30 avgusta 2021 goda).

IchLinks. [Elektronnyy resurs] – URL: <https://www.ichlinks.com/index.do> (data obrashcheniya 30 avgusta 2021 goda).

ICH BookPublication. [Elektronnyy resurs] – URL: <https://www.unesco-ichcap.org/programs/publishing-books-and-supporting-other-publications/> (data obrashcheniya 30 avgusta 2021 goda).

International Seminar on Digital Documentation as an Imperative Tool for Safeguarding Cultural Heritage. [Elektronnyy resurs] – URL: <https://www.unesco-ichcap.org/publications-archive/international-seminar-on-digital-documentation-as-an-imperative-tool-for-safeguarding-cultural-heritage/> (data obrashcheniya 30 avgusta 2021 goda).

«Usto-shogird» vnov' prinimayet gostey. [Elektronnyy resurs] – URL: www.pressuzinfo.uz (data obrashcheniya 26 sentyabrya 2020 goda).

Akilova K. Traditsionnyye khudozhestvennyye remesla Uzbekistana perioda nezavisimosti. Academy of Arts of Uzbekistan. – №2. [Elektronnyy resurs] – URL: <https://sanat.orexca.com/2016/2012-2-2016/traditsionny-e-hudozhestvenny-e-remesla-uzbekistana-perioda-nezavisimosti/> (data obrashcheniya 30 avgusta 2021 goda).

FTAMP 13.09.

АЗИЯ-ТЫНЫҚ МҰХИТЫ АЙМАҒЫ ЕЛДЕРІНДЕ ДӘСТҮРЛІ ҚОЛӨНЕРДІ САҚТАУ ТӘЖІРИБЕСІ

А.Р. Хазбулатов¹, А.И. Ибрагимов^{2*}

¹Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институты, Қазақстан, Алматы

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: kaz.madeniet@gmail.com (Хазбулатов), aman.07@inbox.ru (Ибрагимов)

Аңдатпа. Дәстүрлі қолөнер материалдық емес мәдени мұраның (МЕММ) маңызды элементі ретінде ЮНЕСКО-ның және әлемнің көптеген елдерінде, соның ішінде Азия-Тынық мұхиты аймағында (АТМӨ) орналасқан оның орталықтарының қызметінде маңызды орын алады.

Мақала дәстүрлі қолөнер мысалында АТМӨ елдерінде материалдық емес мәдени мұраны сақтау, жаңғырту және танымал ету тәжірибесін талдауға арналған. Оңтүстік Корея, Жапония, Қытай, Таиланд және басқа да бірқатар елдері зерттелген тақырыпта ең озық болып саналады.

Олардың тәжірибелерін талдау Қазақстанның МЕММ саласындағы, атап айтқанда, дәстүрлі қазақ қолөнері саласындағы мәдени саясаты үшін пайдалы болатын неғұрлым маңызды аспектілерді оқшаулауға мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда наным-сенімдер, салт-дәстүрлер кешенімен байланысты Қазақстанның дәстүрлі қолөнері мұраның басты бөлігі ретінде оларды сақтаудың, қайта жаңғыртудың және танымал етудің негізделген шараларын әзірлеуді қажет ететіні анық.

Мақаланың мақсаты АТМӨ елдерінде дәстүрлі қолөнерді сақтау, жаңғырту және танымал ету жөніндегі жұмыс тәжірибесін зерделеу және талдау, сондай-ақ осы тәжірибеден қазіргі

заманғы Қазақстанның қолөнерін тұрақты дамытуға бағытталған тәжірибелелік шараларды бөліп алуға ұмтылу болып табылады.

Түйін сөздер: ЮНЕСКО, дәстүрлі қолөнер, материалдық емес мәдени мұра, Азия-Тынық мұхит аймағы, Қазақстан.

IRSTI 13.09.

PRACTICES OF TRADITIONAL CRAFTS PRESERVATION IN ASIA-PACIFIC COUNTRIES

A.R. Khazbulatov¹, A.I. Ibragimov^{2*}

¹Kazakh Research Institute of Culture, Republic of Kazakhstan, Almaty

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: kaz.madeniet@gmail.com (Khazbulatov), aman.07@inbox.ru (Ibragimov)

Abstract. Traditional crafts as a significant element of intangible cultural heritage (ICH) occupy an important place in the activities of UNESCO and its centers, which are localized in many countries of the world, including the Asia-Pacific region (APR).

This article analyses the practices of preservation, revival and promotion of intangible cultural heritage in the Asia-Pacific region, using traditional crafts as an example. South Korea, Japan, China, Thailand and a number of other countries are considered to be the most advanced in this field.

The analysis of their practices will highlight the most significant aspects that would be useful for Kazakhstan's cultural policy in the field of ICH and, in particular, traditional Kazakh crafts. Today it is obvious, that traditional Kazakh crafts as an important part of the heritage, associated with a range of beliefs, rituals and ceremonies, are in dire need to develop sound measures for their preservation, revival and popularization.

The purpose of this article is to study and analyze the experience of conservation, revival and promotion of traditional crafts in APR countries, and to try to extract from this experience reasonable practical measures aimed at sustainable development of crafts in modern Kazakhstan.

Key words: UNESCO, traditional crafts, intangible cultural heritage, Asia-Pacific region, Kazakhstan.

Сведение об авторах:

¹Доктор PhD, ассоц. профессор

^{2*}Кандидат педагогических наук

МРНТИ 03.20.00 DOI 10.51943/2710_3994_2022_1_45

**КАЗАХИ В ТУРКМЕНИСТАНЕ В НАЧАЛЕ 1930-х гг.:
ЭПИЗОДЫ ПРОТИВОСТОЯНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ****Д.Б. Касымова^{1*} , М.Ч. Калыбекова¹ **¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, г. Алматы.

*Корреспондирующий автор.

E-mail: didarkassymova87@gmail.com (Касымова), k.manara@mail.ru (Калыбекова)

Аннотация. В данной статье рассматривается исторический фон казахских миграций на территорию Туркменистана и причины участия казахских родовых подразделений в казахско-туркменских антисоветских выступлениях, так как процесс установления советской власти в Прикаспии и приведение состояния кочевых социумов в соответствие с проектами большевистской модернизации сопровождались кровавыми столкновениями. Этапы советизации казахского аула с середины 1920-х гг. привели к практикам деконструкции всех основ системы жизнеобеспечения номадного социума, что вызвало разные формы сопротивления казахов, включая силовые варианты и переселение за пределы страны. А казахи Младшего жуза приняли силовую модернизацию и репрессивные кампании режима большевиков как экзистенциальную угрозу, в результате чего некоторая часть населения покинула республику, двигаясь в сторону Туркменистана, ввиду географической близости, многие из них эмигрировали в Иран и Афганистан. Оставшаяся часть населения вступила в острое военное сопротивление советским силовым структурам на территории Средней Азии. Таким образом, на основе анализа материалов сводок ОГПУ и архивных документов в статье реконструируются события, предшествующие вынужденным миграциям казахов на сопредельные территории Туркменистана и их поиски взаимоприемлемого компромисса с лидерами туркменских племен на основе взаимовыгодных интересов в противостоянии общему противнику - советской власти. Антисоветские выступления как форма военного противостояния и перехода на этап гражданской войны, так как отсутствие опыта взаимодействия с кочевым социумом и нежелание советских руководителей местного масштаба идти на компромисс с казахскими и туркменскими родовыми правителями привели к серии кровопролитных столкновений. Военно-техническое превосходство советских группировок привело к поражению казахско-туркменские отрядов. Кроме того, определенную роль сыграли меры, предпринятые руководством подразделений САВО по дезорганизации восставших.

Ключевые слова: Казахстан, казахи Младшего жуза, казахи Туркменистана, казахско-туркменские антисоветские восстания, репрессии против казахов, Каракумское и Адайское восстания

Введение. Средняя Азия, бывшая колониальная окраина Российской империи с 1916 года пережила несколько периодов кровопролитного противостояния, в которых противоборствующими силами были группы населения и власти. До 1920 г., установления контроля большевиков во всей Средней Азии, власти были представлены колониальной царской администрацией, антибольшевистскими группами, советскими структурами, басмаческими формированиями и родо-племенными авторитетами. *Малый Октябрь*, инициированный руководителем Казахстана Ф. Голощекиным на основании тезиса о незавершенности революции в казахском ауле, привел к возобновлению гражданского противостояния. Последующие этапы советизации казахского аула привели к практикам деконструкции всех основ системы жизнеобеспечения номадного социума, что вызвало разные формы сопротивления казахов, включая силовые варианты и переселение за пределы страны. Казахи Младшего жуза ввиду

географической близости мигрировали в Туркменистан и через его территорию многие уходили в Иран и Афганистан. Часть казахов вступила в острое военное сопротивление советским силовым структурам на территории Средней Азии.

В работе ставится задача рассмотреть исторический фон казахских миграций на территорию Туркменистана и причины участия казахских родовых подразделений в казахско-туркменских антисоветских выступлениях. Поражение восставших привело к серьезным демографическим потерям, эколого-экономической деградации зон обитания казахов и туркмен, репрессиям по отношению к казахам и туркменам со стороны советской власти, коллективной морально-психологической травме, формированию глубоких *зон умолчания* об этих событиях в официальном дискурсе, исторической литературе и разрывам в трансляции межпоколенческой исторической памяти.

Материалы и методы. Основными источниками для написания работы послужили официальные рапорты работников структур безопасности и военных ведомств (Оперсводка ГО ОГПУ о борьбе с бандитизмом, по данным на 3 сентября 1931 г.), документы советских органов, вторичная оценка исторических источников, приведенных в работах казахстанских и туркменских историков.

Оперсводки ОГПУ о состоянии борьбы с басмаческими бандформированиями показывают, что вооруженное сопротивление антисоветских сил было частью продолжавшейся гражданской войны. Формирования казахов на Мангышлаке под руководством родовых старшин совершали нападения на промыслы, колхозы и геологические партии. По данным оперсводок казахские формирования были хорошо организованы, действовали слаженно и стремились установить контроль над водными источниками и транзитными маршрутами (Ежедневная спецсводка № 62 ОО ОГПУ о борьбе с бандитизмом, по данным на 30 июля 1931 г.): «Казахстан. Появление банды в районе Эмбы. 26 июля в местности Тортай на левом берегу р. Эмба (110-120 км северо-восточнее Жилой Косы) сосредоточились бандгруппы под командованием мангистауских баев Таурбаева, Аберхана и других общей численностью до 600 человек, вооруженных 80 винтовками и большим числом холодного оружия. Банды продвигались вниз по реке, грабили промыслы, колхозы и геологические разведывательные партии. Выброшенный против банды отряд в 25 бойцов при двух автомашинах 27 июля имел двухчасовой бой с бандой. Убито 50 бандитов, захвачено 33 бандита, две винтовки и четыре револьвера. После боя банда отошла в местность Ушнак (150-180 км юго-восточнее Жилой Косы). Преследование банды нашими отрядами продолжается. Обстановка в местности Усть-Урт. По донесению Рогозина, одна бандгруппа численностью в 500 человек под командованием Джигильдеева, Калмуратова и др. сосредоточена в районе колодцев Кушета, Тагыл-Бай и др. (200 км северо-восточнее залива Карабугаз). Отдельные группы этой банды просачиваются к северному берегу залива, имея намерение ограбить промыслы. Вторая бандгруппа – до 50 человек под командованием Бузана Кеуля и других находится в районе колодца Аще-Ирбасям (60 км севернее колодца Сенек). Тов. Рогозин с отрядом в составе кавалерийского нацдивизиона, 68-й дивизии и дивизиона 13-го полка войск ОГПУ находится у колодца Сенек и имеет намерение нанести удар бандгруппе, находящейся у колодца Аще-Ирбасян. Осложнение обстановки в районе форта Александровский. По данным ПП ОГПУ Казахстана, 28 июля в 50 км от форта появилась банда общей численностью 700 человек. Банда захватила ряд аулов и промыслов в 45-50 км от форта и имеет намерение напасть на форт. Приняты меры к нанесению удара [по] банде с задачей полной ее ликвидации».

В документе «Ежедневная спецсводка № 63 ОО ОГПУ о борьбе с бандитизмом, по данным на 31 июля 1931 г.» дана информация о нападении бандгруппы на форт Александровский: «29 июля бандгруппы, возглавляемые «ханом» Джумбаем, численностью до 700 всадников, отбросив кавалерийский взвод ВОХР численностью в 25 сабель, повели наступление на форт Александровский. Головные наступающие колонны бандитов пулеметным огнем были отбиты. Банды, понеся потери, отошли. Из форта для их преследования выброшен кавэскадрон. По уточненным данным, бандой в 100 всадников ограблен совхоз в местности Сагжа (45 км

восточнее форта Александровский): взято 800 овец, 100 лошадей и 100 верблюдов. Выброшенным отрядом скот был отбит, банда отошла в местность Айра».

Обсуждение. Тема антисоветских выступлений в современной научной литературе получила свое развитие в исследованиях, в которых утверждается категоричное неприятие советского варианта модернизации большей частью казахского социума, и негативные последствия советских реформ для казахского общества – голод, репрессии (Акимбеков, 2021), (Киндлер, 2017), (Кэмерон, 2020). В литературе – научной и около научной, т.е. разного рода публикациях информативного характера – российской, туркменской и казахстанской существуют полярные точки зрения на причины, природу, характер противостояния и последствия казахско-туркменской повстанческой войны против советской власти в конце 1920-х- начале 1930х гг.

Т. Омарбеков заложил базовые контуры и концептуальную трактовку антисоветских выступлений в Казахстане. В работе «Зобалаң» / «Тревожные годы» Т. Омарбеков приводит несколько иллюстративно насыщенных эпизодов силового противостояния казахского населения большевистским военно-политическим структурам (Омарбеков, 1994). Особое место среди них занимают восстания в Каракумах (1930 г.) и Адайское (1931 г.), в которых принимали участие казахи Младшего жуза, и Мангышлака, главным образом. Т. Омарбеков рассматривает все антисоветские выступления как проявление скрытого и открытого неприятия большей частью казахского населения советских реформ, которые кардинальным образом изменили историческую судьбу Казахстана (Омарбеков, 1994: 264). Адайское восстание, утверждает Омарбеков, показало вековое стремление казахов к независимости. Открытыми формами сопротивления советской власти были протесты в виде терактов против партийно-государственных структур (приводится общее количество 460), восстаниях, участии групп казахов в бандформированиях (373), антиколхозных движениях и актах порчи имущества (127) (Омарбеков, 1994: 265).

Попытки некоторых казахских партийных деятелей вывести открытое сопротивление казахов советской власти в русло диалога были безуспешны. А дальнейшие трагические события в ходе коллективизации и последующего слома казахской аульной системы жизнеобеспечения привели к голоду, массовому исходу казахов из родных земель, репрессиям и установлению военно-полицейской системы контроля по всему Советскому Союзу.

В серии работ Алланиязов Т. рассматривает антисоветские выступления в Казахстане как очаги силовых протестов казахского населения, вызванных антинародной политикой режима и его структур. На основе документальных источников из российских архивов Алланиязов реконструирует событийную канву Каракумского восстания (Алланиязов, 2006).

Антисоветские восстания в российской историографии рассматриваются в русле советской трактовки как басмаческие, подавление которых было продиктовано жизненно важными интересами внутренней и внешней безопасности (Пограничные войска СССР), (Левицкий). В ревизионистской литературе идет переоценка природы антисоветского противостояния в Средней Азии, в рамках которой басмаческое и иные протестные восстания интерпретируются как формы национально-освободительных движений (Nourzhanov, 2008).

Результаты. Система жизнеобеспечения казахских родов на Мангышлаке была тесно связана с круглогодичными перекочевками, казахи были зависимы от природных катаклизмов, что приводило к материальным потерям (людским и скота) в случае климатических и политических изменений. Кроме того, водные источники были неравномерно разбросаны по степи и полупустыням, в воде было много примесей, что сказывалось на здоровье людей и качественном состоянии скота. Исторически миграции казахов на территорию современного Туркменистана были частью практик освоения степных и полупустынных зон кочевым этносом в относительно мирное время. В беспокойные времена казахи Младшего жуза мигрировали в соседние земли в поисках вариантов выживания в период наступления русских военнизированных соединений на территорию Казахстана и в ходе протестных движений против силовых советских модернизационных проектов. Хотя советское административное деление Средней Азии в первой половине 1920-х гг. разграничило зоны проживания казахов по союзным

республикам, но система хозяйственных и этно-культурных связей между казахами по обе стороны символической границы, сложившаяся в течение нескольких веков, служила мощным навигационным компасом для родовых подразделений Младшего жуза. Перекочевки на соседние земли туркмен сопровождались конфликтами. Казахские родовые группы, в основном Адай и Табын, время от времени кочевали на туркменских землях, что зачастую было вызвано прежде всего природно-климатическими колебаниями – засуха и джуг в казахских кочевьях, и с конца 1920-х гг. – уход казахских родов от советских властей из-за усиления политики конфискации и налогообложения. Советизация казахских аулов в Западном Казахстане сопровождалась острым военно-политическим противостоянием. Часть верхушки казахских родовых подразделений вынуждена была признать советскую власть, но не торопилась сдавать свои права на управление социально-экономическими ресурсами (сбор налогов и податей, контроль над водными источниками) и регулирование правовых аспектов жизнеобеспечения, разрешение разного рода споров и тяжб, что также сопровождалось перераспределением материальных ресурсов и также существенно повышало внутривидовой капитал – авторитет, престиж, репутация и участие в других конфликтных ситуациях в качестве авторитетного судьи. Советская власть не желала делить свою власть, пусть даже и номинально, с родовыми авторитетами, поскольку экспроприация жизненно важных ресурсов давала возможность установления полного политического контроля над казахскими родами. Потому так называемая советизация казахского аула в Западном Казахстане, как и в других регионах, прошла несколько этапов, и наиболее кардинальный, и кровавый, приходится на конец 1920-х – начало 1930-х гг.

Политика «Малого Октября» Голощекина Ф. нашла воплощение на Мангышлаке в арестах родовых старшин, нейтрализации наиболее активной части руководителей родовых подразделений, усилении налогообложения, внедрении в сознание простых казахов тезиса о продолжении классовой борьбы и необходимости бороться против своих родовых правителей, поскольку именно они являются источником бедственного положения низов: «Необходимо своевременно прийти на помощь государственными мерами, способствующими созданию материальных условий для развертывания классовой борьбы в ауле. Нужно крепко ударить по экономической мощи бая, чтобы создать условия для хозяйственного и культурного подъема аула и улучшения экономического положения бедноты» (Из обзора Казкрайкома о социально-экономическом и политическом положении республики. Март 1928 г.). В 1924 г. один из родовых лидеров, но вставший на первых порах на сторону советской власти Тобанияз Алниязов был задержан и предан суду. Политико-административное мероприятия советского правительства со второй половины 1920-х гг. вызвали недовольство населения Мангышлака. Решено было возбудить уголовное дело в отношении снятых с должности под разными предлогами, председателя ревкома бывшего Адаевского уезда Тобанияза Алниязова и других лиц, обвинив их в противодействии советской власти. Их обвинили в смерти заместителя председателя окружного исполнительного комитета Шабдена Ералиева (он погиб в результате несчастного случая, как было выяснено позже). Было возбуждено дело по 2 пункту 58 статьи Уголовного Кодекса («О контрреволюционной организации баев, купцов, бывших сотрудников царского правительства и советских служащих бывшего Адаевского округа»), были арестованы 70 человек 9 октября 1930 г. постановлением тройки ОГПУ осуждены 61 человек (9 человек умерли в тюрьме во время следствия).

Среди привлеченных к ответственности были Т. Алниязов, С. Жубаев, Б. Килыбаев, О. Кубеев, К. Кожыков, местные руководящие сотрудники – Ш. Сенбаев, К. Кулшаров, 11 коммунистов. «Дело Ералиева», однако, не могло остановить недовольство народа на Мангышлаке, что переросло в Адайское восстание, связанное с насильственной коллективизацией и угрозой голода 1931–1932 (Омарбеков, 1996).

С 1926 г., по документу, представители советской власти стали укреплять влияние в адайской степи через районирование, кооптирование в выборные советские органы бедняков, союз Кошчи, кооперирование населения за счет «экспроприации байства и самообложения» (Информация ОК ВКП (б) в Казкрайком..., 1928: 189).

За засухой 1927 г. последовал джугт 1928 г., (Информация ОК ВКП (б) в Казкрайком..., 1928: 194-195) который оставил большую часть адайцев без средств существования, фактически они оказались на грани голода: «В районе Бузачи... большинство населения, особенно беднота, осталась без скота, а в отдельных местечках осталось 5-10-15 % скота. В районах Каратау местами осталось 30-15 %, но большинство тоже лишилось скота. Население босо-голо, двигается на север и район Форта, надеясь на Аллаха. Встречались мне по пути следования на полуостров Бузачи загорелые дети, женщины, старики и старухи и др., идущие босиком по каменистой дороге, толпами 20-230 человек, одетые в лохмотья и с барахлом на 1-3 верблюдах, еле перебирающие ногами. Словом, картина неважная». (Докладная записка о джугте и голоде. 18 июля 1928 г.).

В документе, подписанном секретарем Окружкома ВКП (б) Игеновым и членом бюро Коблановым дана общая характеристика положения во вновь образованном Адаевском округе. Он состоял из 12 волостей Мангышлакского уезда, двух волостей Красноводского уезда, бывшей Закаспийской области, двух волостей Гурьевского уезда и одиннадцати волостей Темирского уезда бывшей Уральской области, и вскоре к ним были присоединены две волости Темирского уезда – Уильская и Казбекская, общей площадью 3000 кв. верст. Все население состояло из кочевых племен адайцев, для которых кочевание было не просто средством выживания, но и определяющим фактором социальной организации, политико-административного подчинения и образом мышления. В документе указывается высокая степень самоорганизации адайцев до революции: «Являясь вольными сыновьями степи, живущими в первобытном состоянии, адайцы мало подчинялись законам и порядкам царского правительства. Признание власти заключалось только в уплате податей и повинностей один раз в год, а в остальном оно предоставлялось само себе. Административное деление определялось по родовым признакам так, что большие роды составляли волости. А мелкие подроды в них – аулы. Волости и аулы управлялись назначенными сверху лицами из числа таких личностей, которые считались патриархами, аксакалами какого-либо рода или племени, а потому значение их до того увеличилось, что они являлись в своем роде или племени маленьким царьками. Тяжбы между гражданами разбирались по обычаю, а потому получение и уплата куна, продажа женщин за калым, барымта за обиду, получение айба (вознаграждение за увечье) считались законными мерами и сильно были развиты среди них. Главное, эти тяжбы разбирались аксакалами или их ставленниками баями, значение которых перед массой еще больше усиливалось» ((Информация ОК ВКП (б) в Казкрайком..., 1928: 185).

После свержения царской власти в ходе революции 1917 г. политико-административное управление в Младшем жузе было советским чисто формально, поскольку «образованный затем исполком состоял из представителей байско-аткаминерской верхушки населения и сильных родов, который и подчинялся Ашхабадскому белому правительству» ((Информация ОК ВКП (б) в Казкрайком..., 1928).

Падение Ашхабадского правительства и восстановление советской власти в районе Каспия (на казахской и туркменской сторонах) не изменило кардинально соотношение властных полномочий, поскольку и созданный для управления казахами адайцами ревком, от имени Кирревкома, находился под контролем «совершенно неграмотного, как технически, так и политически, а равно бывшего управителя и аткаминера Т. Альниязова, который единолично управлял уездом, взяв себе в помощь патриархов-аксакалов из отдельных родов и племен Адая» ((Информация ОК ВКП (б) в Казкрайком..., 1928: 185). Адайцы оказывали вооруженное сопротивление политике конфискации байских хозяйств, выселению родовых старшин. Альниязова повстанцы именовали «ханом», который обладал огромной властью и влиянием на адайцев: «...сила была на стороне Альниязова, т.к. темная масса, видя в Альниязове единственного «советского работника», поддерживающего старые патриархальные обычаи и традиции, поддерживала его и шла за ним. Воспользовавшись этим, Альниязов восстанавливал массу против коммунистов, облагал население единолично налогами, расходуя по своему усмотрению, мало прибывал в город и все время находился в степи» ((Информация ОК ВКП (б) в Казкрайком..., 1928: 186).

Полукочевые района адайцев подлежали коллективизации (Постановление СНК КАССР об установлении кочевых, полкочевых оседлых районов Казахстана. 30 августа 1928 г.), хозяйства, которые относились к богатым подлежали выселению (Постановление СНК КАССР об определении районов выселения лиц, подлежащих выселению по постановлению ЦИК и СНК Казахской АССР от 27 августа 1928 г.): «Выселение лиц из отдельных округов Казахстана в другие производить в следующем порядке: ... 3. Из Гурьевского – в Петропавловский окр. (Постановление СНК КАССР об определении районов выселения лиц, подлежащих выселению по постановлению ЦИК и СНК Казахской АССР от 27 августа 1928 г. 404)». Постановление подлежало обязательному выполнению местными исполнительными органами (Постановление СНК КАССР об определении районов выселения лиц, подлежащих выселению по постановлению ЦИК и СНК Казахской АССР от 27 августа 1928 г. 405). Родовые старшины были основными силами, которые определяли организационные вопросы, связанные с уходом на территорию Туркменистана, поскольку только они могли выступать в качестве представителей казахов в переговорных процессах с туркменскими лидерами. И именно они были целью делигитимации в ходе процессов советской деконструкции родо-племенной организации кочевничества: «В целях освобождения бедноты и середняков от экономической зависимости и эксплуатации со стороны баев, родовых главарей и лиц привилегированных ранее сословий, и создания необходимых условий для правильного экономического и культурного развития трудящихся...: 1. Лишить права на землепользование и проживание в местах постоянного места жительства крупных баев и скотопромышленников...» (Решение секретариата Казкрайкома ВКП (б) «Об организации комиссии по проработке декрета об экспроприации байства. 25 февраля 1928 г.).

Засуха, джунг и коллективизация вынудили казахов переходить на земли туркмен, что могло привести к новому витку кровопролития, хотя советские органы власти предпринимали меры для установления добрососедских отношений, что могло положительно сказаться и на отношении казахов и туркмен к ним и усилить влияние на них. Однако в районе активно действовали басмаческие группировки Жунейда (туркмены).

В марте 1931 г. адайцы перешли казахско-туркменскую границу и вошли в зону, контролируемую туркменскими родовыми структурами, которые воевали с советскими воинскими подразделениями.

В качестве основных причин Каракумского восстания (март 1931 г. - сентябрь 1931 г.), в котором казахи выступали в качестве основной силы, советский источник указывает на: 1) провалы и неудачи в советизации туркменских и казахских аулов, что было в свою очередь вызвано некомпетентным руководством и отсутствием должной координации между советскими работниками по снабжению населения необходимыми продовольственными товарами на фоне усиления налогообложения, чем воспользовались антисоветски настроенные лидеры местных родовых подразделений - туркменских и казахских; 2) массовый наплыв казахов в Туркмению, которые бежали от советизации-коллективизация, налогообложение, конфискация и высылка байско-середняцких групп.

Наиболее серьезной проблемой для советских органов власти на Мангышлаке было урегулирование взаимоотношений казахов и туркмен, которые «с начала революции были враждебными» и привели к «взаимному столкновению сторон, последствием которых были убийства людей, взятие в плен, угон скота». Однако после перехода на туркменские земли, казахские родовые правители вступили в переговоры с туркменами о совместных действиях.

За неподчинение постановлению КЦИК и КСНК от 27 августа 1928 г. о конфискации и выселении и всем изданным в развитие и разъяснение его постановлениям и инструкциям, за сопротивление и за организацию сопротивления конфискации и выселению и за все виды противодействия мероприятиям - немедленно подвергать баев, лиц бывших привилегированных сословий и других виновных в этом лиц строгой уголовной ответственности и высылке за пределы Казахстана (Постановление ЦИК и СНК КАССР об уголовной ответственности за противодействие конфискации и выселению крупнейшего и полуфеодалного байства).

На данном этапе реализации советской политики в Туркмении и Казахстане интересы казахов и туркмен совпадали: «...байство, зная враждебное отношение широких масс к советской власти, нашло общий язык с баями-казахами Кара-Кумы, муслировавшийся слухи в песках о войне и послужили причиной, что байство обнаглело для вооруженного выступления. Подытоживая все имеющиеся у нас материалы, можно отметить, что одним из основных толчков, побудивших иомудов на выступление, было казахское переселение на территорию ТССР» (Аналитический материал ОО ГПУ ТуркССР о состоянии борьбы с бандитизмом. 25 сентября 1931 г.). Документ сообщает, что переход казахов в Туркмению и дальнейшие перемещения по территории были организованными: «... Первые группы переселенцев появились на территории ТССР в средних числах марта месяца. Движение казахов шло по дороге, богатой колодцами, что огибает Карабогазский залив с восточной стороны и идет через колодец Кырк-Сегиз. Переселение шло по двум направлениям: одна группа казахов двигалась в направлении на юг в район Красноводска, Казанджика и другая группа – на восток в район Кунграда, Куня-Ургенча. Первая группа, появившаяся в песках Казанджикского района, исчислялась цифрой в 600 хозяйств и возглавлялась баями Амир Матыклы, Кумыш Бай, Тейман Бай. Последние открыто заявляли, что они ведут население в Туркменистан, ибо здесь больше хлеба, больше возможностей получить работу, и нет такого нажима на баев, как в Казахстане. За первой группой появились следующие, и примерно к первым числам апреля в районе Красноводск-Казанджик насчитывалось до 4000 хозяйств казахов, которые были расселены на громадном пространстве песков по колодцам мелкими группами по 5-10 семейств. Одновременно с этим в районе Кунграда в низовьях Аму-Дарьи, также появилось до 2000 вновь прибывших хозяйств. Казахи, находящиеся в районе Красноводска, стремились к линии железной дороги с явной тенденцией продвинуться далее на юг к реке Атрек и прорваться в Персию» (Аналитический материал ОО ГПУ ТуркССР о состоянии борьбы с бандитизмом. 25 сентября 1931 г.).

Всего насчитывалось, по советским источникам, «925 хозяйств при 156 вооруженных [членах], которая возглавляется Бекеш Дерментаевым и его сыном Омаром Дерментаевым. Банда всецело находится под влиянием иомудской группировки, поэтому характеристику действий ее даем вместе с иомудской группировкой» (Аналитический материал ОО ГПУ ТуркССР о состоянии борьбы с бандитизмом. 25 сентября 1931 г.). У восстания 1931 г. было несколько центров. Самый крупный из них находился в Северо-Западных Каракумах с центром у колодца Коймат (Койматская группировка). Эта группировка объединяла повстанцев Красноводского и Казанджикского районов. Койматскую группировку возглавляли: со стороны туркмен – Илли ахун, со стороны казахов – бывший начальник Гурьевского волостного управления Бекеш Дерментаев. Повстанческими отрядами командовали: со стороны туркмен – Хакмурат хан, Атаклыч Мамедов, Дурдыклыч Довадов, Маметдурды Диван, Атаклыч Овезов, Давуд Поладов, Таган Бердиев, Арбад Назаров, Ходжанепес Атаджанов, Бегенч Караманов, Дурды Ходжаев, Гарахан Чагылов и др., а со стороны казахов – Омар Толебергенов, Умет Тошнабаев, сыновья Б. Дерментаева Энее и Бектемир, а также Бекджан хан, Кангабай Чангараев, Акчулок Курманязов, Караджигит Джубанов, Мехтеп Агараев, Байджан Магометов и др. Общее число вооруженных всадников только в Койматской группировке составило более 2 тыс. человек (Зевелев, 1981: 173).

Советский источник дает следующую характеристику казахских лидеров: «Бекеш Дерментаев (отец), Омар Дерментаев (сын) прибыли на территорию Туркмении в 1931 г. О личности их в прошлом располагаем незначительными данными. Оба Дерментаевы крупные бай, к примеру, Бекеш Дерментаев сейчас на колодце Чагыл имеет 200 породистых кобылиц. Бекеш Дерментаев входил с нами в фиктивные переговоры о сдаче. Пользуются оба Дерментаева громадным авторитетом среди казахов и возглавляют до 1000 казахских хозяйств. В последнее время казахские банды активизировались, принимали участие в разгроме промыслов на побережье Каспийского моря, Николаевском пальце, нападении на Казанджик. К советской власти настроены непримиримо» (Аналитический материал ОО ГПУ ТуркССР о состоянии борьбы с бандитизмом. 25 сентября 1931 г.).

Кровопролитные столкновения казахско-туркменских формирований с регулярными частями Красной Армии продолжались до осени 1931 г. «В сентябре-октябре 1931 г. повстанческое движение в Каракумах было разгромлено. Это неравное противостояние для повстанцев обернулось тяжелейшими потерями. В ходе операций, по данным советских органов, были убиты 74 руководителя восстания и 3217 активных джигитов. Сколько погибло гражданского населения, неизвестно; ясно лишь, что немало. У восставших кочевников были конфискованы 9102 единицы огнестрельного оружия, 13 193 верблюда, 595 лошадей и 63 857 баранов. Подверглись «фильтрованию» захваченные семьи басмачей – 10 064 человека, «басмаческих пособников» - 367, «антисоветских элементов» – 298, добровольно сдавшихся – 298, злостных несдатчиков оружия – 24772. Захваченных участников восстания судил военный трибунал САВО (Средне-Азиатский военный Округ). По приговору военно-полевого суда многие из них были казнены. После окончания войсковых операций по всей республике началось «изъятие антисоветского элемента». По решению Средазбюро ЦК ВКП(б) подлежали высылке из Туркменистана 12 тыс. человек. В Ашхабадском, Красноводском, Мервском и Чарджоуском округах к 15 ноября 1931 г. было арестовано более 5 тыс. человек, подлежавших высылке, в том числе женщины, дети и старики. В Ташаузском округе к 8 октября были арестованы главы семейств – 551 человек» (Аннаоразов Дж., 2013: 75).

«Оставшиеся в живых повстанцы массами эмигрировали в соседние с Туркменистаном государства – Иран и Афганистан. Если за 1930 г. из республики эмигрировало 2167 хозяйств (данные по 25 районам республики), то за 1931 г. из Туркменистана эмигрировало не менее 3603 хозяйств. За 1931 – первую половину 1933 г. только из приграничных районов в Иран и Афганистан бежали 27 303 хозяйства, было задержано при попытках эмиграции 6921 хозяйство». Лишь часть беглецов благополучно добралась до предполагаемых новых мест обитания, много было уничтожено регулярными войсками и пограничниками (Аннаоразов Дж., 2013: 76).

Противостояние сторон было жестким: «Мятежники воевали на земле, где родились и выросли и где их поддерживала значительная часть населения. Отчасти поэтому они действовали дерзко и даже самоуверенно. Так, у колодца Туар курбаши Б. Дерментаев предложил дзержинцам ни много ни мало как сдаться. Наглость главаря басмачей только добавила решимости воинам-чекистам. Схватка у Туара продлилась около трёх часов, одоновский отряд разгромил банду, а Дерментаев был убит» (Макаев, 2014: 43).

Адаевский уезд за период 1929–1930 гг., покинуло около 20 000 семей и переехали в Туркменистан. Там многие казахские беженцы поменяли свою этническую принадлежность и стали записываться как каракалпаки (Огайон И.).

Численность и состав казахов в Туркменистане в период с конца 1920-х до середины 1930-х гг. значительно изменился. В 1926 г. в Туркменской ССР проживало 9471 казахов (около 1% населения республики), тогда как уже в конце 1920-х и в 1930-е годы из-за миграции их численность увеличивается в 6,5 раз. По переписи 1939 г. в Туркмении проживало уже 61397 казахов (4,9% населения). В Красноводской области казахи составляли почти 21% населения, в Ташаузской свыше 10%. Если в 1897 г. в Ашхабадском, Тедженском и Мервском уезде проживало всего несколько казахов, то в 1939 г. их было 13735 человек.

Заключение. Вынужденные миграции казахов на туркменские земли и через Туркменистан в Иран и Афганистан в конце 1920 – начале 1930 гг. привели к серьезным деформациям в этнодемографической карте Западного Казахстана, изменили состав населения части Туркменистана, сопровождались человеческими и материальными потерями. Казахи влились в антисоветские выступления в Туркменистане, и подверглись репрессиям в последующие годы в Казахской ССР и Туркменской ССР. В советское время исследования процессов формирования казахской диаспоры на территории Туркменской ССР, репрессивной политики тоталитарного режима в отношении казахов и форм сопротивления режиму большевиков не предпринимались. После распада СССР ревизия истории в Республике Туркменистан стала неотъемлемой частью государственного и нацие-строительства, поэтому в процессе формирования единой туркменской нации этнические группы (в том числе и казахи) должны были принять версии истории

официальной историографии. В её рамках форматировались и вопросы, связанные с репрессивной политикой в отношении казахов. Трагические страницы прошлого, связанные с вынужденными миграциями казахов и репрессиями в принимающих обществах пока еще во многом не изучены.

Статья выполнена в рамках реализации проекта «Политические репрессии среди казахов на территории республик Средней Азии в 20–50-е годы XX века (в свете новых архивных источников)». ИРН № AP08856670

Список литературы и источников

Акимбеков С. Казахи между революцией и голодом. – Алматы. ТОО: Институт азиатских исследований, 2021. – 584 с.

Алланиязов Т.К. Красные Каракумы: Очерки истории борьбы с антисоветским повстанческим движением в Туркменистане (март-октябрь 1931 года). – Алматы: ОО «OST XXI век», 2006. – 296 с.

Аналитический материал ОО ГПУ ТуркССР о состоянии борьбы с бандитизмом. 25 сентября 1931 г. // «Совершенно секретно»: Лубянка - Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). – Т. 9. – М., 2013. – С. 134-175.

Аннаоразов Дж. Восстание туркменских кочевников в 1931 г. // Вопросы истории. – № 5. – 2013 май. – С. 36-53.

Аннаоразов Дж. Участие войск ОГПУ в подавлении антисоветского повстанческого движения в Туркменистане (март – октябрь 1931 г.) // Деятельность отечественных спецслужб в эпоху социальных катаклизмов: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Омск, 23 нояб. 2017 г.) / М-во образования и науки Рос. Федерации, ОмГТУ; М-во культуры Ом. обл., БУ ИСА; М-во обороны Рос. Федерации, ОАБИИ; [редкол.: А. В. Сушко (отв. ред.) и др.]. – Омск: Изд-во ОмГТУ. 2017. – 256 с. С. 10-19.

Докладная записка о джуге и голоде. 18 июля 1928 г. Секретно. с. Уил. Секретарю Крайкома ВКП (б) Копия: Председателю Совнаркома КАССР. Секретарь ОК ВКП (б) Утеулиев. // Трагедия казахского аула 1928-1934. Сост. А.С. Зулкашев – Алматы: Раритет, 2012. – Т. 1. 1928-апрель 1929. – С. 198-199.

Ежедневная спецсводка № 62 ОО ОГПУ о борьбе с бандитизмом, по данным на 30 июля 1931 г. // «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). – Т. 9. – М., 2013. – С. 291-293.

Ежедневная спецсводка № 63 ОО ОГПУ о борьбе с бандитизмом, по данным на 31 июля 1931 г. // «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922 – 1934 гг.). – Т. 9. – М., 2013. – С. 293-295.

Зевелев А., Поляков Ю., Чугунов А. Басмачество: возникновение, сущность, крах. – М., 1981. – С. 173.

Из обзора Казкрайкома о социально-экономическом и политическом положении республики. Март 1928 г. // Трагедия казахского аула 1928-1934. – С. 23.

Информация ОК ВКП (б) в Казкрайком ВКП (б) об экономическом и политическом состоянии Адаевского округа. Март – 18 июля 1928 г. // Трагедия казахского аула. 1928-1934. – С. 185.

Киндлер Р. Сталинские кочевники. Власть и голод в Казахстане. – М.: РОССПЭН, 2017. – С. 382.

Кэмерон С. Голодная степь: голод, насилие и создание советского Казахстана. – М.: Новое литературное обозрение. 2020 – 360 с.

Левицкий В. Реабилитация басмачества-форма национально-освободительного движения // Реабилитация басмачества в центральноазиатских государствах: идеологическая конъюнктура и политические реалии // <https://zonakz.net/2011/07/26/> Дата обращения 04.07. 2021.

Макаев Т. Дзержинцы в Каракумах // На боевом посту. – 2014. – С. 43.

Nourzhanov K. Reassessing the Basmachi: warlords without ideology? // J. of South Asian and Middle Eastern-studies. –Vol. 31, N 3. – P. 41–67.

Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 г.г.) // [пер. с фр. А.Т. Ракишева. Сост. Б.М.Сужиков]. – Алматы: Санат, 2009. – 362 с.

Омаров М. Расстрелянная степь. – Алматы, 1994. – 104 с.

Омарбеков Т. Зобалаң. – Алматы: Санат, 1994. – 272 с.

Омарбеков Т. 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы, 1996. – 320 с.

Оперсводка ТО ОГПУ о борьбе с бандитизмом, по данным на 3 сентября 1931 г. // «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922 – 1934 гг.). – Т. 9. – М., 2013. – С. 296-297.

Пограничные войска СССР. 1918-1928: Сборник документов и материалов. Сост. Е.Д. Соловьев и А.И. Чугунов, Е.В. Сахарова, Н.А. Скворцова, В.А. Червяков. – Москва: Издательство «Наука», 1973. Академия наук СССР. Институт истории СССР. Главное управление пограничных войск. Политическое управление пограничных войск. Центральный государственный архив Советской Армии. М.: Наука, 1973.

Постановление СНК КАССР об установлении кочевых, полукочевых оседлых районов Казахстана. 30 августа 1928 г. // Трагедия казахского аула. 1928-1934. – С. 401.

Постановление СНК КАССР об определении районов выселения лиц, подлежащих выселению по постановлению ЦИК и СНК Казахской АССР от 30 августа 1928 г. // Трагедия казахского аула. 1928-1934. – С. 404.

Постановление ЦИК и СНК КАССР об уголовной ответственности за противодействие конфискации и выселению крупнейшего и полуфеодалного байства. // Трагедия казахского аула. 1928-1934. С. 408.

Решение секретариата Казкрайкома ВКП (б) «Об организации комиссии по проработке декрета об экспроприации байства. 25 февраля 1928 г. // Трагедия казахского аула. 1928-1934. – С. 345.

References

Akimbekov S. Kazakhi mezhdur revolutsiei i golodom. [Kazakhs between revolution and famine] – Almaty. TOO: Institut aziatskih issledovani, 2021. [in Russian]

Allaniyazov T.K. Krasnye Karakumy: Ocherki istorii borby s antisovetskim povstacheskim dvizheniem v Turkmenistane (mart-oktaybr 1931 goda). [Red Karakums: Essays on the history of the struggle against the anti-Soviet insurgency in Turkmenistan (March-October 1931)] – Almaty: OO «OST XXI vek», 2006. [in Russian]

Analiticheskii material OO GPU Turk SSR o sostoyanii borby s banditizmom. 25 sentyabrya 1931 g. [Analytical material of the NGO GPU of the TurkSSR on the state of the fight against banditry. September 25, 1931] // «Sovershenno sekretno»: Lubyanka – Stalinu o polozhenii v stratne (1922–1934 gg.). – Т. 9. – Moskva, 2013. – P.134-175. [in Russian]

Annaorazov D. Vostanie turkmenskikh kochevnokov v 1931 g. [The uprising of the Turkmen nomads in 1931] // Voprosy istorii. – № 5. Mai. 2013. – P. 36-53. [in Russian]

Annaorazov D. Uchastie voisk OGPU v podavlenii antisovetskogo povstanchesкого dvizhenia v Turkmenistane (mart – oktaybr 1931 g.) [Participation of OGPU troops in the suppression of the anti-Soviet insurgency in Turkmenistan (March-October 1931)] // Deyatelnost otechestvennykh stesssluzhb v epohu sotsialnykh kataklizmov: materialy mezhdunarodnoi naucho-prakticheskoi konferentsii (Omsk, 23 noyabr 2017 g.). – Omsk: OmGTU. 2017. – 256 p. – P. 10-19. [in Russian]

Dokladnaya zaiska o dzhute i golode. 18 iulya 1928 g. [A memo on jute and hunger. July 18, 1928] Sekretno. s. Uil. Sekretaru Kraikoma VKP (b). Kopia: Predsedatelу Sovnarkoma KACCR. Sekretar OK VKP (b) Uteuliev. // Tragedia kazahskogo aula. 1928-1934: Sbornik dokumentov. Sost. A.S. Zukashev. – Т. 1. – Almaty: Raritet. 2012. 1928-aprel 1929. – P. 198-199. [in Russian]

Ezhednevnyaya spetssvodka № 62 OO OGPU o borbe s banditizmom, po dannym na 30 iulya 1931 g. [Daily special report No. 62 of the OO OGPU on the fight against banditry, as of July 30, 1931.]

//«Sovershenno sekretno»: Lubyanka – Stalinu o polozhenii v stratne (1922–1934 gg.). – T. 9. – Moskva, 2013. – P. 291-293. [in Russian]

Ezhednevnyaya spetssvodka № 62 OO OGPU o borbe s banditizmom, po dannym na 31 iula 1931 g. [Daily special report No. 63 of the OO OGPU on the fight against banditry, as of July 31, 1931.] // «Sovershenno sekretno»: Lubyanka – Stalinu o polozhenii v stratne (1922–1934 gg.). – T. 9. – Moskva, 2013. – P. 293-295. [in Russian]

Zevelev A., PolyakovmY., Чугунов А. Basmachestvo: vzniknovenie, sushhnost', krah [Basmachestvo: origin, essence, collapse] – M., 1981. – С. 173. [in Russian]

Iz obzora Kazkraikoma o sotsialno-ekonomicheskom polozhenii respubliki [From the review of the Kazkraikom on the socio-economic and political situation of the republic.] Mart 1928 g. // Tragedia kazahskogo aula. 1928–1934. – P. 23. [in Russian]

Informatsia OK VKP (b) v Kazkraikom VKP (b) ob ekonomocheskomi politicheskom sostoyanii Adaevskogo okruga [Information of the OK VKP (b) in the Kazkraikom VKP (b) about the economic and political state of the Adayevsky district.] Mart – 18 iula 1928 g. // Tragedia kazahskogo aula. 1928-1934. – P. 185. [in Russian]

Kindler R. Staliskie kochevniki. Vlast i golod v Kazakhstane [Stalin's nomads. Power and hunger in Kazakhstan.]. – Moskva: ROSSPEN, 2017. [in Russian]

Cameron S. Golodnaya step: golod, nasilie i sozdanie sovetskogo Kazakhstana [The Hungry Steppe: Hunger, Violence and the Creation of Soviet Kazakhstan]. – Almaty. 2020. [in Russian]

Levitsky V. Reabilitatsia basmachestva – forma natsionalno-osvoboditelnogo dvizhenia [Rehabilitation of Basmachism is a form of the national liberation movement.] // Reabilitatsia basmachestva v tsentralnoaziatskikh gosudarstvakh: ideologicheskaya konunktura i politicheskie realii. // <https://zonakz.net/2011/07/26/> Retrieved 04.07. 2021 [in Russian]

Makayev T. Dzerzhinty v Karakumah [Dzerzhinty in Karakum]. // Na boevom posty. 2014. P. 43. [in Russian]

Nourzhanov K. Reassessing the Basmachi: warlords without ideology? // J. of South Asian and Middle Eastern-studies. –Vol. 31.– Villanova, 2008. N 3. – P. 41–67. [in English]

Ohaoy I. Sedentarizataia kazahov SSSR pri Staline. Kollaktivizatia i sotsialnye izmenenia (1928-1945 gg.) [Sedentarization of Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social changes (1928-1945)]; [per. s fr. A. T. Rakisheva; sost. B.M. Suzhikov]. – Almaty: Sanat. 2009. [in Russian]

Omarov M. Rasstrelannaya step [The shot steppe]. – Almaty, 1994. [in Russian]

Omarbekov T. Zobalan [The commotion]. – Almaty: Sanat, 1994. [in Russian]

Omarbekov T. 20–30 zhuldardagy Kazakhstan qasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 20-30s]. – Almaty, 1996. [in Russian]

Opersvodka TO OGPU o borbe s baditizmom, po dannym na 3 sentaybrya 1931 g. [The OGPU's operational report on the fight against banditry, as of September 3, 1931.] //«Sovershenno sekretno»: Lubyanka – Stalinu o polozhenii v stratne (1922–1934 gg.). – T. 9. – Moskva, 2013. – P. 296-297. [in Russian]

Pogranichnue voiska SSSR. 1918-1928: Sbornik dokumentov i materialov [Border troops of the USSR. 1918-1928: Collection of documents and materials]. Sost. Y.D. Soloviev i A.I. Chugunov, Y.V. Saharova, Y.V. Skvortsova, V.A. Chervyakov. Moskva: Nauka. 1973. Postanovlenie KACCR ob ustanovlenii kochevyh, polukochevyh osedluh raoinov Kazakhstana. 30 avgusta 1928 g. //Tragedia kazahskogo aula. 1928-1934. – P. 401. [in Russian]

Postanovlenie SNK KACCP ob opredelenii raoinov vyselenia lits, podlezhaskih vyseleniu po postanovleniu TsIK i SNK Kazahskoi ACCR ot 30 avgusta 1928 g. [Resolution of the SNK of the KASSR on the establishment of nomadic, semi-nomadic settled regions of Kazakhstan. August 30, 1928] // Tragedia kazahskogo aula. 1928-1934. – P. 404. [in Russian]

Postanovlenie TsIK i SNK KASSR ob ugovlovnoi otevetstvennosti ob ugovlovnoi otevetstvennosti za protivodeistvie kosfikatsii i vyseleniu krupneishego polufeodalnogo baistva [Resolution of the CEC and the SNK of the KASSR on criminal liability for countering the confiscation and eviction of the largest and semi-feudal county] //Tragedia kazahskogo aula. 1928-1934. – P. 408. [in Russian]

Reshenie sekretariata Kazkraikoma VKP (b) «Ob organizatsii komissii po prorabotke dekreta ob ekspropriatsii baistva. 25 fevrala 1928 g. [The decision of the secretariat of the Kazkraikom of the CPSU (b) "On the organization of the commission for the elaboration of the decree on the expropriation of the inheritance. February 25, 1928] // Tragedia kazahskogo aula. 1928-1934. – P. 345. [in Russian]

FTAMP 03.20.00

1930 ЖЫЛДАРДЫҢ БАСЫНДА ТҮРІКМЕНСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚТАР: КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ ҚАРСЫ ТҰРУ ЭПИЗОДТАРЫ

Д.Б. Касымова^{1*}, М.Ч. Калыбекова¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. Қазақстан, Алматы қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: didarkassymova87@gmail.com (Касымова), k.manara@mail.ru (Калыбекова)

Андатпа. Мақалада Түркіменстан территориясына қазақтардың қоныс аударуы және қазақ ру-тайпа бірлестіктерінің кеңес үкіметіне қарсы қазақ-түркімен толқуларына қатысуының тарихи сипатын, Каспий өңіріндегі кеңес өкіметін орнату және сол кезеңдегі көшпелі қауым жағдайын большевиктік жаңғырту жобаларына сәйкестіндіру үдерістерінің қанды қақтығыстармен қатар жүргендігін қарастырады. 1920 жылдардың ортасынан бастап қазақ ауылын кеңестендіру кезеңдері көшпелі қоғамның тіршілік ету жүйесінің барлық негіздерінің бұзылуына алып келді, бұл жағдай қазақтар тарапынан түрлі қарсылықтарды туындатты, оның ішінде қарулы бас көтерулер мен елден тыс жерлерге көшіп кету. Ал кіші жүз қазақтары большевиктердің күштеп жүргізген саясаты мен қуғын-сүргін науқанын экзистенциалды қауіп ретінде қабылдады, нәтижесінде халықтың кейбір бөлігі географиялық жақындығына қарай республикадан Түркіменстанға қарай ауып кейіннен олардың көпшілігі Иран мен Ауғанстанға қоныстанды. Халықтың қалған бөлігі Орта Азия территориясында кеңестік күш құрылымдарына қарулы қарсылық көрсетті. Осылайша, ОГПУ мәліметтері мен мұрағат құжаттарын талдау негізінде мақалада қазақтардың Түркіменстанның шектес аумақтарына мәжбүрлі қоныс аударуының алдындағы оқиғалар және ортақ қарсыласы кеңес өкіметіне қарсы тұрудағы өзара тиімді мүдделер негізінде түркімен тайпаларының көшбасшыларымен өзара қолайлы ымыраны іздестіру мәселесі қайта зерделенді. Көшпелі қоғаммен өзара әрекеттесу тәжірибесінің жоқтығы және жергілікті кеңес басшыларының қазақ және түркімен тайпаларының билеушілерімен ымыраға келмеуі әскери қақтығыс пен азамат соғысы сипатындағы кеңес үкіметіне қарсы тұрулар мен кейде қанды қақтығыстарға әкелді. Кеңестік қарулы күштердің әскери-техникалық артықшылығы қазақ-түркімен жасақтарының талқандалуына ықпал етті. Сонымен қатар, САВО бөлімшелері басшылығының көтерілісшілер арасында іріткі салған шаралары өз нәтижесін берді.

Түйін сөздер: Қазақстан, Кіші жүз қазақтары, Түркіменстан қазақтары, қазақ-түркімендердің кеңеске қарсы көтерілістері, қазақтарға қарсы репрессиялар, Қарақұм мен Адай көтерілістері

IRSTI 03.00.20

KAZAKHS IN TURKMENISTAN IN EARLY 1930S: EPISODES OF ANTI-SOVIET RESISTANCE

D.B. Kassymova^{1*}, M.Ch. Kalybekova¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Kazakhstan, Almaty.

*Correspondent author

E-mail: didarkassymova87@gmail.com (Kassymova), k.manara@mail.ru (Kalybekova)

Abstract. The article elucidates the historical conditions of Kazakh migrations to Turkmenistan and the reasons for Kazakh tribal groupings in the Kazakh-Turkmen anti-soviet resistance. Kazakh aul sovietization since mid-1920s led to deconstruction of the major foundations of the nomadic socium resulting in various forms of resistance to the soviet regime (including violent) and migration outside the country boundaries. Minor Juz Kazakhs migrated to Turkmenistan and Iran, while in Turkmenistan they took part in the anti-soviet uprisings. The article is based on materials of OGPU reports and archival documents that perceived the anti-soviet rebellions as a form of military confrontation and transition to the civil war stage. Minor Juz Kazakhs perceived the forced modernization and repressive campaigns of the Bolshevik regime as an existential threat and, therefore, part of them due to geographical proximity migrated to Turkmenistan and through its territory moved to Iran and Afghanistan. The article reconstructs the events preceding the forced migration of Kazakhs to the neighboring territories of Turkmenistan and their search of mutual understanding and compromise with the Turkmen tribal leaders in fight against common enemy - the soviet regime. Lack of experience in dealing with the nomadic socium and unwillingness of the local soviet leaders to find common grounds in dialogue with the Kazakh and Turkmen tribal rulers led to series of bloody conflicts. Military-technical superiority of the soviet regiments led to the defeat of Kazakh-Turkmen units. Measures taken by the soviet military leadership to disorganize the rebels played considerable role.

Key words: Kazakhstan, Kazakhs of Minor Juz, Kazakhs of Turkmenistan, Kazakh-Turkmen anti-soviet rebellions, reprisals against Kazakhs, Karakum and Adai rebellions.

Сведения об авторах:

^{1*}Кандидат исторических наук

²Кандидат исторических наук

ТАЛАС ӨңІРІНДЕГІ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТӨРТКҮЛДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Е.Ш. Ақымбек¹, М.С. Шагирбаев^{1*}¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Қазақстан, Алматы қ.

* Автор-корреспондент

E-mail: eraly_a@mail.ru (Ақымбек), mambet_87@mail.ru (Шагирбаев)

Андатпа. Мақалада Талас өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдердің зерттелуіне хронологиялық негізде тарихнамалық шолу жасалады. Аталған өңірдегі төрткүлдердің зерттелуі жүйелі түрде топтастырылып, төрткүлдер туралы мәліметтердің ғылыми айналымға енуіне сараптама жүргізіледі. Талас өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдердің зерттелуін ХІХ ғасырдың ортасынан бастап бүгінге дейінгі ауқымды хронологиялық кезеңде қарастыра отырып, жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері салыстырмалы түрде зерттеледі. Зерттеу жұмысында Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич, К.А. Ақышев, К.М. Байпақов, П.Н. Кожемяко, Т.В. Савельева, М. Елеуов, А.А. Нұржанов, М.С. Қасенов, Н.Н. Маханбаева және т.б. ғалымдардың еңбектеріндегі кезеңдестіру мәселесіне тоқталып, олардың өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары сипатталады. Талас өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдерге қатысты жарияланымдар мен ғылыми есептерді хронологиялық тұрғыдан жүйелеуде, тәуелсіздіктен кейінгі жылдары жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары да ескеріліп, жеке кезең ретінде көрініс табады. Талас өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштер археологиялық тұрғыдан ұзақ жылдар бойы зерттелгенімен, төрткүл тәріздес ескерткіштердің жеке зерттеу нысанына айналмағына назар аударылады. Мақала авторлары бірқатар төрткүлдердің баламалануындағы өзекті мәселелерге тоқталып, Талас өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдерге қатысты ақпараттар кешенін хронологиялық тұрғыдан қайта жүйелеу қажеттігін алға тартады. Мақаланың қорытынды бөлімінде төрткүл тәріздес ескерткіштерді зерттеудегі негізгі міндеттерді сипаттай отырып, төрткүлдердің атқарған қызметін анықтау қажеттігі айтылады.

Түйін сөздер: Талас өңірі, ортағасырлық ескерткіштер, төрткүлдер, қала мәдениеті, археологиялық зерттеулер, археологиялық материалдар, тарихнама.

Кіріспе. Ортағасырлық ескерткіштердің ішінде өзінің сыртқы пішіні бойынша ерекше болып келетін түрі бұл – төрткүлдер. Төртбұрышты келген, бұрыштары мен қабырғаларының бойында мұнара орындары сақталған төрткүл тәріздес ескерткіштерді Қазақстан территориясында шығыста Зайсан, Алакөл өңірінен бастап, Орталық Қазақстан, Жетісу, Сырдария және Маңғыстауға дейін кездестіруге болады. Соның ішінде, төрткүлдердің ерекше көп шоғырланған аймағы – Талас өңірі. Төрткүл тәріздес ескерткіштер Талас өңірінде Алатаудың тау бөктерлерінен бастап, өзен жағалауы мен далалық жазық аймақтарда кейде шоғырланып, кейде жеке дара орналасқан. Талас өңірінің климаттық жағдайы мен табиғаты шаруашылықтың бірнеше түрін дамытуға қолайлы болуымен қатар, геосаяси тұрғыдан халықаралық сауда жолдарының бойында орналасуы, орта ғасырларда аймақтағы халық санының артуына және қала мәдениетінің дамуына әсер етті. Алайда, Қазақстанның орта ғасыр археологиясында маңызды орын алатын төрткүлдер туралы ортақ ғылыми тұжырымдар әлі күнге дейін қалыптасқан жоқ. Бүгінде төрткүлдердің топографиялық орналасқан аймақтары жалпы белгілі болғанымен, басым бөлігінің стратиграфиялық ерекшеліктері, материалдық мәдениеті мен хронологиясы, атқарған қызметі мен қалыптасу, даму және құлдырау кезеңдері туралы сұрақтар толық шешімін таппаған.

Талас өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдердің археологиялық тұрғыдан зерттелуі эпизодтық сипатқа ие десек те болады. Қазба жұмыстары көбіне ірі қалалар мен оның маңайындағы төрткүлдерді қамтығанымен, арнайы бағыт бойынша кешенді зерттеу

жүргізілмеген. Археолог ғалымдар төрткүлдердің пайдаланылу мақсатын бекініс, керуен сарай, билік ордасы немесе шекаралық бекет және т.б. байланыстырғанымен, ол пікірлердің басым бөлігі санаулы төрткүлдерді немесе белгілі бір шағын ауданның шеңберіндегі ескерткіштерді қамтуымен шектеледі. Бұл өз кезегінде Қазақстанның ортағасырлық қала мәдениетінде ерекше орын алатын төрткүлдердің қандай саяси-экономикалық жағдайда қалыптасқаны, неге белгілі бір кезеңде ерекше дамығандығы және құлдырау кезеңдері мен себептерінің ғылымда ақтаңдақ күйінде қалуына әсер етіп отыр. Осы тұрғыдан алғанда, Талас өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдерге кешенді зерттеу жүргізу арқылы, топографиялық орналасуы мен стратиграфиялық, фортификациялық ерекшеліктері, материалдық мәдениеті мен шаруашылығы туралы сұрақтарға жауап іздеу маңызды болып табылады. Ол үшін алдымен, Талас өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдерге қатысты ақпараттар кешені хронологиялық тұрғыдан жүйеленуі тиіс. Жүйелі мәліметтер ортағасырлық төрткүлдер туралы қордаланған деректерді қайта ой елегінен өткізуге және келешектегі зерттеу жұмыстарына дұрыс бағыт-бағдар алуға әсер етеді.

Материалдар мен әдістер. Мақаланың материалдық базасын ортағасырлық төрткүлдерге ХІХ ғасырдың ортасынан бастап бүгінге дейін жүргізілген өлкетанулық, архитектуралық, археологиялық зерттеулердің жарияланымдары, археологиялық барлау-іздістіру, қазба жұмыстарының нәтижелері көрсетілген Есептер, сонымен қатар, ескерткіштерді тізімдеу жинақтарын құрайды. Мақаланың мақсаты Талас өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдер туралы мәліметтерді жүйелеп, нақты ақпараттар кешенін (төрткүл атауы, төрткүлдердің басқа ортағасырлық ескерткіштерден бөлек қарастырылуы, фортификациялық және стратиграфиялық ерекшеліктері, мерзімделуі және т.б.) анықтауға бағытталады. Зерттеу жұмысы Талас өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдердің зерттелуімен байланысты болғандықтан, тарихнамалық шолу *хронологиялық әдіс* бойынша жасалды. Мақаланың бүкіл құрылымында аталған әдіс алдыңғы орында болады, себебі бұл археологиялық зерттеулердің хронологиялық шегін көрсетіп, төрткүл туралы тұжырымдардың ғылымда орнығып, жеке ескерткіш ретінде қарастыруға алып келгенін көрсетуге мүмкіндік береді.

Талқылау. Талас өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдерге қатысты зерттеу жұмыстарын зерделеу барысында, ескерткіштің бұл түрінің ғалымдардың назарын ХІХ ғасырдың өзінде-ақ аудартқаны байқалады. «Төрткүл» жергілікті халықтың берген атауы екені сөзсіз. Ескерткіштің сыртқы пішінінің белгілі геометриялық сипатқа ие болуы, халық арасында «төрткүл» деп аталуына әсер еткен. Яғни, сыртқы шаршылы немесе тіктөртбұрышты болып келген жалдарының, не бұрыштарының әлемнің төрт тарабына бағытталып орналасқанына байланысты аталғаны анық. Ал зерттеушілер көп жағдайда жергілікті атауды басшылыққа алған.

1867–1892 жж. зерттеулерде Талас өңірінің ортағасырлық төрткүлдері туралы аса көп мәліметтер алынбағанымен, жалпы ортағасырлық ескерткіштер, оның ішінде ежелгі Тараз қаласы, Түймекент, Ақыртас кешені, Кішібурылдағы мұнара және Айша бибі кесенесі белгілі болады. М. Елеуов айтып өткендей: «... бұл кездегі зерттеулер ортағасырлық қалалар туралы қысқа хабар беріп, олардан табылған заттарға тоқталып, ескерткіштерге қатысты аңыздар жазып алумен шектеледі» (Елеуов, 1998: 97).

Жалпы 1893–1935 жж. аралығындағы зерттеулер Талас өңірінің ортағасырлық қала мәдениеті туралы мәліметтерді толықтырып қана қоймай, төрткүлдер туралы ой-пікірлердің алғаш ғылыми айналымға енуімен ерекшеленеді. Әрине ортағасырлық төрткүлдер жеке зерттеу нысанына айналмағанымен, оның этимологиясы, сыртқы пішіні ғалымдардың назарын аудартты, сондай-ақ, ортағасырлық ескерткіштердің типологиясында жеке ескерткіш ретінде атала бастады. Алайда, төрткүлдерге археологиялық қазба жұмыстарының жүргізілмеуі, ескерткіштердің мерзімделмеуі төрткүлдер туралы ғылыми пайымдаулардың үстірт күйінде қала беруіне әсер етті.

1936–1945 жж. Талас өңіріне қатысты зерттеулер ортағасырлық төрткүлдер туралы бұрын белгілі деректерге бірқатар түзетулер енгізгендей болды. А.Н. Бернштам және Г.И. Пацевичтің зерттеулерінде төрткүлдердің өлшемдері алынуымен қатар, мәдени қабаты, материалдық мәдениеті туралы ақпараттар легі қалыптасты. Жоғарыда жазғанымыздай, төрткүлдердің

атқарған қызметі шекаралық бекет немесе керуен сарай ретінде қолданыс тапты деген тұжырым ғылыми тұрғыдан беки бастады десе де болады. Алайда, аталған жылдардағы археологиялық зерттеулер Талас өңірінің ортағасырлық қалалары мен қоныстарын, сонымен қатар төрткүл тәріздес ескерткіштерін толық қамти алған жоқ. Ортағасырлық ескерткіштерге жүргізілген қазба жұмыстарының көлемі шағын, көп жағдайда аяқталмаған күйі қалуымен, әрі алынған деректердің де жеке ескерткіштер шеңберінде топталуы, төрткүл тәріздес ескерткіштерге қатысты сол кездегі тұжырымдардың әлсіздігін көрсетіп отыр.

1960 ж. дейін Талас өңірінде жүргізілген археологиялық зерттеулердің басты ерекшелігі, 1946 ж. бастап Қазақ КСР-і Ғылым академиясындағы тарих институтының археология бөлімі мұрындық болып, зерттеу жұмыстарын жергілікті мамандардың жүргізуі болып табылады. Ә.Х. Марғұлан, Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич, Т.Н. Сенигова, П.Н. Кожемяко және т.б. зерттеулері нәтижесінде, жалпы «Шу және Талас өңіріндегі ортағасырлық қалалар мен қоныстардың негізін жергілікті халық қалаған» деген тұжырым беки түсті. М. Елеуов бұл мәселеге келесідей баға береді: «...Олардың даму кезеңдері анықталып, қазба барысында анықталған заттарды хронологиялық тұрғыдан жүйелеу және жіктеу бағытында маңызды жетістіктерге қол жеткізілді» (Елеуов, 1999: 50).

1960–1991 жж. жүргізілген зерттеулерде Талас өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштер, оның ішінде төрткүлдер туралы археологиялық мәліметтер кешені қалыптасты. Типологиялық тұрғыдан алғанда, ортағасырлық ескерткіштердің ішінде төрткүлдер жеке ескерткіш ретінде қарастырылып, олардың қорғанысы мен ішкі құрылысы анықталып, мерзімделу мәселесі нақтылана бастады. Мысалы, К.М. Байпақов Талас өңіріндегі төрткүлдердің Х–ХІІ ғғ. қалыптаса бастағанына назар аударады. Ғалымның бұл пікірі кейінгі зерттеулермен, оның ішінде радиоқөміртекті әдістермен де анықталып жатқанын ескеру керек.

Тәуелсіздіктен кейінгі жылдары жүргізілген зерттеулерде төрткүлдер туралы бұрыннан белгілі деректер қосымша ақпараттармен толықты. Жамбыл облысында орналасқан ортағасырлық ескерткіштерге қайта барлау-іздістіру жұмыстары жүргізіліп, төрткүлдердің саны мен орналасқан жерлері нақтыланды. Бұған соңғы жылдары белсенді қолданыла бастаған ғарыштық түсірілімдердің ықпалы көп. Сонымен қатар, төрткүлдердің өмір сүрген уақыттарын анықтауға қатысты жүргізілген археологиялық зерттеулер (қазба, стратиграфиялық шурф, траншея және т.б.) де, ескерткіштердің даму-қалыптасу кезеңдері туралы тұжырымдарды бекіте түсті десе де болады.

Қазақстан территориясындағы ортағасырлық ескерткіштердің (қала, төрткүл, бекініс, керуен сарай, қоныс және т.б.) зерттелу мәселесі тарихнамалық тұрғыдан талданған еңбектерде, ескерткіштердің зерделену мерзімдерін екі және алты кезеңге топтаумен ерекшеленеді.

Оңтүстік Қазақстан аймағындағы ортағасырлық қалалардың зерттелуін Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевич «XVIII ғасырдан бастап кеңестік кезеңге дейін» және «кеңестік кезең» деп екіге бөліп қарастырады (Агеева, Пацевич, 1958: 12-20). Алайда, аталған ғалымдар төрткүлдерді жеке қарастырмай, ортағасырлық қалалармен бірге қарастырады. Зерттеу жұмыстарын талдауда екі кезеңге топтау мысалын Н.П. Кожемяконың еңбегінен көреміз. Автор Талас өңірімен іргелес орналасқан Шу өңірінің ортағасырлық қалаларының зерттелуін «1880 жылдардан бастап кеңестік кезеңге дейін және кеңестік кезең» - деп екіге бөледі (Кожемяко, 1959: 10-19). Аталған екі топтамада жалпы кезеңдестірілуі ұқсас боланымен, мерзімі жағынан алшақтық байқалады. Бұл жерде Н.П. Кожемяконың Шу өзенінің Қырғызстан бөлігіндегі қалаларды негізге алғандығын да ескеру керек.

Қазақстан территориясындағы ортағасырлық ескерткіштерді (төрткүлдер бірге қарастырылады) толық қамти отырып, қала мәдениетінің зерттелу тарихын алты кезеңге жіктеу мысалы К.М. Байпақовтың зерттеуінде кездеседі. Автор ескерткіштердің зерттелуін алты хронологиялық кезеңге бөлген: XVI ғ. – 1870 ж.; 1870–1917 жж.; 1917–1935 жж.; 1936–1945 жж.; 1946–1959 жж.; 1960 ж – бүгінгі күнге дейін (шамамен 1996 жылға дейін) (Байпаков, 1996: 12-22).

Т.В. Савельева ескерткіштердің зерттелуін хронологиялық тұрғыдан жіктеуде К.М. Байпақовтың кезеңдестіруіне ұқсас мерзімдерді ұсынады. Автор өз зерттеулерінде Іле өңірінің

ортағасырлық қалалары мен қоныстарының (оның ішінде бірнеше төрткүлдер де сөз болады) зерттелу кезеңін алтыға жіктеп көрсетеді: XIX ғ. ортасы – 1893 ж.; 1893–1917 жж.; 1917–1930 ж. ортасы; 1930 жылдардың ортасы – 1946 ж.; 1946–1960 жж.; 1960–1988 жж. (Савельева, 1994: 11-20).

М. Елеуов өзінің кандидаттық диссертациясында Шу өңірінің ортағасырлық қалалары мен қоныстарының зерттелу тарихын: XIX ғ. екінші жартысынан 1893 ж.; 1893–1917 жж.; 1917–1935 жж.; 1936–1945 жж.; 1946–1959 жж.; 1960 жылдан бүгінге дейін (М. Елеуов бүгінге дейін деп – 1991 жылға дейінгі уақытты айтқан) – деп 6 кезеңге бөліп қарастырады (Елеуов, 1991: 18-28). Алайда, М.Елеуов өзінің кейінгі зерттеулерінде Шу және Талас өңірін бірге топтай отырып, аталған өңірлердегі ортағасырлық қалалар мен қоныстардың зерттелу тарихының кезеңдерін жаңаша қарастырған. Онда бастапқыда Шу өңірінің ортағасырлық қалаларының зерттелуін жіктеуде ұсынған 6 кезеңді қысқартып, 4 кезеңге бөледі: 1856–1935 жж.; 1936–1945 жж.; 1946–1960 жж.; 1961 жылдан бүгінге дейін (М. Елеуов 1998 жылға дейінгі мерзімді алып отыр) (Елеуов, 1998: 93). Дегенмен, М. Елеуов XIX ғасырдағы зерттеулерді «өлкетанушылық кезең» деп атап, өз ішінде 2-ге бөлуді ұсынады. Яғни 1856–1892 жж.; 1893–1935 жж. (Елеуов, 1998: 93).

Байқағанымыздай, отандық археологтардың тарихнамалық зерттеулерінде ортағасырлық ескерткіштердің (Талас өңіріндегі төрткүлдер ішінара қарастырылады) алты кезеңге топтастыру мысалдары бірін-бірі толықтыра түсетіндігімен және өзара ұқсас мерзімдерді қамтуымен ерекшеленеді. Кейбір айырмашылықтарды 1917 жылға дейінгі мерзімнен көреміз. К.М. Байпақов төңкеріске дейінгі кезеңдегі зерттеулерді «XVI ғасырдан бастап, 1870 жылға дейінгі» деп үлкен диапазонды қамтиды. Біздің ойымызша, ғалымның мұндай ауқымды мерзімді қамтыған себебі белгілі бір микроауданды емес, жалпы Қазақстан территориясын негізге алуымен байланысты. Т.В. Савельева мен М. Елеуовтың тарихнамалық талдауларындағы ұқсастықтар XIX ғасырдың ортасынан бастап, 1893 жылға дейінгі мерзімде және 1930-шы жылдардың ортасынан бастап соғыстан кейінгі жылдарда (1946 ж.) жақсы көрініс табады. Екі автордың хронологиялық топтастыруындағы басты айырмашылық К.М. Байпақов атап өткен 1917 жылғы төңкеріске дейінгі/кейінгі деген «шартты мерзім» Т.В. Савельеваның зерттеулерінде қолдау тапса, М.Елеуов бұл уақыттағы зерттеулердің ортағасыр археологиясына «үлкен әсері» болмаған деп атап өтеді.

Зерттеу нәтижелері. Талас өңіріндегі ортағасырлық қалалар, оның ішінде төрткүлдер туралы алғашқы мәліметтер XIX ғасырдың екінші жартысынан бастау алады. 1867 ж. П. Лерх Сырдарияның төменгі ағысынан Жетісуға дейінгі аралықты жүріп өтіп, Талас өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштерге тоқталады. Оның ішінде ежелгі Тараз қаласы мен Ақыртас туралы алғашқы археологиялық сипаттама берген (Лерх, 1870: 38). Автор қытай деректерінде сақталған керуен жолдарының Талас өңірі арқылы өтетінін, әрі оның қазіргі (1870 жылдар сөз болып отыр – авт.) пошта жолдарының бойымен емес, тау бөктері арқылы өткеніне тоқталады. Сонымен қатар, «Ақыртас» сөзінің этимологиясына тоқталып, тастарда кездесетін ерекше ойықтарды құрылыстағы тас қалау әдістеріне байланысты деген тұжырым жасайды. Жалпы П. Лерх Талас өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштерге тоқталғанымен, төрткүлдерге назар аудармаған. Ақыртас кешеніне келіп, ондағы тас карьері және жақын жердегі Жетітөбе обалары туралы да жазғанымен, маңайындағы төрткүлдер туралы мәселе қозғамайды.

1880 жж. Д. Иванов өзінің Түркістанға сапары кезінде Ақыртаста болып, оның жобасын түсіріп, суреттеп жазған (Иванов, 1885: 1-16).

1890 ж. Е.Ф. Каль Әулиеата уездінде барлау жүргізіп, ортағасырлық Ақыртас, Түймекент қалаларында болып, аталған ескерткіштер Темір әулеті кезеңінде салынған деп айтады. Е.Ф. Каль Талас өңіріндегі бірқатар қорғандарды сипаттай отырып, ескерткіштердің саны туралы: «...Что касается Аулие-Ата и ближайших окрестностей города, то они не особо богаты памятникам» деген пікір айтады (Отчет императорской., 1892: 77-122). Алайда, Е.Ф. Кальдың бұл тұжырымына М. Елеуов сын көзбен қарап, автордың Тараз/Талас өңіріндегі археологиялық ескерткіштерді толық қамти алмағандықтан айтылған болуы мүмкін деп жазады (Елеуов, 1998: 97).

Талас өңіріндегі ортағасырлық қалалар, оның ішінде «төрткүл» атауының этимологиясы туралы мәселелердің ғылыми тұрғыдан көтерілуі В.В. Бартольдтың 1893 ж. Талас өңіріне келумен байланысты (Бартольд, 1966: 31, 37). 1893 ж. В.В. Бартольд Талас өңірінің оңтүстік-шығыс бөлігін аралап, ортағасырлық Садырқорған, Ақтөбе (Орловка) қалаларын көріп, олардың фортификациялық құрылымына назар аударады (Бартольд, 1966: 31, 37). 1894 ж. В.В. Бартольд Талас өңірінің солтүстік-батыс бөлігіне сапар шегіп, ортағасырлық Шөлтөбе, Түймекент, Оққұм және Ақыртас ескерткіштерін көргенін жазады (Бартольд, 1966: 31, 37). В.В. Бартольд Талас өңіріне қатысты зерттеулерінде «төрткүл» атауына тоқталып, ескерткіштің бұл түрі туралы келесі мәліметтерді келтіреді: «... О происхождении ... турткулей у местных жителей существуют различные предания, но большей частью основание их приписывается калмыкам – единственному народу, о котором киргизы еще помнят. В тех местах, где более проявляется влияние оседлой культуры, предание, кроме калмыков, указывает также на эмира Тимура...» (Бартольд, 1966: 31). Ал, нақты «төрткүл» сөзінің этимологиясына қатысты В.В. Бартольд (аудармасы берілді): «Қапқын шатқалынан оңтүстікке қарай, Құмұштағ өзенінің оң жағалауында төртбұрышты бекініс қалдығы бар. Мұндай бекіністер Сырдария облысы және Жетісуда өте жиі кездеседі және жергілікті халық арасында мұндай ескерткіштер «төрткөл» (тегінде: «Төрт көл» атауы осындай бекіністердің айналасы батпақпен (сумен?) қоршалған, енді кепкен және сақталған бөлігінің пішінінен шыққан болуы мүмкін) деген атаумен белгілі» деп жазады (Бартольд, 1966: 31).

1895 ж. Ташкент қаласында Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі құрылып, оның хаттамаларының бірқатарында Талас өңірінің ортағасырлық ескерткіштері (төрткүлдер де кездеседі) туралы мәліметтер жарияланады.

1895–1896 жж. Талас өңірін зерттеген В.А. Каллаур Әулие ата өңіріне жасаған саяхатында ескі қиранды қала орындарын жергілікті халық төрткүл (турткуль) деп атайтынын жазады (Каллаур, 2011: 78). Сонымен қатар, Таластың жоғары ағысындағы Қалба және Ақтөбе өзендерінің бойынан бір ортағасырлық қала мен төрткүл және Үрмарал мен Қарабура өзендерінің бойынан ортағасырлық қалалар мен қоныстарды ашады (Каллаур, 1896: 12, 43-44, 268-269). Ақыртас кешеніндегі төрткүл туралы алғашқы мәліметтер де осы В.В. Каллаурда кездеседі (Каллаур, 2011: 351).

В.А. Каллаурдың жазбаларынан төрткүл атауын бірнеше жерден кездестіруге болады. Оның ішінде ортағасырлық саяхатшылардың жазбаларындағы деректерді анықтау/көру мақсатында сапарға шыққанын келесідей жазады: «... Жол бойы кездескен төрткүл (торт-куль) деп аталатын көне қала орындарына назар аудардым» (Каллаур, 1897 (2011): 78.). В.А. Каллаур ежелгі Тараз қаласының аумағындағы төрткүл бекінісі туралы да дерек қалдырған: «...Көне Тараз қаласының орны қазіргі Әулиеата қаласы орналасқан жерде болуы мүмкін. Себебі қаланың өзінде «төрткүл» түріндегі жалдары топырақтан тұратын ескі қирандылардың орны сақталған» (Каллаур, 1897 (2011): 79.).

1899 ж. В.П. Лаврентьев Әулие ата уезінің маңайында орналасқан төбелерді сипаттаған еңбегінде, 9 төбенің пішіндері төртбұрышты немесе шаршы тәріздес екендігін анықтап, оларды «төрткүл» (Турт-куль) деп атаған (Лаврентьев, 2011: 223).

1905 ж. жарияланған Ә.А. Диваевтың «Киргизская легенда о постройке Акыр-Таша» атты еңбегінде Түймекент деп аталатын «төрткүлде» бұрын белгілі жауынгер, қалмақ Көкшехан өмір сүрген деген дерек кездеседі (Диваев, 2011: 355).

Талас өңірінде төңкерістен кейінгі уақыттағы археологиялық зерттеулердің саябырсуын М. Елеуов келесідей сипаттайды: «1893–1935 жж. аралығында іздеу-барлау жұмыстарына баса көңіл бөлініп, қазба жұмыстары біршама саябырсып қалды» (Елеуов, 1998: 104). Талас өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштердің зерттелу мәселесінің белгілі бір кезеңде саябырсу мәселесін К.М. Байпақов та атап өтеді: «... В этот период, небольшие по объему работы связанные в основном с регистрацией памятников и описанием их...» (АИ архиві, 2123: 17).

А.Н. Берштамның Талас өңірінде жүргізген археологиялық зерттеулері барысында, археологиялық материалдарды кезеңдестіру, қала тіршілігінің даму кезеңдері мен қала

аумағының қалыптасу мәселелері анықталады. А.Н. Бернштам Талас өңірінде сол кездегі Молотов атындағы колхоздан бастап Орал ауылына дейінгі (Билікөл көлі аймағы) аралықты зерттеп, көптеген ежелгі қоныстардың орнын тапқанын жазады. Оның ішінде, Өрнек колхозының маңындағы төбенің «төрткүл» деп аталатынына және ескерткіштің сармат типіндегі тұрақ болып табылатынына назар аударады. А.Н. Бернштам ежелгі Тараз қаласы аумағында қорғаныспен байланысты бекіністердің көп екендігін айта келе, олардың «төрткүл» типінде екендігін жазады (Бернштам, 1941: 39). Төрткүл типіндегі ескерткіштердің Талас өңіріндегі көп таралуына көңіл аударған А.Н. Бернштам, төрткүлдердің топографиялық жағдайын келесідей сипаттайды: «Такие крепости с военными гарнизонами назывались рибатами или рабатами. Они представлены в Таласской долине многочисленными «турткулями» несколько особого типа. Это четырехугольное в плане строение, ориентированные по странам света с длиной сторон до 300-350 м. Стены укреплены башнями, въезд в ворота также сильно укреплен башнями, фланкирующими подходы к ним. Резко бросаются в глаза фортификационная продуманность плана, топография развалин и укрепления стен. Культурный слой в таких развалин невелик, однообразен и не дает ярких образцов богатой керамики и предметов вообще. В Таласе серия таких рибатов прослежена в северо-восточном углу долины на протяжении от с. Шаповловка (қазіргі Ақжар ауылы) вниз по Таласу до урочища Андрейтал, где расположена крепость Оххум» (Бернштам, 1941: 39). Жалпы А.Н. Бернштам Талас өңіріндегі төрткүлдерді отырықшы халық пен көшпелілер арасындағы «шекаралық бекет» деп түсіндіреді.

1941 ж. Г.И. Пацевич Ақыртас кешені орналасқан аймақта, төбенің үстінде орналасқан төрткүлдің археологиялық сипаттамалары туралы толық мәліметтерді береді: «Второй турт-куль – крепость находится примерно в 100 м на запад от каменоломни «Таш-Тюбе» где производилась ломка камня для Акыр-Таша, т.е. примерно в полукилометре от Акыр-Таш» (АИ архиві, 38: 2). Жалпы, Ақыртас кешеніндегі төрткүл туралы алғашқы мәліметтер В. Каллаурда кездеседі (Каллаур, 2011: 351). Онда Ақыртастың оңтүстік жағындағы топырақтан үйілген төрткүл, яғни тас құрылыстың оңтүстік қақпасынан шыққан жолды жауып тұрған төртбұрышты бекініс туралы айтылады.

1948 ж. Ә.Х. Марғұлан жариялаған «Некоторые итоги и перспективы археологического изучения Казахстана» атты мақаласында Талас өңірінде орналасқан ортағасырлық Тараз, Оққұм, Түймекент, Ақыртөбе ескерткіштерін зерттеу қажеттілігі айтылады (Марғұлан, 1948а: 8). Ә.Х. Марғұлан осы зерттеуінде, Талас және Шу өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштердің Орталық және Іле өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштерден айырмашылықтарға ие екендігіне назар аударып, мұның себебін соңғы «...екі аймақтағы халықтардың жартылай отырықшы-жартылай көшпелі шаруашылықты ұстануымен байланысты» деп тұжырым жасайды. Сонымен қатар, Талас және Шу өңіріндегі қала құрылысы көбіне ортаазиялық қала үлгісіне жақын келетінін, мұны керамикалық материалдары да айғақтайтынына назар аударған (Марғұлан, 1948а: 5).

1948 ж. жоғарыда аталған мақаламен қатар жарияланған «Оседлые поселения VII-XIII вв. на северных склонах Каратау (извлечение из археологического отчета)» атты зерттеуінде ғалым Қаратаудың солтүстік беткейіндегі ортағасырлық ескерткіштерге тоқталып, олардың тарихи-топографиялық құрылымын суреттеп, жобасын қағазға түсіреді. Сонымен қатар, ортағасырлық Құмкент қаласын жазба деректердегі Кинкат (Кинчат) қаласымен баламалайды (Марғұлан, 1948б: 109-115).

1949 ж. Л.И. Ремпель Талас өзенінің төменгі ағысында барлау жұмыстарын жүргізіп, Жаңақорған, Шаруашылық және Тектұрмас қалаларын зерттеп, ортағасырлық Шаруашылық қаласын жазба деректегі Дех Нуджикеспен баламалайды (Ремпель, 1956: 71-72).

1950 ж. жарияланған Ә.Х. Марғұланның «Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана» еңбегінде Талас өңірінің ортағасырлық ескерткіштер мен төрткүл туралы мәселелер қозғалады. Академик археологиялық зерттеулер мен жазба деректердегі мәліметтерге сүйене отырып, «...Қазақстандағы ежелгі қоныстар көбіне өзен аңғарлары, көл жағалаулары, тау етегі мен суғару алқаптарына жақын маңайларда қалыптасып, дамыған» деп тұжырымдайды. Қала мәдениетінің мұндай ошақтарының бірі ретінде Талас өңірін ерекше атаған (Марғұлан,

1950: 8). Ғалымның төрткүлдер туралы пікірі келесідей: «...Развалины военных крепостей и караван-сараяв имеют одинаковую четырехугольную конфигурацию (төрткүл), но первые отличается от вторых более крупными размерами и укрепленными башнями у ворот» (Маргулан, 1950: 8).

1951 ж. Ә.Х. Марғұланның Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының үш жылдық жұмысына байланысты жазған қорытынды мақаласында Шу өңіріндегі төрткүлдерге тоқталып, оның бірқатарының жобасын береді (Маргулан, 1951: 8-11).

1956–1958, 1960 жж. Талас өңірінде Қырғыз ССР Ғылым Академиясы Тарих институтының археология және этнография секторының Талас тобы Орловкалық Ақтөбе, Ақтөбе және Жуантөбе қалаларына археологиялық қазба жұмыстарын жүргізеді (Кожемяко, 1963: 7-13; 125-143; 145-160).

1960 ж. С. Волиннің «Сведения арабских источников IX–XVI вв. о долине Талас и смежных районах» атты мақаласы жарияланып, араб-парсы жазба деректерінде аттары кездесетін Талас өңіріндегі ортағасырлық қалалар туралы мәліметтер келтірілді (Волин, 1960: 72-92).

1960 ж. жарияланған «Археологическая карта Казахстана» атты ескерткіштер Жинағына қазақ жеріндегі сол жылдарға дейінгі зерттеулердің нәтижелеріне қарай, көптеген ескерткіштердің тізімі енсе (Археологическая карта..., 1960), оның ішінде Талас өңірінде орналасқан 63 ортағасырлық ескерткіш (Елеуов, 1999: 50) көрсетілген. Оның ішінде «бекініс» деп сипатталғаны – 23, «керуен сарай» – 6 (Археологическая карта..., Прилож., 1960: 36-37). Аталған еңбек Қазақстанның ортағасырлық ескерткіштерінің аймақ бойынша жүйеленіп, алғаш рет нақты тізімделуімен ерекшеленеді. Әрі Талас өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштер туралы мәліметтер топталып, картаға түсірілді.

1963 ж. жарияланған «Археологические памятники Таласской долины» атты ұжымдық жинақтағы П.Н. Кожемяконың «Оседлые поселения Таласской долины» атты мақаласында Талас бойындағы отырықшы қала мәдениеті санының 60-қа жуық екендігін айтады (Кожемяко, 1963: 145). Ғалым өз зерттеулерінің негізінде нақты 59 ортағасырлық ескерткіштің тарихи-топографиясын сипаттап шыққан. П.Н. Кожемяконың зерттеулеріне талдау жүргізу негізінде, 59 ескерткіштің 50-і төрткүл типіндегі ескерткіштер болса, тоғызының пішіндері дөңгелек келген. Төрткүл типіндегі 50 ескерткіштің 11-ін жергілікті атауы бойынша төрткүл деп берген. Қалған 39 ескерткішті көбіне қала (городище) немесе бекініс (укрепление) деп атаған (Кожемяко, 1963: 145–224). Е.Ш. Ақымбек пен М.С. Шагирбаев өз зерттеулерінде П.Н. Кожемяко «төрткүл» атауын екі себепте қолданған тәрізді деп жазады. Бірінші, белгілі бір ерекшелікте (шоғырланып орналасқан, көлемі кіші, қабырғалары биіктеу келген, іші тегіс, мәдени қабаты аса үлкен емес); Екінші, жергілікті төрткүл атауы бойынша. Кейбір жағдайда қоныс, бекініс және қала секілді баламалы атауларды да қолданған (Ақымбек, Шагирбаев, 2019: 49).

1972 ж. жарияланған Т.Н. Сенигованың «Средневековый Тараз» атты еңбегінде Талас өңіріндегі (Тараз қаласының аумағы) ортағасырлық ескерткіштерді арнайы археологиялық барлау жұмыстары негізінде анықтап, тарихи жазба деректердегі қалалармен баламалаған (Сенигова, 1972). Т.Н. Сенигова жүргізген барлау маршруттары Тараздан батыста 50 шақырымнан басталып (К.М. Байпақов жазба деректегі Дех-Нуджикеспен баламалаған Қаракемер төрткүлі), Тараздан шығысқа қарай 40 шақырым жердегі Ақшолақ елді-мекеніне дейін, солтүстікте Оққұм қаласынан, оңтүстікте Шельджи, Көл (Қырғызстан территориясында) қалаларына дейінгі аймақты қамтиды. Зерттеу барысында Талас өзенінің аңғарында орналасқан 200-ден астам ескерткіш анықталған. Т.Н. Сенигова ескерткіштерді топографиялық ерекшеліктеріне орай, 4 топқа бөледі: 1) Жобасы бойынша Таразға ұқсас қалалар яғни цитаделі, шахристаны және рабады бар қалалар. Мұндай қалалардың қатарына Төменгі Барысхан, Дех-Нуджикес немесе Қаракемер – (К.М. Байпақов бойынша), Атлах, Адахкет, Куль (Көл), Шельджи, Текабкет, Сус атты ескерткіштерді жатқызған; 2) Көлемі біршама кіші қалалар, бекініс-кешктер, бекіністі-қоныстар. Бұл топқа Жікіл, Шөлтөбе қалаларын жатқызған; 3) Ірі қалалардың (Төменгі Барысхан, Атлах) маңайына топтасқан ауылдық қоныстар; 4) Бекіністі керуен-сарайлар. (Жаңа ел, Молдабай төрткүлдері) (Сенигова, 1972: 66).

1978 ж. жарияланған К.М. Байпақовтың «Городища типа торткуль» атты мақаласы (Байпаков, 1978: 80-97) Қазақстан территориясындағы ортағасырлық ескерткіштердің ішінде «төрткүл» тәріздес ескерткіштерді жеке бөліп қарастырудың бастамасы болды деуге болады. К.М. Байпаков төрткүл тәріздес ескерткіштердің Қазақстан аумағынан бөлек, Тянь-Шань, Ыстық көл, Тува, Моңғолия, Азов теңізі аймақтарында кездесетініне мән бере отырып, олардың мал шаруашылығы басым болып келетін аудандарда орналасатынына көңіл бөледі (Байпаков, 1978: 81). К.М. Байпаков аталған мақаласында Талас өңіріндегі төрткүлдерге қатысты келесі ақпаратты көрсеткен: «...Аналогичная картина прослеживается и в долине Таласа. Здесь кроме городищ с длинными стенами встречаются остатки поселений с прямоугольной в плане планировкой, окруженных валом с башнями... Большинство их относится к X–XII вв. В отличие от городищ с длинными стенами, которые появились в VI–VIII вв., торткули Таласской долины являлись оседлыми поселениями, возникшими в X–XII вв.» (Байпаков, 1978: 84).

1976–1982 жылдары С. Алипчиев және К. Байбосыновтардың Жамбыл облысының территориясына жүргізген археологиялық барлау жұмыстарының нәтижесін жариялаған Жамбыл облысының тарихи-мәдени ескерткіштер Жинағына Талас өңіріне қатысты 40-тан астам ортағасырлық қалалар, төрткүлдер және қоныстардың орналасқан жері, мерзімделуі және сол кездегі сақталу жағдайы енген (Алипчиев, Байбосынов, 1982: 15-205).

1983–1984, 1990, 1997 жж. Талас өңірінде ҚазМУ-дің (қазіргі әл-Фараби ат. ҚазҰУ) археологиялық экспедициясының барлау тобы (жет. М. Елеуов) 52 ортағасырлық қоныстар мен қалаларды зерттейді (Елеуов, 1999: 55). Олардың 40-ы бұрыннан белгілі болса, 12-сі жаңадан ашылған ескерткіштер. Оның ішінде 11 ортағасырлық елді-мекенде әртүрлі көлемде қазба жұмыстарын жүргізіп (Елеуов, 1985: 42), Талас өзенінің төменгі ағысындағы керуен жолдарын зерттейді (Елеуов, 1991: 66-68).

1983–1986 жж. Тарих, археология және этнология институтының Тараз археологиялық экспедициясы (ТАЭ, жет. К.М. Байпаков) Талас өңірінде зерттеу жұмыстарын жүргізеді (АИ архиві, 2123; АИ архиві, 2079: 6-16). Аталған зерттеу жұмысында Талас өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштердің археологиялық зерттелу мәселесі қарастырыла отырып, ескерткіштердің типологиясына қатысты тұжырымдарға талдау жасалған. 1984 ж. аталған экспедиция Талас, Аса, Теріс өзендерінің бойында барлау жұмыстарын жүргізіп, Аса өзенінің бойында орналасқан ежелгі өткел бар екендігін анықтайды (Байпаков, 1986: 439-440.; Байпаков, 1987: 564-565). 1985 ж. Талас өңірінің ортағасырлық ескерткіштерін зерттеудің жаңа кезеңінің басталғаны жылы деуге болады. Бұл туралы М. Қасенов өзінің «Талас өңірінің отырықшылық мәдениеті» атты еңбегінде былай деп келтіреді: «...Талас өңірінің ортағасырлық ескерткіштерін зерттеудің жаңа кезеңі 1985 ж. басталады, бұл кезең (Қазақстан ескерткіштерін тізімге алу бөлімінің) құрамынан қала және отырықшы мәдениетті зерттеу үшін арнайы топ құрылған кез болатын. Тараз, Төрткүл, Жамұқат, Шөлтөбе қалаларына жоспарлы зерттеу жүргізіліп, қазба жұмыстары басталды» (Касенов, 2015: 14).

Тараз археологиялық экспедициясы Жамбыл (қазіргі Тараз қ.) қаласында орналасқан ортағасырлық төрткүлде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізеді (Касенов, 1987: 572-573). Төрткүлдегі қазба жұмыстары 1983 ж. басталып, №1-2 бөлмелер ашылады. Қазба барысында төрткүлдің мәдени қабаты 1,5 метрге жететіні және сыртқы қорғаныс қабатының құрылымы анықталады. 1985 ж. төрткүлдегі қазба жұмыстарын жалғасын тауып, табылған керамикалық материалдар негізінде, төрткүлдің өмір сүруін XI–XII ғ. басымен мерзімдейді (АИ архиві, 2079: 9). Төрткүлге жүргізілген қазба және Талас өңірінде жүргізілген барлау жұмыстарының нәтижесінде, жалпы төрткүл тәріздес ескерткіштерге байланысты келесі тұжырым жасалғанын көруге болады: «Талас өңіріндегі төрткүл тәріздес археологиялық ескерткіштер зерттеушілер тарапынан керуен сарай және бекініс-сарай ретінде анықталады. Олардың негізгі белгілері ретінде дұрыс геометриялық пішін, құрылыс іздерінің болуы немесе олардың кездеспеуін айтуға болады. Мұндай ескерткіштердің (төрткүлдердің) бекініс қабырғалары 4 метр қалыңдыққа дейін жетеді. Зерттелініп отырған төрткүлге типі жағынан жақын аналогияны ортағасырлық Жақсылық және Тар-Су қалаларынан көруге болады. ...Зерттелініп отырған төрткүлдің барлық сипаты мен

орналасу ерекшеліктері оның керуен сарай ретінде қазмет атқарғанынан хабар береді...» (АИ архиві, 2079: 10).

1986 ж. Тараз археологиялық экспедициясы ортағасырлық Өрнек қаласында қазба жұмыстарын жүргізіп, мұсылман мешітінің орны мен 2 тас ұстын (колонна) анықтайды (Байпаков, Попов, 1988: 479-480). Өрнек қаласындағы зерттеу жұмыстарының жалпы сипаттамасы М. Қасеновтің зерттеулерінде (Қасенов, 2015: 44-47; Қасенов, 1987: 168-169) толығырақ берілген.

1984–1993 жж. Талас өңірінде зерттеу жүргізген М.С. Қасенов 133 ортағасырлық қала мен қоныстардың жобасын анықтап, өзара жіктей отырып, картаға түсірген. Автор Талас өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштердің пайда болуы мен дамуын зерттей отырып, оларды бес түрге жіктейді: ұзын қамалды қалалар, кіші қамалды қалалар, қорғаныс қалалар, керуен сарайлар және ауылдық мекендер (Қасенов, 1995: 10-11).

1992 ж. жарыққа шыққан К.М. Байпақов және А.Ә. Нұржановтың «Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан» еңбектің «Талас және Шу аңғарларын бойлай» деп аталатын бөлімінде Талас өңіріндегі бірқатар ірі қалаларға шолу жасалады (Байпақов, Нұржанов, 1992: 92-166).

1999 ж. М.Е. Елеуов өзінің «Шу-Талас өңірінің ортағасырлық қалалары мен мекендері (VI–XIII ғ. басы)» атты докторлық диссертациясында Шу-Талас өңіріндегі төрткүлдердің тарихи-топографиялық құрылымы мен жіктелуіне терең талдау жасалған (Елеуов, 1999: 126–131). М. Елеуов Шу-Талас өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдерді көлеміне қарай 5 топқа жіктейді. Соның ішінде Талас өңіріне қатысты төрткүлдер келесідей жіктелген. 1-ші топ – көлемі 30 га асатын төрткүлдер. Автор Талас өңіріннен аталған топқа кіретін төрткүлдерді атамайды. 2-ші топ – көлемі 15–30 га аралығындағы төрткүлдер. Талас өңірінен бұл топқа Оххұм және Қостөбе енгізілген. 3-ші топ – көлемі 5–15 га аралығындағы төрткүлдер. М. Елеуов аталған топқа Талас өңірінен – 11 төрткүл (Қонысбай, Нарымбай, Бағара 1 төрткүлдері) енетінін жазады. 4-ші топқа көлемі кіші төрткүлдер. М. Елеуов аталған топқа Талас өңірінен 20 төрткүл (Өрнек, Төменгі Барысхан, Ақыртас төрткүлі және т.б.) енетінін айтады. Сонымен қатар, осы топты орналасу ерекшеліктері бойынша тағы 4 топқа жіктеген. 5-ші топқа көлемі 1 га-дан кіші төрткүлдер (Елеуов, 1999: 121-131). М. Елеуов Шу-Талас өңірінде жалпы саны 189 төрткүл бар екендігін ескере келе, оларды мерзіміне қарай екіге бөледі: бірінші, VI–VIII ғғ. қалыптасқан төрткүлдер саны – 40. Екінші, IX–XII ғғ. қалыптасқан төрткүлдер саны – 149 (Елеуов, 1998: 102).

2000 ж. бастап арада аздаған үзілістермен 2014 жылға дейін ортағасырлық Ақыртас төрткүлінде Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ОҚКАЭ-ның Ақыртас отряды (З. Шарденова) Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша қазба жұмыстарын жүргізеді (Шарденова, 2005, с. 217-220). Қазба негізінен оңтүстік қабырғаны жағалай және шығыс қабырғаның оңтүстік бөлігі мен ескерткіштің ішкі алаңының орта тұсына, сонымен қатар солтүстік қабырғаның орта жағына салынады. Нәтижесінде ескерткіштің қабырғаларына жағалай іргесі тастан қаланған бірнеше бөлмелердің қалдықтары ашылады. З.Ж. Шарденова ескерткішті «крепость» («қамал») деп есептеп, өмір сүруінің екі кезеңін көрсетеді: VII–VIII және IX–XI ғ.ғ. (Шарденова, 2010: 194). К.М. Байпақов төрткүлден ашылған құрылысты керуен сарай деп санып, оның өмір сүрген уақытын X–XIII ғ. басы аралығына жатқызады (Байпақов, 2018: 118).

2002 ж. жасалған Жамбыл облысының тарихи және мәдени ескерткіштер жинағында Талас өңірінде орналасқан ортағасырлық төрткүлдер туралы құнды мәліметтер жинақталған. Талас өңірінде және оған жақын орналасқан бес аудан бойынша жалпы саны – 119 ортағасырлық ескерткіштер жинаққа енген. Оның ішінде ортағасырлық қалалар саны – 36, төрткүлдер – 26, қоныстар – 44, бекіністер – 13. Осы ескерткіштердің ішінде төрткүлдердің әкімшілік аудан бойынша топталуы: Байзақ ауданында – 9, Талас ауданында – 9, Жамбыл ауданында – 6, Жуалы ауданында – 2 төрткүл анықталған (Свод., 2002: 99-280).

2008–2010 жж. қазіргі Тараз қаласы Сүлейменов көшесі бойында аумағында орналасқан ортағасырлық төрткүлде қазба жұмыстары Жамбыл облысы тарихи-мәдени ескерткіштерін сақтау және қалпына келтіру Дирекциясының тапсырмасы бойынша жүргізіліп, Төрткүл туралы маңызды ақпараттар кешені алынды. 2008 ж. Төрткүл аумағындағы археологиялық зерттеулер бұл

сәулет кешенінің жоспарлануы бойынша биік геологиялық террасада орналасқанын көрсетті. Алғашқы топографиялық зерттеу барысында төрткүлдің пішіні төртбұрышты, қабырғалары қалың, бұрыштары мен ортасында мұнаралары бар екені анықталды. Төрткүлдің бұлай жоспарлануы керуен-сарайлардың классикалық жоспары әлі қалыптаспаған кезде салынғанын көрсетеді. 2008 жылғы қазба материалдары бойынша төрткүлдің өмір сүрген мерзімі X–XI ғғ. келеді деп қорытынды жасалады [Отчет, 2008: 32]. 2009 ж. жалғасын тапқан археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде төрткүлдің құрылымы туралы келесі қорытынды жасалады: «...Нет сомнений, что оно несло функцию караван сарая. Все было подчинено приему сразу большого количества людей и животных. Отдельные комнаты, и группа комнат в одном коридоре. Хранилища и мастерские. Культовые и административные помещения.» [Отчет, 2009: 153].

2010–2014 жж. Жамбыл облысының территориясына археологиялық барлау жұмыстары жүргізіліп, тарихи-мәдени ескерткіштер жинағы аудандар (10 аудан және Тараз қаласы аумағы жеке) бойынша топталып енгізілді. Соның ішінде Талас өзеніне жақын орналасқан Байзақ, Жамбыл, Талас, Сарысу және Жуалы аудандарында орналасқан ескерткіштердің сақталу жағдайы, мезімделуі мен зерттелу мәселесі және географиялық координаттары анықталып, қайта жасалды. Нәтижесінде Байзақ ауданында – 19 (Жамбыл облысы., (Байзақ ауданы), 2010), Жамбыл ауданында – 11 (Жамбыл облысы., (Жамбыл ауданы), 2010), Талас ауданында – 11 (Жамбыл облысы., (Талас ауданы), 2010), Сарысу ауданында – 8 (Жамбыл облысы., (Сарысу ауданы), 2014) және Жуалы ауданында – 23 (Жамбыл облысы., (Жуалы ауданы), 2013) ортағасырлық ескерткіш бар екендігі анықталды.

2011 ж. А. Нұржанов «Средневековые города Чу-Таласского междуречья (вопросы типологии, топографии)» атты мақаласында Жетісу өңірінде қалалардың бірнеше типі кездесетінін айта келе, оларды келесідей топтастырады: Бірінші, «ұзын қорғанды қалалар». Әдетте мұнда топографиялық ерекшелігіне сәйкес цитадель мен шахристанды қоса қаланың өзі негізгі орталық болып табылады. Екінші, бірнеше күрделі бекініс қамалдарынан тұратын қалалар. Үшінші, төрткүлдер. А. Нұржанов төрткүлдердің қабырғаларының ұзындықтары 40–50 метрден 500–600 метрге дейін баратынын алға тарады. Мұндай типтегі төрткүлдер Шу аймағында 40-қа жуығы тіркелсе, Талас өңірінде 20-ға жуық төрткүлдер тіркелгенін мысалға келтірген (Нуржанов, 2011: 134–138).

2013 ж. М. Елеуов пен Д. Талеев Талас өңірінде орналасқан ортағасырлық қалалар мен елді мекендердің қорғаныс жүйесін зерттеу мақсатында Талас өзенінің орта ағысында барлау жұмыстарын жүргізіп, ортағасырлық Бағара төрткүлінде батыс қабырғасы мен мұнарасында кесік-қазба, Қоңыртөбе, Жайтөбе, Қаратөрткүлтөбе, Қаракөмер және Бектөбе қалаларының шаруашылық аймағын қоршап жатқан ұзын қорғандарында қайта зерттеу жұмыстарын атқарып, олардың ұзындықтарына толықтырулар енгізді және Қоңыртөбе мен Жайтөбе қалаларының ұзын қорғандарына кесік салды. Сонымен қатар, Кішібұрыл тауының шығыс беткейінде (Құмжота ауылынан батыста) орналасқан Кішібұрыл 2 қарауыл мұнарасы мен Ақбұлым қарауыл төбесі, Үлкенбұрыл оба-қарауыл төбесі ашылып, есепке алынды. Түймекент қаласының цитаделіндегі қазба онан әрі жалғастырылды (Елеуов, Талеев, 2016).

2015 ж. жарық көрген М.С. Қасенов «Талас өңірінің отырықшылық мәдениеті (VI–XIII ғғ.)» атты еңбегінде жалпы 136 ортағасырлық ескерткіш қарастырылған. Ортағасырлық ескерткіштерді ұзын қамалды қалалар (11), ішкі қамалды қалалар (36), қорғаныс қалалары (15), керуен сарайлар (9), ауылдық мекендер (65) деп топтастырған (Касенов, 2015: 19).

2016 ж. жарыққа шыққан Р. Сала мен Ж.М. Деомның «Геоархеология аридной зоны (на примере Казахстана)» атты еңбегінде төрткүлдерге арнайы тоқталып, олардың қалыптасу кезеңдеріне қатысты тұжырымдар жасалған (Сала, Деом, 2016, с. 181–205). Авторлар соңғы геоақпараттарға сүйене отырып жасаған қорытындысында Талас өңірінде жалпы ортағасырлық 232 ескерткіш бар деп көрсетеді. Орналасуы бойынша жалпы Талас өңірінде 171 ортағасырлық ескерткіш, ал Талас алқабының өзінде 61 ортағасырлық ескерткіш деп көрсетеді. Осы 232

ортағасырлық ескерткіштің ішінде 84-ін төрткүл тәріздес ескерткіштерге жатқызған (Сала, Деом, 2016: 188-189).

2018–2020 жж. Е.Ш. Ақымбек ҚР БҒМ ҒК қаржыландыруы бойынша «Шу өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдер (топографиясы, стратиграфиясы, хронологиясы)» жобасы аясында Шу өңіріндегі төрткүлдерді арнайы зерттеу нысанына айналдырып, төрткүлдерге мақсатты және кешенді зерттеулер жүргізеді. Соңғы бірнеше жылдың көлемінде ортағасырлық төрткүлдерді зерттеу жұмыстарында төрткүл атауы/этимологиясы (Ақымбек, Шагирбаев, 2018: 243-249) мен зерттелу мәселелері (Ақымбек, Шагирбаев, 2019а: 43-61) қарастырылды.

Шу өңірінің ортағасырлық төрткүлдері геоклиматтық, хронологиялық тұрғыдан Талас өңірінің төрткүлдеріне ең жақын аналогия болып табылады. Шу өңіріндегі төрткүлдерден алынған материалдық мәдениет кешені (керамика, темір, шыны және т.б. тұрмыстық бұйымдар), шаруашылығына қатысты ақпараттар (жануар сүйектері) және төрткүлдердің стратиграфиялық, фортификациялық және т.б. ерекшеліктеріне қатысты алынған мәліметтер қазіргі таңда, Қазақстан территориясында төрткүл тәріздес ескерткіштер туралы жинақталған деректердің ішінде ерекше орын алатыны сөзсіз.

Қорытынды. Талас өңіріндегі төрткүлдердің зерттелу кезеңдері – ақпараттар кешенінің көптігімен ерекшеленеді. Хронологиялық негіздегі тарихнамалық шолуда төрткүлдер ортағасырлық ескерткіштердің жеке түрі ретінде XIX ғасырдың ортасынан бастап қарастырыла бастағаны белгілі болып отыр. Алғашқы зерттеулерде төрткүлдердің сыртқы пішіні мен атауы ғана бөліп көрсетілгенімен, мерзімделуі, материалдық мәдениеті, стратиграфиялық қабаты туралы мәліметтер бере алмайды.

Төрткүлдердің нақты археологиялық әдістер бойынша зерттелуі XX ғасырдың 30-шы жылдарының ортасынан басталады. Осы кезеңде бірқатар төрткүлдердің жоспары алынып, шурф-қазба, қазба жүргізіліп, мәдени қабаты мен керамикасының негізінде алғашқы мерзімдеулер жасалады. Сонымен қатар, пішіні төртбұрышты төрткүлдердің көлемі бойынша өзара бірнеше түрге топталатыны анықталады. Алайда, аталған кезеңдегі зерттеулер шағын және аз ғана төрткүлді қамтығандықтан, жасалған тұжырымдарды Талас өңірі бойынша жалпы қарастыруға келмейді.

Талас өңірінің ортағасырлық төрткүлдері туралы теориялық талдаулар өткен ғасырдың 60-70 жылдары жүргізілген археологиялық барлау-іздістіру жұмыстары бойынша жинақталған мәліметтер бойынша жасалған. Мысалы, К.М. Байпақов алғаш рет төрткүл тәріздес ескерткіштерді жеке бөліп қарастырып, мұндай ескерткіштердің ортағасырларда Алтайдан бастап Қара теңізге дейін таралғанына назар аударады. М.Елеуовтың зерттеулерінде Шу-Талас өңірлеріндегі ортағасырлық төрткүлдер жеке ескерткіш ретінде қарастырылып, алғаш рет хронологиясы мен типологиясы жасалады.

Соңғы жылдары жүргізілген археологиялық зерттеулер, Талас өңіріндегі жеке төрткүлдер мысалында жүргізіліп (Тараз қаласындағы Төрткүл, Ақыртас төрткүлі, Бағара төрткүлі, Түймекент төрткүлі және т.б.), ескерткіштің өмір сүрген мерзімі мен мәдени қабаты туралы ақпараттар қордалануда.

Алдағы зерттеулерде, төрткүлдердің материалдарына радиокөміртекті және т.б. әдістер негізінде өмір сүрген мерзімін анықтап, олардың пайда болу, даму және құлдырау мерзімдерін жүйелеу қажет. Сонымен қатар, төрткүлдердің өлшемдері бойынша алынған мәліметтерді (көлемі, пішіні, ауданы, фортификациялық, стратиграфиялық және топографиялық ерекшеліктері және т.б.) статистикалық тұрғыдан өңдеп, төрткүлдердің типологиясын жасау керек.

Жалпы, ғылымда әлі күнге дейін төрткүлдердің атқарған қызметі туралы ортақ тұжырым жоқ. Бұған дейінгі зерттеулерде қазба жұмыстары кезінде алынған ақпараттарға орай әртүрлі пікір айтылғанымен, тұщымды пайымдаулар жетіспейтіні байқалады. Осы тұрғыдан алғанда, алдағы зерттеулер негізінен төрткүлдердің атқарған қызметін анықтауға бағытталуы керек деп есептейміз.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

- Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Том 5. Археология. – Алма-Ата, 1958. – 294 с.
- Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. Ортағасырлық төрткүлдер хақында // «Қазақстан мен іргелес елдердің тарихи-мәдени мұрасын зерттеудегі заманауи әдістер мен тұрғылар» атты «IX Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / жауапты ред. Ғ.Қ. Омаров. – Алматы: Қазақ университеті. – 2018. – 243-249 бб.
- Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. Шу-Талас өңірлеріндегі ортағасырлық төрткүлдердің зерттелу тарихы // Қазақстан Археологиясы. – Алматы, Хикари. № 1 (3). – 2019. – 43-61 бб.
- Алипчиев С., Байбосынов К. Свод памятников истории и культуры Джамбулской области. – Джамбул, 1982. – 208 с.
- Археологическая карта Казахстана // Коллективная монография. — Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР. – 1960. – 498 с.
- Археологические памятники Таласской долины (Отв. ред. П.Н. Кожемяко) // Фрунзе: Изд-во АН Киргизской ССР. – 1963. – 264 с.
- Байпаков К.М. Архитектурно-археологический комплекс Акыртас // Қазақстан археологиясы № 1-2. – 2018. – С. 118-132.
- Байпаков К.М. Городища типа «торткуль». // Археологические памятники Казахстана. – Алма-Ата. Наука. – 1978. – С. 80-97.
- Байпаков К.М. Исследования в Таласской долине и на городище Куйруктобе // АО 1985. – Москва, 1987. – С. 564-565.
- Байпаков К.М. Работы на Таразе и Таласской долине // Археологические открытия 1984. – Москва, 1986. – С. 439-440.
- Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. – Алматы, Наука. 1996. – 255 с.
- Байпаков К.М., Касенов М.С. Археологической изучение Таласской долины. Отчет об археологических исследованиях в охранной зоне Музея-заповедника «Древний Тараз» (1983-1986) // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. Ф. 11. Д. 2123. л. 143.
- Байпаков К.М., Попов А.П. Работы на городище Орнек // АО 1986. – Москва, 1988. – С. 479-480.
- Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – Алматы, Қазақстан. 1992. – 198 б.
- Бартольд В. В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893-1894 гг. – Москва: Наука, 1966. Т. IV. – 497 с.
- Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. Историко-археологический очерк. – Алма-Ата: КазОГИЗ, 1941. – 87 с.
- Волин С.Л. Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах // Труды Института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР. Т.8. – 1960. – С. 72-92.
- Диваев А.А. Киргизская легенде о постройке Акыр-Таша // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М.М. – Туркестан: Туран, 2011. – С. 355-356.
- Елеуов М. Некоторые итоги исследования укрепления Ак-Кесене // Тезисы конференции молодых ученых Алма-Атинской области, проведенной на базе КазГУ, посвященная 40-летию Победы советского народа Великой Отечественной Войне. – Алма-Ата, 1985. – С. 41-49.
- Елеуов М. Средневековая культура городов и поселений Чуйской долины: I – начало XIII вв. (Вопросы типологии и фортификации). Дисс... канд... ист. наук. – Алма-Ата, 1991. – 234 с.
- Елеуов М. Шу мен Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары (VIII-XIII ғ. басы). – Алматы, Қазақ университеті. – 1998. – 207 б.

Елеуов М. Шу-Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары мен мекендері (VI-XIII ғ. басы) // Тарих ғылым. докт., диссер... – Алматы, 1999. – 360 б.

Елеуов М., Талеев Д.А. Талас өңірінде 2013 ж. жүргізілген археологиялық барлау мен қазба жұмыстары // «Қазақстан археологиясы мен этнология ғылымының өзекті мәселелері мен даму болашағы» атты әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 80 жылдығы аясында ҚР ҰҒА құрметті академигі Уахит Хамзаұлы Шәлекеновтың 90 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (16 мамыр 2014 ж.). – Алматы, Қазақ университеті. – 2014. – 65-70 бб.

Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Байзақ ауданы. – Алматы, 2010. – 204 б.

Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Жамбыл ауданы. – Алматы, 2010. – 212 б.

Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Жуалы ауданы. – Алматы, 2013. – 209 б.

Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Сарысу ауданы. – Алматы, 2014. – 184 б.

Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Талас ауданы. Алматы, 2010. – 223 б.

Иванов Д.Л. По поводу некоторых Туркестанских древностей. - Известия Императорского Русского Географического общества, 1885, Вып. 1-6. Т.21. с. 1–16.

Каллаур В. Новая археологическая находка в Аулиеатинском уезде // Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. Том 11. Санкт Петербург, Типография Императорской Академии Наук, 1899. – С. 265-271.

Каллаур В. Поездка на Акыр-таш (Ахур-таш, Таш-акыр) и его окрестности // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов м., Бахтыбаев М.М. – Туркестан: «Туран», 2011. – С. 349-354.

Каллаур В.А. Древние местности Аулиеатинского уезда на старом караванном пути из Тараза (Таласа) в восточной Туркестан // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М.М. – Туркестан: Туран, 2011. – С. 78-85.

Касенов М.С. Карлукские городище Орнек // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата, 1987. – С. 168-169.

Касенов М.С. Раскопки городища Торткуль // Археологические открытия 1985. – Москва, 1987. – С. 572-573.

Касенов М.С. Талас өңірінің отырықшылық мәдениеті (VI-XIII ғғ.). – Атырау: Х.Досмұхамедов атындағы АМУ баспасы, 2015. – 180 бет.

Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. – Фрунзе, Типография АН Кирг. ССР. 1959. – 186 с.

Касенов М.С. Талас өңірінің ортағасырлық қалалары мен елді мекендерінің мәдениеті (VI-XII ғғ.). /Авгореферат. / Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы. – 1995. – 20 бет.

Лаврентьев В.П. Краткий перечень бугров (курганов) находящихся в черте г. Аулие-ата // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М.М. – Туркестан: Туран, 2011. – С. 223-227.

Лерх П.И. Археологическая поездка в Туркестанский край. – Санкт Петербург, 1870. – 51 с.

Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма-Ата, Издателсвто АН КазССР. 1950. – 122 с.

Маргулан А.Х. Некоторые итоги и перспективы археологического изучения Казахстана // Известия АН Каз ССР. Серия археологическая. Вып. 1. – Алма-Ата, Издательство АН КазССР. 1948а. – С. 3-9.

Маргулан А.Х. Оседлые поселения VII-XIII вв. на северных склонах Каратау (извлечение из археологического отчета) // Известия АН Каз ССР. Серия археологическая. Вып. 1. – Алма-Ата, Издательство АН КазССР. 1948 б. – С. 109-115.

Маргулан А.Х. Третий сезон археологической работы в Центральном Казахстане (отчет экспедиции 1948 года) // Известия АН Каз ССР. Серия археологическая. Вып. 3. – Алма-Ата, Издательство АН КазССР. 1951. – С. 3-53.

Нуржанов А. Средневековые города Чу-Таласского междуречья. (вопросы типологии, топографии). // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2011. № 3. – С. 134-138.

Отчет о научно-исследовательских работах на археологическом памятнике «торткуль» (караван-сарай) // ГУ «Дирекция по охране и восстановлению историко-культурных памятников» Управления культуры акимата Жамбылской области. ТОО «Археологическая экспертиза». – Алматы, 2008. – 139 с.

Отчет о научно-исследовательских работах на археологическом памятнике «торткуль» (караван-сарай) // ГУ «Дирекция по охране и восстановлению историко-культурных памятников» Управления культуры акимата Жамбылской области. ТОО «Археологическая экспертиза». – Тараз, 2009. – 154 с.

Отчет о работах Таразской археологической экспедиции в 1985 году // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. Ф. 11. Д. 2079. л. 101.

Пацевич Г.И. Акыр-таш (Ахур-таш, Таш-акыр). Археологические работы. 1940 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. Ф. 2. Д. 38. л. 9.

Ремпель Л.И. Археологические памятники в дальних низовьях Таласа // Труды ИИАЭ. Т. 1. – 1956. – С. 60-72.

Савельева Т.В. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII-XIII вв. (по материалам раскопок городища Талгар и памятников его периферий). – Алматы, Ғылым. – 1994. – 216 с.

Сала Р., Деом Ж-М. Геоархеология аридной зоны (на примере Казахстана): монография / Р.Сала, Ж-М Деом; пер. с англ. С.М. Байбековой. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 206 с.

Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата: Наука, 1972. 219 с.

Шарденова З.Ж. Крепость Акыртас // Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2005 году. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2005. – С. 217-220. На казахском и русском языках.

Шарденова З.Ж. Крепость средневекового Касрибаса // Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 2010. – №1. – С. 194-201.

References

Ageeva E.I., Patsevich G.I. Iz istorii osedlyh poselenii i gorodov Yuzhnogo Kazakhstana [From the history of settled settlements and cities of Southern Kazakhstan]. // Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Vol. 5. Archeology. – Alma-Ata. – 1958 – 294 p. [in Russian]

Akymbek E.Sh., Shagirbayev M.S. Ortagasyrlyq tortkylder haqynda [On the history of medieval tortkuls]. // Materials of the international scientific and methodological conference "IX Orazbaev readings", "Modern methods and approaches to the study of the historical and cultural heritage of Kazakhstan and neighboring countries" / Omarov G.Q. (ed). – Almaty: Kazakh University. – 2018. – P. 243-249. [in Kazakh]

Akymbek E.Sh., Shagirbayev M.S. Shu-Talas onirlerindegi ortagasyrlyq tortkulderdin zerttelu tarihy [History of the study of medieval tortkuls in the Shu-Talas region]. // Archeology of Kazakhstan. - № 1 (3). – 2019. – P. 43-61. [in Kazakh]

Alipcheev S., Baibosynov K. Svod pamyatnikov istorii i kultury Zhambul'skoj oblasti [A set of historical and cultural monuments of the Zhambul region]. – Zhambul. – 1982. – 208 p. [in Russian].

Arheologicheskaya karta Kazahstana [Archaeological map of Kazakhstan] // Collective monograph. – Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. – 1960. – 498 p. [in Russian]

Arheologicheskie pamyatniki Talasskoj doliny [Archaeological monuments of the Talas Valley]. Kozhemyako P.N. (ed). – Frunze: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kyrgyz SSR. – 1963. – 364 p. [in Russian]

Baypakov K.M. Arhitekturno-arheologicheskij kompleks Akyrtyas [Architectural and archaeological complex Akyrtyas]. // Archeology of Kazakhstan. № 1–2. – 2018. – P. 118-132. [in Russian]

Baypakov K.M. Gorodishcha tipa «tortkul». [Settlements of the "tortkul" type]. // Archaeological sites of Kazakhstan. – Alma-Ata, Science. – 1978. – P. 80-97. [in Russian]

Baypakov K.M. Issledovaniya v Talasskoj doline i na gorodishche Kujruktobe [Research in the Talas valley and on the settlement of Kuiruktobe]. // Archaeological discovery-1985. – Moscow. – 1987. – P. 564-565. [in Russian]

Baypakov K.M. Raboty na Taraze i Talasskoj doline [Works on Taraz and Talas valley] // Archaeological discovery-1984. – Moscow. – 1986. – P. 439-440. [in Russian]

Baypakov K.M. Srednevekovaya gorodskaya kultura Yuzhnogo Kazahstana i Semirechya [Medieval urban culture of Southern Kazakhstan and Semirechye]. – Almaty, Science. – 1996 – 255 p. [in Russian]

Baypakov K.M., Kasenov M.S. Arheologicheskoye izucheniye Talasskoj doliny. Otchet ob arheologicheskikh issledovaniyakh v ohrannoj zone Muzeya-zapovednika «Drevnij Taraz» (1983-1986) [Archaeological study of the Talas valley. Report on archaeological research in the protected area of the Museum-Reserve "Ancient Taraz" (1983-1986)]. // Archive of the Institute of Archeology named after A.H. Margulan. Found 11, case 2123. 143 p. [in Russian]

Baypakov K.M., Popov A.P. Raboty na gorodishche Ornek [Works on the Ornek settlement]. // Archaeological discovery-1986. – Moscow. – 1988. – P. 479-480. [in Russian]

Baypakov K., Nurzhanov A. Uly Zhibek zholy zhane ortagasyrlyq Qazaqstan [The Great Silk Road and medieval Kazakhstan]. – Almaty, Kazakhstan. – 1992. – 198 p. [in Kazakh]

Bartold V.V. Otchet o poezdke v Srednyuyu Aziyu s nauchnoj celyu v 1893-1894 gg. [Report on a trip to Central Asia for scientific purposes in 1893-1894]. – Moscow, Science. – 1966. – Vol. IV. – 497 p. [in Russian]

Bernshtam A.N. Pamyatniki stariny Talasskoj doliny. Istoriko-arheologicheskij ocherk [Monuments of antiquity of the Talas valley. Historical and archaeological essay]. – Alma-Ata: KazOGIZ. – 1941. – 87 p. [in Russian]

Volin S.L. Svedeniya arabskikh istochnikov IX-XVI vv. o doline reki Talas i smezhnyh rajonah [Information from Arab sources of the IX-XVI centuries. about the Talas River Valley and adjacent areas] // Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. – Vol. 8. – 1960. – P. 72-92. [in Russian]

Divayev A.A. Kirgizskaya legende o postrojke Akyr-Tasha [Kirghiz legend about the construction of Akyr-Tasha] // Minutes of meetings and messages of members of the Turkestan circle of archeology lovers. Historical and cultural monuments of Kazakhstan / Eleuov M., Bakhtybaev M.M. (ed). – Turkestan: Turan. – 2011. – P. 355-356. [in Russian]

Eleuov M. Nekotoryye itogi issledovaniya ukrepleniya Ak-Kesene [Some results of the study of the strengthening of Ak-Kesene] // Abstracts of the conference of young scientists of the Alma-Ata region, held on the basis of KazSU, dedicated to the 40th anniversary of the Victory of the Soviet people in the Great Patriotic War. – Alma-Ata. – 1985. – P. 41-49. [in Russian]

Yeleuov M. Srednevekovaya kul'tura gorodov i poselenij CHujskoj doliny: I – nachalo VIII vv. (Voprosy tipologii i fortifikacii) [Medieval culture of cities and settlements of the Chui Valley: I -

beginning of the XIII centuries. (Questions of typology and fortification)]. Diss... Candidate of... ist. sciences. – Almaty. 1991. – 234 p. [in Russian]

Eleuov M. Shu men Talas onirlerinin ortagasyrlyq qalalary (VIII-XIII g. basy) [Medieval cities of the Chu and Talas regions (VIII-early XIII centuries)]. – Almaty, Kazakh University. – 1998. – 207 p. [in Kazakh]

Eleuov M. Shu-Talas onirlerinin ortagasyrlyq qalalary men mekenderi (VI-XIII g. basy) [Medieval cities and settlements of the Shu-Talas Region (VI-early XIII centuries)] // Historical science. doct..., disser... – Almaty. – 1999. – 360 p. [in Kazakh]

Eleuov M., Taleev D.A. Talas өнірінде 2013 zh. zhurgizilgen arheologiyalyq barlau men qazba zhumystary [Archaeological research and excavations conducted in the Talas region in 2013]. // Materials of the international scientific and practical conference dedicated to the 90th anniversary of the honorary academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan Wahit Khamzayevich Chelekenov within the framework of the 80th anniversary of Al-Farabi Kazakh National University "Actual problems and prospects of development of Kazakhstan's archaeology and ethnological science" (May 16, 2014). – Almaty, Kazakh University. – 2014. – 65-70 pp. [in Kazakh]

Collection of historical and cultural monuments of Zhambyl region. Baizak district. – Almaty. – 2010. – 204 p. [in Kazakh]

Collection of historical and cultural monuments of Zhambyl region. Zhambyl district. – Almaty. – 2010. – 212 p. [in Kazakh]

Collection of historical and cultural monuments of Zhambyl region. Zhualy district. – Almaty. – 2013. – 209 p. [in Kazakh]

Collection of historical and cultural monuments of Zhambyl region. Sarysu district. – Almaty. – 2014. – 184 p. [in Kazakh]

Collection of historical and cultural monuments of Zhambyl region. Talas district. – Almaty. – 2010. – 223 p. [in Kazakh]

Ivanov D.L. Po povodu nekotoryh Turkestanskikh drevnostei [About some Turkestan antiquities]. – Izvestia Imp. Russian Geographical Society. – 1885. – Vol. 1-6. – P. 1-16. [in Russian]

Kallaur V. Novaya arheologicheskaya nahodka v Aulieatinskom uezde [A new archaeological find in Aulieatinsky district] // Notes of the Eastern Branch of the Imperial Russian Archaeological Society. – Vol. 11. – St. Petersburg, Printing House of the Imperial Academy of Sciences. – 1899. – P. 265-271. [in Russian]

Kallaur V. Poezdka na Akyr-tash (Ahur-tash, Tash-akyr) i ego okrestnosti [A trip to Akyr-tash (Akhyr-tash, Tash-aryk) and its surroundings] // Minutes of meetings and messages of members of the Turkestan circle of archeology lovers. Historical and cultural monuments of Kazakhstan / Eleuov M., Bakhtybaev M.M. (ed). – Turkestan: "Turan". – 2011. – P. 349-354. [in Russian]

Kallaur V.A. Drevnie mestnosti Aulieatinskogo uezda na starom karavannom puti iz Taraza (Talasa) v vostochnoj Turkestan [Ancient localities of Aulieatinsky district on the old caravan route from Taraz (Talas) to East Turkestan] // Minutes of meetings and messages of members of the Turkestan circle of archeology lovers. Historical and cultural monuments of Kazakhstan / Eleuov M., Bakhtybaev M.M. (ed). – Turkestan: "Turan". – 2011. – P. 78-85. [in Russian]

Kasenov M.S. Karlukskie gorodishche Ornek [Karlukskie gorodishche Ornek] // Interaction of nomadic cultures and ancient civilizations. – Alma-Ata. – 1987. – P. 168-169. [in Russian]

Kasenov M.S. Raskopki gorodishcha Tortkul [Excavations of the Turtkul settlement] // Archaeological discoveries 1985. – Moscow. – 1987. – P. 572-573. [in Russian]

Kasenov M.S. Talas onirinin otyryqshylyq madenieti (VI-XIII gg.) [Settled culture of the Talas Region (VI-XIII centuries.)]. – Atyrau, Publishing house of H. Dosmukhamedov State University. – 2015. – 180 p. [in Kazakh]

Kozhemyako P.N. Rannesrednevekoveye goroda i poseleniya Chujskoj doliny [Early medieval towns and settlements of the Chui Valley]. – Frunze, Printing House Academy of Sciences Kirg. SSR. 1959. – 186 p. [in Russian]

Qasenov M.S. Talas onirinin ortagasyrlyq qalalary men eldi mekenderiniq madenieti (VI-XIII gg.) [Culture of medieval cities and settlements of the Talas Region (VI-XIII centuries)]. / Abstract. / Dissertation for the degree of candidate of historical sciences. – Almaty. 1995. – 20 p. [in Kazakh]

Lavrentiev V.P. Kratkij perechen bugrov (kurganov) nahodyashchihsya v cherte g. Aulie-ata [A short list of mounds (mounds) located within the city of Aulie-ata] // Minutes of meetings and messages of members of the Turkestan circle of archeology lovers. Historical and cultural monuments of Kazakhstan / Eleuov M., Bakhtybaev M.M. (ed). – Turkestan: "Turan". – 2011. – P. 223-227. [in Russian]

Lerch P.I. Arheologicheskaya poezdka v Turkestanskii krai [Archaeological trip to the Turkestan region]. – Saint Petersburg. – 1870. – 51 p. [in Russian]

Margulan A.H. Iz istorii gorodov i stroitel'nogo isskustva drevnego Kazahstana [From the history of cities and the construction art of ancient Kazakhstan]. – Alma-Ata, Publisher of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. – 1950. – 122 p. [in Russian]

Margulan A.H. Nekotorye itogi i perspektivy arheologicheskogo izucheniya Kazahstana [Some results and prospects of the archaeological study of Kazakhstan] // Izvestia of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. The series is archaeological. – Vol. 1. – Alma-Ata, Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. – 1948a. – P. 3-9. [in Russian]

Margulan A.H. Osedlye poseleniya VII-XIII vv. na severnyh sklonah Karatau (izvlechenie iz arheologicheskogo otcheta) [Settled settlements of the VII-XIII centuries on the northern slopes of Karatau (extract from the archaeological report)] // Izvestiya AN Kaz SSR. The series is archaeological. – Vol. 1. – Alma-Ata, Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. – 1948b. – P. 109-115. [in Russian]

Margulan A.H. Tretij sezon arheologicheskoy raboty v Central'nom Kazahstane (otchet ekspedicii 1948 goda) [The third season of archaeological work in Central Kazakhstan (the report of the expedition of 1948)] // Izvestiya AN Kaz SSR. The series is archaeological. – Vol. 3. – Alma-Ata, Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. – 1951. – P. 3-53. [in Russian]

Nurzhanov A. Srednevekoveye goroda Chu-Talasskogo mezhdurech'ya (voprosy tipologii, topografii) [Medieval cities of the Chu-Talas interfluvium (questions of typology, topography)] // Izvestiya NAS RK. Ser. societies. sciences. – 2011. – № 3. – P. 134-138. [in Russian]

Otchet o nauchno-issledovatel'skikh rabotah na arheologicheskoy pamyatnike «tortkul'» (karavansaraj) [Report on research work on the archaeological monument "tortkul" (caravanserai)] // State Administration "Directorate for the Protection and Restoration of Historical and Cultural monuments" of the Department of Culture of the Akimat of Zhambyl region. LLP "Archaeological expertise". – Almaty. – 2008. – 139 p. [in Russian]

Otchet o nauchno-issledovatel'skikh rabotah na arheologicheskoy pamyatnike «tortkul'» (karavansaraj) [Report on research work on the archaeological monument "tortkul" (caravanserai)] // State Administration "Directorate for the Protection and Restoration of Historical and Cultural monuments" of the Department of Culture of the Akimat of Zhambyl region. LLP "Archaeological expertise". – Almaty. – 2009. – 154 p. [in Russian]

Otchet o rabotah Tarazskoy arheologicheskoy ekspedicii v 1985 godu [Report on the work of the Taraz archaeological expedition in 1985] // Archive of the Institute of Archeology named after A.H. Margulan. Found 11, case 2079. 101 p. [in Russian]

Pacevich G.I. Akyr-tash (Ahur-tash, Tash-akyr). Arheologicheskie raboty. 1940 g. [Patsevich G.I. Akyr-tash (Akhur-tash, Tash-akyr). Archaeological work. 1940.] // Archive of the Institute of Archeology named after A.H. Margulan. Found 11, case 38. 9 p. [in Russian]

Rempel L.I. Arheologicheskie pamyatniki v dal'nykh nizov'yah Talasa [Archaeological sites in the far lower reaches of Talas] // Proceedings of the Institute of History of Archeology and Ethnography. – Vol. 1. – 1956. – P. 60-72. [in Russian]

Savelyeva T.V. Osedlaya kultura severnyh sklonov Zailiyskogo Alatau v VIII-XIII vv. (po materialam raskopok gorodishcha Talgar i pamyatnikov ego periferij) [Sedentary culture of the northern slopes of the Trans-Ili Alatau in the VIII-XIII centuries. (based on the materials of the excavations of the

Talgar settlement and the monuments of its peripheries)]. – Almaty, Science. – 1994. – 216 p. [in Russian]

Sala R., Deom zh-M. Geoarheologiya aridnoj zony (na primere Kazahstana) [Geoarchaeology of the arid zone(on the example of Kazakhstan)]. – Almaty: Kazakh University. – 2016. – 206 p. [in Russian]

Senigova T.N. Dnevnik Dzhambulskoj arheologicheskoy ekspedicii 1958 g. [Diary of the Dzhambul archaeological expedition of 1958]. // Archive of the Institute of Archeology named after A.H. Margulan. Fund 11, list 2, case 497, sheet 49. [in Russian]

Shardenova Z.Zh. Krepost' Akyrtyas [Akyrtas Fortress] // Report on archaeological research under the State Program "Cultural Heritage" in 2005. – Almaty: A.H. Margulan Institute of Archaeology, – 2005. – P. 217-220. [in Kazakh and Russian]

Shardenova Z.Zh. Krepost srednevekovogo Kasribasa [Fortress of medieval Kasribas] // Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences series. – 2010. – №1. – P. 194-201. [in Russian]

Жұмыс Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруы бойынша № AP09260358 «Талас өңірінің ортағасырлық төрткүлдері және мәдени ландшафты» жобасы аясында орындалды.

МРНТИ 03.41.91

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ТОРТКУЛЕЙ ТАЛАССКОЙ ДОЛИНЫ

Е.Ш. Акымбек¹, М.С. Шагирбаев^{1*}

¹Институт археологии имени А.Х. Маргулана, Казахстан, г. Алматы.

*Корреспондирующий автор

E-mail: eraly_a@mail.ru (Акымбек), mambet_87@mail.ru (Шагирбаев)

Аннотация. В статье дается историографический обзор результатов археологических исследований средневековых торткулей Таласской долины по хронологическому принципу. Историю проведения археологических исследований торткулей в Таласской долине можно разделить на несколько этапов. Проводится сравнительный анализ результатов исследований, рассматривая изучение средневековых торткулей в Таласской долине в широком хронологическом диапазоне с середины XIX века до наших дней. В исследовательской работе затронуты вопросы периодизации результатов, достигнутых в трудах ученых: Е.И. Агеевой, Г.И. Пацевича, К.А. Акишева, К.М. Байпакова, П.Н. Кожемяко, Т.В. Савельевой, М. Елеуова, А.А. Нуржанова, М.С. Касенова, Н.Н. Маханбаевой и других, описываются их взаимные сходства и различия. В хронологической систематизации, проведенной по публикациям и научным отчетам, касающихся изучения средневековых торткулей, выявленных в Таласской долине, археологические исследования, проведенные за годы Независимости Казахстана, рассматриваются как отдельный период. Несмотря на многолетнее археологическое изучение средневековых памятников Таласской долины, обращается внимание на то, что археологические памятники типа торткулей ранее не являлись самостоятельным объектом исследования. Авторы статьи акцентируют внимание на актуальных вопросах локализации ряда торткулей и указывают на необходимость хронологического переосмысления комплекса информации, относительно средневековых торткулей Таласской долины. В заключении говорится о необходимости определения функции торткулей, выделены основные задачи, ставящиеся при изучении памятников типа торткуль.

Ключевые слова: Таласская долина, средневековые памятники, торткули, городская культура, археологические исследования, археологические материалы, историография.

IRSTI 03.41.91

HISTORY OF STUDY OF MEDIEVAL SITES OF TORTKULS IN THE TALAS VALLEY

Y.Sh. Akymbek¹, M.S. Shagirbayev^{1*}

¹A.Kh. Marghulan Institute of Archaeology, Kazakhstan, Almaty.

*Corresponding author

E-mail: eraly_a@mail.ru (Akymbek), mambet_87@mail.ru (Shagirbayev)

Abstract. The article gives a historiographical overview of the results of archaeological research of medieval tortkuls (square shape urban sites) of the Talas valley on a chronological basis. Archaeological research of tortkul sites in the Talas Valley can be divided into a few stages. A comparative analysis of the results of the studies is carried out, considering the study of medieval tortkuls in the Talas Valley in a wide chronological range from the middle of the 19th century to the present day. The research work addressed the issues of periodization of the results achieved in the researched works of scientists of E.I. Ageyeva, G.I. Patsevich, K.A. Akishev, K.M. Baipakov, P.N. Kozhemyako, T.V. Savel'yeva, M. Eleuov, A.A. Nurzhanov, M.S. Kassenov, N.N. Makhanbayeva. In the chronological systematization carried out by publications and scientific reports related to the study of medieval tortkuls identified in the Talas Valley, archaeological studies conducted during the years of Independence of Kazakhstan are considered a separate period. Despite the many years of archaeological study of medieval urban sites in the Talas Valley, it draws attention to the fact that archaeological sites such as tortkuls were not previously independent and separate objects of study. The authors of the article focus on topical issues of localization of several tortkuls and indicate the need for a chronological rethinking of the information complex regarding medieval tortkuls of the Talas Valley. The final part of the article refers to the need to define the function of tortkuls, highlighting the main tasks set in the study of sites such as tortkuls.

Key words: Talas Valley, medieval sites, tortkul type site, urban culture, archaeological research, archaeological materials, historiography.

Авторлар туралы мәліметтер:

¹PhD доктор

^{2*}Магистр

FTAMP 03.20.00 DOI 10.51943/2710_3994_2022_1_77

ҚАЗАҚСТАНДА XIX-XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІНДЕГІ БІЛІМ БЕРУДІҢ РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ТАРИХНАМАСЫ

О.Х. Мұхатова^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. Қазақстан, Алматы қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: Orazgul7@rambler.ru (Мұхатова)

Аннотация. Мақалада революцияға дейінгі орыс шенеуніктері мен зерттеушілерінің, педагог мамандардың қазақтардағы ағарту ісінің әртүрлі мәселелерін қарастырған еңбектері тарихнамалық тұрғыда талданады. А. Алектровтың, А.В. Васильевтің, К. Белавиннің еңбектері және мерзімді басылым беттерінде жарияланған Орал, Торғай, Орынбор облыстарындағы қазақ балаларының білім алуы туралы мақалалар талданады. Тарихнамалық фактілерді дәйектеу мақсатында қолданылған кеңестік және посткеңестік кезеңдерде Қазақстанда, Ресей Федерациясында жарияланған зерттеулер қоса талданады. Орынбор Неплюев кадет корпусы, Орынбор фельдшерлік мектебі, Орынбор шекара комиссиясының жанындағы қазақ балаларына арналған мектеп, Орынбор, Орал, Троицк дала бекіністеріндегі орыс-қазақ бастауыш, екісыныптық ауыл, қазақ мұғалімдер мектептері туралы баяндалған еңбектердің мазмұны, маңызы көрсетіледі. Еңбектердегі оқу орындарының орналасқан аумағы, халқы, оқу орындары, қаржыландырылуы, шығындары, оқушылардың саны, жасы, әлеуметтік құрамы, сыныптарға бөлінуі, оқытылған пәндер, шәкіртақыны тағайындау, оқу ақысы, наным-сенімі туралы мәліметтер келтіріледі. Қазақ балаларының білім алуындағы қиындықтар, отарлаушы елдің қазақ балаларының терең білім алуына мүдделі болмауы, қыз балалардың оқуға тартылмау себептері және т.б. проблемалар тарихнамалық деректердің ауқымында анықталады.

Түйін сөздер: тарихнама, қазақ ағартуы, орыс зерттеушілері, орыс-қазақ мектептері, әскери училищелер, прогимназия, Орынбор, Орал, Торғай, Троицк.

Кіріспе. Қазақстанның индустриалды инновациялық дамуы қоғамның барлық салаларының жаңаша дамуын талап етеді. Соның ішінде білім берудегі және оқытудағы, кәсіби мамандарды даярлаудағы заманауи талаптар, инновациялық тәсілдер бірінші кезекке қойылады. Заман талаптарына қарай оқытудың тың тәсілдері мен әдістерін пайдалану кемел ұрпаққа сапалы білім берудің, бәсекелестікке қабілетті, білімді де білікті мамандар даярлаудың маңызды шарттарының бірі болып табылады. Осыған орай Қазақстандағы XIX-XX ғасырдың бас кезіндегі білім беру тарихының тарихнамасын зерделеу мәселенің зерттелу деңгейін анықтап қана қоймай, өткен уақыттардағы осы саладағы тәжірибенің ұтымды тұстарын айқындау үшін маңызды. Ол үшін ең алдымен оқу-ағарту тарихының зерттелуін талдау қажет. Қазақ даласындағы ағарту ісі және қазақтардың білім алуы жағдайы бойынша XIX ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі уақыттарда Ресейде бірқатар еңбектер жарияланды. Алайда олар тарихнамалық тұрғыда зерттеу нысанына айналдырылмады. Сол себепті революцияға дейінгі ресей тарихнамасын талдау өзекті әрі қазақтардағы ағарту ісі бойынша еңбектерді тарихнамалық тұрғыда талдау тарихшылардың аса маңызды зерттеу пәндерінің бірінен саналады. Революцияға дейінгі зерттеушілердің өзіндік мақсаты мен міндеттері, мәселені зерделеудегі ұстанымдары, әдістері болған. Сол кездегі еңбектер XIX ғасырдан XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ даласындағы ағарту жайын ғана емес, тарих жазудағы ерекшеліктерді де айқындауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми жұмыс революцияға дейінгі ресей тарихнамасына арналғандықтан автор тарихнамалық дерек ретінде революцияға дейінгі ресей зерттеушілерінің еңбектеріне, мерзімді басылым беттерінде жарияланған әртүрлі мазмұндағы мақалаларға арқа

сүйеді. Зерттеліп отырған мәселені терең әрі жан-жақты қарастыру және тарихнамалық фактілерді негіздеу мақсатында кеңестік және посткеңестік тарихшылардың тақырыпқа қатысты еңбектері қосалқы түрде пайдаланылды. Тарихнамалық тұрғыда дайындалған мақалада автор революцияға дейінгі тарихнамалық дәуірдің уақыт кесіндісін өзара сабақтастықта, өткен кезеңдердегі тарихи ойды зерттеуге мүмкіндік беретін тарихилық принципін қолданды. Авторлардың өзіндік тұжырымдары мен қорытындыларына баға беруде объективтілік, әлеуметтік қағидаларды пайдаланды. Ғылыми зерттеуде тарихнама ғылымының талдау, салыстырмалы-тарихи, проблемалық-хронологиялық, ретроспективтілік, өзектілік тәрізді әдістері қолданылды. Зерттеу отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріндегі тарихнаманың теориялық-методологиялық негіздерін басшылыққа алды, өйткені олар тарихнамалық деректер мен фактілерді талдап, баға беруге септеседі.

Талдау. Қазақстандық және ресейлік тарихнамадан XIX-XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ даласындағы, соның ішінде Орынбор өлкесіндегі ағарту тарихына арналған зерттеулер орын алған. Солардың бірі – Т.Тәжібаевтың шағын зерттеуі (Тәжібаев, 1961). Еңбек Қазақ Еліндегі екінші болып ашылған оқу орнының тарихын қысқаша сипаттауға арналған. Зерттеуші Орынбор шекаралық комиссиясы жанындағы қазақ мектебінің ашылуын, оқу ережесін, мектепке қабылдау тәртібін, мұғалімдерге қойылған талаптарды, мектеп жарғысын, оқытылған пәндерді, оқу бағдарламаларын, оқушылардың санын, құрамын, оқу үлгерімін баяндап, мектептің жабылу себептерін анықтаған. Мектептің білім берудегі маңызын көрсетуде тұжырымдар жасаған. Алайда олар кеңестік кезеңдегі идеология шеңберінен аса алмаған. Т. Тәжібаевтың тағы бір еңбегінде XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстандағы ағарту жайы және мектептер сипатталады (Тәжібаев, 1962). XX ғасырдың басындағы Қазақстан мектептері Л.П. Сембаевтың (Сембаев, 1972) және педагогикалық ой Г.М. Храпченков зерттеулерінен орын алды. Б.Б. Әлімбаеваның ғылыми мақаласында Орынбор өлкесіндегі қазақтардың білім алуы және ағарту мәселелері (Алимбаева, 2006) қысқаша қарастырылды. Б. Төлеуова, Л. Шотбақова және Г. Смағұлованың бірлескен мақаласында Орталық Қазақстандағы мектептерде білім берудің қалыптасуы баяндалады (Тулеуова, 2018).

Ресейлік зерттеуші В.С. Болодуриннің монографиясында (Болодурин, 2001) Орынбор губерниясындағы тұңғыш білім беру мекемелері, XIX ғасырдағы білім беру мекемелері жүйесінің дамуы, алғашқы орта оқу орындарының тарихы архив құжаттарының, мерзімді басылым материалдары бойынша талданды. Г.П. Матвиевская Орынбор Неплюев кадет корпусының тарихын арнайы зерттеді (Матвиевская, 2016). Алайда қазақ балаларының білім алуын көрсетуді мақсат етпеді. Қазақ даласындағы кадет корпусы туралы революцияға дейінгі және кейінгі уақыттарда еңбек жазған орыс ғалымдары мен зерттеушілері бірқатар. Алайда олардың ешқайсысы қазақ балаларының білім алуын қарастырмаған. Т.А. Камская XIX ғасырдағы Орынбор қазақтарының ағарту тарихына тоқталды (Камская, 1996). Басқа да зерттеушілер тәрізді 1844 жылы 14 маусымда Сенат қабылдаған Орынбор қазақтарын басқару туралы ережеге сәйкес қазақ балаларына арналған мектептерді ашуға байланысты алғашқы мектептердің жобасын талдады.

Нәтижелер. Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде қазақ халқы арасында білім беру ісі XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың бас кезінде жарық көрген А. Алекторовтың еңбектерінен көрініс тапты. Автордың «Торғай облысындағы білім берудің очеркі» (Алекторов, 1900) атты жылнамасында Орынбор оқу округы атты мекеменің қызмет атқарғандығы, оның бұйрықтар мен өкімдерді шығарып, ұсынымдарды беріп отырғаны еңбектің басынан аяғына дейін анық байқалады. Жылнама деп айдарлану себебі Торғай даласындағы білім беру ісі жекелеген жылдар бойынша көрсетілген. Мысалы, 1887 жылы 15 қыркүйекте қазақ қыздар училищесі ашылып, оған 18 қыз қабылданған (Алектров, 1900:83). Жыл сайын оқу орнының қызметі үшін қазнадан 950 рубль қаржы бөлініп отырған (Алектров, 1900:82). Осы жылдың 6 қазанында Елек уезінің Бөрте, Қарабұтақ фортында, Ырғыз уезінің Обаған, Николаев (Қостанай) уезінің Жетіқара болыстарында бір сыныптық 25 ер балаларға арналған интернаты бар болыстық мектептері

ашылған. Бұл мектепке мұғалімдердің жалақысына, оқушыларға азық-түлік, қосалқы жұмысшыларға, оқу құралдарын алуға, дәрі-дәрмекке, тұрғын үйді жалға алуға қазнадан жылына 2000 рубль бөлінген. Бұл мектептерде мұғалім 360 рубль жалақы алған. Егер сол кезде бір қойдың орташа базар бағасы 3, ал жылқының бағасы 25 рубль болғандығын ескерсек, мұғалімге берілген жалақының жоғары екендігіне көз жеткізіледі. Сегіз ай бойы балалардың тамағына 800 рубль қаржы бөлінген (Алектров, 1900:83). Жылнаманың мазмұнынан Ор қырғыз (бұдан әрі - қазақ) мұғалімдер мектебінің де жұмыс жасағанын көруге болады. Осы мектептен Уфа училищесіне ауыл шаруашылығы бойынша теориялық білім алу және тәжірибелерін шыңдау үшін Елжан Оразов, Асыл-Қожа Құрманбаев, Уәли Измайлов, Бөлебай Сарыбатыров жолданған (Алектров, 1900:81). Аталғандардан өзге екісыныптық орыс-қазақ мектебі де жұмыс жасаған. Автор мектеп үй-жайлары, жағдайлары, оларды ұстап тұру үшін бөлінген қаржы мәселесіне назар аударған. Орыс-қазақ мектептерінде білім беруде кейбір қиындықтардың бар екендігін Ы. Алтынсариннің айтуы бойынша көрсетіп, былай деген: «Орыс және қазақ балаларын біріктіріп оқытуды, әсіресе алғашқы кезде, орыс тілі ана тілі болып саналатын, оны жақсы білетін орыс балаларын, мектепке оқуға түсерде бірде бір орыс сөзін білмейтін қазақ балаларымен бір тілде оқытуды тиімді жүргізу мүмкін емес» (Алектров, 1900:89). Осы орайда ұлт жанашыры, ұстазы Ыбырай Алтынсариннің қазақ балаларына арналған мектеп ашудағы мақсаты оларды жеке оқытып, білім беру ғана емес, зерделерін бекітіп, санасы мен дүниетанымдарын кеңейту еді. Ресей Ішкі істер министрлігі дін істері жөніндегі департамент 1888 жылы 23 қазанда Торғай облыстық әскери губернаторына Халық ағарту министрлігінің Ішкі істер министрлігімен келісе отырып, мектептерде қазақ балаларын оқыту татар емес, қазақ тілінде жүргізілуі тиіс жөніндегі №5341 өкімінің қабылданғаны туралы хабарлама жасаған. Мұның өзі үкіметтің қазақ балаларын тәрбиелеуде татар тілінің қолданыста болмауына тыйым салғандығын дәйектейді.

Автор қазақ қыздарының білім алуға тартылмайтындығына назар аударған. Соған қарамастан Ырғызда қыз балаларға арналған пансионның ашылғандығы турады жазды. Онда 15 сұлтан қыздарының, қарындастарының білім алатындығы жөнінде мәлімет келтірді (Алектров, 1900:94). Шындығында да революцияға дейін, тіпті 1920-1930-жылдары орта және орта арнайы оқу орындарында мектептердегі қазақ қыздарының саны өте аз болды. Мұның басты себебі, «қыз жат жұрттық» деген ұлттық ұстанымның халық санасында берік орнығуы еді. Айтылғанның дәлелі ретінде 1926 жылғы бүкілодақтың алғашқы халық санағы кезінде қазақтар қыздарын қалың малға сату үшін жасырған. Себебі сол жылы кеңестік үкімет қалың малды жою туралы декрет қабылдаған.

Бұдан басқа А. Алекторов «Ақмола және Семей облыстары қазақтарының арасындағы білім беру тарихынан» (Алектров, 1905) деп аталатын мақаласын жариялаған. Атауынан көрініп тұрғандай, автор Ақмола және Семей облыстарындағы қазақтар арасындағы білім берудің дамуын көрсеткен. Тағы бір мақаласында А. Алекторов қазақ даласындағы дәстүрлі мұсылман мектептері мен медреселері туралы жазған (Алектров, 1909).

А.В. Васильевтің «Торғай облысындағы орыс білім беруінің тарихи очеркі және қазіргі оның жағдайы» (Васильев, 1896а) еңбегінде Торғай облысындағы 1824 жылдан 1895 жылдың аралығындағы орыс білім беру ісінің тарихы үш кезеңге бөлініп баяндалады. 1824-1868 жылдарды қамтыған бірінші кезеңде Орынбор Неплюев кадет корпусы, Орынбор фелдшерлік мектебі, Орынбор шекара комиссиясының жанындағы қазақ балаларына арналған мектеп, Орынбор, Орал, Троицк дала бекіністеріндегі орыс-қазақ бастауыш мектептері туралы айтылады. Бұл кезеңде автордың пікірінше, қазақ балалары орыс оқу орындарына кездейсоқ түскен. Екінші кезең 1869-1891 жылдар аралығын қамтыған. Осы аралықта жұмыс жасаған Торғай облысындағы бастауыш орыс-қазақ және орыс, қазақ мұғалімдер мектептері сипатталады. Бұл кезеңнің ерекшелігі - Торғай облысындағы қазақтарда бастауыш білім беру жүйесі қалыптасты. Облыс ішінде мектептер құрылып қана қоймай, қазақ балалары білімдерін ауыл шаруашылық мектептерде, гимназияларда, тіпті университеттерде жалғастыра алды. 1892-1895 жылдар деп белгіленген үшінші кезеңге жататын облыстағы бір, екі сыныптық ауылдық, қазақ мұғалімдер мектептері, бастауыш орыс училищесіне шолу жасалады. Үшінші кезең облыста бастауыш білім

беру орындары кең таралып, жоғары дәрежелі қалалық екісыныптық училище және қыздар прогимназиясы ашылды. Еңбекте сонымен қатар қазақ балаларына берілген шәкіртақы туралы сөз қозғалады. Торғай облысындағы білім беру ісіне қажетті ережелер, нұсқаулықтар, жарғылар, жобалар қосымша түрінде берілген. Сол құжаттарды мұқият оқыған адам орыс білім беру ісінің көздеген мақсатын анық көре алады. Облыста 1867-1868 жылдардағы әкімшілік-саяси реформадан кейін 1874 жылы Орынбор өлкесі үшін ерекше оқу округы құрылды. Бұратаналарға білім беру жүйесін қалыптастыруды көздеген мекеменің жоспары ауқымды болып, ол 1879 жылдан бастап бірте-бірте іске асырыла бастады. Алдымен екісыныптық орыс-қазақ училищесі, содан соң 1883 жылы Орда қазақ мұғалімдер мектебі және Торғайда қолөнер училищесі ашылды. Орыс ағарту ісін дәріптеуді көздеген автор білім беруге жұмсалған қаржының көлемін көрсетуге ерекше мән берді. Мәселен, 1891 жылы облыстағы мектептердің қызметіне үкіметтен 49651 рубль қаржы бөлінген (Васильев, 1896:8). Автордың тұжырымынша, қазақ балаларының білім алуына қолжетімділік Орынбор Неплюев әскери училищесінің ашылуымен байланысты болды. А.В. Васильев оны қазақтар үшін орыс білімінің алтын бесігі деп атады (Васильев, 1896а:11). Училище 1825 жылы қаңтардың 2-сінде есігін ашты. Оның мақсаты – «азиаттықтарды орыстармен жақындастыруға ықпал ету, алғашқылардың бойында орыс үкіметіне деген сүйіспеншілік пен сенімді сіндіру және өлкеге оқыған адамдарды жеткізу» (Васильев, 1896а:13) еді. Оқу орнын ашу жергілікті халық өкілдерін оқыту және оларға шығыс тілдерін үйрету қажеттілігінен туындағаны былайша көрсетілді: «Мұндай мектепті ашу туралы бастаманы көтерген кезде өлкенің бұрынғы бастықтары - князь Волконский мен Эссен оны 1818 жылдан бері бар татар мектебімен тығыз байланыстыруды қалады, сондықтан олар мектепте шығыс татар тілдерін және тіпті бұрынғыдан да кең ауқымда оқыту, бұл мектепке башқұрт, қазақ, татар және т.б. бұратаналардың түсуіне рұқсат беру қажет деп есептеді» (Васильев, 1896а:2). Бұдан өзге училищені ашудағы екінші мақсат екі лауазымды бір адамға беру екендігі жасырылмады. Мұны автордың «Өтініштің назардан тыс қалмағаны былай тұрсын, оны жеткілікті қанағаттандыру мақсатында екі лауазымды: Неплюев әскери училищесінің директоры мен Орынбор шекара комиссиясының төрағасы қызметтерін бір адамға жүктеу пайдалы деп танылды. Алғашқы сондай адам полковник, одан кейін генерал-майор Григорий Федерович Генс болды» - деген сөздерінен анық байқауға болады (Васильев, 1896а:2). Әскери училищені ашу турасында арнайы қаулы қабылданып, онда былай делінді: «1) әкелері жеке Орынбор корпусының тұрақты емес әскерлерінде қызмет еткен немесе қызмет ететіндердің балалары үшін; 2) берік бодандық құрамына еңбеген азиаттықтардың балалары үшін; 3) кез келген ауқатты адамдардың балалары үшін мектеп ашылады». Училище 80 тәлімгерге арналды. Неплюев әскери училищесінің басты міндеті көпұлтты Орынбор өлкесіне қажетті азаматтық, әскери шенеуніктерді және Азиямен шектесетін аймақтарда сұранысы өте жоғары шығыс тілдерінің аудармашыларын дайындау болды (Матвиевская, 2016:12). Мұндай мақсаттың қойылуы түсінікті, себебі жергілікті халықпен қарым-қатынаста жергілікті халықтың тілін меңгермеген шенеуніктерге байланыс орнату аса қиын еді. Тілмаштар мен аудармашылардың қызметіне зәру билеушілер оларды арнайы мамандар ретінде дайындауды қолға алды.

«Орыстар мен азиаттықтарды жақындастыруға, орыс үкіметіне құрмет пен сенімді арттыруға, өлкеге ағартушылықпен айналысатын адамдарды әкелуге ықпал еткен» (Васильев, 1896:3) әскери училищенің ашылуы жай ғана оқиға болмады, ол Қазақ хандығының жойылуы және 1824 жылғы «Орынбор қырғыздары туралы Жарғының қабылдануына, Кіші жүз аумағының Батыс, Орталық және Шығыс бөліктерге бөлінуіне дөп келді. Жаңа басқару ережелеріне сәйкес бұл аумақтарды сұлтандар (султан-правитель) басқаратын болды. Хан лауазымы тек Бөкей ордасында сақталды. Дегенмен хан билігі айтарлықтай шектеулі болатын, өйткені ол Орынбор губернаторына және Шекаралық комиссияға тәуелді болды. Әскери училищенің ашылуы кезінде Бөкей Ордасында Жәңгір хан билік етті. Орысша білім алған Жәңгір ордасында орыс білімі мен мәдениетінің таралуына мән берді. Сондықтан да оқу орнына алдымен ол өз туысқандарын, жақындарын, Бөкей ордасының, одан кейін Кіші жүздің батыс бөлігінің және басқа да жерлерден өкілдерін тартты. Осындай үдеріс А.Васильевтің еңбегінен көрініс тапқан. А. Васильев

училищенің алғашқы сегіз стипендиат-түлектерінің барлығы Жәңгір ханның туысқандары болғандығын атап көрсеткен. Училищенің алғашқы оқушыларының тізімінде Мұхамедқали Тәукеұлы, Көшек Шығаев, Қобыланды Қараулов, Досмұхамед Шүкеев, Нұржан Ғабдулғалимов, Д. Айшуақов, Д. Таубаев болған. Әскери училищеде құдай заңдары, адамгершілік, жалпы және орыс тарихы, география, жаратылыстану тарихының бастаулары, физика, арифметика, алгебра, геометрия, тригонометрия, орыс, араб, татар, парсы, неміс, француз тілдері және әскери пәндер: артиллерия негіздері, дала фортификациясы, жобаларды сызу және сурет салу, экзерция, гимнастика оқытылды. Оқу үш сыныпқа: төменгі, орта және жоғары бөлініп, алты жылға созылды. Оқушылардың саны қазналық 40 және сырттан келушілер үшін 40 болып белгіленді (Васильев, 1896а:4).

1844 жылы училище кадет корпусы болып өзгертілгеннен кейін онда білім алатындардың саны көбейтілді. Ендігі жерде берілген 100 орынның 30-ы қазақ сұлтандарының, билерінің, старшындарының балаларына тиесілі болды. Бұрынғысынша оқушылардың басым көпшілігін Бөкей ордасының өкілдері құрады. Қазақ балаларының оқуға деген ынтасы төмен болды. Мұндай жағдайдың өзіндік себептері де бар еді. Басқасын былай қойғанда құрметті ордалықтардың өздері кадет корпусы дегенді біле және түсіне бермеді. Оның үстіне қазақ арасында «Орыстар қазақ балаларын оқуға емес шоқындыру, содан соң солдатқа алу үшін талап етіп жатыр» деген қауесет тарайды. Сондықтан да қазақтар балаларын өз еріктерімен орыстарға «тұтқынға» бергілері келмеді.

А.В. Васильевтің Орынбор фельдшерлік мектебі туралы баянында оқу орнының қызметі сипатталады. Мектептің қызмет еткен тұсында оны толығымен бес қазақ бітірген (Васильев, 1896а:34). Олар: Қамза Қаржасов, Тұрмұхамед Избасқанов, Қазиев, Мұсабай Тұтаев, Исмағыл Битауов. А.В. Васильев еңбектерінің ерекшелігі, автор әрбір оқу орнының ашылуын барынша дәріптеп, бүге-шігесіне дейін жазған.

«1844 жылғы 14 маусымдағы Орынбор қырғыздарын басқару туралы ережеде Орал өңірі тұрғындары үшін тұңғыш қазақ мектебі болып саналуға тиіс «қазақ балаларына арналған мектеп» ашу қарастырылды. Алайда мұндай мектепті ұйымдастыру ұзаққа созылды, ол тек 1850 жылдың 22 тамызында Орынбор Шекаралық комиссиясы жанынан ашылды. Шекаралық комиссия мектеп ашылғанға дейін 1847 жылдың 16 сәуірінде Орынбор генерал-лейтенанты Обручевке «Орынбор Шекаралық комиссиясы жанындағы қазақ балаларына арналған мектеп жарғысының жобасын» ұсынды. «Жарғы жобасына» түсіндірме жазбада қазақ мектебінің мақсаты тәлімгерлер арасынан «билеуші-сұлтандар немесе дистанция бастықтарының қол астында іс жүргізуші қызметтеріне тағайындалып қана қоймай, сенімді түрде өздері де дистанция бастықтары, қажет жағдайда билеушілердің көмекшілері бола алатын қабілетті ордалықтарды дайындау» (ЦГА РК. Ф.4. Д.3107. Л. 69-71), - деп көрсетілді.

30 оқушыға арналған қазақ мектебі ашылып, толық мемлекеттің қарамағына алынды. Дегенмен «Ережеге» сәйкес мектепке ата-анасының қамқорлығындағы қазақтардың балалары да қабылдануына мүмкіндік жасалды. Мектепті ұстап тұруға бір жылда 3,940 рубль жұмсалды. Бұл қаржы қазақ халқынан жиналған шаңырақ салығы есебінен жинақталды.

Қазақ мектебінің ашылған күні, оған бөлінген қаржы, ғимараты, балалардың киімдері, тамақтануы А.В. Васильевтің жоғарыда аталған еңбегінен көрініс тапты. Еңбегінде А.В. Васильев мектеп бақылаушыларының қызметіне ерекше тоқталған. 1857 жылғы бітірген алғашқы 20 түлектің тізімін көрсеткен. Үздік белгімен бітіргендердің арасында төртінші етіп Ыбырай Алтынсаринді атаған (Васильев, 1896а:506). Аталаған оқу орнының тілмаштарды дайындаудағы рөліне де назар аударған. Автор орыс-қазақ мектептерінің ашылуы және білім берудегі орнын жан-жақты сипаттаған.

Патша үкіметі тәлімгерлерге белгілі жалпы, ең бастысы жаратылыстанулық, ғылыми білім беруге мүдделі болмады. Орынбор қазақтары облыстық басқармасының 1863 жылғы 4 қаңтардағы қаулысында «қазақ мектебіндегі оқыту жоғары ақыл-ойды дамытуға бағытталмауы тиіс» деп ашық айтылған. Бұл таңқаларлық жағдай емес. Ресей империясы үшін отар елдің өркендеуінен гөрі оның мешеу қалғаны ұтымды еді. Метрополия үшін мәдениеті мен ғылым,

білімі дамыған өлкені басқару тиімсіз болғаны түсінікті. Сондықтан да айтқанына көнетін, айдауына жүретін «артта қалған, жабайы халық» ұрпағының да қараңғылықта қалғаны отарлау саясатының ұстанымдарына сәйке келді. Осы орайда генерал Обручевтің қазақ мектебінің балаларына география, геометрия және басқа жаратылыстану ғылымдарын оқытуға қарсы болуы әбден түсінікті (Ф.4. Д.3107. Л.273-274).

Сыртқы істер министрі Д.М. Толстой 1859 жылы 18 қаңтарда Орынбор әскери генералына оқушылар санын көбейту туралы өтініштің және қазақ мектебі туралы басқа да ұсыныстардың қанағаттандырылғаны туралы хабарлады. 1859 жылы Министрлер комитеті «қазақ мектебіндегі тәлімгерлердің санын 40-қа дейін көбейту, оқу бағдарламасын біршама кеңейту және «қазақ балаларына орыс тілінде ауызша сөйлеуде жаттығуға көбірек мүмкіндік беру мақсатында 10 орыс ер балаларын тегін оқытуға жіберу» турасында қаулы қабылдады (Тажибаев, 1961:16). Орыс тілін оқытуға ден қойған мектепте оқушылар қазақ-татар тілі, көркем жазу, сурет салу және сызу, арифметика, геометрия және жерге орналастыру, география, тарих, іс жүргізу және тергеу процесі, құдай заңдары, мұсылман діни ілімі пәндерін оқыды.

Атап айтар жайт, патша әкімшілігі мектеп жұмысын жіті қадағалап отырған. Шекара комиссиясының жанынан қазақ мектебін ұйымдастырудың нәтижелері осыған ұқсас оқу орындарын ашуда өзіндік сынама тәжірибе, үлгі болды. Алайда көп ұзамай мектеп жабылып қалды. Облыстық басқарма жанындағы қазақ мектебінің жабылуы ұстаздар қауымы ортасында наразылық тудырды. «Бұратаналардың», соның ішінде қазақтардың халық ағарту ісінің көрнекті қайраткерлерінің бірі, миссионер Н.И. Ильминский қазақ мектебінің жабылуына қарсы шықты. Алайда оның және өзге де педагогтардың көзқарастары назарға алынбады.

А.В. Васильев білім берудің 1891 жылғы 25 наурыздағы Дала Ережесіне негізделгендігіне, қазақтармен қатар орыс тұрғындарына білім алуға қаржының тұрақты түрде бөлініп тұрғандығына, татар-мұсылман ағартуын тежеуге бағытталған шараларына, оқу бағдарламаларының Халық ағарту министрлігінің бекіткендігіне, оқуға түсу емтиханында маңызды орынды орыс тілінің алғандығына назар аударған (Васильев, 1896a:107-108). Бұл жерде тек «қазаншының өз еркі, қайдан құлақ шығарса» ғана емес, жергілікті тұрғындарды рухани отарлау шеңберінде орыстандыру саясатының орын алғандығынан хабар береді. Еңбектерде бұл мәселе ашып айтылмаса да мазмұндарынан айқын көрініп тұрды. Осы тұрғыдан алғанда А.В. Васильевтің Орынбор шекаралық комиссиясы жанындағы қазақ балаларына арналған мектеп турасындағы баянының маңызы зор. Айта кетерлік жайт, А.В. Васильевтің «Орынбор Неплюев кадет корпусы қазақтардың білім алуы тарихындағы тұңғыш оқу орны ретінде» (Васильев, 1896b) деген еңбегінде Неплюев әскери училищесінің ашылуы және мамандардың даярлануы, оқушыларының құрамы, оқытылған пәндер біршама кеңітіле баяндалған. Еңбектің мазмұны автордың бірінші еңбегімен үндес.

Императорлық орыс географиялық қоғамы Орынбор бөлімінің хабаршысының беттерінде де XIX ғасырдың соңындағы өлкедегі білім беру жағдайы көрініс тауып тұрды. Хабаршының 1894 жылғы үшінші шығарылымында А. Алекторовтың «Ішкі қырғыз ордасының очерктері» (Алекторов, 1894) еңбегінің жалғасы жарияланды. Еңбегінің «Ордада ағартушылықтың таралуы» деген бөлімінде Жәңгір ханның өзінің шенеуніктері болғандығын қалағаны жайлы ой айта келе, 1841 жылы 6 желтоқсанда ордада училище ашқандығын баяндаған. Мектептің алғашқы мұғалімі Константин Ольдекон болып, ол балаларға орыс тілін үйретіп, оның жазуы мен грамматикасын, арифметика мен географияны оқытқан. Тұңғыш наным-сенім ілімін оқытып, шығыс тілдерін үйреткен молда Хакім Әминев болған. Мектепте небәрі 25 бала білім алып, оның 13-і бірінші сыныпта, 12-і екінші сыныпта оқыған. 7-еуі мектепте тұрып оқыса, 18-і сырттан қатынаған. Балалардың ересегі 22, ең кішісі 9 жаста болған (Алекторов, 1894:11). Жәңгір хан 8 кедей баласына Неплюев әскери училищесінен тұратын бөлме салдырып, орда тұрғындарын балаларын оқуға беруге үгіттеген. Көзі тірісінде Жәңгір хан мектепті өзінің қаржысына ұстап тұрды. Хан өмірден озған соң мектеп құлдырай бастаған. Осы жағдайды автор барынша толық етіп көрсетуге ұмтылған. Біраз уақыт бойы құлдыраған мектеп 1867 жылы орда тұрғындарының көмегінің негізінде қайта жанданған. Автордың айтуынша, 1874 жылы ордадағы қазақ бастауыш

мектептерінің үстінен қарайтын инспектор тағайындалып, ол Орынбор оқу округіне бағындырылған. Ордадағы мектептер бай-қуатты адамдардың қолдауымен және қаражат бөліп отыруының арқасында жұмыс жасаған.

Тарихтан белгілі империя мен оның билеушілеріне тәуелді болса да Жәңгір хандықтың ішіндегі ахуалды, мәселелерді барынша реттеп отыруға тырысты. Хандықты басқарудың бірыңғай жүйесін құра білген Жәңгір хандық басқарудың мемлекеттілік элементтерімен бірге жаңалықтарды да енгізді. Дегенмен халықтық дәстүрді отарлық саясаттың шеңберіне сыйдыра білді. Жәңгірдің сарайды мойындай отырып, тиімді басқару жүйесін құруы патша шенеуніктерін таң қалдырды. Олар «хан билігінің толық зиянды (Ресей үшін) зардаптарын (жадтан) қалай өшіру керек» (Касымбаев, 2001:38), - деп ойланып қалды. Ал граф В.А. Перовский: «Бірақ бұл құрылғыны Ресей үкіметіне сіңірген еңбек деп санауға болмайды. Азияттық Жәңгірдің мақсаты біздің мүддемізді қанағаттандыра алмайды» (Касымбаев, 2001:38), - деп жазды. Мұның өзі қазақ билеушілері үшін дәстүрлі басқару мен орыстық ережелерді қатар алып жүру мүмкін еместігін анық байқатты. Қазақ хандары мен сұлтандары империяның дегенінен шықпауға тиіс екендігін көрсетті.

Орынбор архив комиссиясы басылымының беттерінде де қазақтардың білім алуы, мұғалімдер даярлайтын оқу орны туралы мақалалар жарияланып тұрды. Солардың бірі «Қырғыз мектебі және оның маңызы» деп аталады. Мақалада: «Бізде 1883 жылдан бері жұмыс істеп келе жатқан қырғыз мұғалімдер мектебінің негізін қалаушылардың ойы қазақтарды оқу орнына тартып, ғылымға баулып, далаға туыстарына білімді етіп жіберу еді. Шын мәнінде солай болып шықты. Осы мектептің қызметіндегі бұрынғы тәлімгерлер арқылы біз миллиондаған қырғыздарды және дала жағдайындағы басқа да бұратаналарды білім алуға шақырамыз (Труды ОАК, 1917:74) делінген.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап 1917 жылға дейін шығып тұрған Халық ағарту министрлігі журналдарында білім беру, оқу орындары туралы мақалалар жарияланып тұрды. Қазақ халқының арасындағы ағарту ісі және оның жекелеген мәселелері XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасырдың бас кезінде тұрақты түрде шығарылып тұрған «Вестник Оренбургского учебного округа» атты журналдың беттерінен көрініс тапқан. Мәселен, аталған хабаршының барлық сандарында тұрақты түрде ресми бөлімінде бұйрықтар, қызмет ауысымдары, өкімдер, ережелер, нұсқаулықтар, статистикалық мәліметтер, жарияланған кітаптар, мақалалар, оқулықтар тізімі, шолулар, жаңалықтар басылды. Ал «Мектеп хроникасы» аталған тұрақты айдарында өлкедегі ағарту ісінің өзекті мәселелері шығарылып тұрды. Мәселен, 1912 жылғы №4 санында бастауыш мектептерде тарих және география пәндерін оқытудың әдістемесіне қатысты мәселе қозғалған (Ефремов, 1912). Осы санының ғылыми бөліміндегі Торғай облысына қоныс аударушылардың келуі туралы мақалада Қостанай уезіндегі білім берудің дамуы жөнінде айтылады. 1911 жылы уезде 3 екісыныптық орыс-қазақ, 1 екісыныптық орыс, 71 бірсыныптық орыс, 15 ауылдық (бұратаналық деп көрсетілген) мектеп болған (Зорин, 1912:124). Автор И. Зорин қарашекпенділердің ағылып келуін, соған орай орыс мектептерінің ашылуын: «Осыдан 12-15 жыл бұрын бірде бір орыс дыбысын, орыс бейнесін көрмеген болсақ, енді орыс поселкелері көбейіп, адам қолы тимеген қорықты аймақта орыс мәдениеті өсіп келеді» (Зорин, 1912:124-125), - деп мақтана жазған. Осы журналға қосымша «Циркуляр по Оренбургскому учебному корпусу» атты мерзімді басылым шығарылды. Соның 1891 жылғы санында 27 қыркүйекте Торғай облысының қазақ мектептері инспекторының Николаев уезінде Әуликөл орыс-қазақ 25 оқушыға арналған болыстық мектебінің ашылғандығын хабарлағандығы туралы жазба берілген (Циркуляр, 1892:341). Осы басылымның 1896 жылғы №1 санында министрдің өкімі жарияланған. 1895 жылдың 28 қарашасындағы №25492-ші өкімімен Троицк қазақ балалар гимназиясында білім алатындарға император III Александр атындағы шәкіртақы берілген (Циркуляр, 1896:10). Осыған орай құжатта былай делінген: «1895 жылдың 28 қарашасындағы № 25492 – өкім. Қазақ балаларына арналған Троицк гимназиясында білім алатындарға император III Александр шәкіртақысын тағайындау туралы ережені бекіту». 1895 жылғы 10 қарашадағы № 4569 ұсынысының нәтижесінде және Халық ағарту министрлігінің 4 қазандағы № 21186 өкіміне

қосымша ретінде Халық ағарту министрінің бекіткен ережесіне сәйкес 1895 жылы 30 қыркүйектегі патшаның бұйрығының негізінде қазақ балаларына арналған Троицк гимназиясында білім алатын қазақ оқушыларға император III Александр шәкіртақысы тағайындалады» (Циркуляр, 1896:10). Сонымен қатар шәкіртақының ережесі берілген. Ереженің 4-пунктіінде «Шәкіртақыны алуға тек Торғай облысы, негізінен Торғай, Ырғыз, Николаев уездері қазақтарының балалары ғана құқылы» (Циркуляр, 1896:11), - делінген.

Бұдан басқа осы санында Орынбор оқу округі аумағына қарасты барлық білім мекемелерінің, оқу орындарының 1894 жылғы 31 желтоқсандағы санағы берілген (Циркуляр, 1896). Орынбор оқу округіне Торғай және Орал облыстары қаратылған. Санақ мәліметтері жалпы білім беретін орта оқу орындары: ерлер және қыздар; арнайы оқу орындары және төменгі оқу орындарына жіктеліп, берілген. Оқу орындарының орналасқан аумағы, халқы, оқу орындары, қаржыландырылуы, шығындары, оқушылардың саны, жасы, әлеуметтік құрамы, сыныптарға бөлінуі, наным-сенімі туралы мәліметтер толықтай қамтылған. Келтірілген мәліметтер бойынша барлық ерлер гимназиясында Орынбор губерниясы бойынша 32, Оралда 7, Торғайда 3 мұсылман оқыған. Алайда олардың қандай ұлт өкілдері екендігі көрсетілмеген. Мектептерге 9, кадет корпустарына 21 жастан оқуға барған (Циркуляр, 1896:34). Мектепке оқуға тоғыз немесе он жастан барудың да өзіндік себептері болған. Қазақ отбасылары, соның ішінде ауқатты топтардың өкілдері, (себебі көбінесе бай адамдардың балаларының оқуға мүмкіндіктері болған) балаларының миы ашиды деп тоғыз жастан бастап оқытқан.

1903 жылы К.Белавиннің «Орынбор өлкесіндегі ағартушылық тарихына» (Белавин, 1903) атты еңбегі жарияланды. Зерттеу түріндегі еңбекте Орынбор өлкесіндегі қыздар гимназиялары мен прогимназияларының тарихы баяндалады. Олардың ашылуы, үкімет тарапынан қаржыландырылуы, ғимараттары, оқу ақысы, оқушыларының жас мөлшері, пансиондар, құрамы егжей-тегжейлі сипатталады. Автордың жазуынша, 1891 жылы Қостанайда Александрийский орыс-қазақ гимназиясының бірінші, 1892 жылы екінші, 1893 жылы үшінші, 1898 жылы төртінші сыныбы ашылды (Белавин, 1903:49). Қостанайдағы әйелдер прогимназиясының ашылуы турасында автор былай деп жазды: «Қостанайда әйелдер прогимназиясын ашу идеясын орыстар тәрізді қазақ тұрғындары да жылы қабылдады. Сол жылдың қараша айының соңына қарай Торғай облысы әскери губернаторының дәйектері бойынша жеке адамдардан 2 350 рубль қайырымдылық қаржы түсті, ал Николаев (Қостанай) уезі қазақтарының қоғамы 12 000 рубль ақшалай көмек көрсете отырып, болашақ прогимназияны патшайым Александра Федоровнаның құрметіне «Александрийская» деп атауды ұсынды (Белавин, 1903:18). Дегенмен Қостанай тұрғындары қыздарын оқытуда қаржылық жағынан қиындықтарға ұшыраған. Осыған орай жергілікті билеушілер қолдарынан келген көмектерін аямаған. Бұл турасында еңбекте былай деп жазылған: «1894 жылы мамырда Торғай губернаторы генерал-лейтенант Барабашқа Қостанай қаласының тұрғындары қыздарын Троицк прогимназиясына оқуға жіберуге қаржы жағынан қиыналатындарын жеткізді. Дәл осы уақытта генерал-лейтенант Барабаш Қостанайда орыс-қазақ прогимназиясын ашуға қаражат жинау үшін арнайы комитет құрды (Белавин, 1903:12-13). К.Белавин прогимназия туралы толық мәлімет беруге тырысқанымен оқушыларының ұлттық құрамы жөнінде ешқандай дерек келтірмейді. Прогимназияда қазақ қыздарының білім алуы екіталай еді. Өйткені қазақтар бір жағынан қыздарын оқытуға ынталы болмаса, тіпті ондай түсінік те орын алмады, екінші жағынан жыл сайынғы оқу үшін 30 рубль қаржыны бай адамдар болмаса, кедейлер таба алмаған. Себебі К. Белавиннің жеткізуінше, оқу ақысы қазақтар үшін жоғары болды. Мәселен, «Орынбор гимназиясында 1884 жылға дейін жеті қалыпты сыныпта 30, 8-ші, педагогикалық сыныптарда 50 рубльге дейін оқу ақысы алынды. 1884 жылы қалыпты сыныптар үшін оқу ақысы 36 рубльге дейін көтерілді» (Белавин, 1903:95). Троицк прогимназиясында 1875 жылы оқу ақысы барлық сыныптарда 5 рубль мөлшерінде алынды; 1879 жылдан бастап қалыпты сыныптарда ол 10 рубльге дейін өсті, Троицк қаласының қалалық әлеуметтік топтарына жатпайтындардан - 15 рубль, ал «қалалық еместерден» 25 рубльге дейін алынды (Белавин, 1903:97). «Қалалық еместердің» басым көпшілігі қазақтар болғандығын ескерсек, балаларын оқыту үшін бір жылда кем дегенде бір-екі жылқысын сатып отыруы тиіс

болды. Ал мыңғырған малы жоқ, алайда балаларының білімді болуын қалаған кедейлер үшін ол тек арман еді.

Бұдан өзге К. Белавиннің екінші Орынбор кадет корпусына арналған еңбегінде қазақ халқы өкілдерінің білім алуы айтылды (Белавин, 1894). Тағы бір еңбегінде Орынбор Неплюев кадет корпусының тарихына арналды (Белавин, 1891).

XX ғасырдың бас кезінде «Доклады Оренбургской губернской земской управы 4-ой очередной сессии Оренбургскому губернскому земскому собранию (Подотдел образования инородцев. Отдел народного образования)» атты мерзімді басылым шығып тұрған. Орынбор губерниялық земстволық басқармасы баяндамалардың алғашқысы 1915 жылы жарияланған (Доклады, 1915). Баяндамада жарияланып отырған тұңғыш есептің статистикалық мәліметтердің және өзге да материалдардың жоқтығынан бұратаналар арасында білім берудің толық әрі нақты жағдайын көрсетуге мүмкіндіктің шектеулі болуы себепті атқарылған жұмыстардың барлығының бірдей қамтылмағандығы баса айтылған. Ең бастысы земстволық басқарманың бұратаналарды назарларынан тыс қалдырмайтындығын қадап айтқан, себебі олар губерния тұрғындарының жартысын құраған. Земство өзінің бұратаналарға білім берудегі шаралары мен іске асырылуға тиіс істерін тізбектеп көрсете келе бастауыш және екісыныптық мектептерге арналған бағдарламаларды құрастыру, қажетті оқу құралдарын шығаруға қаржы қарастыру, мұғалімдерді қайта даярлықтан өткізу, кітапханаларды ана тіліндегі кітаптармен толықтыруды ұсыну мәселелері бойынша қаулы қабылдаған. Земство мектептен тыс білім беру бұратаналардың жергілікті зәруліктеріне сәйкес қойылуы тиіс екендігіне назар аударған. Бұратаналарға білім беру бөлімі жұмысын 1915 жылдан бастаған. Бөлім жұмысын бастауыш мектептердің жағдайын зерттеуден бастап, олардағы жағдайды білу мақсатында 30 сұрақтан тұратын арнайы сауалнама дайындап, барлық ер балаларды оқытатын мектептерге таратқан. Алайда баяндамалардың бірде біреуінде қазақтардың білім алуы туралы ешбір мәлімет орын алмаған. Бұратаналар деп айдарланған халықтардың арасында қазақтардың болғаны күмәнсіз. Басылым редакторларының өздері мойындағандай, бұратаналарды жекелеген халық өкілдеріне бөлу үшін олардың қолында мәліметтер болмаған. Баяндамалардың екіншісі 1917 жылы жарық көрген (Доклады, 1917). Басылым материалдары жалпы, мектепте білім беру, мектептен тыс ағарту, білім беру бойынша мамандарды даярлау деген бөлімдерге бөлініп берілген. Мәселен, жалпы бөлімде басылымда губерниялық басқарманың білім беру жөніндегі бөлімінің 1916 жылғы қызметі туралы баяндамасы ұсынылған. Ағартушылардың съезін шақыру, жаңа журналдарды шығару және т.б. мәселелер қарастырылған. Бастауыш мектептерде мұғалімдердің жалақысын көбейту, земствоның орта мектепке көзқарасы, халықтық оқуларды, көрмелерді ұйымдастыру, кітапханалар қызметін дамыту, жазғы курстарды өткізу, мектепке дейінгі тәрбие, шәкіртақылар мен жәрдемақыларды тағайындау істерінен губерниялық басқарманың білім беруге қамқорлығын, оның деңгейін көтеруге ұмтылысын байқауға болады. Алайда өздері атағандай, бұратаналарға, соның ішінде қазақтарға білім беру турасында ештеңе айтылмайды. Басты назар орыстық білім беруге, орыс кітапханаларына, орыс тұрғындарының мүдделеріне аударылған. Тек Орынборда жоғары оқу орнын ашу туралы мәселеде өлкеге сипаттама жасалып, мал шаруашылығы жағдайына тоқталған. Төрт түлік малы мыңғырған өлкенің байлығын игеру үшін жоғары оқу орнында ветеринарлық және зоотехникалық бөлімдерді ашып, оларды биология факультетіне біріктіруді ұсынған. Бұлардан өзге ұн тарту, мұздату, ауыл шаруашылығы машиналарын құрастыру бөлімдерінің болуы тиістігін атап көрсеткен. Келесі бөлімді ауылшаруашылық, яғни агрономиялық деп атауды жөн санағанымен үкіметтің қарсылығын және мамандардың жетіспеушілігінен кедергіге ұшырайтындығын ескерген. Сонымен қатар өлкенің табиғи жағдайларын ескере келе инженерлік-мелиорациялық бөлімді ашуды көздеген. Земстволық-қалалық және сәулет өнері бөлімдерін қосалқы түрде ашуды жөн санаған. Орынбор өлкесін орыс жерлерімен және Орталық Азиямен байланыстыру мақсатында темір жол құрылысының аса қажеттілігін ескерген басқарма темір жол жоғары оқу орнын ашуды ұсынған. Биология, ауыл шаруашылық және темір жол-құрылыс бөлімдерін политехникалық институтқа біріктіруді дұрыс деп есептеген (Доклады, 1917:150).

Өлкеде білім беру саласы бойынша «Учительский вестник» мерзімді басылымы шығып тұрды. Мұғалімдер хабаршысының 1915 жылғы 7-8 сандарында Орынбор мұғалімдер институтының ашылғандығы хабарланған. Хабарламада «1915 жылы 14 қыркүйекте «қарапайым, бірақ өлке үшін аса маңызды мұғалімдер институты салтанатты түрде ашылды» (Учительский вестник, 1915:47) деген институт жетекшісі Н.И. Тихомировтың сөйлеген сөзінен үзінді берілген.

1916 жылғы алғашқы санында орыс-қазақ мұғалімдер мектебін бітірушілерге берілген мүмкіндік туралы: «Халық Ағарту министрлігі жоғары дәрежелі училищелерге мұғалім ретінде қысқа мерзімдегі сынақ арқылы Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебін бітіргендерді жібере алады. Осы күнге дейін бұл құқықты гимназия курстарын, реалды училищелерді және рухани семиарийлерді бітіргендер пайдаланып келді» (Учительский вестник, 1916:57), - жазылды. Мұның өзі аталан училищені бітірген қазақ халқының өкілдеріне де жоғары бастауыш мектептерде қызмет етуге жағдай жасалды дегенді білдіреді.

Өлкедегі ағарту шаралары «Вестник Европы», «Тургайская газета», «Оренбургский листок», «Труды Оренбургской Ученой архивной комиссии» беттерінен де көрініс тапқан. Мәселен, алғашқы басылымда қазақ гимназиясы (Вестник Европы, 1913), Торғай газетінде Ор қазақ мұғалімдер мектебі (Тургайская газета, 1896), соңғысында Бөкей ордасындағы мектеп ісінің даму тарихы (Оренбургский листок, 1890) басылған. Айта кетерлік жайт «Оренбургский листок» газетінің беттерінде ағарту мәселелері жиі басылды. 1889 жылғы сандарында оқу орындары, олардың мерейтойлары, негізін қалаушылар және т.б. көрініс тапты. Мысалы, 1889 жылғы 7 - санында Орынбор қалалық училищесінің 100 жылдық мерейтойына қатысты анықтама және келесі санында хроника берілген (Оренбургский листок, 1889). 1889 жылғы 30-санында Ыбырай Алтынсариннің қазасына байланысты материал берілген. Ы. Алтынсарин орыс-қазақ бастауыш мектебін ашумен шектелсе де қазақ даласындағы орыс ісі және облыс үшін ауыр қаза екендігі жазылған. Оның әйгілі қайраткер екендігі мойындалған. 1871 жылы көрнекті қайраткер ретінде Халық ағарту министрі граф Д.А. Тостовтың қабылдауында болып, қазақ әліппесі турасында өз пікірін ашық білдірген. Нәтижесінде көп ұзамай қазақ әліппесін басып шығарған. 1879 жылы Ы. Алтынсарин орыс-қазақ училищесінің инспекторы қызметіне тағайындалды. Осыған орай ағартушының мектеп ашудағы қызметі толық көрсетілген. Оның адамгершілік, кәсіби маман, ұстаздық қасиеттері дәріптелді. Ыбырай Алтынсарин есімінің мәңгілік жадта қалатындығы айтылды. Газеттің осы жылғы №41-санында А.Е. Алекторовтың Харузиннің хан ордасында болуы, ішкі ордадағы орыс-қазақ мектептерінің 1888 жылғы жағдайы туралы баяны басылған.

Қорытынды. Осылайша қазақтардың XIX-XX ғасырдың бас кезіндегі білім алуы мәселелерінің орыс тарихнамасынан көрініс табуы талданды. Ағарту ісіне қатысты еңбектер көп емес. Олардың авторлары негізінен білім беру саласындағы шенеуніктер болды. Еңбек авторлары өздерінің қызметтеріне байланысты қазақтардың да білім алуына біршама тоқталды.

XIX ғасырдың соңы - XX ғасырдың бас кезінде жарияланған еңбектер мен мерзімді басылым материалдарының қазақ халқының ағарту ісі тарихын зерделеуде бір жағынан тарихи деректер болып саналса, екінші жағынан тарихнамалық дерек болып табылады. Мұндай деректердің оқиғаларды сипаттау, орын алған жағдайды баяндауда өзіндік ерекшеліктері бар. Авторлар қазақ ағарту ісін қарастыруда патшалық Ресейдің мүддесін, орыстық идеологияны басшылыққа алған. Үкіметтің білім беруге жұмсаған қаржысына баса назар аударулары да талай жайттан хабар береді. Еңбектер ғылыми зерттеулер болмағандықтан оларда жылнамаларға, шолуларға тән белгілер көбірек орын алады. Еңбек авторларының тарих жазудағы ұстанымдары өз замандарына лайық. Соған қарамастан жарияланған еңбектердің, мерзімді басылым беттеріндегі мақалалардың, қысқаша түрдегі сипаттамалардың ғылыми маңызы зор. Себебі авторлар тарихи оқиғалардың куәгерлері бола отырып, өздерінің көздерімен көргендерін баяндады. Авторлар патша үкіметінің қаулы-қарарларына, іс жүргізу құжаттарына негізделді. Осыған орай олар қазақтардың білім алуындағы жетістіктерді, кемшіліктерді және олқылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Жалпы қазақ қоғамындағы ағарту тарихын және

тарихнамасын кешенді түрде зерттеуге мұрындық болады. Дегенмен оларды талдауда сыни көзқарастың қажет екендігін естен шығармаған абзал.

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

- Алекторов А.Е. Очерк народного образования в Тургайской области. Летопись 1744-1898. Вып. 2. – Оренбург, 1900. – 160 с.
- Алекторов А. Из истории развития образования среди киргизов Акмолинской и Семипалатинской областей // Журнал Министерство народного просвещения. – 1905. – №12. – С. 154-191.
- Алекторов А. Очерки Внутренней киргизской орды // Известия Оренбургского отдела императорского русского географического общества. Вып.3. – 1894. – 32 с.
- Алимбаева Б.Б. Из истории образования и просвещения Оренбургских казахов // Вместе на одной земле. Этническая история и культура казахов Оренбуржья. – Оренбург, Издательский центр ОГАУ, 2006. – С. 149-155.
- Белавин К. К истории просвещения в Оренбургском крае. Женские гимназии и прогимназии в 1875-1899 г. – Оренбург, 1903. – 250 с.
- Белавин К. Оренбургский Неплюевский кадетский корпус // Оренбург: географо-статистический очерк. – Оренбург, 1891. – 126 с.
- Белавин К. Второй Оренбургский кадетский корпус (1887-1894) в ряду других военных учебных заведений. СПб., 1894. – 80 с.
- Болодурин В.С. Образование и педагогическая мысль в Оренбуржье. Страницы истории (1735-1940 годы). – Оренбург, 2001. – 315 с.
- Васильев А.В. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. – Оренбург, 1896. – 72 с.
- Васильев А.В. Оренбургский Неплюевский кадетский корпус как первое учебное заведение в истории русского образования киргизов. – Оренбург, 1896. – 14 с.
- Доклады Оренбургской губернской земской управы 4-ой очередной сессии Оренбургскому губернскому земскому собранию (Подотдел образования инородцев. Отдел народного образования). – №61-73. – Оренбург, 1915. – 73 с.
- Доклады Оренбургской губернской земской управы 4-ой очередной сессии Оренбургскому губернскому земскому собранию (Подотдел образования инородцев. Отдел народного образования). №35-60;121-122. – Оренбург, 1917. – 223 с.
- Ефремов В. К вопросу о преподавании истории и географии в начальной школе // Вестник Оренбургского учебного округа. – 1912. – №4. – С. 228-235.
- Зорин И. К вопросу о переселении в Тургайскую область // Вестник Оренбургского учебного округа. – 1912. – №4. – С.115-131.
- Камская Т.А. Из истории просвещения казахов Оренбургской губернии в XIX в. // Казахи Южного Урала: история и современность. Сборник материалов областной научной конференции посвященной 150-летию со дня рождения Абая Кунанбаева. – Оренбург, изд-во «Димур», 1996. – С. 31-36.
- Касымбаев Ж. Государственные деятели казахских ханств XVIII - первой половины XIX в. Хан Жангир. – Алматы, 2001. 193 с.
- Киргизская гимназия // Вестник Европы. 1913. Кн.5. – С. 336-347.
- Киргизская школа и ее роль //Историческая правда Оренбурга. Труды Оренбургской архивной комиссии. – Оренбург, 1917. – С. 69-77.
- К истории развития школьного дела в киргизской Букеевской орде. // Оренбургский листок. – 1890. – №49.
- Матвиевская Г.П. Оренбургский Неплюевский кадетский корпус. Очерк истории: монография. – М.: Издательский дом Академии Естествознания, 2016. – 174 с.
- Министерские распоряжения // Циркуляр по Оренбургскому учебному корпусу. – 1896. – №1. – 40 с.

- Новая справка 100-летием юбилея Оренбургского городского училища // Оренбургский листок. – 1889. – №7.
- Орская киргизская учительская школа // Тургайская газета. – 1896.
- Русско-киргизская учительская школа // Учительский вестник. – 1916. – №1. – С. 55-57.
- Сембаев А.И. Очерки по истории школ Казахстана. – Алматы: Мектеп, 1972. – 163 с.
- Тажибаев Т. Казахская школа при Оренбургской пограничной комиссии (1850-1869 г.). – А-Ата, Казгос.: Уч.пед.изд-во, 1961. – 39 с.
- Тажибаев Т.Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. – Алма-Ата, 1962. – 506 с.
- Bakhytgul T. Tuleuova, Lyzzat K. Shotbakova, Gulnara M. Smagulova. Formation of the System of School Education of the Kazakh Society of Central Kazakhstan in the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries // Bylye Gody. – 2018. – Vol. 50. – Is. 4. – pp. 1612-1624.
- Учебные заведения всех ведомств и наименований, находящиеся на территории Оренбургского учебного округа по переписи 31 декабря 1894 года. Оренбург, 1896. // Циркуляр по Оренбургскому учебному корпусу. – 1896. – №1. – С. 3-40.
- Тихомиров Н.И. Открытие Оренбургского учительского института. //Учительский вестник. – 1915. – №7-8. – С. 47-49.
- Храпченков Г.М. История школы и педагогической мысли Казахстана: Учеб. пособ. – Алматы: Ун-т «Кайнар», 1998. – 168 с.
- Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф.4. Д.3107.
- Циркуляр по Оренбургскому Учебному округу за 1891 год. – Оренбург, 1892. – 341с.

References

- Alektorov A.E. Oчерk narodnogo obrazovaniya v Turgaiskoi oblasti. Letopis' 1744-1898. Vyp.2. [Essay on public education in the Turgai region. Chronicle 1744-1898]. – Orenburg, 1900. – 160 s. [in Russian].
- Alektorov A. Iz istorii razvitiya obrazovaniya sredi kirgizov Akmolinskoi i Semipalatinskoi oblastei [From the history of the development of education among the Kirghiz of Akmola and Semipalatinsk regions] // Zhurnal Ministerstvo narodnogo prosveshcheniya. – 1905. – №12. – S. 154-191. [in Russian].
- Alektorov A. Oчерki Vnutrennei kirgizskoi ordy [Essays on the Inner Kyrgyz Horde] // Izvestiya Orenburgskogo otdela imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva. – Vyp.3. – 1894. – 32 s. [in Russian].
- Alimbaeva B.B. Iz istorii obrazovaniya i prosveshcheniya Orenburgskikh kazakhov [From the history of education and enlightenment of the Orenburg Kazakhs] // Vmeste na odnoi zemle. Etnicheskaya istoriya i kul'tura kazakhov Orenburzh'ya. – Orenburg, 2006. – S. 149-155. [in Russian].
- Belavin K. K istorii prosveshcheniya v Orenburgskom krae. Zhenskije gimnazii i progimnazii v 1875-1899 g. [On the history of education in the Orenburg region. Women's gymnasiums and progymnasiums in 1875-1899]. – Orenburg, 1903. 250 s. [in Russian].
- Belavin K. Orenburgskii Nepl'yuevskii kadetskii korpus [Orenburg Nepl'yuevsky cadet corps] // Orenburg: geografo-statisticheskii oчерk. – Orenburg, 1891. 126 s. [in Russian].
- Belavin K. Vtoroi Orenburgskii kadetskii korpus (1887-1894) v ryadu drugikh voennykh uchebnykh zavedenii. [The Second Orenburg Cadet Corps (1887-1894) among other military educational institutions]. – SPb., 1894. – 80 s. [in Russian].
- Bolodurin V.S. Obrazovanie i pedagogicheskaya mys' v Orenburzh'e. Stranitsy istorii (1735-1940 gody). [Education and pedagogical thought in the Orenburg region. Pages of history (1735-1940)]. – Orenburg, 2001. – 320 s. [in Russian].
- Vasil'ev A.V. Istoricheskii oчерk russkogo obrazovaniya v Turgaiskoi oblasti i sovremennoe ego sostoyanie. [Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние]. – Orenburg, Tipo-litografiya I.N. Zharinova, 1896. – 72s. [in Russian].

Vasil'ev A.V. Orenburgskii Neplyuevskii kadetskii korpus kak pervoe uchebnoe zavedenie v istorii russkogo obrazovaniya kirgizov. [Orenburg Neplyuevsky cadet corps as the first educational institution in the history of Russian education of the Kyrgyz]. – Orenburg, 1896. – 14s. [in Russian].

Doklady Orenburgskoi gubernskoi zemskoi upravy 4-oi ocherednoi sessii Orenburgskomu gubernskomu zemskomu sobraniyu (Podotdel obrazovaniya inorodtsev. Otdel narodnogo obrazovaniya). [Reports of the Orenburg provincial zemstvo council of the 4th regular session to the Orenburg provincial zemstvo assembly (Subdivision of education of foreigners. Department of public education)]. – №61-73. – Orenburg, 1915. – 73s. [in Russian].

Doklady Orenburgskoi gubernskoi zemskoi upravy 4-oi ocherednoi sessii Orenburgskomu gubernskomu zemskomu sobraniyu (Podotdel obrazovaniya inorodtsev. Otdel narodnogo obrazovaniya). [Reports of the Orenburg provincial zemstvo council of the 4th regular session to the Orenburg provincial zemstvo assembly (Subdivision of education of foreigners. Department of public education)]. – №35-60. – S. 121-122. – Orenburg, 1917. [in Russian].

Efremov V. K voprosu o prepodavanii istorii i geografii v nachal'noi shkole [To the question of teaching history and geography in primary school] // Vestnik Orenburgskogo uchebnogo okruga. – 1912. – №4. – S. 228-235. [in Russian].

Zorin I. K vorposu o pereselenii v Turgaiskuyu oblast'[To the question of resettlement to the Turgai region] // Vestnik Orenburgskogo uchebnogo okruga. – 1912. – №4. – S.115-131. [in Russian].

Kamskaya T.A. Iz istorii prosveshcheniya kazakhov Orenburgskoi gubernii v KhIKh v. [From the history of the enlightenment of the Kazakhs of the Orenburg province in the nineteenth century]// Kazakhi Yuzhnogo Urala: istoriya i sovremennost'. Sbornik materialov oblastnoi nauchnoi konferentsii posvyashchennoi 150-letiyu so dnya rozhdeniya Abaya Kunanbaeva. – Orenburg, izd-vo «Dimur», 1996. – S. 31-36. [in Russian].

Kasymbaev Zh. Gosudarstvennye deyateli kazakhskikh khanstv KhVIII - pervoi poloviny KhIKh v. Khan Zhangir. [The statesmen of the Kazakh khanates of the XVIII - the first half of the XIX century. Khan Zhangir]. – Almaty, 2001. – 193s. [in Russian].

Kirgizskaya gimnaziya [Kyrgyz gymnasium] // Vestnik Evropy. 1913. Kn.5. – S. 336-347. [in Russian].

Kirgizskaya shkola i ee rol' [Kyrgyz school and its role] // Istoricheskaya pravda Orenburga. Trudy Orenburgskoi arkhivnoi komissii. – Orenburg, 1917. – S. 69-77. [in Russian].

K istorii razvitiya shkol'nogo dela v kirgizskoi Bukeevskoi orde [On the history of the development of schooling in the Kyrgyz Bukeev Horde] // Orenburgskii listok. – 1890. – №49. [in Russian].

Matvievskaya G.P. Orenburgskii Neplyuevskii kadetskii korpus. Ocherk istorii: monografiya. [Orenburg Neplyuevsky cadet corps. History sketch]. – M.: Izdatel'skii dom Akademii Estestvoznaniya, 2016. – 174 s. [in Russian].

Ministerskie rasporyazheniya [Ministerial Orders] // Tsirkulyar po Orenburgskomu uchebnomu korpusu. 1896. – №1. – 40 s. [in Russian].

Novaya spravka 100-letiem yubileya Orenburgskogo gorodskogo uchilishcha [New certificate of the 100th anniversary of the Orenburg city school] // Orenburgskii listok. – 1889. – №7. [in Russian].

Orskaya kirgizskaya uchitel'skaya shkola [Orsk Kyrgyz teacher's school] // Turgaiskaya gazeta. – 1896. [in Russian].

Russko-kirgizskaya uchitel'skaya shkola [Russian-Kyrgyz teacher's school] // Uchitel'skii vestnik. – 1916. – №1. – S.55-57. [in Russian].

Sembaev A.I. Ocherki po istorii shkol Kazakhstana [Essays on the history of schools in Kazakhstan]. – Almaty: Mektep, 1972. – 163 s. [in Russian].

Tazhibaev T. Kazakhskaya shkola pri Orenburgskoi pogranchnoi komissii (1850-1869 g.). [Kazakh school at the Orenburg border commission (1850-1869)]. – A-Ata, 1961. – 39 s. [in Russian].

Tazhibaev T.T. Prosveshchenie i shkoly Kazakhstana vo vtoroi polovine XIX veka. [Education and schools of Kazakhstan in the second half of the 19th century]. – Alma-Ata, 1962. – 506 s. [in Russian].

Tuleuova B, Shotbakova L, Smagulova G. Formation of the System of School Education of the Kazakh Society of Central Kazakhstan in the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries // *Bylye Gody*. – 2018. – Vol. 50. – Is. 4. – pp. 1612-1624. [in Russian].

Uchebnye zavedeniya vseh vedomstv i naimenovani, nakhodyashchiesya na territorii Orenburgskogo uchebnogo okruga po perepisi 31 dekabrya 1894 goda. [Educational institutions of all departments and names located on the territory of the Orenburg educational district according to the census of December 31, 1894] Orenburg, 1896. // *Tsirkulyar po Orenburgskomu uchebnomu korpusu*. – 1896. – №1. – S. 3-40. [in Russian].

Тихомиров Н.И. Открытие Оренбургского учительского института [Opening of the Orenburg Teachers' Institute] // *Uchitel'skii vestnik*. – 1915. – №7-8. – S.57. [in Russian].

Khrapchenkov G.M., *Istoriya shkoly i pedagogicheskoi mysli Kazakhstana*[History of the school and pedagogical thought of Kazakhstan]: Ucheb. posob. – Almaty, 1998. – 168 s. [in Russian].

Central'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan. [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (CSA RK).] F.4. D.3107.

Tsirkulyar po Orenburgskomu Uchebnomu okrugu za 1891 god. [Circular for the Orenburg Educational District for 1891]. – Orenburg, 1892. – 341s. [in Russian].

МРНТИ 03.20.00

ДОРЕВОЛЮЦИОННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОСВЕЩЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В XIX- НАЧАЛЕ ВЕКОВ

О.Х. Мухатова*

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, г. Алматы

*Корреспондирующий автор
E-mail: Orazgul7@rambler.ru (Мухатова)

Аннотация. В статье в историографическом аспекте анализируются труды дореволюционных русских чиновников, специалистов педагогов которые рассматривали разные вопросы просвещения казахов. Анализируются труды А.Алектрова, А.В. Васильева, К. Белавина и статьи об образовании детей казахов в Уральской, Тургайской и Оренбургской областях, опубликованные на страницах периодической печати. Также анализируются исследования, опубликованные в Казахстане и Российской Федерации в советский и постсоветский периоды для обоснования историографических фактов. Раскрывается содержание и показывается значение работ об Оренбургском Неплюевском кадетском корпусе, Оренбургском медицинском училище, казахской школе при Оренбургской пограничной комиссии, русско-казахской начальной, двухклассной аульной, казахской педагогической школе в Оренбурге, Уральске, Троицке. Показываются сведения в работах о местонахождении учебных заведений, населении, образовательных учреждениях, финансировании, расходах, количестве учеников, возрасте, социальном составе, разделении на классы, преподаваемых дисциплинах, назначении стипендий, стоимости обучения, убеждениях. Трудности в обучении детей казахов, причины незинтересованности метрополии в получении углубленного и разностороннего образования казахских детей, причины не привлечения девочек-казашек к обучению и другие проблемы определяются в контексте историографических источников.

Ключевые слова: историография, просвещение казахов, российские исследователи, русско-казахские школы, военные училище, прогимназия, Оренбург, Уральск, Тургай, Троицк.

IRSTI 03.20.00

PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY OF EDUCATION IN KAZAKHSTAN IN THE XIX-BEGINNING OF XX CENTURIES

O. Mukhatova^{1*}

¹Institute of History and Ethnology named after Ch. Valikhanov. Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: Orazgul7@rambler.ru (Mukhatova)

Abstract. The article in the historiographic aspect analyzes the works of pre-revolutionary Russian officials, specialist teachers who considered various issues of enlightening Kazakhs. The works of A. Alektrov, A.V. Vasiliev, K. Belavin and articles on the education of Kazakh children in the Ural, Turgai and Orenburg regions, published in the periodicals. It also analyzes studies published in Kazakhstan and the Russian Federation in the Soviet and post-Soviet periods to substantiate the historical facts. The content is revealed and the significance of works on the Orenburg Neplyuevsky cadet corps, the Orenburg medical school, the Kazakh school at the Orenburg border commission, the Russian-Kazakh primary, two-class aul, Kazakh pedagogical school in Orenburg, Uralsk, Troitsk is shown. Information in works is shown on the location of educational institutions, population, educational institutions, funding, expenses, number of students, age, social composition, division into classes, disciplines taught, assignment of scholarships, tuition fees, beliefs. Difficulties in teaching Kazakh children, reasons for the lack of interest of the metropolis in receiving an in-depth and versatile education of Kazakh children, reasons for not attracting Kazakh girls to education and other problems are determined in the context of historiographic sources.

Key words: historiography, education of Kazakhs, Russian researchers, Russian-Kazakh schools, military school, gymnasium, Orenburg, Uralsk, Turgai, Troitsk.

Автор туралы мәлімет:

^{1*}Тарих ғылымдарының докторы, профессор

FTAMP 03.20.00 DOI 10.51943/2710_3994_2022_1_92

НЕПЛЮЕВ УЧИЛИЩЕСІНІҢ ҚАЗАҚ ТҮЛЕКТЕРІ

А.Қ. Ахмет¹ , Г.А. Шотанова^{2*}

¹Х. Досмұхамедов ат. Атырау университеті, Қазақстан, Атырау.

²Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ, Қазақстан, Алматы

* Автор-корреспондент

E-mail: axmet_begis@mail.ru (Ахмет), galia8.09@mail.ru (Шотанова)

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырдағы қазақ даласындағы ағартушылықтың даму сипаты патша үкіметінің қазақтардың «білім алуына» қатысты саясатының жүзеге асыру мәселесі қарастырылады. Патша үкіметінің саясатын қазақ даласында жан-жақты жүзеге асыру мақсатында қазақ ақсүйектерінің балаларын Ресей империясының мәртебелі оқу орындарында оқыту күн тәртібінде тұрды. Болашақ патша үкіметі кеңселерінде қызмет атқаратын қазақтар балаларын оқыту орындарының бірі - Орынбордағы Неплюев кадет корпусы болды. Авторлар зерттеу жұмысында Орынбор губерниясындағы алғашқы зайырлы оқу орнында қазақ жастардың кәсіби әскери қызметкер ретінде дайындығын сипаттайды. Мақалада Неплюев кадет корпусының алғашқы тәрбиеленушілері мен түлектері Ішкі Ордадағы қазақ ақсүйектерінің балалары болғандығын, олардың ішінде К. Шығайев, К. Қарауылов, М. Тәукин, Д. Шөкеев, К. Орманов, З. Жәңгіров, Е. Жәңгіров, М.С. Бабажанов, Ә. Сейдалиев, М. Санғырықов т.б. туралы айшықталады.

Түйін сөздер: Неплюев оқу орны, офицерлер, кадет корпусы, патша шенеуніктері, дала элитасы, империялық саясат, Мемлекеттік кеңес, аудармашы, тарихи тұлғалар, ағартушы және этнограф.

Кіріспе. Ресей империясының билігі кезінде қазақ балаларының білім алуы маңызды мәселелердің бірі болды. Осыған байланысты қазақ ақсүйектерінің өкілдері патша шенеуніктерінің өкілдеріне қазақ даласында мектептер ашу туралы жиі өтініш білдірген. Бұл іске Жәңгір хан үлкен үлес қосқанын атап өту керек. Оның Бөкей ордасында алғашқы мектептердің ашылуына сіңірген еңбегі зор. Сонымен қатар, қазақ балаларын ағартудың маңыздылығы туралы сұлтан-билеуші Баймұхамед Айшуақов та айтқан. Өкінішке орай, оның өтініші ешқандай қолдау таппады және Баймұхамедтің идеясы сол кезде «игі іс үшін бос күрес» деңгейінде қалды.

Уақыт өте келе, Кіші жүздің дала элитасы өкілдерінің қазақ балаларын империяның оқу орындарына қабылдау туралы өтініштері тыңдалды. Қазақ балалары арасынан мамандарды даярлаған алғашқы оқу орындарының бірі Орынбор қаласындағы Неплюев училищесі болды. Бұл оқу орны Орынбор өлкесі үшін әскери мамандар даярлау мақсатында құрылғаны белгілі. Әрине, бұл жерде білімді негізінен Орынбор өлкесіндегі шенеуніктердің, Орынбор және Орал казактары офицерлерінің, башқұрт шенеуніктерінің балалары алды (ҚР ОМА, 4005: 35).

Г.Ф. Геккенің сипаттамасы бойынша, Неплюев әскери училищесінің салтанатты ашылуында 1825 жылы 2 қаңтарда әскери және азаматтық губернаторлардан, православие және мұсылман дінбасыларының өкілдерінен, шенеуніктерден басқа, «Кіші Қырғыз Ордасының жоғары дәрежелі ханы Ширгази Айчуваковтың» болуы ерекше атап өтілді.

Материалдар мен әдістер. Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасын Қазақстан Республикасы мемлекеттік архивіндегі 4-қор құжаттары (Орынбор казактарының облыстық басқарсы) құрайды.

Зерттеу, ең алдымен, историзм және объективтілік қағидаттарына, сонымен қатар ретроспективті талдауына негізделген. Бұл қағидаттар қазақ балаларын кадет корпустарында белсенді оқытудан кейін далада болған әлеуметтік-саяси өзгерістерді ашуға мүмкіндік береді.

Ретроспективті талдау Неплюев оқу орынында ұйымдастыру процесінің кейбір ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Онын ішінде, әскери-кәсіби даярлыққа, бірлікті, адамгершілік тәрбиені қамтамасыз етуге, сондай-ақ болашақ әскери шенеуніктердің орындарында сыртқы және ішкі басқару қағидаттарына сүйену негізгі мәселе болып табылады.

Талқылау. Әскери Неплюев училищесінің оқушыларының қызметі «Северная пчела», «Астраханские ведомости», «Русский инвалид» мерзімді баспасөз беттерінде жарық көрген. Сондай-ақ, елге белгілі тарихи тұлғалардың қызметі Императорлық Орыс Географиялық Қоғамының этнографиялық жинағында жарияланды. Неплюев оқу орнының түлектері туралы Н.А. Небольсин, Л.Ф. Балюзек, К.П. Кауфман сияқты революцияға дейінгі зерттеушілерінің қолжазбалары мен мақалалары сақталған.

1825 жылғы 15 қыркүйек күнгі «Русский инвалид» газетінде училищенің салтанатты түрде ашылғаны жөніндегі мақала жарияланған. Бір қызығы училищенің салтанатты түрде ашылуына Кіші орда ханы Шерғазы хан бір топ игі жақсыларымен бірге қатынасқан. Ол жөнінде баспа сөз бетінде, былай деп жазылған: «Түнгі сағат 11 училищеге арнайы бөлінген үйге ұлы мәртебелі тақсыр, Орынбор әскери генерал-губернаторы, инфантерия генералы Эссен, жоғары мәртебелі Кіші орда ханы Шерғазы Айшуақов, Орынбор азаматтық губернаторы Г.В. Нелидов, сонымен қатар генералдар, азаматтық және әскери шенеуніктер, қаланың құрметті тұрғындары және бірталай азиат өкілдері қатынасты. Залда училище түлектері сап түзеп тұр. Олардың алтауы әскери училищенің көк түсті казак киімін, ал жақын маңда Ішкі ордадан келген үш қырғыз (казак - А.А.) өз киімдерін киген. Алдыңғы алтауына қазынаның киімі әскери губернаторы тарапынан қарастырылған.

Келесі бір бөлмеде жоғары мәртебелі Шерғазы хан Айшуақов, шараға қатысушылар мен тәрбиеленушілердің қатынасуымен қаланың ахуны мұсылмандық жолмен құдайға құлшылық етті. Құран оқылып болған соң татар тілінің мұғалімі Абсаляммов жиылған жұртшылық алдында татар тілінде сөз сөйлеп, Ұлы мәртебелі тақсыр, императорға өзіне қарасты әртүрлі дін жолын ұстанатын, түрлі тілде сөйлейтін өлкедегі халыққа білім беруге ерекше назар аударғанына аса ризашылығын білдірді». Газет мақаласында аталатын алғашқы шәкірттер Карл Адольф Вернеке, Михаил Дыньков, Мартиниан Иванов, Салихджан Кукляшев, Александр Юрасов, Лев Плотников, Көпболсын Қарауылов, Әміржан Хұсайынов (Жәңгір ханның балдызы), Құшаққали Шығаев. Бұл мәліметті орынборлық ғалым тарихшылар В.Г. Семёнов және В.П. Семёнова архив деректері бойынша түзген (Семёнов, Семёнова, 2017: 510).

Кейін оқу барысында тұңғыш училище директоры инженер-полковник Г.Ф. Генс Жәңгірге жолдаған үшбу хаты арқылы қазақ сахарасынан білім алуға келген балалар туралы «ордадан келген балалардың оқуға алғыр, тәрбиелі екенін, олардың арасындағы ең үздігі Көпболсын Қарауылов. Ол өзгелерден озық, өте зейінді, сабырлы да кішпейіл» деп ханның назарына береді.

Сондай-ақ, жоғары да аталып өткен В.Г. Семёнов пен В.П. Семёнованың кітабындағы архив деректері бойынша 1916 жылғы кадет корпусында оқып жатқандар туралы тізімде Мұса Сейдалин жиырмасыншы болып тіркелген (Семенов, 2010: 510) ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор М.Қ. Қойгелдиев былай деп жазған болатын: «1921 жылы Алаш зиялылары Бұхарадағы А.З. Валидовтан кездесуге шақыру хатын алады. Ташкенттегі М. Дулатұлы мен Х. Досмұхамедұлы жауап ретінде Бұхараға Ғ. Бірімжановты аттандырады. Осы іссапары жөнінде ол мынадай көрсету береді: *«Валидовқа мені іс-сапарға онымен байланыс орнату үшін жіберді. Менімен бірге Мұса Сейдалин аттанды. Бұл 1919 жылдың басы еді. Мен Валидовпен таныс емес едім, жақыннан Орынборда Ақпан революциясы тұсында көргенім бар. Бұл кезде оның Дутовпен қатынасы күрделі еді»*. А.З. Валидов: *«Біз Бұхараға Алашорда өкілдерін және түрікмен зиялыларын шақырды. Ақпанда түрікмен адвокаты Қақаджан Бердиев, Алашорданың өкілдері ретінде Хайретдин Болғамбаев, Мұхтар Әуезов, Дінше және тағы екі кісі келді»*. Аттары аталмаған екі кісі Ғ. Бірімжанов пен М. Сейдалин болса керек (Қойгелдиев, 2016). Біздіңше, Ғ. Бірімжанов бірге кездесуге еріп барған, кадет корпусын бітірген Мұса Сейдалин болуы керек.

Жалпы, Неплюев кадет корпусы Орынбор туралы революцияға дейінгі барлық шығармаларда айтылған. К.А. Белавиннің, Ф.И. Лобысевичтың, П.Д. Райскийдің, В.И. Черемшанскийдың еңбектерінде айтылған. Оның тарихының әртүрлі сәттері А.В. Васильевтің, П.В. Митуричаның, С.Н. Севастьянованың еңбектерінде көрініс тапты. Қазіргі уақытта Неплюев кадет корпусы Орынбор өлкесіндегі халықтық білім беру тарихын зерттейтін зерттеушілердің назарын аударады, көптеген газеттік және журналдық жарияланымдарда қазақ оқушылары жайлы деректер кездеседі.

Сонымен қатар, бұл проблеманың қазіргі заманғы тарихнамасы негізінен отандық тарих ғалымдарының еңбектері жарық көрген. Олардың ішінде Г.С. Сұлтанғалиева, А.А. Айтмұхамбетов, Т.Т. Далаеваның, Б.Т. Жанаевтың зерттеулері бар. Онда олар патшалықтың отарлық саясатының себептері, мәні мен салдарларына талдау жүргізеді, оның нәтижелерінің бірі жаңа әлеуметтік топ – қазақ офицерлерін қалыптастыру болып табылады.

Зерттеу нәтижелері. Орынбор қаласындағы Неплюев әскери училищесі уақытында Ресей империясының шеткері аймағы Орынбор өлкесі үшін әскери мамандар даярлау мақсатында ашылған оқу орны. «Бұратана» саналатын қазақ балалары оқи алатын алғашқы оқу орны осы – Неплюев әскери училищесі болып табылған.

1825-1866 жылға дейін оқу орнын 35 қазақ баласы бітірген. Өз кезегінде әр жылдары бұл әскери-оқу орнының атауы мен статусы әскери училище (1825), кадет корпусы (1844), әскери гимназия (1866), Орынбор Неплюев кадет корпусы (1882) болып өзгеріп отырды. Жалпы, айтқандар болсақ, 1825 жылдан 1920 жылға дейінгі аралықта оқу орнын 2 мыңнан астам түлектер бітіріп шықты.

Кадет корпусына өзіндік қабылдау ережесі бекітілді. Мысалы 1862-1864 жылдары кадет корпусының директоры П.Л. Энгельке, кластар инспекторы, полковник Митурич, 1-ші эскадрон командирі штабс-капитан Федоров, 2-ші эскадрон командирі, штабс-капитан Заливкин, іс басқарушысы Деменев қол қойған ережеге назар аударсақ: «Бірінші класқа яғни дайындық класына оқу жылы басталатын 15 тамызға дейін 10-12 жасқа толған балалар қабылданды. Осыған орай шілде-тамыз айларында ата-аналар тарапынан оқуға қабылдау жөнінде арыз жазылып, тууы туралы метрика мен дәрігерлік анықтама қоса тапсырылды. Оқуға қабылданған оқушылар француз және татар тілінің бірін тандап, екіге бөлініп оқытылды. Оқу үлгерімі 12 балдық жүйе бойынша жүргізілді. 12 балл – өте жақсы, 11-10 балл – тым жақсы, 9-8 балл – жақсы, 7-6 балл – қанағаттанарлық, 5-4 балл – орташа, 3-2 балл – нашар, 1- 0 балл – сәтсіз (үлгермеуші). Оқушылардың білімі төрт ай сайын бағаланып отырды. Оқу ақысын ата-аналары, туған-туысқандары, қамқоршылары жылына қаңтар-ақпан және шілде-тамыз айларында 10 рубль қаражат төлеуге тиіс болды» (ҚР ОМА, 4005: 35). Сонымен қатар, «оқу қаражаты төленбеген жағдайда оқудан шығарылды. Сабақ уақыты міндетті түрде таңертеңгілік 09.00. - сағат және түстен кейін сағат 16.00.-20.00. сағат аралығы. Сабаққа келмей қалу жағдайы тек аурулы себепті, ата-аналарының өмірден өтуі, күннің қатты боранды болуы ережеде қарастырылған. Класс инспекторы балалардың оқуы мен тәртібін қадағалады» (ҚР ОМА, 4005: 36).

Оқу орны 1844 жылы Орынбор Неплюев кадет корпусы болып қайта құрылып, бұрынғы «европалық» және «азиялық» деген атауға ие екі бөлім 1-ші, 2-ші эскадрон болып аталатын болды. Бұл оқу орны негізінен Азия халықтарын отарлауға қажетті мамандар даярлау мақсатын көздегені белгілі. Алғашында арнайы жабық оқу орны болғандықтан, қазақ балалары оқуға қабылданбады. Патшалы Ресейдің Қазақстан мен Азия елдерін отарлау саясатын жүргізу мақсатында кадет корпусында европалық және азиялық екі эскадронның біріне, яғни азиялық эскадрондағы 30 орынға қазақ ақсүйектері мен старшындарының балаларын қабылдауға рұқсат берілді. Ал 1868 жылы патша үкіметі мұндай оқу орнында қазақ балаларын оқыту қауіпті деп есептеп, қазақ балаларына бөлінген 30 шәкіртақыны жойды. Осыған байланысты қазақтар ерікті түрде өз қаражатымен оқитын болды. Бұдан кейін корпусты қазақ балаларының саны күрт азайып бірен-саран ірі байлардың балалары ғана бітіріп шықты. Оқу орнында өз заманының атакты тұлғалары дәрістер оқыды - шығыстанушы П.И. Демезон, әдебиет сыншысы, орыс тілінің маманы, ақын А.А. Григорьев, аудармашы, педагог С.Б. Кукляшев, жазушы Н.И. Успенский,

филолог Н.В. Шляков, әскери аудармашы, шығыс тілінің маманы М.М. Бекчурин, математиктер М.Г. Попруженко, И.П. Долбня, Б.Б. Пиотровский, т.б.

Жәңгір мектебінде тәрбиеленген М-С. Бабажанов Орынбор кадет корпусына оқуға аттанған сапарын «Қазақтың қазақ туралы жазбалары» атты еңбегінде «Біздер Жәңгір мектебінде тәрбиеленген едік, сол кездерде де, қазір де ол кадет корпусына даярлайтын орын деп есептеледі. Бір күні кешке таман біздерді ханға алып келіп, сарай ішіне орналастырып, хан сендерден корпусқа оқуға түсуге ықыластысыңдар ма деп сұрайды деп ескертті. Біздердің балалық жасымызға лайықтап даярлаған, ханның бізге берер қонақасы әзірленген екен. Ол біздерді өте ақжарқын отырып қабылдады және оқуға бару ықылыласымызды сұрап білді. Біздер бірімізден соң біріміз өзімізді таныстырып, ықыласты және дайын екенімізді білдірдік. Бұл 1845 жылдың басындағы қыс еді. Ол кезде менің жасым 11-де болса да, біздерді Орынборға шығарып салғандары әлі есімде», - деп еске алады (Бабажанов, 1993: 26-27). Ал сол жылдың жазында Орынбор қаласына оқуға баратын балаларды Жәңгір хан мен әке-шешелері алыс жолға шығарып салады. Неплюев кадет корпусына оқуға баратындар тізімінде Мұхамед-Салық Бабажанов, Мұхамеджан (Мақаш) Бекмұхаметов, Исмайыл Жәңгіров, Мырзағали Саңғырықов (Ақболатов), Арыслангерей Бөкейханов, Сейітхан Жантөрин, Сұлтан Шалабаев, Жүсіп Ниязов, Зұлхарнай Нұралыханов, Мұхамедкерім Наурызбаев бар еді.

Сонымен Неплюев кадет корпусында оқығандар Құшаққали Шығайев (1831), Көпболсын Қарауылов (1831), Мұқанбетқали Тәукин (1831), Досмұхамед Шөкиев (1841), Күсепқали Орманов, Зұлқарнай Жәңгіров, Ескендір Жәңгіров, Ахметкерей Жәңгіров (1850), Мұхамед-Салық Бабажанов (1851), Мұхамеджан Бекмұхаметов (1851), Мырзағали Саңғырықов (Ақболатов) (1851), Әділ Бөкейханов (1851), Арсылангерей Меңгелігиреев (Бөкейханов), Курлиханов (1851), Зұлқарнай Нұралыханов (1851). оқуын аяқтай алмай көз жұмған), Сұлтан Шалабаев (1851), Жәңгір Айшуақов (1855), Қуанышқали Орманов (1855), Сейітхан Жантөрин (1855), Әлмұхамет Сейдалин (1855), Тілеумахамбет Сейдалин (1855 ж.), 2-ші Жәнібеков (1857 ж.), Мұхамедқали Табылдин (1859), 1-ші Шмоев (1859), 2-ші Шмоев (1859), Хұсайын Үмбетов (1861), Шарафидин Құшаққалиев (1864), Сейіт Бабажанов (1865), Айшауқав (1865), Жүсіп Шомбалов, Жиһаншах Сейдалин, Мұхамедкерім Жұлқұтов, Шәңгерей Тәукин, Мұса Сейдалин (1916). Ал Исмайыл Жәңгіров (1834) 1845 жылы Неплюев кадет корпусына түсіп, оқып жүрген кезінде, Орынбор қаласында 16 жасында қайтыс болды. Ал Мұхамед Бажақов аурулығына байланысты оқуын аяқтай алмаған. Мұхамедкерім Наурызбаев денсаулығына байланысты 1849 жылы оқуын аяқтай алмай, шығып кетеді. Алайда Уақытша кеңес 1853 жылы оның ынталы қызметімен әрдайым старшындық жұмыста ерекшеленгенін ескеріп шекаралық комиссиядан оған құрдастарымен тең дәрежедегі зауряд-хорунжий шенімен марапаттауын сұрады. Уақытша кеңестің сұранысын ескеріп Орынбор шекаралық комиссиясы М. Наурызбаевтың жақсы қызметін бағалап, белгіленген әскери шенмен марапаттайды (ҚР ОМА, 5662: 1-2). Архив қорында 1864 жылы кадет корпусында оқыған Мұхамед Шулдаев, Жүсіп Ғалиев, Ысқақ Шыңғысов, Рахым Ертіляевтың оқу үлгерімі туралы мәліметтер сақталған (ҚР ОМА, 4005: 83-84, 87-89, 92, 96, 106). 1864 жылдың тамыз-қыркүйек аралығындағы Мұхамед Шулдаевтың пәндер бойынша сабақ үлгерімі құдай заңы – 7, орыс тілі – 9, татар тілі – 10, арифметика – 9, бейнелеу – 5, көркем жазу – 7 балл алған, мінез құлқы 12 балмен бағаланған болса, мінез-құлқы – 4 балл (орташа), Жүсіп Ғалиевтың қараша-желтоқсан айындағы сабақ үлгерімі құдай заңы – 10, орыс тілі – 8, татар тілі – 10, арифметика – 6, бейнелеу – 5, көркем жазу – 7 балл, география – 9 балл, мінез құлқы – 4 балмен есептелген. Ауруына байланысты 20 сабақта болмаған. Ысқақ Шыңғысов құдай заңынан – 9, орыс тілінен – 7, татар тілінен – 8, арифметикадан – 1, бейнелеуден – 5, көркем жазудан – 8 балл, географиядан – 6 балл алса, мінез құлқы – 5 балмен бағаланған. 2-ші бөлімнің дайындық класында оқитын Рахым Ертіляевтың 1865 жылдың қаңтар айындағы оқу үлгерімі көрсеткішіне назар аударсақ, құдай заңы – 6, орыс тілі – 6, татар тілі – 6, арифметика – 4, бейнелеу – 4, көркем жазу – балмен бағаланған (ҚР ОМА, 4005: 83, 87, 89, 144).

XIX ғасырдағы қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық мәселелерін зерттеу кадет корпусын бітіргендердің де назарынан тыс қалмады. Мысалы егіншілік пен соған байланысты

мәселелерді бейнелейтін осы және басқа факторларды Т. Сейдалин өзінің мақаласында ашып көрсетті (Сейдалин, 1870). М-С. Бабажанов қазақтардың этнографиясы жөнінде елеулі зерттеу жүргізді (Бабажанов, 1860; 1861; 1864; 1865; 1868; 1870; 1871).

Орынборда Орыс географиялық қоғамының бөлімі және Торғай статистика комитеті ашылды. Онда М-С. Бабажанов, М. Тәукин, Т. Сейдалин, М. Бекмұхаметов, Ә. Сейдалиннің этнографиялық еңбектерін өлкетану қоғамдары жоғары бағалады. Өз кезегінде М-С. Бабажанов, Т. Сейдалин, Ә. Сейдалин, С. Жантөрин сияқты зерттеушілер өз қызметімен және мақалаларымен қазақтар арасында ғылым мен қоғамдық ой-пікірдің дамуына жәрдемдесті. Олар ғылыми қоғамдардың жұмысына түрліше қатысты, алдыңғы қатарлы орыс мәдениетінің идеяларын өзінше қабылдады және XIX ғасырдың 50-90 жылдары Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріне араласты.

Сонымен Орынбор кадет корпусын бітірген, қазақ елі тарихында өзіндік орындары бар тарихи тұлғалар ғұмырнамасына назар аударсақ, Мұхаметқали Тәукин (1813-1894) – Кіші жүздің Батыс бөлігінің басқарушысы, сұлтан, ғалым-этнограф. Айшуақ ханның немересі. Кадет корпусын толық бітірместен, 1831 жылы 25 қарашада Кіші жүздің Батыс бөлігінің басшысының қарамағына әкімшілік жұмысқа жіберіледі. Жас сұлтанның әкімшілік қызмет сатысына тез көтерілгендігін архив құжаттары нақтылай түседі. Исатай-Махамбет бастаған ұлт-азаттық көтерілісті басуға қатынасып, 1836 жылдың 8 ақпан күні зауряд-сотник шенін алды. Ал 1837 жылы 2 маусым күні ел ішінде түгін салығын жинаудағы ерекше еңбегі бағаланып, хоружий шенін иеленеді. 1840 жылдың 28 қазанында Хиуа экспедициясына қатынасып, сотник шеніне жоғарлатылды. 1842 жылы Бұхараға орыс миссиясын алып жүрудегі қызметі үшін мойынға тағып жүретін Анна лентасындағы алтын медалға ие болды. 1844 жылдың 11 сәуірінде сұлтан Кенесары Қасымовтың ізіне түскен әскери отрядтың құрамында болып, есаул шеніне көтерілді. Үкімет тарапынан 1845 жылдың 17 қаңтар күні Кіші жүздің Батыс бөлігінің басқарушы-сұлтанының көмекшісі болып тағайындалды. 1846 жылдың желтоқсаны мен 1847 жылдың наурыз аралығында сұлтан Баймұхамед Айшуақов басқарған Кіші жүз қазақтарының бір топ өкілдері Санкт-Петербургте болып қайтты. Сол топтың құрамында есаул М. Тәукинде болды, іссапар барысында I Николай патшаның қабылдауында болып, әскери старшина шенімен марапатталды. 1847 жылдың 12 сәуірінде Кіші жүздің Батыс бөлігінің басқарушы-сұлтаны болып тағайындалып, бұл қызметті 1865 жылға дейін атқарады. М.Тәукин патша үкіметіне адал берілген сұлтандардың бірі. Ол туралы Орынбор шекаралық комиссиясының ерекше тапсырмалар жөніндегі шенеунігі Лазаревский берген мінездемеде: «Мұхаметқали Тәукин, әскери старшина, сұлтан, Орданың Батыс билігін басқарады. 37 жаста. Бай. Өте ақылды, қабілетті, қайырымды да мейірімді, бірақ сенгіш және батылсыздау. Қонақжайлық – қазақтардың ізгілікті салты болса, ал Тәукин аса қонақжай. Ол мейірімді мінезімен ордадағы сыйлы сұлтандардың бірі, қазақтардың мұң-мұқтажына ерекше көңіл бөледі. Үкіметке ерекше берілген, мен білетін сұлтан, басшылық тарапынан тапсырылған әртүрлі тапсырмаларды бұлжытпай орындауға әрдайым дайын және оны қанағаттанарлық жетістіктермен орындайды», - делінеді. 1853 жылы М. Тәукинке подполковник шені берілді, 1857 жылдың наурыз айында III дәрежелі Әулие Анна орденімен марапатталды. 1860 жылы екінші рет Санкт-Петербург және Москваға Кіші жүз депутациясымен барды. Бұл депутация құрамында сұлтандар М. Тәукин, М-С. Бабажанов Ғ. Арасланов, С. Жантөрин, А. Байғалин, Е. Қасымов, Ә. Мұнайтасов, Б. Шымгелов, хорунжий Тілепов, С. Бекшорин болды. Депутация Эрмитажда, Минералогия және зоология музейінде, көпшілік кітапханада, Ботаникалық бақта, шыны және құю заводтарында, Монетный сарайда, театрларда, сонымен бірге Кронштад, Петергоф, Павловск қалаларында болды. Осы іссапар барысында ол Ш. Уәлиханов, П.И. Небольсин, Л.Н. Плотников сынды шығыстанушылармен танысып, Императорлық ерікті экономикалық қоғамға мүше болып қабылданды. 1861 жылы Санкт-Петербургта шығатын «Экономические записки» журналына «Записки о хозяйстве ордынцев» атты қазақтардың шаруашылығы туралы мақаласын жариялады.

1865 жылдың 28 қазанында М. Тәукин Орынбор генерал-губернаторы шешімімен шақыртып алынып, полковник шенінде отставкаға жіберілді. 1868 жылы патша өкіметі

кабылдаған «Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарындағы далалық облыстарды басқару туралы уақытша ережеге» наразылық танытқаны үшін 1870 жылы Архангельскіге жер аударды, одан 1874 жылы елге оралды.

Мұханбетқали Тәукин алғашқы қазақтың ағартушы және этнограф шенеунігі өкілдерінің бірі. 1847 жылы Орынборда оның «Орданың Батыс бөлігі сұлтандары мен қожаларының шежіресі» атты еңбегі жарық көрді. Ол Орыс географиялық қоғамы және Қазан қаласындағы Ежелгі және этнография музейімен байланыста болды. М. Тәукин 1894 жылы сексеннен асқан шағында дүниеден өтті.

Мұхаммед-Салық Қарауылқожаұлы (толық аты-жөні Хожа Мұхаммед-Салық) Бабажанов 1835 ж. (кейбір деректерде 1830, 1831, 1832, 1834) Ішкі Бөкей ордасында (қазіргі Батыс Қазақстан облысы, Бөкей ордасы ауданы) дүниеге келген. Ал кейбір деректерде С. Бабажановтың туған жері Атырау облысы, Исатай ауданының аумағындағы әкесі Қарауылқожаның қоныстанған мекені Забурыннан Нарынға қарай 10 шақырым жердегі Қарауыл төбе делінеді (Батыс Қазақстан, 2002: 22). Салық бастауыш білімді өз ауылында алады, 1841-1845 жылдары Хан ордасындағы орыс-қазақ мектебін бітірген соң Орынбордағы Неплюев кадет корпусына оқуға береді. Салық Қарауылқожаұлы кадет корпусының Азиялық бөліміне қабылданады. Бұл бөлімде патша үкіметінің әкімшілік орындары мен әскери мекемелерде жұмыс істейтін тілмаштарды дайындайтын. Аталған оқу орнында оқыған жылдары М-С. Бабажанов Орынбор қаласындағы кітапханалардан сирек кездесетін кітаптарды алып оқыды. Ол сол тұста Орынбор шекара комиссиясының төрағасы В.В. Григорьевтің еңбектерімен жақсы таныс болды. Кадет корпусының бекітілген оқу бағдарламасынан тыс тарих, археология, этнографияға қатысты кітаптарды көп оқыды. Жас Салықты туған өлкесі Еділ мен Жайық өзендерінің бойларын мекендеген елдердің тарихы мен тағдыры қызықтырды. Орыс тарихшылары Н.М. Карамзин, М.В. Щербаков, И.И. Голиков, Ф.И. Миллердің шығармаларымен де таныс болды. М-С. Бабажанов сонымен бірге сол кездегі Орыс географиялық және археологиялық жазбаларын, Санкт-Петербург, Орынборда жарық көріп тұрған мерзімді баспасөздерді, газет-журналдарды оқып отырды. 1851 жылдың қазан айында М-С. Бабажанов Орынбор кадет корпусын ойдағыдай аяқтады. Оған хорунжий әскери атағы берілді. 1852 жылдың 11 қаңтар күні хорунжий М-С. Бабажанов Орынбор шекара комиссиясының төрағасы, генерал-майор М.В. Ладыженскийге жазған қатынас қағазында Ішкі қырғыз (қазақ) ордасын басқаратын Уақытша басқару кеңеске қызметке алу туралы өтінішін білдіреді. Орынбор шекара комиссиясының басшылары тарапынан оқуын үздік бітірген талапты жас офицер М-С. Бабажановты өз қарамағындағы қызметке қалдырылды. Ішкі Орда істерін Уақытша басқару кеңесінің стат-кеңесшісі Ващенконың 1852 жылдың 23 ақпанда М-С. Бабажанов туралы берген мәліметі бойынша «білімді жас, ордалықтар арасында беделі жоғары, әділдігіне келетін болсақ, Ордаға келіп қызметке тұрса, ол бірден депутат лауазымын алуға лайықты», - деп оң пікір білдіреді.

1853 жылы жан-жақты білімді жасты көре алмаған қызметтес Орынбор казак-орыстарының офицерлері оған жала жауып, қызметінен босаттырады. Орынбордағы жұмысынан босаған оны қудалады, кейін Бөкей ордасына жер аударады. Орынбордағы қызметінен еш себепсіз алыстатылған болашақ этнограф-ғалым еш мұқалмады. Керісінше алыс жатқан туған өлкесінің саф табиғатына, тұрмыс-тіршілігіне деген ерекше құштарлығы артты. Бұл жерде ол түрліше кеңсе қызметтерін атқарды. Патша үкіметі органдары оның соңына Алексеев есімді подхорунжийді тыңшы етіп салып қояды. Бірақ екеуі кейін жақын дос болып кетеді. М-С. Бабажановтың Хан ордасында отырып жазған мақалаларын ол Астраханда шығатын «Волга» газетіне апарып бастырады. Сөйтіп М-С. Бабажановтың біраз мақаласы оның қолынсыз жарияланып, жарық көрді. Кейінгі жылдары Орынбордағы өкімет орындары М-С.Бабажановқа қайта сенім көрсете бастады. 1854 жылы Ішкі қазақ Ордасын басқаратын Уақытша Кеңес ұйғаруымен ол Теңіз жағалық қазақтары депутаттығына тағайындалды. Оған сотник атағы беріліп, 1855-1861 жылдары Ішкі Орданы басқару жөніндегі Уақытша кеңестің кеңесшісі қызметін атқарды. Ол осы қызметінде жүргенде көп жерлерді аралайды. Соның нәтижесінде ел өмірі, халықтың тыныс-тіршілігімен жақын танысады. Бөкей ордасына Санкт-Петербург пен

Орынбордан ғалымдар да келіп тұратын. Олар Бөкей ордасы туралы мақалалар жазарда көзі ашық, сауатты әрі жергілікті халықтың тілін, тарихын, әдебиетін, әдет-ғұрыптарын, салтын жақсы білетін этнограф М-С. Бабажановтан көп нәрсені сұрап алады, материал жинап қоюды тапсыратын.

Ішкі Орда қазақтарында 1855 жылы әртүрлі жалған өсек өршіп, толқу пайда болды. Бұл ушыға берсе, ашық көтеріліске ұласуы мүмкін деген қауіп туындап Орынбор және Самара генерал-губернаторы ескертіп, «Ішкі Ордадағы толқуларға қатысқаны үшін» Мұхамедсалықтың ағалары Мұхамеджан мен Мұстафа Бабажановтарды тұтқынға алады. Оларды тергеп-тексергеннен кейін, «Ішкі Орда қазақтары арасында зиянды өсек таратқандықтан» әкімшілік шара қолданып, Батыс Орал ордасына жер аударды. Олардың сондарынан жанұялары да бірге көшеді (ҚР ОМА, 5934: 1). Бұл оқиға байланысты Астрахан қаласында «қасақана қоздырушы» деген күдікпен ағаларымен бірге Салықта қамауға алынады. Оған жүргізілген тексеру кезінде бұл күдік дәлелденбеді. Тұтқындау барысында қоптеген қағаздар алынып, оларды тексеру барысында «үкімет алдында ешқандай да ой мен қимылдың оғаштығы табылмаған» екен. Ішкі Орданың Уақытша Кеңес төрағасы полковник К.И. Герн генерал-губернатор В.А. Перовскийдің рұқсатымен М-С. Бабажановты босатып, Хан ордасына шақырып, оны кеңесшілікке тағайындайды. Бірақ көп уақыт өтпей ол Батыс Оралға кетуге рұқсат сұрап, ағаларымен бірге тұруға және олардың шағырағына түскен қайғыларына ортақтасып және жаңа жерге қоныстанып, оларға көмектескісі келетінін білдіреді. Әкімшілік тарапына бұл тілектері қабылданып анасы Жәмила Пірәлиева мен өгей шешесі Ұлбибі Дәнісмендовамен бірге «жазықты» болып айдалған ағаларының артынан аттанды. Кейін, Мұхамедсалыққа әкімшілік тарапынан оң көзқарас қалыптасуына орай, ол тағы да Хан ордасында кеңесші болып жұмыс жасады. 1860 жылдың шілде-тамыз айларында М-С. Бабажанов қазақ депутациясының құрамында Петербургте болып, орыс империясы астанасының көп жерлерін аралады. Ол сол сапарында көрнекті ғалымдар мен ақын-жазушылармен танысады. Олардың ішінде П.И. Небольсон, П.П. Семенов Тянь-Шанский, Ш.Ш. Уәлиханов та бар еді. Күйші-композитор, сұлтан Дәулеткерей Шығәев 1871 жылы Салықтың қазасына арнап «Салық өлген» атты жоқтау күйін шығарды. Мақаш әкім атанған Мұхамбетжан Бекмахамбетов С. Бабажановтың өлімін естігенде «Ой, жалған-ай, Салық өлді дегенше – халық өлді десейші», - деп ауыр күрсінген екен.

Шәңгерей Бөкеев (1847-1920) – ақын, қазақтың алғашқы әдебиет аудармашыларының бірі. Жәңгір ханның немересі. Бес жасында ата-анасы өмірден озып, жетім қалған. Қазақы дәстүр бойынша ағалары қолдарына алып, тәрбиелеген. Алғашында білімді Ордадағы медреседен алып, одан әрі Астрахан реалдық училищесінде оқыған. Орынбор кадет корпусын бітірген соң Самара қаласында бітістіруші судья қызметінде болды. Самарадағы қызметте жүрген кезінде ақсүйек титулын алды және өнермен айналыстатын ақсүйектер тізіміне енгізілген. Шәңгерей Сейіткерейұлы мешіт, медресе құрылыстарын салуға, бау-бақша өсіру ісіне ерекше назар аударып, осы істермен айналысқан. Ш. Бөкеев халық өмірімен біте қайнасып, араласып отырған. Жазықсыз жапа шеккен бұқара халық өкілдіріне қол ұшын беріп, қолқабыс жасап отырған тұлға. Балаларды оқытуға ерекше мән бері, мектеп ашып, білікті мұғалімдерді қызметке шақырған. Ол әдебиет пен мәдениетке ден қойды. Оның тағы бір ерекше қасиеті аңшылық пен саятшылықты, табиғат сұлулығын, ән мен күйді, көркем сөз өнерін ұнатып, өлеңдер жазды. Шәңгерейдің шығармалары «Шайыр», «Көксілдір» (1911-1912), «Үш жоқтау» (1926) жинақтарында жарық көрді. М. Лермонтовтың «Қашқын» поэмасын қазақ тіліне аударған. Жаңалыққа жаны құмар ақын қазақ елінде фотография өнерінің негізін қалаушы және де қазақтың тұңғыш фотографы болды. 1911 жылы «Қазақстан» газетінің жарыққа шығуына көмектесті. Сонымен бірге ел ауызындағы әдеби мұраларды жинақтап, оны бастырып шығаруға да қамқорлық жасады. Өз кезегінде 70 жастағы Ш. Бөкеевті 1917 жылы Орынбор қаласында өткен Бірінші жалпықазақ сиезіне қазақтың білімдар ақсақалы ретінде құрметпен шақырылған. Ш. Бөкев 1920 жылы қайтыс болды. Ақынның «Үш ғасыр жырлайды», «Бес ғасыр жырлайды» топтамаларына өлеңдері енген.

Әлмұхамет Сейдалиев (1832-1898) – сұлтан, статкеңесшісі, аудармашы, уездік судья, Нұралы ханның немересі, Әбілқайыр ханның шөбересі. Ол бауыры Тілеумахамбетпен бірге

оқыды. 1855 жылы прапорщик шенімен 4-ші Орынбор линиялық батальонына қызметке жіберілді. Қызметтік формулярында І-ші Сейдалин болып тіркелген. Кейін інісі қызмет істейтін Орынбор шекаралық комиссиясына жұмысқа ауысады. 1857 жылы Шекара комиссиясының төрағасы В.В. Григорьевпен бірге Орынбор өлкесінің шығыс бөлігін аралап шықты. 1859 жылы мамыр-тамыз айы аралықтарында Арал флотилиясының І-ші рангалы капитаны А.И. Бутаков экспедициясымен Қоңырат (Кунград) қаласына іс-сапарға жіберілді. 1856 және 1860 жылдары ол Санкт-Петербургқа барған қазақ депутациясына аударамшы болып барады. 1860 жылғы сапары туралы Б. Ысқақов атап өткендей қазақ депутациясының Петербургке келген кезінде, Ш. Уәлиханов Петербургте болады. Қазақтардың астанаға келгенін естіп, Шоқан оларды іздеп барып, жолыққан тәрізді. Өйткені, ол өзінің сол жылғы 9 тамызда Петербургте жүріп, Сырымбеттегі ата-анасына жазған хатында былай дейді: «Мұқан сұлтан бастаған Орынбор сұлтандары депутациясының Петербургке келгеніне бір апта болды. Олар 8-9 адам. Бүгін олар Императордың қабылдауында болуға тиіс. Олармен бірге тілмәш ретінде қазақ сұлтаны, офицер Әлмұхамет Сейдалин де келді». Осы сапарында В.В. Григорьевтың ықпалымен тарихшы В.В. Вельяминов-Зерновпен танысады. Сонымен бірге Ш. Уәлихановпен кездесіп, кездесу барысында оған жағымды әсер қалдырған. 1862 жылдан облыстық басқармаға қарасты ссуды беру бөлімінің кеңесшісі. Түркістан генерал-губернаторы К.П. Кауфманның шақыртуымен «Түркістан өлкесіне шолу» жинағын құрастыруға қатынасты. 1866 жылы Кіші жүздің Батыс бөлігінің басшысы қызметінде болып, армия кавалериясының ротмистр шенін иеленді. Екі жылдан соң өз жұмысын адал атқарған оған Николаев (Қостанай) уезінің судья қызметі ұсынылды. Бұл жұмысында жергілікті бай-бағландар арасындағы өзара айтыс-тартыстарды, барымта мәселесін, Гурьев уезіндегі толқуларды және қарапайым қазақтардың құқықтарын, жер мәселелері т.б. сияқты істерді қарастырды. Көптеген істердің оң шешем табуына ықпал еткені мен жұмысын адал атқарғандығы үшін Әділет министрлігі тарапынан 1869 жылы Ә. Сейдалин Торғай облысы уездік судьясы лауазымына тағайындалды. Торғай облысының әскери губернаторы Л.Ф. Баллюзек ол туралы «Ә. Сейдалиннің қызмет бабындағы жетістіктері тайпаластарына міндетті түрде үлгі болу керек. Қызметтегілер осылай еңбек етсе қазіргі кезеңнің қызметтік талаптарына сай келсе оларды да маңызды қызметке тағайындауға болады», - деп жазды. Жігерлі де ынталы қызметі үшін Ә. Сейдалин ІІІ дәрежелі Әулие Станислав, ІІІ дәрежелі Әулие Анна, ІV дәрежелі Әулие Владимир ордендерімен марапатталды. Әлмұхамет тарих және ғылым жөнінде сол тұстағы атақты ғалымдар А. Кун, П. Лерх, П. Пашин, Н. Маев, Ш.И. Ибрагимов, В. Межев т.б. қарым-қатынаста болды. Ол Орыс географиялық қоғамының Орынбор бөлімінің толық мүшесі болды. 1876 жылы Санкт-Петербургта өткен ориенталистердің ІІІ Халықаралық конгресіне шақырылды. Ағарту саласына да елеулі қолтабасы қалды. Оның жарқын мысалы 1888 жылы Ырғыз қаласындағы орыс-қазақ қыздар мектебін ашуға Ы. Алтынсаринге қол ұшын бергенде Әлмұхамбет Сейдалин еді. «Тургайская газеті» бұл туралы «Ол өте жақсы жағдайда қазақтарға қамқорлықтың үлгісін және училищенің материалдық жағдайына да көмек көрсетті», - деп жазған болатын. Аталған училищені қызы Гүлжауһар бітіріп шықты. І, ІІ Мемлекеттік думаның депутаты Ахмет Бірімжановқа тұрмысқа шықты. Баласы Жиһаншахта әкесі оқыған Неплюев кадет корпусының түлегі, кейін Санкт-Петербург университетінің заң факультетін бітірді. Әлмұхамет Сейдалин 1895 жылы қызмет бабын аяқтап, отставкаға шықты. 1898 жылы 66 жасында қайтыс болды.

Тілеумұхамбет Сейдалин (1835-1901) – сұлтан, коллеж кеңесшісі, Торғай облысы Ақтөбе уезі бастығы, этнограф, алғашқы қазақ зиялыларының бірі. 1855 жылы Неплюев кадет корпусын прапорщик шенінде бітірген. Оқуын бітірген соң Орынбор генерал-губернатор қарамағында тілмәш қызметіне тұрды. Темір бекінісінің жер жағдайы, тұрғындары, сол төңіректегі заттар мен құрал-жабдықтар туралы мағлұматар алу үшін алдын ала жүргізілген барлау жұмыстары кезінде Бас штаб полковнигі В.Д. Дандевилдің аудармашысы болды. 1859 жылы қызметтегі жетістіктері үшін армия кавалериясының подпоручигі шені және үш жүз күміс ақша қоса берілді. Сол жылы Орынбор шенеунігі, Неплюев кадет корпусының түлегі Л.Н. Плотниковтың бастауымен көшкен қазақтарды жерге орналастыру мақсатында, Каспийдегі балықшы кәсіпкерлерімен танысу мақсатында Ембі, Сағыз және Темір өзендерінде болды. 1861 жылы Орынбор өлкесінің Шығыс

бөлігі басшысының орынбасары болып тағайындалды. Бұл қызметтегі міндеттерді мінсіз атқарғаны және қызметтегі табыстары үшін 1862 жылы поручик атағын алды. 1866 жылы Тілеумұхамбет Далалық бақылауды орындаушы шенеунігі қызметін атқарды. Сол жылы оған «Орынбор гимназиясын ұйымдастыру жұмыстарына ордалықтардан қаржылай көмек беруді ұйымдастыру және өзінің қызметтік міндетін мінсіз атқарғаны үшін» штаб-ротмистр шені берілді. 1867-1868 жылдары қазақтарды жаңа шекаралық шепке орналастыру жөніндегі және Торғай облысындағы реформаларды жүзеге асыру комиссиясы құрамында болды. Болашақтағы «Уақытша ережені» патшалық өкімет орындары Т. Сейдалин сияқты, тұтас алғанда үкіметтік өзгерістерге адал пиғылдағы жергілікті феодалдық топтардың көрнекті өкілдерін белсенді түрде тарту жағдайында үкіметтік шенеуніктердің ұсыныстары негізінде дайындады (Қазақстан тарихы, 2010: 418). 1869 жылдың 2 қаңтарында Т. Сейдалин жаңадан құрылған Николаев (Қостанай) уезі бастығының аға көмекшісі болып тағайындалды. Осы уақыттан бастап уезде «Далалық облыстарды басқару жөніндегі уақытша ережені» енгізу жөніндегі ұйымдастыру комиссиясы құрамына енгізілді. 1870 жылы жүргізілген халық санағына қатынасып, халыққа жеру беру, жерге орналастыру және губернатор тапсырмаларын орындады. 1879-1884 жылдары Қостанай жұртшылығын басқарып, сол қызметі үшін II дәрежелі Әулие Станислав орденімен марапатталады. 1885 жылы Торғай облысы әскери губернаторы қарамағындағы ерекше тапсырмалар орындайтын кіші шенеунік лауазымына ауыстырылды. Өз кезегінде патша шенеуніктері Т. Сейдалин туралы «үкімет өкімдерінің шын ойын жақсы түсінетін көрнекті қазақ», - деп пікір білдірді.

1886 жылы Т. Сейдалин әскери қызметтен босатылып, коллеж ассессоры қызметіне ауыстырылды. 1888 жылы лауазымды кеңесші, 1892 жылы кеңесші, 1895 жылы коллеж кеңесші қызметтерін атқарды. Ол азаматтық қызметте екі мәрте Торғай уезінің бастығы болып тағайындалды. Бұлай сайлану сол кезеңдегі ережеге сай сирек кездесетін жағдай болатын. Бірінші рет 1890 жылдың 8 желтоқсаны мен 1891 жылдың 5 сәуірі, ал екінші мәрте 1896 жылдың 1 тамызы мен 1897 жылдың 26 сәуір айы аралығында Торғай уезін басқарды. Ал бұл екі аралықта 1892 жылдың қараша айынан 1893 жылдың маусым айларында Ақтөбе уезінің бастығы қызметінде болды. Торғай уезінің бастығы Мамонов Т. Сейдалиннің жарты ғасырлық тынымды қызметін «Оның қызметтік жолының бастамасы әкімшілік құрамында өтпелі кезеңге, адамдардан іскерлік пен әдептілікті, өнегелікті талап ететін, орыс үкіметінің Далалық облыстарды басқару реформасын жүргізудегі жетістіктерге тәуелді кезеңге сәйкес келді», - деп бағалады. Сұлтанның ұзақ жылғы мемлекеттік қызметін бағалап патша әкімшілігі II, III дәрежелі Әулие Станислав және II, III дәрежелі Әулие Анна ордендерімен марапаттады. Ол Ресей географиялық қоғамының мүшесі. Зерттеу еңбектері Торғай, ырғыз өзендері алқаптарындағы егіншілікті өркендетуге және қазақ ауыз әдебиеті мен этнографиясын зерттеуге арналғандығымен құнды. 1870 жылы алғаш жарық көрген «Ресей географиялық қоғамы Орынбор бөлімшесінің жазбаларының» бірінші басылымында оның «О развитии хлебопашество по бассейну реки Тургай» атты мақаласы жарияланды. 1874 жылы «Евразия хабаршысы» журналына және 1875 жылы «Ресей географиялық қоғамы Орынбор бөлімшесінің жазбаларында» Т. Сейдалиннің (Жантөринмен авторлық бірлікте) редакторлық етуімен Кіші жүз мен Орта жүз қазақтарының халық аузындағы шығармалары мен поэзиясы туралы мақалалары жарық көрді. Оның көптеген зерттеу еңбектері Орынбор және Санкт-Петербург қалаларындағы архивтерде сақтаулы. Арақарағай болысының сұлтаны Сермұхамед Жиғангировтың қызы Айзадаға үйленіп, Гүлжиһан және Фатима есімді қыздары дүниеге келді. 1899 жылы отставкаға шығып, 1901 жылы қайтыс болды.

Ағайынды Сейдалиндер туралы Орынбор шекаралық комиссиясының төрағасы В.В. Григорьев «Басқа ордалықтарға қарағанда ақыл-ой мен өнегелік жағынан жоғары, олар тапсырылған қызметті адал ниет, ынтамен атқарды», - деп атап өтті.

Жиһаншах Әлмұхамедұлы Сейдалин (1877-1923) – қоғам қайраткері, заңгер, Алаш қозғалысына қатысушы. Ол әкесі сияқты Неплюев кадет корпусында оқып, білім алды. 1900 жылы 23 жасында Санкт-Петербург университетінің заң факультетіне оқуға түсіп, оны 1904

жылы үздік аяқтады. Университетте оқыған жылдары Крыжановский атындағы шәкіртақы иегер атанды. Арнаулы жолдамамен Кавказда, Қара теңіз жағалауындағы Озургель (Грузия) қаласында 1910 жылға дейін заң саласында қызмет етті. 1913 жыл 31 шілде күнгі «Қазақ» газетінде Ж. Сейдалиннің «Азып-тозып кетпеске не амал бар?» атты мақаласы жарияланды. Мақаласында «Атам айтушы еді: «Ит тойған жерін іздейді, ер туған жерін іздейді! Балам, халықты ұмытпа, ғылымыңа тойған соң, ақылды тоқтатқан соң елге бір айнарсың» - деп. Мен осы сөзді ұмытпай, елге қайырылдым. Келгенде не көрдім? Ел бағу тәртібі һәм сот тәртібінің халыққа жайсыздығы, закон шығаратын мекемелерде қазақтың өз адамының жоқтығы. Егер өз адамдары болса, айтылған жайсыз тәртіптерді заманға лайық, қазаққа тынышты қылып өзгертуге себепкер болар еді. Күшті ауруға күшті дәрі: дәрінің аты – «съезд», бас қосып бір жерде жайымызды сөйлесіп, заманға лайықты құрал табу» керек деп ұлттың жоғын жоқтайды (Қазақ, 1913: 239-241). Ол өз заманының талаптарына сай әлеуметтік, саяси мәселелердә шешуде құнды идеялар ұсынған тұлға.

Білікті де білімді заңгер өз тарапынан 1916 жылы маусым айында тыл жұмыстарына адам алу туралы патша жарлығын қатаң сынға алды. Көрнекті заңгер Б. Қаратаевпен бірлесіп қазақтан тыл жұмысына адам алуды тоқтату жөнінде «Қырғыздар туралы еске алатын жазбалар» атты өтініш хат жазып, патшалық Ресей үкіметі атына жолдайды. 1917-23 жылдары Кеңес өкіметінің ағарту және жер мәселесі комиссариаттарында жауаты қызметте болды.

Мұхаметжан Бекмұхаметов (1830-1904 жж.) – этнограф, шешен, би, қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы, ел ішінде Мақаш әкім есімімен белгілі тұлға. Кадет корпусын бітірген соң Орынбор шекара комиссиясында, 1852 жылдан бастап Уақытша кеңестің ордадағы тілмәші. Каспий жағалауындағы І-ші, ІІ-ші округтерінде әкім қызметін атқарды.

Бөкей ордасынан 1881 жылдың шілде айында ІІІ Александр патшаның қабылдауына барған төрт қазақтың бірі – Мақаш Бекмұхамбетов. Бұл іс-сапардың ерекшелігі патшаға сый ретінде, қазақ халқының ғасырлар бойы тұтынып келе жатқан баспанасы киіз үйдің макетін алтыннан соқтырып, алып баруы. Сол сыйлықты Мақаш Шолтырұлы Бөкей ордасындағы прогресстік бағыт ұстанған әкімдердің бірі – Өтешқали Атаниязұлымен бірге патшаға тапсырды. Ордадан келіп патша аудиенциясына кірген қазақ өкілдері тиісті рәсімдерден соң өтініштерін айтады. Бұл жайында М. Бекмұхамбетов өз естелігінде: «Бізді шоқындырып, мұсылмандық үлгіден айырманыз деп тілек қылдым», – деген мәлімет қалдырған. 1892-1897 жылдары Уақытша Кеңестің кеңесшісі. Оның Қазан және Астрахан қалаларынан «Жақсы үгіт» (1908), «Книга о калмыках и киргизах. Кочующих в Астраханской губернии» (1910) атты кітаптары жарық көрді. Мақаш әкімнің ел аузынан жинаған ауыз әдебиеті мұралары Санкт-Петербург қаласындағы Салтыков-Щедрин кітапханасы мен Ресей ҒА Шығыстану институтының қорында сақтаулы.

Қорытынды. Неплюев кадет корпусын бітіргендердің көпшілігі ақылды да адал, сол кезеңнің көрнекі қайраткерлері екендігін мүлдем естен шығармаған жөн, ал қызметтеріне тоқталсақ қалыптасқан жағдайға байланысты іс-әрекет жасады. Мақаламызды Орынбор кадет корпусының түлегі, этнограф-ғалым М-С. Бабажановтың «Біз өтпелі кезеңде тұрмыз, барлық ақыл-ой жемісінің берген сәулесін қабылдап алуға дайынбыз және соның соңынан бір адым кейін шегінбейміз де» деген пікірімен аяқтағанды жөн көрдік.

Зерттеу Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру жобасы (ЖСН АР08855800) шеңберінде жүргізілді.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

Бабажанов С. Этнографиялық мақалалар. – Алматы: Қазақстан. – 1993. – 26-27 стр.

Бабаджанов С. Апелляция киргиза к публике // Северная Пчела. – 1860. – №138.

Бабаджанов С. Апелляция киргиза к публике, по поводу статьи Русского Вестника, под заглавием «Киргизомания» // Северная Пчела. – 1861. – №131.

Бабаджанов С. О каменной бабе, найденной в киргизской степи // Этнографический сборник Императорского Русского Географического Общества. – 1864. – Вып. VI.

- Бабаджанов С. Мелкие известия из внутренней киргизской Орды // Известия Императорского Русского Географического Общества. – 1865. – №6. – Кн.1-я.
- Бабаджанов С. Спор Уральских казаков с киргизами Внутренней Орды. // Деятельность. – 1868. – №109.
- Бабаджанов С. Внутренняя Киргизская орда. // Деятельность. – 1870. – №127.
- Бабаджанов С. Охота во Внутренней киргизской орде. // Охота. – 1871. – №6.
- Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. Алматы: «Арыс». – 2002. – 592 б.
- Семёнов В.Г., Семёнова В.П. Оренбургский Неплюевский кадетский корпус. История в лицах. – Оренбург: ООО «Оренбургское книжное издательство имени Г.П. Донковцева». – 2017. – 592 с.
- Сейдалин Т. О развитии хлебопашества по бассейну реки Тургая. Вып.1. // Записки Оренбургского отдела РГО. – Казань. – 1870.
- Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. – Алматы: «Атамұра». – 2010. – 768 бет.
- «Қазақ» газеті, 1913 ж. 2-ші басылымы / Құраст.: С. Смағұлова, Ф. Әнес, Т. Замзаева. Алматы: «Арыс» баспасы. – 2018. – 408 б.
- Қазақстан Республикасы мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 4-к., 1-т., 4005-іс.
- ҚР ОМА. 4-к., 1-т., 5662-іс.
- ҚР ОМА. 4-к., 1-т., 5934-іс.
- Койгелдиев М. Ұстанымы биік зиялы // Қазақ әдебиеті. – 2 қыркүйек. – 2016. – 12 бет.

References

- Babazhanov S. Etnografyalyk, maqalalar. [Ethnographic maqalar] – Almaty: Kazakstan. – 1993. – 26-27 s. [in Russian]
- Babadzhanov S. Apellyatsiya kirgiza k publike. [Appeal of the Kyrgyz to the public] // Severnaya Pchela. – 1860. – №138. [in Russian]
- Babadzhanov S. Apellyatsiya kirgiza k publike, po povodu stat'i Russkogo Vestnika, pod zaglaviyem «Kirgizomaniya». [Appeal of the Kyrgyz to the public, regarding the article of the Russian Bulletin, under the title "Kirgizomania"] // Severnaya Pchela. – 1861. – №131. [in Russian]
- Babadzhanov S. O kamennoy babe, naydennoy v kirgizskoy stepi. [About a stone woman found in the Kyrgyz steppe] // Etnograficheskiy sbornik Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva. – 1864. – Vyp.VI. [in Russian]
- Babadzhanov S. Melkiye izvestiya iz vnutrenney kirgizskoy Ordy. [Small news from the internal Kyrgyz Horde] // Izvestiya Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva. – 1865. – №6. – Кн.1-я. [in Russian]
- Babadzhanov S. Spor Ural'skikh kazakov s kirgizami Vnutrenney Ordy. [Dispute of the Ural Cossacks with the Kirghiz of the Inner Horde] // Deyatel'nost'. – 1868. – №109. [in Russian]
- Babadzhanov S. Vnutrennaya Kirgizskaya orda. // Deyatel'nost'. – 1870. – №127. [in Russian]
- Babadzhanov S. Okhota vo Vnutrenney kirgizskoy orde. [Hunting in the internal Kyrgyz horde]. // Okhota. – 1871. – №6. [in Russian]
- Batys Kazakstan oblysy. [West Kazakhstan region]. Entsiklopediya. Almaty: «Arys». – 2002. – 592 b. [in Kazakh].
- Semonov V.G., Semonova V.P. Orenburgskiy Neplyuyevskiy kadetskiy korpus. Istoriya v litsakh. [Orenburg neplyuevsky Cadet Corps. History in the faces]. – Orenburg: ООО «Orenburgskoye knizhnoye izdatel'stvo imeni G.P. Donkovtseva». – 2017. – 592 s. [in Russian]
- Seydalin T.O Razviti khlebopashestva po basseynu reki Turgaya. [On the development of khlebopashestvo in the basin of reci Turgai]. Vyp.1. // Zapiski Orenburgskogo otdela RGO. – Kazan'. – 1870. [in Russian]
- Kazakstan tarikhy (kөne zamannan byginge deyin). [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. Bes tomdyk,. 3-tom. – Almaty: «Atamұra». – 2010. – 768 b. [in Kazakh].

«Kazak» gazetі, 1913 zh. [Kazakh newspaper, 2nd edition of 1913]. 2-shі basylymy / Құраст.: S. Smaǵylova, Ğ. Ənes, T. Zamzayeva. Almaty: «Arys» baspasy. – 2018. – 408 b. [in Kazakh].

Kazakstan Respublikasy memlekettіk arkhivі. [State archive of the Republic of Kazakhstan]. (KR OMA). 4-k., 1-t., 4005-іs.

KR OMA. 4-k., 1-t., 5662-іs.

KR OMA. 4-k., 1-t., 5934-іs.

Koıygeldiyev M. Ұстанымы біік ziyaly. [The principle of high intelligence]. // Kazak әдеbiyetі. – 2 kyrkyyyek. – 2016. – 12 bet. [in Kazakh]

МРНТИ 03.20.00

КАЗАХСКИЕ ВЫПУСКНИКИ НЕПЛЮЕВСКОГО УЧИЛИЩА

А.К. Ахмет¹, Г.А. Шотанова^{2*}

¹Атырауского университета имени Х. Досмухамедова, Казахстан, Атырау

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор

E-mail: axmet_begis@mail.ru (Ахмет), galia8.09@mail.ru (Шотанова)

Аннотация. В статье рассматривается характер развития просвещения в Казахской степи XIX века, реализация политики царского правительства в отношении «образования» казахов. В целях всесторонней реализации политики царского правительства в Казахской степи на повестке дня было обучение детей казахской знати в высших учебных заведениях Российской империи. Одним из мест обучения детей казахов, служивших в конторах будущего царского правительства, стал Оренбургский Неплюевский кадетский корпус. В первом светском учебном заведении Оренбургской губернии казахскую молодежь характеризуют как профессиональных военнoслужаших. Первыми воспитанниками и выпускниками кадетского корпуса Неплюева стали дети казахской знати Внутренней Орды, среди которых К. Шыгаев, К. Караулов, М. Таукин, Д. Шукиев, К. Орманов, З. Жангиров, Е. Жангиров, М. С. Бабажанов, А. Сейдалин, М. Сангыриков и др.

Ключевые слова: Неплюевское учебное заведение, офицеры, кадетский корпус, царские чиновники, Степная элита, имперская политика, статсоветник, переводчик, исторические личности, просветитель и этнограф.

IRSTI 03.20.00

KAZAKH GRADUATES OF THE NEPLYUEV SCHOOL

A.K. Akhmet¹, G.A. Shotanova^{2*}

¹Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Kazakhstan, Atyrau

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: axmet_begis@mail.ru (Ахмет), galia8.09@mail.ru (Шотанова)

Abstract. The article examines the nature of the development of enlightenment in the Kazakh steppe in the XIX century, the problem of implementing the policy of the Tsarist government in relation to the "education" of Kazakhs. In order to comprehensively implement the policy of the Tsarist government in the Kazakh steppe, the education of children of the Kazakh nobility in the most prestigious educational institutions of the Russian Empire was on the agenda. One of the educational institutions for Kazakh children serving in the offices of the future Tsarist government was the Neplyuev Cadet Corps in Orenburg. The first secular educational institution in the Orenburg province describes the training of Kazakh youth as professional military personnel. The first pupils and graduates of the Neplyuev Cadet Corps were children of the Kazakh nobility of the Inner Horde, including K. Shigayev, K. Karaulylov, M. Taukin, D. Shukiyev, K. Ormanov, Z. Zhangirov, E. Zhangirov, M. S. Babazhanov, A. Seydalin, M. Sangrykov and others.

Key words: Neplyuev educational institution, officers, cadet corps, tsarist officials, Steppe elite, imperial politics, state councilor, translator, historical figures, educator and ethnographer.

Авторлар туралы мәлімет:

¹Тарих ғылымдарының докторы, профессор

^{2*}Тарих ғылымдарының кандидаты

FTAMP 03.20.00 DOI 10.51943/2710_3994_2022_1_105

XIX ғ. 60-70 жж. ПАТША ҮКІМЕТІНІҢ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДА ЖҮРГІЗГЕН ҚОНЫС АУДАРУ САЯСАТЫ ЖӘНЕ КӨПЭТНОСТЫ ҚҰРЫЛЫМНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Л.С. Динашева^{1*}, Г.Ж. Примкулова¹, М.О. Аксой¹

¹Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.

* Автор-корреспондент

E-mail: Lazat.Dinasheva@ayu.edu.kz (Динашева), gaukar.primkulova@ayu.edu.kz (Примкулова), m_oguzhan_aksoy@hotmail.com (Аксой)

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырдың соңында Оңтүстік Қазақстан өңірінде мекендеген этностардың орналасуы мен полиэтникалық құрамының қалыптасуына ықпал етуші факторлар қарастырылады. Сол кезде патша үкіметінің жүргізген көші-қон саясатының маңызын және оның халық құрамына әсерін, миграциялық процесті реттеуге бағытталған билік органдарының әдіс-тәсілдерін анықтау көзделеді. Сонымен қатар, патша үкіметінің көші-қон саясатындағы жаңа бағыттары мен оның заңнамалық негіздері зерделенеді. Оңтүстік Қазақстан өңірі суармалы егіншілік арқылы диқаншылығы ежелден қалыптасқан аймақ болып саналады. Онымен бірге, қалалық өмір салтының тарихи даму шарттары да әлеуметтік қатынастарға әсерін тигізді. Ресей империясының әкімшілік билігінің орнауы, мұндағы еңбек бөлінісінің арақатынасына терең өзгеріс ендіре алған жоқ. Патшалық биліктің әуелі орыс-казактарды, кейінен қара шекпенді славян шаруаларын қоныс аударту арқылы Түркістан өлкесінде отарлау саясатын жүргізуі нәтижесінде Қазақстанның Оңтүстігінде полиэтникалық және көпконфессиялы құрылымының қалыптасуы осы мақалада баяндалады.

Түйін сөздер: патша үкіметі, көші-қон саясаты, демография, әлеуметтік жағдайы, халық құрамы, полиэтносты мемлекет.

Кіріспе. Зайырлы Қазақстан мемлекетінің қалыптасу барысы, мемлекеттік дамудың моделі мен қоғамдық жаңарудың жалпы адамзаттық құндылықтарымен тиімді үйлесуін ескеруге бағыттады. Бұл қадам сапалы түрде өзге этностардың Қазақстанға қоныс аударуы мен орнығуы мәселелерін сапалы зерттеуге итермеледі. Халықты қалыптастырудың негізгі кезеңдерін зерделеу мемлекеттік мүдделер, оның аумақтық тұтастықты, тұрақтылықты нығайту тұрғысынан өзекті екендігі анық.

Қазіргі әлемдегі жаһандану үрдістерінің қарқынды даму көрінісі этносаралық қатынастарды зерттеу мәселесін өзекті ете түсуде. Бұл бір жағынан жаһандану үрдісінің елдер мен өңірлер арасындағы шекараларды жоя алатын күшімен байланысты болып табылады. Бірақ, екінші жағынан алып қарағанда этностардың тілі, мәдениеті және демографиялық өсімі төңірегіндегі мәселелерді күшейте түсуімен ерекшеленеді. Орталық Азия елдерінің ішінде Қазақстан түрлі этнодемографиялық құрамымен ерекшеленеді. Оған көптеген тарихи-саяси себептер әсер етті. Бүгінгі таңда патшалық Ресей билігі тұсындағы Қазақстан халқының этнодемография тарихын зерттеудің шарттары туындауда. Оның ішінде Оңтүстік Қазақстанның рөлі ерекше болып табылады.

Этнодемографиялық үдерістер туралы шынайы ақпарат тұрғындардың мемлекет азаматы ретінде өзін-өзі айқындау қасиетін қалыптастыруға ықпал ететіндігі сөзсіз. Еліміздің геосаяси жағдайы, көші-қон процесінде ең алдымен, Ресей империясының жүргізген саясатының әсері үлкен балғандығы белгілі. XVIII - XIX ғасырлардағы патша үкіметі тарапынан жүргізілген әскери-казак және шаруаларды қоныс аударту арқылы отарлау әрекеттері, Қазақстанда полиэтносты ортаның қалыптасуына әкеліп соқты. Ол ортаның өзіне тән қырлары болды. Бірінші кезекте шаруашылық, білім және әлеуметтік құрылымындағы өзгешеліктерді атар едік.

Жоғарыда аталғандарды ескере отырып, мемлекеттік шекара мен халықтың этникалық құрамының қалыптасуларының тарихи тәжірибесін талдау мен жалпылау қадамдары демографиялық дамудың ғана емес, өндіріс заңдылықтарын айшықтауға да жол ашады. Оның ішінде әр этностың әлеуметтік-экономикалық бейімділіктерін де ескере кету қажет.

Материалдар мен әдістер. Мақала тақырыбының деректік базасын патшалық кезеңдегі Түркістан өлкесін басқаруға қатысты ережелер, шенуниктердің есептері мен хаттары, арнайы ғылыми еңбектер мен естеліктер құрайды. Зерттеудің әдіснамасы тарих, этнография, әлеуметтану ғылымдарындағы классикалық және заманауи теориялар мен тұжырымдамаларға сүйенеді. Көпэтносты мемлекеттерде этностық үдерістер тарихи-саяси, этномәдени және әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктері тұрғысынан қарастырылатындығы анық. Тақырыптың пәнаралық сипатқа ие екендігін ескере және тарихилық принципіне сүйене отырып, зерттеуде келесідегідей жалпы ғылыми әдістер қолданылады: жүйелілік, құрылымдық-функционалдық, салыстырмалы-саралау, сонымен бірге тарихи-салыстыру, статистикалық талдау, ретроспективтілік сынды арнайы тәсілдер.

Деректер мен әдебиеттерді методологиялық және теориялық негізде зерттеу күрделі сұрақтарға қатысты тарихи әдістер арқылы зерделеу принциптеріне сүйене отырып қарастырылды, ал бұл екі жағдай бір бірін толықтырып тұратыны сөзсіз. Оларда бастысы тарихи объектілік принципі тарихи фактілер мен нақты тарихи жағдайларды меңгеріп, оқиғаға байланысты қарым-қатынасқа қатысты айқын дәлелдерді айғақтау болып табылады. Тақырыпты зерттеу Қазақстанның этносаралық қатынастары мен үрдістерінің барысын жалпы мемлекеттік және өңірлік дәрежеде қарастыруына мүмкіндік ашқан жүйелілік әдісіне негізделеді.

Талқылау. XIX ғасырдың соңғы ширегінен бастап Қазақстанға көптеп қоныс аударып күні бүгінге дейін өмір сүріп келе жатқан өзге этностар тарихы бойынша революцияға дейінгі кезеңде, Кеңес үкіметінің тұсында және тәуелсіздік кезеңде зерттеулер жүргізілді. Қазақстанға Ресейдің империялық саясаты мен әлеуметтік жағдайға байланысты көшірілген этностардың саяси, әлеуметтік және демографиялық тарихына ғылыми тұрғыда зерттеу жүргізу әр кезеңде ғалымдардың және сонымен бірге шетелдік зерттеушілердің назарына ілігіп отырды. Әр кезеңдегі тарихшы-ғалымдар өздерінің ғылыми тұжырымдарын жасауда заманауи ғылыми көзқарастар мен методологиялық принциптерге сүйенді. Сондықтан, мәселенің зерттелу деңгейін жеке кезеңдерге, сондай-ақ отандық және шетелдік ғалымдардың ұстанымдарының әр түрлілігіне сай тарихнамалық талдауға түсіру қажеттігі туындады.

Қазан төңкерісіне дейінгі тарихнама. Этносаралық қатынастар мен үрдістердің қазіргі тарихнамасы осы уақытқа дейін жинақталған тәжірибені белгілі бір деңгейде жалпылау мен талдауды қажет етеді. XIX ғасырдың соңғы ширегінде Қазақстан жеріндегі халықтардың орналасуы мен әлеуметтік жағдайы туралы зерттеулер қазақ жеріне түрлі экспедициялар ұйымдастырған ғалымдардың зерттеулерінде кездеседі. Олардың ішінде іргелі зерттеулердің қатарында ғалымдар А. Макшеевтің, А. Гейнстің, Н.А. Аристовтың Қазақстанның далалы аймақтарына этнографиялық, географиялық және басқа да зерттеу жұмыстары айтылады. Сонымен қатар, Ресей империясының Қазақстан мен Орта Азиядағы аймақтарындағы көші-қон процестерін зерттей отырып, соның аясында мұндағы халықтардың орналасу аймақтарын зерделеген ғалымдар да болды. Бұл тақырыпта негізгі зерттеу жұмыстары К. Паленнің Н. Турчаниновтың, А. Тресвятскийдің, зерттеулері маңызды болып табылады.

Кеңестік және ресейлік тарихнама. Егер революцияға дейінгі авторлардың негізгі еңбегі материалдарды жинақтау мен жүйелеуге арналса, мәселенің теориялық тұрғыда қорытылуы кеңестік авторлардың үлесіне тиеді. Кеңес дәуірінің тарихнамасында тақырып аясындағы демографиялық зерттеулердің рөлі айтарлықтай өсе түседі. Бұны демографиялық бетбұрыс десек те болады. Революцияға дейінгі Қазақстан тұрғындарының этникалық аспектілерін қарастырған Н.В. Алексеенко, Н.Е. Бекмаханова, Д.И. Дулатова, Э.И. Герасимова, Н. Әлімбаев, Х. Арғынбаев сынды авторлардың жұмыстары көрнекі рөл атқарады.

Қазақстан халықтарының этникалық тарихына деген қызығушылық кеңестік тарихнамада арнайы зерттеу пәні ретінде жүргізілді. Ол басым ретте жекелей демографиялық жұмыстар

арқылы көрініс тапты. Бұл тұрғыда Д.И. Дулатованың «Историография дореволюционного Казахстана (1861-1917 гг)», Э.И. Герасимова мен Н.Е. Бекмаханованың «Проблемы политической и социально-экономической истории Казахстана в XIX веке (70-80 е годы)», Х. Арғымбаевтың «Историко-этнографические проблемы истории дореволюционного Казахстана в историографии конца 30-50 гг.» зерттеу жұмыстары тарихнаманың жаңа ойлармен толықтырылуына үлестерін қосты.

XIX ғасырдың соңында қазақ жерінің ұйғырлар мен дүнгендердің Жетісуға қоныс аударуының барысы, себептері және жағдайы жайлы, М.Н. Қабировтың еңбегінде, М. Сушанлонның және Ю. Баранованың мақалаларында, Х.Ю. Юсуров, М.Қ. Тургунов пен Л. Динашеваның диссертацияларында бейнеленгенін атап өтуге болады.

Отандық тарихнама. Қазақстан Республикасы әлемдегі көпэтносты мемлекет екендігі баршаға мәлім. Жоғарыда атап өткендей, Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған соң, Қазақстанда өмір сүріп жатқан өзге ұлттардың тарихын объективті түрде зерттеу тарих ғылымындағы басты тақырыптардың біріне айналды. Тәуелсіз Қазақстан кезеңінің авторлары ағымдағы статистика мен халық санағының материалдарын қолдана отырып, халықтың негізгі топтарын есепке алу тәсілін ұсынды. Аталмыш тәсілдің негізінде Қазақстан халқының ұлттық, әлеуметтік құрамына және олардың жасына сипаттама беріп, қала және ауыл тұрғындарының әлеуметтік қауымы және жастық топтарына орай білім дәрежелерін анықтады. Бұл әдіснамалық ілгерілеулер Н.В. Алексеенко, М.Қ. Қозыбаев, М.-А.Х. Асылбеков, А.Б. Галиев, А. Құдайбергенова сынды демограф тарихшылардың есімімен байланысты еді.

Шетелдік тарихнама. Түркістан өлкесіндегі патшалық үкіметтің отарлық саясатын зерттеуге батыстық тарихшылар соңғы жылдары ерекше көңіл аударылып келеді. Солардың ішінде Ресейдің көпұлтты елге айналудағы патшалық және Кеңестік биліктің саясатын сынға алған австриялық тарихшы Андреас Каппелердің «Россия – многонациональная империя» атты еңбегін ерекше атап өткен жөн. А. Каппелердің зерттеуінде айтылған сындарға қарама қарсы пікірді орыс тарихшысы Т.В. Катюкова айтады. Оның «Окраина на особом положении. Туркестан в преддверии драмы» атты еңбегінде 1898-1916 жылдар аралығындағы өлкедегі кең ауқымды мәселелер қамтылған: басқарушылық, құқықтық, этностық-демографиялық, ұлттық, білім беру және әлеуметтік. Алайда, үлкен көлемді архивтік материалдарды қолданған автор аталмыш еңбегінде империялық шенеуніктердің іс-әрекеттерін, саясатын ақтауға тырысады да, отарлық саясаттан зардап шеккен жергілікті тұрғындардың жағдайы көлеңкеде қалып қояды.

Зерттеу нәтижелері. Қазақстанда 1867-1868 жж. отарлауды жеделдету және империяның өсіп келе жатқан өнеркәсіп мүддесін ақтау үшін, Орта Азияның шеткі аймақтарын игеру мақсатында Ресей үкіметі бірқатар реформаларды жүзеге асырды.

1867 жылы 11 шілдеде патшалық Ресей императоры II Александр «Сырдария және Жетісу облыстарын басқарудың уақытша Ережесінің» жобасын, келесі жылдың қазан айының 21 жұлдызында «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы Уақытша Ереже» жобасын бекітті. Аталған Ережелер негізінде Ресей империясы қазақ жерлеріне иелік ету құқығына ие болды. Әсіресе, орыс кәсіпкерлері меншігіне қазба байлығы мол жер телімдері бекітіліп берілді. Ал, қоныс аудару қорын құру көшпенді жергілікті тұрғындар иелігіндегі жерлер есебінен жүргізілді. Ендігі жерде жергілікті қазақ тұрғындарының иелігіндегі жер телімдерін заңсыз тартып алу жайттары кең өріс алды.

XIX ғасырдың 70-ші жылдары Жетісуды орыс-казактарының отарлауы жалғасып, олар Ресей үкіметінің шекарадағы үміті мен тірегі болып саналды. Алайда, оларға ірі үлестердің берілгеніне қарамастан, орыс-казактары көп жағдайда егіншілікпен айналыспады. Осы кезеңде, орыс-казак отарлауымен қатар, Қазақстан аумағына қарашекпенді орыс шаруаларының қоныс аударуы дами бастады. Бастапқыда орыс шаруаларының қоныс аударуы Петербург әкімшілігінің рұқсатынсыз өз бетінше жүрді. Өлкеге өз бетінше келген қарашекпенділер жергілікті қазақ шаруаларынан жерді жалға алып, өзара келісімге келген деректер көптеп кездесті.

Патшалық биліктің тыйым салуына қарамай стихиялы қоныс аударушылардың санының артуы нәтижесінде 1889 жылдың 13 шілдеде «Село тұрғындары мен мешандардың

казыналық жерлерге өз еркімен қоныс аударуы туралы» Заң бекітілді. Дала өлкесінде бұл Ақмола, Семей және Жетісу облыстарының жерлері болды.

Бұл кезеңді өлкенің шаруа отарлау тарихындағы жергілікті әкімшіліктің қоныс аударушы - өз еркімен күрес уақыты деп атауға болады (өз еркімен көшіп-қонушылар 1889 ж. Заңы бойынша бұрынғы тұрғылықты жеріне жіберілуі тиіс еді). Бірақ 1892 жылдың 29 маусымында Ішкі істер министрлігі Қазақстан мен Орта Азияға қоныс аударуды толығымен жария етті, ал 1893 жылдан бастап қоныс аударушылар қоныс аудару кезінде жолдық жәрдемақы, азық-түлік және дәрігерлік көмек ала бастады. Сондай-ақ, Сібір темір жолының құрылуына байланысты келімсектерге 4-санаттағы поезд вагондарда жол жүру құнының үштен бір бөлігі төлейді деген жеңілдіктерге ие болды (Прошлое Казахстана в источниках и материалах, 1997: 106).

XX ғ. басында Ресейдің ішкі аудандарынан Түркістан өлкесіне қоныс аудару процесі айтарлықтай күшейе түсті. Шаруа қауымын бекіту жөніндегі орталық үкіметтің шаралары шаруа қозғалысын тежеуде тиімсіз болғандықтан, жеке шаруа қожалығына екпінді ауыстыру туралы шешім қабылданды. Бұл шаруа қожалықтарының американдық, фермерлік даму жолына көшуін жоспарлаған Столыпиндік қайта құру кезеңіне тура келді. Алғашқыда патша үкіметі қазақ даласында жаңа жер қожайындарын қалыптастыру мақсатында белгілі бір дәрежеде байлығы бар орыс шаруаларына қоныс аудару үшін арнайы рұқсат қағаздарын берген болса, ендігі жерде өтініш білдіргендердің барлығына жолдама беріле бастады. Нәтижесінде, 1870-1914 ж. аралығында халық саны күрт өсіп Жетісу облысында 156826 адамды құрады, оның ішінде ерлер – 81550, әйелдер – 75276. Жалпы 1861-1914 жылдары Қазақстанға 2027263 адам қоныс аударды.

Қоныс аудару үдерісі шаруалардың әлеуметтік-мәдени және шаруашылық бейімделу мәселелерімен қатар жүрді. Батыс Сібірде бұл процесс қандай да бір дәрежеде қоныс аударушылар мен ескі халықтың ұлттық-мәдени және шаруашылық дәстүрлерінде жалпы бастаулармен жеңілдеді. Халықтың бұл топтары осы аймаққа орыс шаруа-егіншілік мәдениетін әкелді (Гинс, 1912: 77). Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-шығыс аудандарында қоныс аудару және бейімделу процестері өз ерекшелігіне ие болды. Мұнда қоныс аударушылар көшпелі өмір салтының ерекшеліктеріне және тұрғылықты халықтың тұрмысына байланысты күрделі жағдайларды меңгеруге тура келді. Менталитет пен өмір салты тек келген халықтарда ғана емес, сондай-ақ осы аудандардың байырғы тұрғындарында да өзгеріске ұшырады. Екі түрлі қауымдастық өкілдерінің экономикалық және әлеуметтік-мәдени өзара іс-қимылы процесінде шаруашылықты ұйымдастыру мен жүргізудің пайдалы дағдыларын меңгеру, қазақ халқының отырықшылыққа біртіндеп көшуі, егістік алқаптарының өсуі, шөп шабудың дамуы, малдың бір бөлігін қорада ұстауға ауыстыруы орын алды (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., 1904: 71). Алайда, орыс шаруаларының өлкеге көптеп қоныс аударуының теріс жақтарыда көп болды. Қара шекпенділер толқынының көбеюмен ауыл шаруашылығына ыңғайлы, шұрайлы жерлерінен жергілікті халықтың ығыстрылуы, жер мәселесіне байланысты ашық қақтығыстардың орын алуына алып келді.

Қазақстанда шаруа қозғалысы және қоныс аудару саясаты 1867-1882 жылдары бұрынғы Жетісу облысын басқарған Г.А. Колпаковскийдің белсенді қызметімен тікелей байланысты болды. Бастапқыда ол өлкенің казак отарлауына қолдау көрсетті, Ресей империясының шығыс шетінде әскери іске жақсы оқытылған халықты орналастыру қажет деп есептеді және бұл өлкеде орыс-казактарының қоныстануын талап етті. Осылайша, 1857 ж. Жетісу мен Іле алқабына отбасылы орыс-казактарын жаппай орналастыру арқылы отарлау басталды. Олардың қатары казактар қатарына тіркелген қара шекпенді шаруалар есебімен толықтырылып отырылды.

Бірақ XIX ғасырдың 50-ші жылдары Алатау округінің бастығы болған Г.А. Колпаковский казактардың қарқынды қоныс аударуының қажеттілігі туралы тұжырымға келді. Жаңа қоныстанушылар көшуге ниет білдірген еріктілерден, отбасылық төменгі шендегі казактардан, шығу тегі орыс, діні православиелік болуы керек деп есептеді (Гинзбург, 1991: 125).

XIX ғасырдың 80 жылдарының соңына қарай Г. Колпаковский облысты казактарды қоныстандыру арқылы отарлауға көңілі толмады, сондықтан, ендігі жерде қоныс аудару процесіне орыс шаруаларын барынша көбірек тарту керек деп есептеді. Үлкен үлестерге

карамастан, казактар егіншілікпен айналысқан жоқ. Сондай-ақ, соғыс кезінде казактар өлке аумағында орналасқан көптеген тұрақты әскерлерге орын бере отырып, өзінің тарихи маңызын жоғалтты (Васильев, Любичанковский, 2018: 58). Осы үрдістердің себебі, қоныс аударушылар үшін толық қалыптасқан жер қорының болмауы Ресей үкіметінің көші-қон саясатының кемшіліктері болды.

Түркістандағы қоныс аудару саясатында 1868-1883 жылдар аралығында Жетісу облысының басшысы Г.А. Колпаковскийдің ұсынысы бойынша қабылданған «Шаруалардың Жетісуға көшуі туралы Уақытша Ережелер» басшылыққа алынды.

Алғашқыда өлкеге орыс-казактарын қоныс аудартумен шектелген болса, бертін келе бай шаруаларды, кейінен жерсіз-күйсіз жүрген қарашекпенділердің қоныс аударуына рұқсат бере бастады. Түркістан генерал-губернаторы фон Кауфман: «Орыс қоныстары өлкеде кең таралған кезде ғана, бір-бірімен байланыста болады, сол кезде олар нағыз күшке айналады» деп айтқан болатын (Венюков, 1877: 168).

Қазақстанның оңтүстік территориясына славян шаруаларының жаппай қоныс аударуы ХІХ ғасырдың 70-ші жылдарының ортасында өзінің қарқынын арттыра түсті. Әсіресе, қоныс аударушылардың үлкен Жетісу облысына келді. Губерния басшысының ұсынысымен қабылданған Ережелер бойынша әрбір қоныс аударушы тұлғаға 30 ондық жер берілуі көзделінді. 15 жылға қоныс аударушылар салықтардың, міндеттіліктің барлық түрлерінен, міндетті жұмыстардан босатылды. 80 жылдары мұнда 29 орыс селосы болды. Село тұрғындарының саны жыл сайын әскери міндеттерден босатылған казактардың есебінен толықтырылды. Облыста өз салт-дәстүрлерімен өмір сүретін орыс-казак станицалары көбейе берді.

Жетісу облысындағы көші-қон үдерісінің басқа өлкелерден айырмашылығы, мұнда Шығыс Түркістаннан ұйғырлар мен дүнгендердің қоныстануы құбылыс еді. Осылайша Қазақстанның полиэтникалық картасы жаңа этнос өкілдерінің қауымдарымен толықты.

Патшалық Ресейдің қазақ жерлерінде жүргізген қоныс аудару саясаты жергілікті тұрғындардың тұрмысына айтарлықтай зиянын тигізді. ХХ ғасыр басында қазақтардың иелігіндегі егінге жарамды, құнарлы, шұрайлы жерлерінің 80 пайызын переселен шаруаларын орналастыру қорына тартып алынды. Бұл жайында өлкені тексеруге келген патша шенеуніктері өз есептерінде жазып отырды.

Түркістан өлкесі бойынша 1886 жылы қабылданған Ереже негізінде қоныс аударушы әрбір ер адамға 10 десятина жер берілуі, 5 жыл бойына салықтардың барлық түрлерінен босатылуға, содан кейінгі бес жылда салынатын салықтың жартысын ғана төлеуге тиіс болды. 1889 жылдың 13 шілдесінде қабылданған «Село тұрғындарын өз еріктерімен жаңа жерге көшіру және бұрынғы қоныс аударылғандар туралы арнайы Ереже» бойынша қоныстандыру тек алдын ала Ішкі істер министрлігінің және мемлекеттік жер иеліктері министрлігінің рұқсаты арқылы ғана мүмкін болатын еді. Алайда патша әкімшілігі жаппай қоныстандыру үдерісін жоғары дәрежеде бақылауға алмады. Бұл шаруалардың өздігінен көшуіне түрткі болды. 1891–1892 жылдардағы Ресейдің еуропалық бөлігіндегі жерлерде егіннің шықпай қалу құбылысы, ондағы шаруалардың Қазақстанға қоныс аударуын жеделдетті. Нақ осы жылдары Қазақстанның этностық картасының ішкі құрамы өзгере түсті. Жаңадан көшіп келушілердің ішінде орыстар, белорустар мен украиндер көптеп кездесті.

Шаруалардың Қазақ даласына қоныс аударуы 1891 жылдың көктемінен бастап ресми түрде тоқтатылды. Бірақ қоныс аударушылардың тасқынын тоқтату өте қиын болды. ХІХ ғасыр соңында Транссібір темір жолы құрылысының басталуымен Қазақстанға орыс шаруаларының көптеп көшіп келуі жалғаса түсті. Өз еркімен қоныс аударушылардың келуіне Сібір темір жол комитеті де мүдделі болды. Қоныс аударушы шаруалар адам тасуға бейімделмеген қолайсыз вагондарда жеткізілді.

Азық-түліктің жетіспеушілігі мен дәрігерлік көмектің болмауы салдарынан адамдардың арасында ауру-сырқат көбейді, тіпті өлім-жітім де аз болған жоқ. Осыған орай, Омбы, Петропавл, Верный, Ташкент қалаларында жедел емдеу ауруханалары салына бастады.

Ерте кеңестік кезеңде революцияға дейінгі Орталық Азиядағы орыс қоныс аударушылары туралы жазылмаған, өйткені ұлттық саясатта социализм кезінде ұлттық айырмашылықтарды өшіру туралы идея пайда болды. Түркістан қаласында орыс қоныс аудару қоғамдастығы туралы алғашқы жалпылама публикациялар кеш пайда болды, 1980-1990 жылдары (Назарбаев, 2003: 2). Бұл жұмыстарда орыс қоныс аударушылардың Түркістанды игеру процесі және қоныс аударушы кенттерде орналастыру, сондай-ақ жер пайдалану мәселелеріне, өңірдің келген және тұрғылықты халқы арасында жер телімдерді орналастыру мәселесіне баса назар аударылады.

Кеңес заманындағы еңбектерде Түркістандағы орыстар қоныс аударушылар біртұтас қоғамдастық ретінде қаралды. Бұл КСРО-да, тіпті Ресей империясының Орталық Азиядағы қоныс аудару саясаты мәселелерін зерттеу кезінде, үлкен далада әлеуметтік-экономикалық факторларға назар аударғанына байланысты.

XIX–XX ғғ. аяғында Орта Азиядағы славяндардың тағдыры туралы кейінірек жарияланған мәліметтерде Түркістан қаласына қоныс аударған алғашқы қоныс аударушылардың тұрмыстық мәдениеті, тілі және өзіндік санасы мәселелері қарастырылды (Гейнс, 1897: 2). Дегенмен, зерттеушілер қоныс аударушы қоғамдастықтың әлеуметтік-мәдени сипаттамаларын аз дәрежеде талдады, ал өлкенің алғашқы басқарушылары мен зерттеушілерінің публицистикада, Түркістан генерал-губернаторлығының іс жүргізу құжаттамасының материалдарында, тексеру комиссияларының есептерінде және басқаларында сақталған көптеген жазбалары зерттелетін кезеңде орыс қоныс аударушылардың рухани және әлеуметтік-мәдени өмірі туралы бай этнографиялық материалдардан тұрады.

Түркістан генерал-губернаторлығына қарасты Сырдария облысында, 1897 жылғы халық санағы бойынша жергілікті тұрғындардың ішінде қазақтар – 64,4 %, түркілер – 10,73 %, сарттар – 9,76 %, өзбектер – 4,34 %, орыста – 2,16 %, украиндар – 0,87 %, белорустар – 0,1% құрады (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., 1904).

Түркістанды отарлағаннан бастап билік орыс қоныс аударушылардың өзіндік әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін қалыптастыруға ерекше көңіл бөлді. Орыс әкімшілігі қоныс аударушылар арасында православие дініне маңызды мән берді. Түркістан өлкесіне негізінен орыс православиелік діни наным-сенімдегілерді қоныс аудартылды (Турчанинов, Домрачев, 1916: 181). 1897 ж. Халық санағының мәліметтеріне сәйкес, Сырдария облысы бойынша православие дініндегілердің үлесі 2,86 % – ды, ескі дәстүр – 0,19 %, католиктер – 0,2 %, протестанттар – 0,13 %, қалған христиандар – 0,01 % құрады. Бұл ерекшеліктер орталық және өлкелік әкімшіліктің Түркістанды орыс шаруаларымен отарлауға қатынасын анықтады. Мұсылман халқының наразылығын тудыру қаупі бірінші орында тұрды.

1872 жылға дейін Жетісу облысындағы шаруа отарлауы жоспарлы қоныстанудан озды. 1868-1882 жылдар аралығында Жетісуда 25 мың адам халқы бар 29 елді мекен құрылды.

Қалың қоныстанған Сырдария облысына, онда жаппай суармалы егіншілік үстем болған, орыс шаруаларының қоныс аударуы бос жерлердің жоқтығынан едәуір баяу жүрді. Алайда, Сырдария облысында 1891 жылға қарай 1300 адам 2 халқы бар 19 ауыл құрылды.

1873 жылы Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы К.П. фон Кауфман бүкіл генерал-губернаторлыққа арналған шаруа отарлауының бас жоспарына қол қойды. Жоспар патшалық биліктің өлкедегі негізгі ұстанымдарын нығайтуға бағытталған еді. Переселен шаруаларының елді мекендері ірі өзендер мен Орынбор-Ташкентке дейін Верный арқылы Семейге дейін пошта жолдары бойында орналасқаналасуы тиіс болды және осы жоспар бойынша қоныстандырылды.

Түркістан өлкесіне келген алғашқы орыс қоныс аударушылар шешілуі қиын проблемалармен бетпе-бет келді: ата қоныстарынан кетуі, өздеріне мүлдем беймәлім жаңа орында орналасуы, ыстық ерекше климат, жерді өңдеу және су жүйелерін жүргізу жұмыстары және т.б. осының барлығы қоныс аударушылардың бір бөлігін кері қайтуға мәжбүр етті. Мәскеу «Родина» журналының очеркінде (1880 ж.) аты жоқ автор елге қайта оралған орыс қоныс аударушымен болған әңгімесінде Түркістанды төмендегідей сипаттағанын жазады: «Жер құрғақ, қатты, сортаң, құм төгілген, біздің машықтанған дақылдарды өсіруге аса қолайсыз. Осы жердің

өзінің құпия суару тәсілдері бар. Оны үйренуге біраз уақыт кетеді». Осылайша, мұндағы ауыр климат, егін егудің өзіндік ерекшелігі, өмір сүрудің қиындығы, жергілікті әкімшіліктің толық әрекетсіздігі қоныс аударушыларын Ресейге қайтуға мәжбүр етті.

XIX ғасырдың 80-ші жылдары қоныс аудару саясатында бетбұрыс басталды. Өйткені Орталық Ресей губернияларында орын алған аштық үлкен қауіпке айналды. 1881 жылы «Бос жатқан қазыналық жерлерге шаруалардың қоныс аударуы туралы Уақытша Ереже» қабылданды. Алайда, патшалық билік шаруалардың жаппай қоныс аударуын тежеу қажет деп есептеп, шектеу шараларын сақтап қалды. Ал, 1883 жылы орыс шаруаларының Түркістан өлкесіне қоныс аударуы мүлдем тоқтатылды.

1886 жылы «Түркістан өлкесін басқару туралы Ереже» бекітілді, осыған байланысты Түркістан өлкесінде жерге орналастыру - беру құрылысын енгізу туралы Ереже шығарылды. Оларға сәйкес, ірі жер иеленушілер мен мұсылман дін қызметкерлерінің артықшылық жағдайы жойылды. Көшпелілер иелігіндегі жерлер оларға «мерзімсіз қоғамдық пайдалануына берілген мемлекеттік жерлер» деп жарияланды.

«Түркістан өлкесін басқару туралы Ережені» басшылыққа ала отырып, орыс әкімшілігі көшпелі халыққа тиесілі жерлердің көп бөлігін алып, сол арқылы орыс қоныстарына тарату үшін жер қорын құрды. Орыс отарына жақында қосылған Түркістан өлкесінде өздеріне тірек жасау үшін мұндағы егіншілікке қолайлы жерлерді орыс шаруаларына беру аса қажет болды. Сондықтан да, арнайы мемлекет жолдамасымен келмеседе, отарлық билік өз еркімен келген қоныс аударушыларға кемінде 7-10 десятинадан жер, үй салуға, жұмыс малын, құрал-саймандарды және егін егуге қажетті заттарды сатып алуға материалдық көмек беруді кеңінен қолға алды.

1889 жылдың 13 шілдесінде 1904 жылға дейін күшінде болған жаңа қоныс аудару «Заңы» бекітілді. Жаңа заңдағы басты міндет – қоныс аударушылар жергілікті әкімшілікке бағынуға және бұдан былай шаруалар қоныс аударуға арнайы рұқсат алуға міндетті болды. Қоныс аударушыларға да несие мен жәрдемақы берілді. Алайда шаруалардың өз бетімен қоныс аударуы жалғаса берді. Қоныс аударушыларының отарлауына күшті түрткі болған жағдай – 1891 жылы Еуропалық Ресейдің маңызды бөлігін қамтыған құрғақшылық болды. Ендігі жерде, қоныс аударушылардың үлкен толқынын реттеу үкімет тарапынан ерекше назар аударуды қажет етті.

Бұл топтар Сырдария, Ферғана және Самарқанд өңірлерінің байырғы облыстарына жатқанымен, негізінен Кавказ және Жетісу облыстарында орналасқан сектанттар мен старообрядтар, православиялардан басқа Түркістанға шектеулі ауқымда басқа христиан дінінің өкілдері қоныстанды. Түркістан шенеуніктері өз есептерде молокандар шаруашылық жағынан орыстардың ерекше тобы ретінде шаруашылықтың тұрақтылығымен ерекшеленгенін атап өтті. Бір газет Сырдария облысына көшіп келген орыс шаруалары туралы 1906 жылғы санында былай жазды: «Ташкент уезінде Алексеевка кентінде 60-қа жуық байырғы орыс адамдары тұрады. Олар, ішімдік ішпейтін, тіпті темекі шекпейтін, бай-қуатты, дінге сенімі мол, қарапайым және адал халық саналады» (Венюков, 1877). Түркістан үкіметі бірінші кезекте, спирттік ішімдіктерді тұтынудан бас тарту жергілікті мұсылман халықтарымен тұрақты және бейбіт өмір сүруге негіз болады деп ұйғарды. Ташкент уезінде православиелік қауыммен бірге ескісалттық орыстар, молокандар, баптистер, сенбіліктер, иеговистер, сондай-ақ Л.Н. Толстойдың ілімінің ізбасарлары тұрған ауылдар да болды (Бекмаханова, 1980: 61).

Әкімшілік келген 15 мың орыс қоныс аударушылардың ішінен тек 2 мыңы ғана жергілікті халықтан шеттетілген жерлер есебінен орналастыра алды. Қалғандары кедейшілік жағдайында болды. Оларды кері қайтару мүмкін емес еді, сондықтан Үкімет дүлей қоныс аударуларды заңдастыруға мәжбүр болды.

1893 жылдан бастап Дала аудандарына қоныс аудару заңдастырылды. Түркістан отарлауының ерекшелігі қазақ даласына қарағанда халықтың тығыздығының едәуір жоғары болуына байланысты, отырықшы халық басым болды. Орыс қоныс аударушыларды егіншілік аудандарында қоныстандыру жергілікті халықтың наразылығынан қорықпады. Сонымен қатар, Түркістан жерлерін орыстар шаруаларымен қоныстандыруда отарлық әкімшілік рұқсат

қағазынсыз өз еркімен келген қоныс аударушыларды елдеріне қайтарудың орнына оларды жайластырумен айналысты.

Түркістан өлкесіне қарасты қазақ облыстарына келген орыстар шаруалары көп ұзамай жергілікті шаруашылықты жүргізу мәдениетін игерілгендігі жайындағы деректер мұрағат құжаттарында көптеп кездеседі. Алайда, қоныс аударушылардың көптігі облыстардағы қолайлы жер тапшылығынан туындаған қиындықтарды күрделендірді. Бұл фактілер жергілікті халықтың наразылығының өсуіне ықпал етті. Сонымен қатар, патшалық отарлық билік қоныс аударушылардың елді мекендерін әскери гарнизондар ретінде қарастырған жағдайлар да жиі кездесті. Қоныс аударушылар арасында отставкадағы сарбаздар да біршама болды. Орыс шаруаларын «туземдерден қорғану» мақсатында, 1892 жылы әскери губернатор Н.И. Гродековтың бастамасымен, қаруландыру басталды. Алайда, XX ғ. басында, бұл саясат теріс сипат алып кеткендіктен, қаруландыру тоқтатылды.

1896 жылы Қаржы министрі С.Ю. Витте Түркістан өлкесіне славян шаруаларын қоныс аударуына қарсылығын білдірді. Оны Әскери министр П.С. Ванновский қолдады. Нәтижесінде, министр үкіметтің Жетісу облысына қоныс аударуға тыйым салатын шешім қабылдауына қол жеткізді.

1900-1903 жылдары әлемде экономикалық дағдарыс болды. Қоныс аударушылар легі Түркістанға қайта ағылды. Мысалы, тек Жетісу облысына 2228 отбасы немесе 11687 адам келді.

Ендігі жерде, Николай II басқарған орыс үкіметі орыс шаруаларының Түркістан өлкесіне қоныс аударуын жалғастыруын қолдады. Түркістанның отарлық әкімшілігінің қарсылығы есепке алынбады. Мәселен, Ресей императоры 1904 жылғы Жетісу облысының әскери губернаторының жіберген хатында былай деп жазды: «Өлкені отарлауды табанды түрде алға жылжыту қажет» (Васильев, 1890: 54). Бұл сөздер қоныс аудару саясатына жаңа серпін берді.

Орыс шаруалары жаңадан құрылған қоныс аударушы поселкелеріне немесе Түркістан өлкесіне қалалардың «орыс бөлігінде» жеке анклавтарға орналастырылды. Билік қоныс аударушыларды жергілікті халықтан қорғауға барынша тырысты. Түркістан өлкесіне келген билік жіне зиялы қауым өкілдері, дәрігерлер, зейнеткер әскерилер мен олардың отбасылары, қолөнершілер қалалардың «орыс бөлігіндегі» жекелеген аудандарында өмір сүрді. Қаланың «орыс бөлігіне» ерекше жағдайлар жасалынды, онда әкімшілік ғимараттары, жаңа үлгідегі тұрғын үйлер, ауруханалар, мектептер, моншалар, су жүйелері салынды. Бұл аудандардың өз басқару жүйесі болды.

Отарлық билік қоныс аударушылар мен жергілікті халық арасында байланыстың тығыз болуына қаншалықты кедергі болуына қарамастан, іс жүзінде алғашқы жылдардан бастап-ақ, олардың арасында шаруашылық, сауда және тату көршілік қарым-қатынастар орнады.

Түркістан әкімшілігі белгілеген тәртіп негізінде, тұрғылықты ұлт өкілдерінің орыс ауылдарына қоныстануына рұқсат етілмеген. Сол арқылы билік қоныс аударушыларды тұрғылықты халықпен қарым-қатынастардан қорғауға ұмтылды. Орыс шаруаларының қауіпсіздігін әскери күштермен қамтамасыз етті. Алайда, көп ұзамай ақ, переселендер мен жергілікті тұрғындар арасында екі тарапқа да тиімді шаруашылық және сауда қарым-қатынастар орнады. Орыс шаруалары жергілікті көшпелілер-мал өсірушілерді шөп шабуға және қыста шөп дайындауға үйретті, бұл қыста мал басын сақтап қалуға мүмкіндік берді. Өз кезегінде, тұрғылықты тұрғындар орыс қоныс аударушыларына олар үшін қолайсыз климаттық жағдайларға және жергілікті егіншіліктің ерекшеліктеріне бейімделуге көмектесті.

Сырдария облысындағы алғашқы қоныс аударушылар 1870-ші жылдардың ортасында пайда болды. Барлық облыстарда Түркістан әкімшілігі жаңа қоныс аудару кенттерін құру үшін жер іздеді, бірақ суармалы жер телімдері үлкен көлемде жеткіліксіз болды. Түркістандағы Еуропалық Ресейден «билеттік» қоныс аударушылар көшіп келді, олар мұнда қоныс аударуға рұқсат алғанымен, жер үлестерін алуға кезек күтуге тура келді. «Билетпен» келгендерден басқа Түркістанға куәліксіз өз еркімен қоныс аударушылар саны көп болы. Көп жағдайда, Сырдария облысына өз еркімен келген қоныс аударушылар мешіт маңындағы қоныстарға орналасты. Себебі мұнда жерді өңдеп уақытша жалақы табу оңай болды.

Су және жер ресурстарын пайдаланумен бірге көптеген әкімшілік нормалардың реттелмеуі жергілікті тұрғындар мен қоныс аударушылар арасындағы өзара қарым қатынасты қиындатты. Осындай жағдайда сырттан келген қоныс аударушылар өздерінен бұрын келіп орнығып алған ескі қоныс аударушы орыс-казактарынан немесе егінге қолайлы жері көп жергілікті тұрғындармен келісімге келіп жер сатып алуға көшеді. Көп жағдайда олар арасындағы келісім ресми рәсімделмейді де. Мұндай жағдайда жергілікті әкімшілік тарапынан алаяқтықтың көптеп орын алғандығын 1910 жылы арнаулы ревизияның бастығы Н.А. Гавриловтың тексеру анықталады (Дулатова, 1984: 206).

Революцияға дейінгі жарияланымдарда аймаққа славян шаруаларын орналасу мәселелері, осы үдерістің артықшылықтары мен кемшіліктері, оның ішінде тұрғылықты халық зардап шеккен залал да кеңінен талқыланды. Бірінші кезекте Түркістандағы орыс шаруасының теңсіздігі және оның қоныс аударушылар мен тұрғылықты халық арасындағы қарым-қатынастарға әсері атап өтілді.

Империялық шенеуніктердің есептерінде «түземдіктерді» заңмен қорғауға арналған құқықтарды бірінші кезекте шаруалардың өздері бұзды деп қарастырылады. Жер, су пайдалану жүйесі және ақша есептерінің салдарынан даулы қақтығыстарға себеп болды делінеді. Тексеру мақсатында Түркістан қаласына келген шенеуніктердің баяндамалары мен есептерінде аймақтағы отарлау мәселелерін кеңінен талқылауға қарамастан, бұл жарияланымдарда жергілікті халықтың құқықтарына қысым жасамау емес, мемлекеттің мақсаттылығы мен мүдделері басты назарда болды.

А.А. Кауфман Сырдария облысында шаруалар мен қазақтар арасында жерді жалға алуға, суаруға және т.б. байланысты тату көршілік іскерлік қарым-қатынастар байланған жағдайларды көрсетті. Полиэтникалық ортада «тамыр» (достық-бауырластық) түсінігінің пайда болуымен байланысты адамгершілік және жалпы өзара қонақжайлылық принциптерінің орнағандығын атауға болады (Яшнов, 1915: 33). Орыс халқының шаруашылық өмірінің кейбір ерекшеліктері Сырдария облысының тұрғылықты халқының шаруашылығында табысты пайдаланылды (Яшнов, 1915: 34).

Сырдария облысының орыс ауылдарына барған сапарларының бірінде этнограф И.И. Гейер Түркістандағы кәдімгі өмірде орыс ұлтының мәдени-этникалық ықпалының қатысу фактісінің өзі айтарлықтай көп байқалатынын атап өтеді: «Шымкент қаласына жақындап келе жатқан сайын, орыс еліне саяхат жасайтындарың санасына соғұрлым көбірек енесің» (Герасимова, Бекмаханова, 1988: 33).

Ресей империясының Түркістан генерал-губернаторлығындағы көші-қон саясаты орыс егіншілік анклавын қалыптастыруға бағытталған болатын. Қоныс аудару саясатын жүзеге асыру принциптері Түркістандағы орыстардың ерекше әлеуметтік-мәдени сипаттардың қалыптасуына ықпал етті. Орыс әкімшілігі қалалардың «орыс бөліктерін» және жаңа қоныс аударушы кенттерді құру арқылы жергілікті халықпен байланыстардан қоныс аударушыларды шаруашылық-тұрмыстық қатынаста қорғауға ұмтылды.

Қаралып отырған кезеңде патша үкіметінің жүргізген қоныс аудару саясаты негізінде Түркістан өлкесіндегі Жетісу және Сырдария облыстары аумағында Орталық Ресей губернияларынан келген орыс, украин, беларусь шаруалары мен бірге шет елден және Ресейдің шет аймақтарынан азиялық нәсілдегілер - ұйғыр, дүнген, өзбек, татар және т.б. халықтар қоныс аударды. Бұл ұлттардың келуі өз кезегінде өлкеміздің демографиялық ахуалының өзгеруіне әсер етуімен бірге, жергілікті көшпелі қазақ халқының тұрмыс жағдайына да елеулі ықпал етті (Динашева, 2010: 42).

Ресей мен Қытай арасында жасалған 12 ақпан 1881 жылғы Петербург келісіміне сәйкес Құлжа ауданы Қытайға беріліп мұндағы тұрғындарға «бір жыл ішінде орыстар иелігіне жылжитын мүлкімен қоныс аударуына рұқсат беріледі». Нәтижесінде, шекарада орналасқан Жетісу облысына келген ұйғыр және дүнген қоныс аударушылары уездер бойынша мынадай тәртіппен орналасты: Верный уезіне - 26164 ұйғыр, 1126 - дүнген, барлығы - 27290 адам, Жәркент уезіне - 18209 ұйғыр, 1347 дүнген, барлығы - 20556 жан, Пішкек уезіне 5284 дүнген,

Ыстықкөл уезіне 1379 дүнген қоныстанды (ҚР ОМА, 44: 4805). Жалпы қоныс аударушылардың 50,1 проценті - Верный уезіне, 37,1 проценті Жаркент уезіне, яғни негізгі бөлігі Жетісу облысының қазақ уезіне орналасты. Тек 12,2 проценті ғана (тек дүнгендер) Солтүстік Қырғызстан (Пішпек және Ыстықкөл уездеріне) қоныс тепті. Сондай-ақ, дүнгендердің аз ғана бөлігі Шу өзенінен өтіп, Сырдария облысының Әулиеата уезіне орналасты.

Ресейден келген орыс шаруаларына берілетін көмек ұйғыр, дүнген шаруаларына берілмеді. Олардың жаңа жерге орнығып кетуі қиынға соқты. Қолдарында ешқандай құрал-саймандары жоқ кедейлер үшін бөлініп берілген жердің ешқандай да құны болмады. Оларға жер қауымдық пайдалануға берілген еді. Қауым шаруалардан несиені қайтарып беруді талап етті, ал 1891 жылдан бастап жер үшін төленетін салық оның өңделіп, өңделмегендігіне қарамай төленуі тиіс болды. Қауымның бар ауыртпалығы ондағы кедейлердің иығына түсті. Осындай жағдайлардан соң кедейлердің көпшілігі орналастырылған ауылдардан қашып кетуге, кәсібін ауыстыруға мәжбүр болды.

XX ғасыр басында сырттан келген халықтардың Оңтүстік Қазақстан жерін отарлау процесі жалғаса берді. Бұл уақытта Жетісу облысына да Түркістан мен Қашқариядан өзбектер қоныс аударды. 1901 жылы Жетісудың қазақ уездерінде 3732 өзбек болса (ҚР ОМА, 44: 48419), 1913 жылы олардың саны - 7926-ға жетіп, 9 жыл ішінде 2,1 есеге өскен (Обзор Семиреченской области, 1914:5). Әрине, өзбектердің Оңтүстік Қазақстанға келуі ішкі Ресейден өз еркімен келген орыс шаруаларының келуі сияқты қарқынды түрде жүрген жоқ, бірақ олардың келуімен елді мекендердегі кедейлердің саны жылдан жылға көбейіп отырды. Өзбектердің де көпшілігі ұйғырлар мен дүнгендер сияқты күн көрудің негізгі көзін ауыл шаруашылығынан емес, басқа кәсіптермен айналысудан іздестірді.

XIX ғасырдың соңында - XX ғасырдың басында өлкемізге ауыл шаруашылығы тұрғындарының қоныс аударуы мұндағы экономиканың өсуіне еткендігі сөзсіз. Егін алқабы ұлғайып, егін егу, жер өңдеу әдіс түрлері байи түсті. Дегенмен, кейінгі уақыттарда патша үкіметінің жүргізген аграрлық саясаты негізінде олардың көпшілігі ауыл шаруашылығынан қол үзіп, шетке кәсіп іздеп кетіп отырды. Осылайша, өлкемізде ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруші негізгі халық - қазақтар болып қала берді.

Қорытынды. Өңір тұрғындарының полиэтникалық құрамының әлеуметтік және еңбек саласындағы бөліністері, этностардың менталитеті мен табиғи-географиялық ортаға айтарлықтай тәуелді болды. Бұл ретте мәдени және рухани аспектілердің де рөлі көрініс тапты. Оңтүстік Қазақстан өңірі суармалы егіншілік арқылы диқаншылықтың ежелден қалыптасқан аймағы болып саналады. Сонымен бірге, қалалық өмір салтының тарихи даму шарттары да әлеуметтік қатынастарға әсерін тигізбей қоймады. Жоғарыда аталған факторларға Ресей империясының әкімшілік билігінің орнауы еңбек бөлінісінің арақатынасын терең өзгертті дей алмаймыз.

Осылай, патшалық Ресейдің әуелі орыс-казактарды, кейінен қара шекпенді славян шаруаларын қоныс аударту арқылы Түркістан өлкесінде отарлау саясатын жүргізуі нәтижесінде Қазақстанның Оңтүстігінде полиэтникалық және көпконфессиялы құрылым қалыптасты. Жергілікті көшпенді және жартылай көшпенді қазақтар тұрғындардың басым бөлігін құрағанымен Ресейдің ішкі аудандарынан келген қоныс аударушылардың үлес салмағы XX ғасырдың басында жыл санап арта түсті.

Бұл зерттеу ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің «XIX-шы және XXI-ші ғасырлардағы Түркістан қаласының әлеуметтік-экономикалық және мәдени тарихын кешенді зерттеу» (BR10164179) гранттық жобасы аясында жүргізілді.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. – Москва, 1980. – 280 с.

Ben-Ghiat Ruth and Mia Fuller (eds.). Italian colonialism. – New York: Palgrave Macmillan, 2005. – 266 p.

- Динашева Л.С. Оңтүстік Қазақстандағы қоныс аударушылар тарихы мәселелері: жаңа көзқарас (1867-1917 жж.). – Түркістан, 2010. – 140 б.
- Васильев Д.В., Любичанковский С.В. Казахи и русские: бытовая аккультурация в XIX в. // Вопросы истории. – № 3. – 2018. – С. 151-165.
- Васильев Н. Кочевники Туркестана (Опыт экономического обзора). – Самарканд, 1890. – 161 с.
- Венюков М.И. Поступательное движение России в Средней Азии. – Санкт-Петербург, 1877. – 292 с.
- Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. Т. 1. – Санкт-Петербург, 1897. – 589 с.
- Герасимова Э.И., Бекмаханова Н.Е. Проблемы политической и социально-экономической истории Казахстана XVIII-XIX века (70-80-е годы) // Вопросы историографии и источниковедения Казахстана. – Алма-Ата, 1988. – С. 28-37.
- Гинзбург А.И. Русское население в Туркестане (конец XIX - начало XX века). – Москва: ИЭиА РАН, 1991. – 144 с.
- Гинс Г. Вопросы колонизации Азиатской России и «выставка по переселенческому делу» // Вопросы колонизации. – №11. – 1912. – С. 4-15.
- Дулатова Д.И. Историография дореволюционного Казахстана (1861-1917 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1984. – 272 с.
- История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Том 6 (2007). Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII-XIX века. – Алматы: Дайк-Пресс. – 504 с.
- Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 2003. – 288 б.
- Обзор Семиреченской области за 1913 г. – Верный, 1914. – С. 5
- ҚР ОМА. 44-қ., 1-т., 4805-іс, Қосымша.
- ҚР ОМА. 44-қ., 1-т., 48419-іс, 3-п.
- Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. (1904). Общий свод по империи результатов разработки данных первой Всеобщей переписи населения, произведенной 1897 г. Т. 1-2. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел.
- Прошлое Казахстана в источниках и материалах / под ред. С.Д. Асфендиярова и П.А. Кунте. 2-е изд. – Алматы, 1997. – 380 с.
- Смирнов Е.Т. Сырдарьинская область. – Санкт-Петербург, 1887. – 355 с.
- Турчанинов Н., Домрачев А. Итоги переселенческого движения за время с 1910 по 1914 гг. – Петроград: Издание Переселенческого управления, 1916. – 81 с.
- Яшнов Е.Е. Колонизация Туркестана за последнее время // Вопросы колонизации. – № 18. – 1915. – С. 145-150.

References

- Bekmahanova N.E. Formirovanie mnogonatsional'nogo naseleniya Kazahstana i Severnoy Kirgizii [Formation of the multinational population of Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan]. – Moscow: Science. 1980. – 280 p. [in Russian]
- Ben-ghiat Ruth and Mia Fuller (eds.) Italian colonialism. New York: Palgrave Macmillan]. – 2005. – 266 p. [in English]
- Dinasheva L.C. Ontustik Kazahstandagy konys audarushylar tarixy maseleleri: jana kozkaras (1867-1917 zh.). – Turkistan, 2010. – 140 b. [in Kazakh]
- Vasilyev D.V., Lyubichankovskiy S.V. Kazahi i pusskie: bytovaya akkul'turatsiya v XIX v. [Kazakh and Russian: household acculturation in the 19th century] // Questions of history. – 2018. – № 3. – P. 151-165. [in Russian]
- Vasil'ev N. Kochevniki Turkeстана (Opyt ekonomicheskogo obzopa) [Nomads of Turkestan (experience of the economic survey)]. – Samarkand, 1890. – 147 p. [in Russian]

- Venyukov M.I. Postupatel'noe dvizhenie Rossii v Sredney Azii [The forward movement of Russia in Central Asia]. – St. Petersburg: Tipog. V.Bezobrazova and Co. 1877. – 292 p. [in Russian]
- Gaines A.K. Sobranie litepatupnyh tpudov [Collection of literary works]. Vol. 1. – St. Petersburg: Tipog. M.M. Stasyulevich. 1897. – 589 p. [in Russian]
- Gerasimova E.I., Bekmahanova N.E. Problemy politicheskoy i sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Kazahstana XVIII-XIX veka (70-80 e gody) [Problems of the political and social-economic history of Kazakhstan in the 18th-19th centuries (70-80s)] // Questions of the historiography and source study of Kazakhstan. – Alma-Ata: Science. 1988. – P. 28-37. [in Russian]
- Ginzburg A.I. Russkoe naselenie v Turkestane (konets XIX - nachalo XX veka) [Russian population in Turkestan (late XIX - early XX century)]. – Moscow: IEaA RAS. 1991. – 144 p. [in Russian]
- Hins G. Voprosy kolonizatsii Aziatskoy Possii i «vystavka po pereselencheskomu delu» [Issues of the Colonization of the Asiatic Russia and the "exhibition on the relocation case"]. // Questions of the Colonization. – 1912. – №.11. – P. 4-15. [in Russian]
- Dulatova D.I. Istoriografiya dorevolyutsionnogo Kazahstana (1861-1917 gg.) [Historiography of prerevolutionary Kazaxstan (1861-1917)]. – Alma-Ata: Science, 1984. – 272 p. [in Russian]
- Istoriya Kazahstana v pusskih istochnikah XVI-XX vekov. Tom 6: Putevye dnevniki i sluzhebnye zapiski o poezdках po yuzhnym stepyam. XVIII-XIX veka. [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries: Volume 6: Travel diaries and service notes oo trips to the southern steppes. XVIII-XIX centuries]. – Almaty: Dayk-Press, 2007. – 504 p. [in Russian]
- Nazarbaev N. Tarix tolkynynda [In the flow of history]. – Almaty: Atamura, 2003. – 288 p. [in Kazakh]
- Obzor Semireshenskoi oblasti za 1913 g. – Vernyi, 1914. – s. 5
- QR OMA7, 44-q., 1-t., 4805-is, Qosymsha.
- QR OMA7, 44-q., 1-t., 48419-is, 3- p.
- Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy impepii 1897 g. Obshchiy svod po imperii pezul'tatov pazpabotki dannyh pervoy Vseobshchey perepisi naseleniya, proizvedennoy 1897 g. [The first general registration of the population of the Russian Empire in 1897, the general collection of the empire, the results of the development of the data of the first General registration of the population, published in 1897]. Vol. 1-2. St. Petersburg: Publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. [in Russian]
- Proshloe Kazahstana v istochnikah i matepialah / pod ped. S.D.Asfendiyapova i P.A.Kunte [The past of Kazakhstan in the sources and materials / ed. S.D. Asphendiyapov and P.A. Kunt. - 2nd ed.]. – Almaty: Kazakstan. 1997. – 380 p. [in Russian]
- Smirnov E.T. Syrdar'inskaya oblast' [Syrdarya region]. – St. Petersburg, 1887. – 212 p. [in Russian]
- Turchaninov N., Domrachev A. Itogi pereselencheskogo dvizheniya za vremya s 1910 po 1914 gg. [Results of the relocation movement from 1910 to 1914]. – Petrograd: Resettlement Administration Edition, 1916. – 81 p. [in Russian]
- Yashnov E.E. Kolonizatsiya Turkestana za poslednee vremya [The Colonization of Turkestan in the last time] // Questions of the Colonization. – 1915. – №. 18. – P. 145-150. [in Russian]

МРНТИ 03.20.00

ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА ЦАРСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА И ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИЭТНИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ В 60–70-Е ГОДЫ XIX ВЕКА

Л.С. Динашева¹*, Г.Ж. Примкулова¹, М.О. Аксой¹

¹Международный Казахско-Турецкий университет имени Х.А. Ясави, Казахстан, г. Туркестан.

*Корреспондирующий автор

E-mail: Lazat.Dinasheva@ayu.edu.kz (Динашева), gaukar.primkulova@ayu.edu.kz (Примкулова), m_oguzhan_aksoy@hotmail.com (Аксой)

Аннотация. В статье исследуются факторы, повлиявшие на переселение народов на территорию Южно-Казахстанской области в конце XIX века и формирование полиэтничного состава населения. Также определяется суть миграционной политики царского правительства в тот период и ее влияние на этнический состав населения, методы управления миграционным процессом. Кроме того, изучается новое направление в миграционной политике царского правительства и его законодательная база. Южно-Казахстанский регион издавна считается регионом, где земледелие осуществляется путем орошения. Вместе с этим на социальные отношения повлияли и условия исторического развития городского образа жизни. Установление административной власти Российской империи не могло не внести глубокого изменения в соотношение разделения труда. В данной статье также рассматривается формирование полиэтничной и многоконфессиональной структуры на юге Казахстана в результате проведения царской властью колониальной политики в Туркестанском крае путем переселения сначала русско-казацких, а затем и славянских крестьян.

Ключевые слова: царское правительство, миграционная политика, демография, социальный статус, состав населения, полиэтничное государство.

IRSTI 03.20.00

THE RESETTLEMENT POLICY OF THE TSARIST GOVERNMENT AND THE FORMATION OF A MULTI-ETHNIC POPULATION STRUCTURE IN SOUTH KAZAKHSTAN IN 1860–1870S

L. Dinasheva¹*, G. Primkulova¹, M.O. Aksoi¹

¹Kazakh-Turkish University H.A. Yasawi, Kazakhstan, Turkestan

*Corresponding author

E-mail: Lazat.Dinasheva@ayu.edu.kz (Dinasheva), gaukar.primkulova@ayu.edu.kz (Primkulova), m_oguzhan_aksoy@hotmail.com (Aksoi)

Abstract. The article examines the factors that influenced the migration of peoples to the territory of the South Kazakhstan region at the end of the 19th century and the formation of the multiethnic composition of the population. It also determines the essence of the tsarist government's migration policy at that time and its impact on the ethnic composition of the population, methods of managing the migration process. In addition, a new direction in the migration policy of the tsarist government and its legislative base will be studied. The South Kazakhstan region has long been considered a region where agriculture is carried out by irrigation. Along with this fact, the social relations there were influenced by

the conditions of the historical development of the urban lifestyle. The establishment of the administrative power of the Russian Empire could not but make a profound change in the ratio of the division of labor here. This article also examines the formation of a multi-ethnic and multi-confessional structure in the south of Kazakhstan as a result of the tsarist government's colonial policy in the Turkestan region by resettling first Russian-Cossack, and then Slavic peasants.

Key words: tsarist government, migration policy, demography, social status, population composition, multi-ethnic state.

Авторлар туралы мәлімет:

^{1*}Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

²Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

¹Докторант

FTAMP 03.20.00 DOI 10.51943/2710_3994_2022_1_119

ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР КҮРЕСІ КЕЗЕҢІНДЕГІ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІНЕН (ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЕҢБЕКТЕРДЕ)

О.Б. Қуанбай^{1*}, Н.Н. Құрманалина²

¹Анкара Университеті, Анкара, Түркия. ²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан.

*Автор-корреспондент. E-mail: olkube89@gmail.com (Қуанбай), nurgulca@mail.ru (Құрманалина)

Аңдатпа. Мақалада қазақ-жоңғар күресінің тұлғалар тарихында көрініс табуы қазіргі қазақстандық еңбектер негізінде қарастырылған. Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінің тұлғалар тарихында көрініс табуын зерттеу ауқымды жұмыс. Оның себебі қарастырылып отырған кезеңде, яғни XVII-XVIII ғғ. қазақ-жоңғар күресіне атсалысқан, елінің азаттығы үшін еңбегін сіңірген белді қайраткерлердің көп болуымен түсіндіріледі. Сондықтан мақала аясында қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінің тұлғалар тарихындағы сипатының тым өзекті деген мәселелеріне көңіл бөлінді. Бұнда қойылған міндетті орындау үшін Жалаңтөс батырдың, Жәңгір ханның, Әбілхайыр ханның, Бөгенбай батыр сияқты тұлғалардың өмір тарихы мен жоңғар басқыншылығына қарсы күрестегі атқарған істерінің жекелеген мәселелеріне талдау жасалды. Бұл жердегі негізгі міндет - алда зерттеуді қажет ететін өзекті проблемалардың көптігіне назар салу. Сонымен қатар зерттеуге байланысты тарихшылардың ой-қорытындыларын мысал ретінде келтіре отырып, болашақта зерттелінуі тиіс басым бағыттарды екшелеп көрсетуге мән берілді.

Түйін сөздер: қазақ халқы, жоңғарлар, Абылай хан, Жалаңтөс батыр, Орбұлақ шайқасы, Қабанбай батыр.

Кіріспе. Ел тарихында белді тұлғалардың, яғни «Абылай заманын» алып қарайтын болсақ, хандардың, сұлтандардың, батырлардың т.б. қазақ қоғамында алатын орны ерекше еді. Олардың елін, жерін қорғауға қосқан үлестерін зерделеудің өзі бір ауқымды жұмыс. Бұл жаугершілік заманда Жалаңтөс батыр, Жәңгір хан, Әбілхайыр хан, Бөгенбай сияқты әрбір тұлға ержүрек жауынгер болып та табылған. Олардың қазақ-жоңғар күресі кезеңіндегі өмірі мен қызметі бойынша жекелеген мәселелерінің зерттелуін қарастыру өзекті. Себебі тұлғатану тұрғысынан қайракерлеріміздің әрқайсысын жеке-жеке дәйекті деректер арқылы зерттей түссек, отандық тарихымыздың көкжиегін кеңітетін едік. Ол үшін алдымен осы бағыттағы жасалған жұмыстарды саралап алу қажет.

Материалдар мен әдістер. Мақалада негізгі материалдар мен деректер ретінде 1991 ж. бері қарайғы уақытта жарыққа шыққан қазақстандық зерттеушілердің еңбектері алынды.

Зерттеу әдістері ретінде жалпы гуманитарлық ғылыми зерттеулерде қолданылатын: қорыту, талдау, салыстыру сияқты әдіс-тәсілдер қолданылды.

Талқылау. XVIII ғасыр – батырлар заманы болғандықтан, бұл ғасырдағы тарихи тұлғалардың бәрі дерлік қол бастаған батыр, қолбасшы боп көрінетінін Б. Кәрібаев орынды түйіндеген. Бұл дәуірдегі батырлардан бөлек хандар, билер, жыршы-жыраулар да батыл ер ретінде жер қорғауға өз үлестерін қосқан. Тарихшы батырлар туралы өз ойын жалғап, оларды бірнеше топқа бөліп қарастырғанды оң санаған. Ол егерде жазба деректермен қатар халық ауыз әдебиетінде жиі айтылатын көптеген батырлардың бәрін саралайтын болсақ, онда оларды шартты түрде үш топқа жіктеуге болатынын айтып, былай көрсеткен: «бірінші топқа – есімдері барша жұртқа әйгілі болған халық батырлары жатса, екінші топқа – есімдері тайпа мен тайпалар арасында танымал болған батырлар енеді. Ал ру мен рулар арасында белгілі болған батырларды

үшінші топқа жатқызамыз», – деп көрсеткен (Кәрібаев, 2015: 124). Осы жіктеме бойынша бірінші топқа жататындарды жүзге бөлу, тайпалық принцип ұстау сияқты бейберекетсіз жағдайлар кездескенмен, ұлылар бір тайпаның бір жүздің маңдайына симайтындығын М.Қ. Қозыбаев жазды (Қозыбаев, 2001: 8). Автор олардың қатарында Жалаңтөсті атайды. Жалпы, есімі күллі қазаққа белгілі болған, өмірі ел-жұртымызды сыртқы жаудан қорғаумен өткен хандардың, батырлардың, билердің қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі мәселесі шеңберіндегі өмір тарихының кейбір мәселелерінің зерделенуін жеке қарастыруға лайықты.

Зерттеу нәтижелері. Тарихтағы қазақ-жоңғар соғысынан белгілі Жалаңтөс батырдың шығу тегіне байланысты зерттеушілердің көбі оның Алшын-Әлімұлы-Төртқарадан шыққандығын жазады. М.С. Мұқанов: «...знаменитый Жалантос батыр из рода торткара племен алимулы Младшего жуза», - деп жазған (Муқанов, 1998: 10). В.З. Галиев те Жалаңтөс батырды алшын деп көрсеткен (Галиев, 2013: 49). Келесі зерттеуде батырдың Алшын-Әлімұлы-Төртқара руынан екендігі көрсетілген (Сабитов, 2016: 110). Ж.М. Сәбитов «Ялантуш (Жалантос) из рода Алшин» атты Жалаңтөс тұлғасы туралы зерттеу мақаласында оған қатысты бірқатар мәліметтерге талдау жасаған. Ол бір тұлға туралы Ялантуш есімі орыс және ортаазиялық деректерде, ал Жалаңтөс тек қазіргі қазақ шежірелерінде ғана кездесетіндіктен, зерттеуінде бірінші нұсқаны қолданып жазғанын ескертеді (Сабитов, 2016: 100). Ялантуш есімі оған шайқаста сауытсыз күрескені үшін берілуі мүмкін деген ойын автор келтірген. М.Қ. Қозыбаев Жалаңтөстің есімін анасы Ақтұмар көкжал қасқырдың төс етіне жерік болуымен байланыстылығы туралы нұсқаны келтірген (Қозыбаев, 2001: 8). Ж.М. Сәбитовтың ойынша, Жалаңтөстің әкесінің аты Бай-ходжа болғанымен, туысқандары оны Сейітқұл атаған. Онымен қоса автор көрсеткендей, қазақстандық тарихнамада Алшын-Әлімұлы-Төртқарадан шыққан қазақ батыры Жалаңтөс, өзбек тарихнамасында Ялантуш өзбек, ал орыс жылнамаларында ол татар князі ретінде танылған. Зерттеуші ойын қорытындылай келе Ялантуштың қазіргі түсініктегі қазақ та емес, өзбек те емес, өзін алтынордалық Алау әмірдің ұрпағы Алшын деп санағанын, ал оның діни және саяси жағынан сипаты кейін белгіленгенін жазады. Ары қарай автор Жалаңтөстің алғашында өзбек әмірі болғанын, кейін бақылауына қазақтың кейбір көштері (алшын руының) түскеннен соң, оның қазақ батыры ретінде аталғанын алға тартады (Сабитов, 2016: 101). Жалаңтөс батырдың шығу тегіне қатысты зерттеушілер жоғарыдағыдай деректерді келтірген.

Енді батырдың «Орбұлақ шайқасына» қатысуына байланысты мәселелерді қарастыруда Жәңгір ханның 1643 ж. 600 жауынгерімен жоңғарлардың үлкен жасағына (50 мың жауынгер) қарсы шығып, оған Жалаңтөстің 20000 сарбазымен көмекке келгендігі туралы оқиға көпшілікке таныс. Тарихи әдебиеттерде көп айтылып жүрген Батыр қоңтайшының Жәңгір сұлтанмен соғыстары бойынша Н. Мұқаметқанұлы: «іле-шала Жалаңтөс сұлтан екі мың қолмен келіп, көмектесіп, батыр Қоңтайжиді зорлықпен шегіндірді», - деп жазады (Мұқаметқанұлы, 1994: 47). Бұл жердегі ерекшелік, Жалаңтөстің сұлтан аталып көрсетілуімен қатар оның қол астындағы жауынгерлер санының 20 мың емес, екі-ақ мың болғандығы автордың сүйенген дерегінің мағлұматына сай жазылған болуы керек.

Ж.М. Сәбитов Жәңгір ханның бұхарлық ханнан көмек сұрағанын, ал ол көмекке Бұхардан Жалаңтөс әскерін, Самарқаннан өзінің ұлы Абдал Әзиздің жасағын және Әндіжаннан Әбдірахман Үйсіннің жауынгерлерін жібергенін көрсеткен. Автордың ұсынған нұсқасында оқиға желісі бойынша қазақ пен жоңғар шайқасының соңына таман тек Жалаңтөс жасағы келіп жеткен. Оның себебі ретінде Жалаңтөстің 1630-жж. соңы мен 1640-жж. Кіші жүз қазақтарына құрамындағы Алшын тайпалық бірлестігінің бейресми көшбасшысы болғандықтан, жоңғарлармен соғысқа басқа бұхарлық әмірлермен салыстырғанда белсене қатысқандығы түсіндірілген (Сабитов, 2016: 106, 111). Ж.М. Сәбитов бұл деректер бойынша Бартонға (Burton) сілтеме жасаған, себебі оның ойынша, Бартон Бахр әл-Асрар Махмұд Бен Уәли деректеріне сүйеніп жазған. Ал Ә. Хасеновтың ойынша, Бұқар әскерінің бұл оқиғаға қатысы болмаған және Жалаңтөс Самарқаннан келмеген, олар қазақ жасақтары болған. Ә. Хасенов сонымен қатар Жәңгір жасағы санының 600 адамнан әлдеқайда көп болғандығы туралы ой-тұжырымын берген (Хасенов, 1994: 32). Бұл жерде автор нақты дерекке сүйенгендігін көрсетпейді. Келесі еңбекте

Жалаңтөс Жәңгірдің Самарқандағы досы ретінде беріледі (Кәрібаев, 2016: 137). С. Мадуанов: «во второй половине 40-х первой половины 50-х гг. XVII в. наблюдается совместная борьба казахов, кыргызов и узбеков против натиска Джунгарии», - деп көрсетті (Мадуанов, 1995: 35). Автордың 1640-50 жж. Жоңғар хандығының шабуылына қарсы қазақтар қырғыздармен, өзбектермен бірлесіп күрескендігі туралы пікірі қырғыз тарихшылары тарапынан қолдауға ие болған.

В. Галиевтің ойынша, 1643 ж. қазақ-жоңғар соғысы төрт жылға созылған, ол: «началась новая казахско-джунгарская война, длившаяся четыре года. В 1643 г. Батур захватил земли двух больших казахских и киргизских родов», - деп жазған (Галиев, 2001: 55). Б. Кәрібаевтың зерттеу мақаласында Батыр қоңтайшының қазақтарға қарсы жорығы 1643 жылдың қысында басталып, 1644 жылдың жазының ортасына дейін созылғандығы көрсетілген (Кәрібаев, 2016: 137). А. Жұмаділдің пайымдауынша, Орбұлақ шайқасы 1643 ж. бастап 1647 ж. дейін үш жыл бойы созылған (Мұхатова, 2002: 34). Бұл шайқастың мерзіміне қатысты көпшілік авторлар оның 3-4 жылға созылғандығын жазды.

Ендігі кезекте Орбұлақ шайқасының басты тұлғаларының бірі Жәңгір ханның өмірі мен қызметіне байланысты жүргізілген зерттеулерде Жәңгірдің Есім ханның ұлы екендігі айтылады. Оған қатысты тарихшы Б. Кәрібаев «Жәңгір хан және XVII ғ. қазақ-жоңғар қатынастары мәселелері» мақаласында Жәңгір ханның шын есімі – Жаһангер (парсыша «әлемді бағындырушы, билеуші») екендігін жазды. Автор тарихнамалық жағынан қарастырып, Жәңгір ханның тұтқынға түсу және оның тұтқыннан босатылуы мәселелеріне талдау жасаған. Ол бұған дейінгі зерттеушілердің Жәңгірді жоңғар тұтқынынан ретін тауып қашып шыққан немесе кездейсоқ сәтті жағдай оның жоңғар тұтқынынан босауына әсер еткендігі туралы тұжырымдар болғанын алға тартқан. Тарихшының пікірінше, Жәңгір ханның бостандыққа шығуына Батыр қоңтайшы мен Жоңғариядағы оған қарсы билік тобы арасындағы қайшылықтар әсерін тигізген. Автор Жәңгір ханның билікке келген нақты жылының 1643-1644 жж. сай келетінін көрсетті (Кәрібаев, 2016: 136, 139). Бұл мәселеде нақты деректерді қолданған өзге зерттеушілердің мағлұматтары кездеспеді.

Жәңгір ханның өліміне қатысты И.Я. Златкин оның Очирту-Цецен ханның 17 жасар ұлы Галдаммен жекпе-жекте қайтыс болғанын жазды (Златкин, 1964: 132). Н.Ә. Атығаев Жәңгір хан 1652 жылы жоңғарлармен шайқаста қаза болғанын және оны бұл шайқаста өлтірген жоңғардың батырларының бірі 17 жасар Галдамбаның есімі осыдан кейін аңызға айналғанын көрсетеді (Атығаев, 2015: 249). М.Х. Әбусейітова 1651 ж. оқиғалар қамтылған Зая Бандиданың хроникасында жорық кезінде 17 жасар Галдамның Жәңгірді өлтіргендігі көрсетілгенін жазады (Әбусейітова, 1998: 206). Бұл жерде оқиғаның болған жылында айырмашылық бар. А. Сейдімбек: «джунгары в 1652 г. нанесли поражение казахским войскам. В этом сражении погиб славный хан Жангир», - деп жазған (Сейдімбек, 2001: 80). К. Аманжолов пен А. Тасболатов: «Ойрат шежірешісі Зая-Пандиттің айтуынша, жорық 1652 ж. ғана басталды. Осы жорықта 17 жасар Қалдан Церен Жәңгірді өлтірді», - деп көрсетеді (Аманжолов, 1999: 125). Сол сияқты М.О. Серкпаев оқу құралында Зая Бандида жазды деп, 1652 ж. жорықта 17 жасар Галдан Церен Жәңгір ханды өлтіргендігін көрсеткен (Жумадил, 2015: 22). Алайда бұл жерде Қалдан Церен емес, Галдамба болғаны деректерде берілген. Авторлардың хронологиялық жағына мән бермей көрсеткені қателік тудырған. Оның үстіне жоғарыдағы зерттеушілердің барлығы бірдей тікелей Зая Бандиданың еңбегімен жұмыс жасамағандықтан, (тек И.Я. Златкин өзге тілдегі Зая Бандиданың мәтінімен жұмыс жасағанын байқауымызға болады) олардың берген мәліметтері бір жерден шықпаған. Мәселеге қатысты З. Қинаятұлы «Зая Бандида және қазақ тарихы» атты мақаласында: «Очирт цецен ханның екінші ұлы 17 жасар Галдамба 1652 жылы қазақтармен болған ұрыста қазақтың ханы Жәңгірді өлтірді. 1658 жылы Бұхара қаласының әскер басы Әбшүкірдің 38000 қолымен шайқасып, Көксайда оны өлтірді. Осы кезден бастап оның абырой атағы төрт Ойратқа тарады», - деп Зая Бандида дерегінен алғанын көрсеткен. Автор аталған мәліметтің қазақ тарихи және көркем әдебиетінде мойындалмай келетінін, оған қатысты: 1) хан жекпе-жекке шықпайды; 2) әйгілі салқам Жәңгірдің тәжірибесіз жігіттен өлуі мүмкін емес – деген қисындар алға тартылатынын көрсеткен. Бұларға қарсы З. Қинаятұлы өз тұжырымдарын

ұсынған: 1) моңғол жазылымында жекпе-жек туралы сөз болмайды; 2) Жәңгірдің өлген жылы (1652) моңғол деректерімен сайма-сай келеді; 3) Галдамба оңай қарсылас болмаған (Қинаятұлы, 2003: 39). Моңғол тілін жетік меңгерген тарихшы осындай қорытындыларын ұсынған. Бұл еңбек 2003 ж. жарық көрген, содан бері зерттеушілер тарапынан ғалымның жасаған ой-тұжырымдарының мойындалғаны байқалады. Тек бұл мәліметті жеткізу барысында, жоғарыда талдап кеткеніміздей, азды-көпті кемшіліктер жіберілген.

Ал А.С. Сейдімбек өз еңбегінде 1640-жж. қазақ-жоңғар соғысын спартандықтардың шайқасымен салыстырып, ұқсастырған: «в 1644 году во главе 600 отважных воинов Жангир нанес сокрушительное поражение 50-тысячной армии джунгар. (Такие факты имеют аналоги лишь в случае с 300-ми спартацами, удержавшими войска Дария)» (Сейдимбек, 2001: 80). Қазіргі кезде Орбұлақ шайқасындағы қазақтар жағының ерекше ерлік көрсеткендігі туралы қорытындылар көп кездеседі.

Келесі бір күрделі проблема, Тәуке хан өлімінен кейін қазақтың қай ханының аға хан ретінде сайланғандығы жөніндегі мәселе болып табылады. Бұған қатысты да көптеген зерттеушілердің түрлі пікірлері еңбектерде көрініс тапқан. И.В. Ерофееваның: «...старшим казахским ханам Тауке (1680-1715), Каипу (1715-1718) и Абулхаиру (после 1718-1748) все труднее и труднее было сдерживать сепаратистские устремления других ханов и султанов», - дейді (Масанов, 2001: 168). Оның ой-тұжырымы бойынша Тәуке, Қайып, Әбілхайыр бірінен соң бірі аға хан болған. Тәуке ханнан соң үш жыл мерзім шамасында Қайып аға хан болған, ал одан кейін 1718 ж. бастап өмірінің соңына дейін Әбілхайыр аға хан міндетін атқырған және аталған хандар үшін басқа хандар мен сұлтандардың үдесінен шығу жыл өткен сайын қиын болған. Өзге еңбектерде Әбілхайырдың аға хан болып Қарақұмда сайланғандығы айтылады (Қазақстан тарихы, 2010: 126) (Галиев, 2007: 20). Ал 1726 ж. Ордабасы жерінде кезіндегі Қарақұмдағыдай үш жүздің басы қосылған жиын өткендігін ерекшелеген кейбір авторлар бас қолбасшы болып Кіші жүз билеушісі Әбілхайыр сайланғаны туралы да жеткізді. Басқа жұмыстарда да әскербасы болып Әбілхайыр сайланғаны көрсетілді (Тынышпаев, 1991: 146) (Қазақстан тарихы, 2010: 138). Ж.С. Мажитова хандарды сайлаудың формальді еместігі XVIII ғ. 20-жж. соңында қазақ-жоңғар соғыстарының тиімді нәтижесінде ру ақсүйектерінің жалпықазақтық съезінде әскери жасақты басқарған Әбілхайыр ханды сайлауға шынайы мүмкіндік беруі тарихтағы үлгі болып саналатындығын келтіріп, жоғарыдағы авторлар ойын қолдаған (Мажитова, 2014: 163). Бұл мәселеде негізінен М. Тынышбаевтың қорытындысы қолдауға ие болғаны байқалады. Әбілхайырдың аға хан болып сайлану уақытына қатысты кейбір зерттеушілердің пікірлерінде айырмашылықтар болғанымен, оның Ордабасы кездесуінде бас қолбасшы болып сайланғаны бірауыздан қолдау тапқан.

Кеңестік империя ғалымдары Әбілхайырдың рөлін жоғары бағалағанын К. Данияров көрсеткен. Ал автордың өзінің ойынша, Әбілхайыр сатқын болған. Оның жазғанын сөзбе-сөз көрсетсек: «историческая наука Советской империи, являющаяся, по существу, историей Российской империи возносила Абулхаира, как высоко возносила и предателей других народов и государств». Оған қоса автор Әбілхайырға тұлға ретінде берген бағасында оны теріс жағынан сипаттаған. Ол: «...предатель казахского народа и государства, причинившем большой ущерб казахскому народу в период джунгарского нашествия, сепаратисте Абулхаир-хане», - деп айыптаған (Данияров, 1998: 44). Келесі еңбегінде де автор Аңырақай түбіндегі шайқаста қазақ жауынгерін Әбілхайыр ханның басқарғандығы жөніндегі пікір шындыққа жанаспайтындығын көрсеткен. Сонымен қатар, автордың пікірінше, Әбілхайыр хан жоңғарларға қарсы бар қазақтың бірлескен күресіндегі Кіші жүздің тигізген үлесін ғана кемітіп қоймай, тіптен бұл істе орасан зор зиянын тигізген. Бұл, оның ойынша, ханға берілген объективті баға болмақ. Және де тарихшы Әбілхайыр ханның 1718 ж. Тәуке хан өлімінен соң Қазақ хандығының жүздерге бөлінуіне атсалысқанын, жүздің хандықтан бөлініп, Ресейге ерікті түрде қосылуы туралы шешім қабылдағанын айыптаған (Данияров, 2001: 186). Ол зерттеуін жазу барысында А.И. Левшиннің еңбегін негізге ала отырып, тарихи оқиғаларды өрбіткені көрінеді. Ал Әбілхайырдың тұлғалық қасиеттерінің зерттелуіне мән берген зерттеуші О. Мұхатова өзінің XVIII-XX ғғ. Қазақстан

тарихнамасына арнаған еңбегінде орыс тарихнамасында Әбілхайыр хан жағымсыз жағынан сипатталғандығын, Л. Мейер, М. Красовский, С.В. Жуковский еңбектерінде Әбілхайыр хан біржақты мансапқор, жайдақ, жалған пікірлерге бой ұрған, жеке басын күйіттеген, мәселенің байыбына терең бара алмайтын билеуші ретінде баса көрсетілгендігін зерделеген. Автор мұндай пікірлермен келісу қиын екендігін ескеріп, XVIII ғасырдың 30-жылдарындағы қазақ даласында, соның ішінде Кіші жүзде орын алған тарихи-саяси ахуал, сондай-ақ Әбілхайыр ханның іс-әрекеті тың деректер арқылы шынайы бағасын алуға тиіс мәселе екендігін орынды көрсете білген (Мұхатова, 2002: 11). Әбілхайыр тұлғасын зерттеу проблемасына қатысты өзге де дерек түрлерінің баршылық екенін баса айтқымыз келеді. Жалпы, Әбілхайыр ханның тарихи тұрғыда тұлғалық келбеті және қызметі жайлы деректер көптеген еңбектерде кездеседі. Оған арналған арнайы зерттеу монографиясы да бар. Әбілхайырдың тұлғасы біраз еңбектерде екі жақты сипатталған. Әйткенмен оның еліне сіңірген еңбегі зор екені белгілі. Мәселеге қатысты келтірілген тұжырымдардың баршасын қарастырып, саралай отырып, барынша шынайы бағасын беру ісі – алдағы жұмыстардың бір парасы.

«Ақтабан шұбырынды» жылдары ел ішінен есімі ерекшеленіп танылған бірнеше Бөкенбай (Бөгенбай) деген батырлар болғандығына зерттеушілер назар аударған (Қазақ ру-тайпаларының тарихы, 2006: 350). Бұл батырларды бір-бірінен айырып, жасаған қызметтерін ажыратып зерттеудің қажеттілігін көрсетеді. Бөгенбай батырларға С. Қарамендин, С. Боранбаев сияқты авторлар өз жұмыстарын арнаған (Қарамендин, 1991) (Боранбаев, 1992). Ал Н. Жетпісбай Қарақұмда жауға қарсы күрес үшін елді рухтандырып, дәл сол жоңғарларға қарсы бар күшті сарп етіп, тойтарыс беруге үгіттеген табын Бөгенбай батыр болғанын зерттеулерінде көрсетіп жүр (Жетпісбай, 2006). Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі мәселесінде Бөгенбай есімді батырға қатысты мәліметтер көп. Мысалы, жекелеген зерттеушілердің еңбектерінде «мы бегали тогда от калмыков, башкирцев, казаков сибирских и яицких как зайцы от борзых собак» сөздерінің авторы ретінде де осы Бөгенбай көрсетіледі. Бұндай проблемалар әлі де нақтылы түрде зерттей түсуді қажет етеді. Осы Бөгенбай сияқты Қабанбай, Жәнібек, Наурызбай, Олжабай және т.б. батырлардың өмірбаянын ғылыми тұрғыда қарастыру қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі проблемасын ашу барысында өзекті болып табылады. Осы мәселеге қатысты Е. Пірімбетова, тарих ғылымдарының кандидаты Жоңғар шапқыншылығында ерлік көрсеткен арулар туралы мақаласында Қабанбай батырдың қызы Назымның ерлігі туралы деректер келтірген. Сондай-ақ Бұланбай батырдың жары, барлаушы топтың жетекшісі болған Ақбикенің (Назымның – Н.Қ.) Алтай, Ертіс, Тарбағатайдың бөктерінде орналасқан жоңғар әскерлерінің күш-қуаты, орналасу ерекшелігі туралы өзінің ағасына, яғни Қабанбай батырға құпия мағлұматтар жеткізіп тұрғандығы жайлы мәліметтер береді. Автор қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі кезеңіндегі батыр аруларымыздың қосқан үлесі әлі зерттелмегенін, алда зерттеуді қолға алуды қажетсінетін тақырыптардың бірі екендігіне назар салған (Пірімбетова, 2000: 19-20). Аты аңызға айналған батырлардан Бөгенбай батыр мен Қабанбай батыр XVIII ғ. қазақ халқының басты арқа сүйер тұлғалары болды. Орта жүздің Қанжығалы руынан шыққан батыр жоңғар әскери-көшпелі мемлекетіне қарсы Отан соғысында қаһармандық танытқан: «...Бөгенбай батыр жоңғарларға қарсы күрестегі қазақ халқының біртұтас әскерін ұйымдастырушылардың бірі әрі бірегейі еді (XVIII ғасырдың 20-30 жылдары). Ол туралы қазақтың ауызша халық поэзиясында аңыз-әңгімелерде көп айтылады. Аңыз-әңгімелер мен тарихи дастандар негізінде туындаған «Бөгенбай» тарихи жыры көпшілікке белгілі. Бөгенбайдың ерліктерін мадақтау, сондай-ақ жоңғарлармен күрескен басқа да XVIII ғ. атақты батырлары Қабанбай, Қазбек және т.б. тарихи тұлғалар да тарихи аңыздар мен қаһармандық эпос дәстүріне сай олардың ерлік бейнесі көркем тұрғыда ұлықталады» (История Казахстана, 2007: 432). Сол сияқты осы уақытта батырлық танытқан тек ер-азаматтар ғана емес, арулардың да болғандығы анық. Олардың ғұмырнамасын, жасаған ерлігін жеке қарастырып зерттей түскен абзал.

Белгілі зерттеуші К. Хафизованың қарастырылып отырған кезеңдегі тұлғалардың өмір тарихы мен қызметін зерттеуге ден қойып жүргені байқалады. К. Хафизова Әбілмәмбет ханның

соңғы өмір жылдары туралы зерттеуінде ханның нақты өмірден өткен жылдарын бірнеше дереккөздер арқылы сараптай келе, зерттей түсуді қажет ететін мәселелерді айшықтайды. Алайда Әбілмәмбет ханның 1769 ж. қарашасына дейін қайтыс болғандығына күманданбау керектігін түйіндейді (Хафизова, 2015а). Зерттеушінің келесі, яғни «Внешнеполитическая деятельность Төле би» мақаласында Төле бидің дипломатиялық қызметі жайлы зерттелген. Автор бидің халықаралық қатынастарда Қазақ хандығының мемлекеттік мүддесіне сай бейбіт қатынас орнату, сауда байланыстарын жолға қою, қолөнер орталықтары мен қалаларды сақтап қалу, Ташкентті басқаруда ерен еңбек сіңіргенін қорытындылаған (Хафизова, 2013). К. Хафизова қазақ елінің көрнекті тұлғаларымен қатар Жоңғарияның белгілі билеушілеріне мақалаларын арнаған. «Джунгарский хан Даваци» мақаласында Давациді Жоңғарияның соңғы ханы ретінде танып, оның өмірі мен қызметіне қатысты мәселелерді талдаған. Жоңғар хандығы жер бетінен жойылып кетсе де, оның даңқты тарихы мен лайықты ойрат ұлдарының есімдері өшпейтінін туралы өз ойын түйген (Хафизова, 2015б).

Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінің салдарынан дала мемлекеттілігінің аға хан, тархан, батыр статустары сияқты құрылымдық элементтері дамығанын, сонымен қатар елдің тарихи санасына, рухани мәдениетіне өз әсерін тигізгенін И.Е. Ерофеева ерекшелеген (Ерофеева, 2006: 65). Бұл жоңғар шапқыншылықтарының ел дамуына тигізген ықпалының бір көрінісі. Сондықтан қандай дәрежеде дамығанына қарамай-ақ жоғарыдағы әлеуметтік санаттардың тарихнамасын арнайы еңбекте жан-жақты зерттеу орынды.

Қорытынды. Қазіргі Қазақстандағы қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресін зерттеуде тарихшыларымыз кеңестік идеологияны және оның тарих ғылымының даму барысына тигізген теріс ықпалын сынайды. Тәуелсіздіктің, әсіресе алғашқы жылдарында қазақ елінің тарихындағы «ақтандақ беттерді» зерделеуге назар аударылды. Өйткені, тарихнамашылар көрсеткендей, қазір қазақ елінің Ресей империясының құрамына айналған тұстан бастап халқымыздың тарихи жолын фактологиялық деңгейде қайта түйсіну жүріп жатыр (Абдилдабекова, 2001: 23). Қазақстанда егемендік жылдары тұсында тақырыптың деректік базасы молая түсті. Зерттеу мәселесі бойынша өзге кәсіп иелері қалам тартқандықтан, жарыққа шыққан еңбектердің барлығы тарихшы-мамандарға тиесілі деп айтуға келмес. Десек те қарастырылып отырған кезеңде жазылған еңбектерде жаңаша көзқарас пен пайымдаулар бар. Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінің ел тарихындағы орны анықталып, оған бүгінгі таңда «Отан соғысы» атауы таңылып жүр. Бұл тұжырым жекелеген зерттеушілердің қолдауына ие болғанмен, отандық тарихнамада әлі толықтай орнықпады. Зерттеу барысында қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күрес тарихының жалпы оқиға желісі қалпына келтірілгенімен, алда да зерттеу жүргізуді күтіп тұрған бағыттар көп екендігіне көз жеткізілді.

Мақала «Қазақ хандарының, сұлтандарының және батырларының өмірі мен қызметінің беймәлім қырлары туралы құпиясыздандырылған Ресей мұрағаттары (XVIII – XIX ғасырдың бірінші жартысы)» гранттық қаржылындыру жобасын жүзеге асыру шеңберінде даярланды (ЖСН АР08052271).

Әдебиеттер мен деректер тізімі

Абдилдабекова А.М. Проблема принятия подданства России казахскими жузами отечественной историографии // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2001. – № 4. – С. 19-24.

Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв. История, политика, дипломатия. – Алматы: Дайк-Пресс, 1998. – 266 с.

Аманжолов К., Тасболатов А. Қазақстанның әскери тарихы. – Алматы: Білім, 1999. – 320 б.

Атығаев Н.Ә. Қазақ хандығы тарих толқынында: очерктер. – Алматы: Елтаным, 2015. – 384 б.

Әбуев Қ. Қазақстан тарихының ақтандақ беттерінен. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 144 б.

Боранбаев С. Төрт Бөгенбай, үш Бөкенбай туралы // Сарыарқа самалы. – 1992, тамыз 25-27.

Галиев В. Битва при Орбулаке // Армысың, Ата тарих – Аңырақай. – Алматы: Шартапар, 2001. – Б. 52-57.

- Галиев В.З. Противостояния казахского и джунгарского ханств во второй половине XVII века // Отан тарихы. – 2007. – №1. – С. 78-94.
- Галиев В.З. Усиление борьбы казахского народа против джунгарской агрессии в начале XVIII века // Отан тарихы. – 2013. – № 1. – С. 11-26.
- Данияров К. История Казахского государства XV-XX вв. – Алматы: Эдельвейс, 2001. – 528 с.
- Данияров К.К. Альтернативная история Казахстана. – Алматы: Жибек жолы, 1998. – 208 с.
- Ерофеева И.В. История казахско-джунгарских отношений XVII – середины XVIII в. с позиции междисциплинарного подхода: к постановке проблемы // «Актуальные проблемы Центральной Азии и Китая: история и современность»: сб. науч. статей памяти Б.П. Гуревича. – Барнаул: Азбука, 2006. – С. 53-110.
- Жетпісбай Н.Ы. Бөкенбай батыр жөнінде // Алаш журналы. – 2006. – № 1 (4). – Б. 71-81.
- Жумадил А.К. Казахско-джунгарские военно-политические отношения в XVI – первой трети XVIII вв.: учеб. пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 101 с.
- Златкин И.Я. История Джунгарского ханства 1635-1758. – М.: Наука, 1964. – 482 с.
- История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Народные предания об исторических событиях и выдающихся людей Казахской степи (XIX-XX вв.) Т. 9. Часть 2 / Сост. С.Ф. Мажитов, - Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 500 с.
- Кәрібаев Б. Жәңгір хан және XVII ғ. қазақ-жоңғар қатынастары мәселелері // әл-Фараби ат. ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2016. – № 3(82). – Б. 134-139.
- Кәрібаев Б.Б. Ер Жәнібек және XVIII ғасырдағы қазақ тарихының мәселелері // Қазіргі замандағы жаһандану және ықпалдастық жағдайында әлемдік қауымдастық және Қазақстан: хал. ғыл.-тәж. конф. материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – Б. 124-129.
- Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Табын. – Алматы: Алаш тарихи зерттеу орталығы, 2006. – Т. 2, к. 1. – 424 б.
- Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) // Бес томдық. – Алматы: Атамұра, 2010. – Т. 3. – 768 б.
- Қарамендин С. Батырдың аты өшпейді: төрт Бөгенбай, үш Бөкенбай хақында // Қазақ батырлары. – 1991, қараша 29.
- Қинаятұлы З. Зая Бандида және қазақ тарихы // Қазақ ордасы. – 2003. – № 1-2. – Б. 34-36.
- Қозыбаев М. Жалаңтөс баһадүр Тұран өркениетінің ұлы перзенті // Отан тарихы. – 2001. – № 2. – Б. 8-17.
- Мадуанов С. Взаимоотношения казахов с другими соседними народами Центральной Азии в начале XVIII – начале XX вв. (политические и социально-экономические аспекты). – Алматы: Білім, 1995. – 274 с.
- Мажитова Ж.С. Хандық билік жүйесіндегі билердің орны мен рөлі Ресейдің ресми тарихнамасы көзқарасымен // Отан тарихы. – 2014. – № 4(68). – Б. 157-165.
- Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. и др. История Казахстана: народы и культуры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 601 с.
- Муқанов М.С. Из исторического прошлого (Родословная племен керей и уак). – Алматы: Қазақстан, 1998. – 160 с.
- Мұқаметқанұлы Н. Тарихи зерттеулер: шежірелік деректер / дайындаған А. Қожабеков. – Алматы: Жалын, 1994. – 144 б.
- Мұхатова О. XIX-XX ғасырлардағы Қазақстан тарихнамасы: оқу құралы. – Алматы: Ғылым, 2002. – 152 б.
- Пірімбетова Е. Отан үшін от кешкен батыр қыздар // Қазақ тарихы. – 2000. – № 5. – Б. 18-20.
- Сабитов Ж.М. Ялангуш (Жалантос) из рода Алшин // Global Turk. – 2016. – № 1/2. – С. 100-114.
- Сейдимбек А. Мир казахов. Этнокультурологическое переосмысление. – Алматы: Рауан, 2001. – 576 с.
- Тынышпаев М. Великие бедствия... (Ақтабан-Шубрынды). – Алма-Ата: Жалын, 1991. – 152 с.
- Хасенов Ә. Жоңғарға қарсы жойқын шайқас // Қазақ тарихы. – 1994. – № 5. – Б. 30-32.

- Хафизова К.Ш. Внешнеполитическая деятельность Толе би // Мысль. – 2013. – № 10. – С. 63-74.
- Хафизова К.Ш. Джунгарский хан Даваци // Мысль. – 2015б. – № 11. – С. 29-45.
- Хафизова К.Ш. Последние годы жизни хана Абулмамбета // Мысль. – 2015а. – № 3. – С. 72-80.

References

- Abdildabekova A.M. Problema priniatiia poddanstva Rossii kazakhskimi zhuzami otechestvennoi istoriografii [The problem of acceptance of citizenship of Russia by Kazakh Zhuzes of Russian historiography] // Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaja. – 2001. – № 4. – P. 19-24 [in Russian]
- Abuseitova M.Kh. Kazakhstan i Tsentral'naia Azia v XV-XVII vv. Istoriia, politika, diplomatiia [Kazakhstan and Central Asia in the XV-XVII centuries. History, politics, diplomacy]. – Almaty: Daik-Press, 1998. – 266 p [in Russian]
- Amanzholov K., Tasbolatov A. Kazakstannyn askeri tarikhy [Military history of Kazakhstan]. – Almaty: Bilim, 1999. – 320 p [in Kazakh]
- Atygaev N.A. Artyk tugan Abylai (kazaktyn uly khany turaly keregar pikirge zhauap) [Ablai (answer to the opposition of the great Kazakh khan)] // Kazak khandygy tarikhy tolkynynda: ocherkter. – Almaty: Eltanym, 2015. – P. 371-382 [in Kazakh]
- Abuev K. Kazakstan tarikhyryn aktandak betterinen [From justified pages of the history of Kazakhstan]. – Almaty: Kazakstan, 1994. – 144 p [in Kazakh]
- Boranbaev S. Tort Bogenbai, ush Bokenbai turaly [About Four Bogenbay, Three Bokenbay] // Saryarka samaly. – 1992.08.25-27 [in Kazakh]
- Galiev V. Bitva pri Orbulake [Battle of Orbulak] // Armysyn, Ata tarikhy – Anyrakai. – Almaty: Shartarap, 2001. – P. 52-57 [in Russian]
- Galiev V.Z. Protivostoianii kazakhskogo i zhungarskogo khanstv vo vtoroi polovine XVII veka [confrontation between the Kazakh and Zhungar khanates in the second half of the 17th century] // Otan tarikhy. – 2007. – №1. – P. 78-94 [in Russian]
- Galiev V.Z. Usilenie bor'by kazakhskogo naroda protiv dzhungarskoi agressii v nachale XVIII veka [Strengthening the struggle of the Kazakh people against Dzungar aggression at the beginning of the 18th century] // Otan tarikhy. – 2013. – № 1. – P. 11-26 [in Russian]
- Daniiarov K. Istoriia Kazakhskogo gosudarstva XV-XX vv. [History of the Kazakh state of the XV-XX centuries.] – Almaty: Edel'veis, 2001. – 528 p [in Russian]
- Daniiarov K.K. Al'ternativnaia istoriia Kazakhstana [Alternative history of Kazakhstan]. – Almaty: Zhibek zholy, 1998. – 208 p [in Russian]
- Erofeeva I.V. Istoriia kazakhsko-dzhungarskikh otnoshenii XVII – serediny XVIII v. s pozitsii mezhdistsiplinarnogo podkhoda: k postanovke problemy [History of Kazakh-Dzungar relations XVII - mid-XVIII century. from the point of view of an interdisciplinary approach: to setting the problem] // «Aktual'nye problemy Tsentral'noi Azii i Kitaia: istoriia i sovremennost'»: sb. nauch. statei pamiati B.P. Gurevicha. – Barnaul: Azbuka, 2006. – P. 53-110 [in Russian]
- Zhetpisbai N.Y. Bokenbai batyr zhoninde [About Bukenbai Batyr] // Alash zhurnaly. – 2006. – № 1 (4). – P. 71-81 [in Kazakh]
- Zhumadil A.K. Kazakhsko-dzhungarskie voenno-politicheskie otnosheniia v XVI – pervoi treti XVIII vv. [Kazakh-Dzungar military-political relations in the XVI - the first third of the XVIII centuries.]: ucheb. posobie. – Almaty: Kazak universiteti, 2015. – 101 p [in Russian]
- Zlatkin I.Ia. Istoriia Dzhungarskogo khanstva 1635-1758 [History of the Dzungar Khanate 1635-1758]. – M.: Nauka, 1964. – 482 p [in Russian]
- Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov. Narodnye predaniia ob istoricheskikh sobytiakh i vydaiushchikhsia liudei Kazakhskoi stepi (XIX-XX vv.) [The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries. Folk traditions about historical events and prominent people of the Kazakh steppe (XIX-XX centuries)] T. 9. Chast' 2 / Sost. S.F. Mazhitov, - Almaty: Daik-Press, 2007. – 500 [in Russian]

Karibaev B. Zhangir khan zhane XVII g. kazak-zhongar katynastary maseleleri [Zhangir Khan and the XVII century. Problems of Kazakh-Dzungar relations] // al-Farabi at. KazUU Khabarshysy. Tarikh seriiasy. – 2016. – № 3(82). – P. 134-139 [in Kazakh]

Karibaev B.B. Er Zhanibek zhane KhVIII gasyrdagy kazak tarikhynyn maseleleri [Problems of Kazakh history of the men and the XVIII century] // Kazirgi zamandagy zhahandanu zhane ykpaldastyk zhagdaiynda alemdik kauymdastyk zhane Kazakstan: khal. gyl.-tazh. konf. materialdary. – Almaty: Kazak universiteti, 2015. – P. 124-129 [in Kazakh]

Kazak ru-taipalarynyn tarikhy. Tabyn [History of Kazakh Ru-tribes. Tabyn]. – Almaty: Alash tarikhi zertteu ortalygy, 2006. – Vol. 2, book 1. – 424 p [in Kazakh]

Kazakstan tarikhy (kone zamannan buginge deiin) [History of Kazakhstan (from ancient times to present)] // In 5 vol. – Almaty: Atamura, 2010. – Vol. 3. – 768 p [in Kazakh]

Karamendin S. Batyrdyn aty oshpeidi: tort Bogenbai, ush Bokenbai khakynda [The name of the hero does not go out: four Bogenbay, in three Bokenbay] // Kazak batyrlary. – 1991.11.29 [in Kazakh]

Kinaiatuly Z. Zaia Bandida zhane kazak tarikhy [Zaya Bandida and Kazakh history] // Kazak ordasy. – 2003. – № 1-2. – P. 34-36 [in Kazakh]

Kozybaev M. Zhalantos bahadur Turan orkenietinin uly perzentii [The great son of the Zhalantos Bahadur Turan civilization] // Otan tarikhy. – 2001. – № 2. – P. 8-17 [in Kazakh]

Maduanov S. Vzaimootnosheniia kazakhov s drugimi sosednimi narodami Tsentral'noi Azii v nachale XVIII – nachale XX vv. (politicheskie i sotsial'no-ekonomicheskie aspekty) [Relations of Kazakhs with other neighboring peoples of Central Asia in the beginning of the XVIII - beginning of the XX centuries (political and socio-economic aspects)]. – Almaty: Bilim, 1995. – 274 p [in Russian]

Mazhitova Zh.S. Khandyk bilik zhuiesindegi bilerdin orny men roli Reseidin resmi tarikhnamasy kozkarasymen [The place and role of dances in the Kostanian authorities are visible from the official historiography of Russia] // Otan tarikhy. – 2014. – № 4(68). – B. 157-165 [in Kazakh]

Masanov N.E., Abylkhozhin Zh.B., Erofeeva I.V. i dr. Istoriia Kazakhstana: narody i kultury [History of Kazakhstan: peoples and cultures]. – Almaty: Daik-Press, 2001. – 601 p [in Russian]

Mukanov M.S. Iz istoricheskogo proshlogo (Rodoslovnaia plemen kerei i uak) [From the historical past (Pedigree of the Kerei and Uak tribes)]. – Almaty: Kazakstan, 1998. – 160 p [in Russian]

Mukametkanuly N. Tarikhi zertteuler: shezhirelik derekter [Historical research: Chronicle data] / daiyndagan A. Kozhabekov. – Almaty: Zhalyn, 1994. – 144 p [in Kazakh]

Mukhatova O. XIX-XX gasyrlardagy Kazakstan tarikhnamasy [Historiography of Kazakhstan in the XIX-XX centuries]: oku kuraly. – Almaty: Gylym, 2002. – 152 p [in Kazakh]

Pirimbetova E. Otan ushin ot keshken batyr kyzdar [Hero of the heroes of the fire for the homeland] // Kazak tarikhy. – 2000. – № 5. – P. 18-20 [in Kazakh]

Sabitov Zh.M. Ialangtush (Zhalantos) iz roda Alshin [Yalangtush (Zhalantos) from the Alshin clan] // Global Turk. – 2016. – № 1/2. – P. 100-114 [in Russian]

Seidimbek A. Mir kazakhov. Etnokul'turologicheskoe pereosmyslenie [World of Kazakhs. Ethnoculturological rethinking]. – Almaty: Rauan, 2001. – 576 p [in Russian]

Tynyshpaev M. Velikie bedstviia... [Great calamities...] (Aktaban-Shubryndy). – Alma-Ata: Zhalyn, 1991. – 152 p [in Russian]

Khasenov A. Zhongarga karsy zhoikyn shaikas [A destructive battle against Dzungarian] // Kazak tarikhy. – 1994. – № 5. – P. 30-32 [in Kazakh]

Khafizova K.Sh. Vneshnepoliticheskaiia deiatel'nost' Tole bi [Tole bi Foreign Policy] // Mysl'. – 2013. – № 10. – P. 63-74 [in Russian]

Khafizova K.Sh. Dzhungarskii khan Davatsi [Dzhungar Khan Davatsi] // Mysl'. – 2015b. – № 11. – P. 29-45 [in Russian]

Khafizova K.Sh. Poslednie gody zhizni khana Abulmambeta [The last years of Khan Abulmambet's life] // Mysl'. – 2015a. – № 3. – P. 72-80 [in Russian]

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ЛИЧНОСТЕЙ В ПЕРИОД КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКОЙ БОРЬБЫ (НА ОСНОВЕ СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСТАНСКИХ ТРУДОВ)

О.Б. Куанбай^{1*}, Н.Н. Курманалина²

¹Анкарский Университет, г. Анкара, Турция

²Институт истории и этнологии Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан

*Корреспондирующий автор

E-mail: olkub89@gmail.com (Куанбай), nurgulca@mail.ru (Курманалина)

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы изучения личностей в период казахско-джунгарской войны, то есть отражение казахско-джунгарской борьбы в персоналистике на основе современных казахстанских трудов. Изучение биографии исторических лиц, позднего Средневековья и Нового времени – огромная работа, так как в рассматриваемом отрезке времени (в XVII-XVIII вв.) стали известны многие имена ханов, батыров и султанов, которые принимали деятельное участие в защите своего Отечества. В рамках данного исследования было уделено внимание наиболее актуальным проблемам биографии личностей. Для выполнения поставленной задачи был проведен анализ отдельных вопросов, касающихся исторических фигур, например, из жизни Жалантос батыра, Жангир хана, Абулхайр хана, Богенбай батыра, их борьбы с врагами. Основной задачей является обратить внимание на большое количество актуальных проблем, требующих дальнейшего изучения, выделить приоритетные направления, которые должны быть изучены в будущем.

Ключевые слова: казахский народ, джунгары, Абылай хан, Жалантос батыр, Орбулакская битва, Кabanбай батыр.

IRSTI 03.20.00

ISSUES OF STUDYING PERSONS IN THE PERIOD OF THE KAZAKH-DZUNGAR WAR (BASED ON THE WORKS OF MODERN KAZAKHSTANI SCHOLARS)

O. Kuanbay^{1*}, N. Kurmanalina²

¹Ankara University, Ankara, Turkey

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: olkub89@gmail.com (Kuanbay), nurgulca@mail.ru (Kurmanalina)

Abstract. The article deals with the study of personalities during the period of the Kazakh-Dzungar battles, that is, the reflection of the Kazakh-Dzungar struggle in the history of the individual on the basis of modern Kazakh works. Studying the biography of personalities during the struggle of the Kazakh people against the Dzungaria invasion is a huge job. Since we are in the period under review (XVII-XVIII centuries), many names of khans, batyrs (knights, heroes) and sultans, who took part in the defense of their fatherland, became known. Therefore, within the framework of the article, attention was paid to the most pressing problems of the biography of individuals. To accomplish the task, an analysis of individual issues was carried out, for example, from the life of Zhalantos (Jalantos) batyr, Zhangir (Jangir) Khan, Abulkhair Khan, Bogenbay batyr in the fight against enemies. The main task is to pay attention to a large number of topical problems that require further study, to highlight priority areas that should be studied in the future.

Key words: Kazakh people, Dzungaria, Abylai Khan, Zhalantos batyr, Battle of Orbulak, Kabanbay batyr.

Авторлар туралы мәлімет:

¹*PhD докторант

²PhD

МРНТИ 03.20.00 DOI 10.51943/2710_3994_2022_1_129

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА

С.А. Асанова^{1*}, А.Т. Капаева¹

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор

E-mail: saltasanova@gmail.com (Асанова), kapaeva.59@mail.ru (Капаева)

Аннотация. Современный этап развития исторической науки в Казахстане знаменуется повышенным интересом к историческому прошлому со стороны самых широких слоев населения. В этих условиях особую важность приобретает создание национальной истории, призванной формировать целостное историческое сознание, в котором органично соединяется знание о прошлом, адекватная оценка настоящего и определены основные векторы развития будущего. Данная статья написана в рамках реализации проекта: «Разработка академического издания «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» в семи томах». Шестой том данного коллективного труда посвящен истории Казахстана советского периода. В данный момент особую научную значимость приобретает системное переосмысление противоречивой истории культурной жизни Казахстана советского периода. Цель предлагаемой статьи состоит в проведении анализа особенностей развития казахской культуры в условиях советского строя. Это был трудный путь потерь и приобретений. В указанный период стояла реальная угроза нарушения преемственности казахской и национальной идентичности.

Ключевые слова: модернизация, культура, трансформация, ассимиляция, идеологический контроль, культурная политика.

Введение. История взаимоотношений советской власти и национальной культуры – одна из самых интересных и драматичных страниц отечественной истории. В этом контексте советский период занимает особое место и является наиболее сложным этапом в истории казахского народа до сегодняшнего дня. На всем протяжении семидесятилетней истории советского общества имело место, цензура, чётко обозначенное противостояние большевистской идеологии и национальной культуры.

Советский период так же является наиболее противоречивым этапом в истории казахского народа. До сегодняшнего дня не существует единой точки зрения в трактовке итогов и достижений данного хронологического периода. Сложность объективной оценки связана, во-первых, в краткости исторической дистанции, отделяющей нас от советской эпохи. Двадцать лет со дня крушения одной в величайшие империи XX века по историческим меркам не срок. По существу, мы являемся современниками советской эпохи. Отсюда сложность адекватной оценки из-за отсутствия исторической ретроспективы, как известно «большое видится на расстоянии». Во-вторых противоречивость, двойственный характер советской эпохи. Жестокость революционных преобразований сочеталась с огромным созидательным пафосом и реальными достижениями, к которым казахский народ так же имеет непосредственное отношение. Реализация ленинского плана построения социализма в Казахстане имела ряд особенностей, обусловленных этнокультурными особенностями истории казахского народа. Однако успехи социалистического строительства налицо и ускоренные темпы советской модернизации дали свои результаты. Вместе с тем цена советской модернизации оказалась настолько высокой, что возможным стало поставить под сомнение ее реальные достижения.

Революция – это всегда смена одних и утверждение других кодов, символов, смыслов и ценностей. Советская власть устанавливала новые аксиологические приоритеты в стремлении

сформировать новый образ культурного наследия. Радикальный характер преобразований советской власти усугублялся жесткими методами их реализации. Тоталитарный режим власти предполагал тоталитарный контроль за всеми сферами жизни общества особенно в области духовного сознания. Велась жестокая борьба за формирование мировоззрения, основанного на доктрине марксизма-ленинизма. Новое учение было руководством к построению нового общества, в котором должны были жить новые люди и как следствие - радикальный разрыв со всеми формами традиционной жизни казахского народа. Уничтожалась основа этнической природы казахов - культура кочевничества. Достоинством истории стал и связанный с ним родовой уклад. Единое тело национального сознания было искусственно расчленено по классовому принципу. Большинство постулатов советской идеологии основывались на понятиях чуждых для казахской исторической традиции. Среди них можно отметить: утверждение классового подхода в анализе традиционного казахского общества, предоставление всех господствующих позиций пролетариату, которого практически не было в социальной структуре казахского общества, противопоставление передового авангарда всем остальным социальным слоям прежде всего крестьянству и интеллигенции. Эффективным инструментом отчуждения от национальной исторической традиции стали мероприятия культурной политики советского государства. Этому способствовала практическая деятельность советского государства. Активное внедрение в казахскую культуру достижений другой более развитой и сильной культуры (культуры вступившей переросшей стадию традиции и находившейся на стадии цивилизации) - европейской. В качестве инновации выступали наиболее «современные жанры» (балет, симфоническая музыка, станковая живопись и т.д.) При этом устанавливалось такое соотношение между традицией и новацией, когда последняя ставилась в положение доминирующей, смыслообразующей. Эта ситуация нашла точное и законченное выражение в хорошо известной формуле о «национальной по форме и социалистической по содержанию» советской культуры. Этнической культуре отводилась лишь внешняя формообразующая роль своеобразное декоративное убранство модернизированной по европейскому образцу культуре, которая должна была стать новой советской культурой. Поскольку основой новой культуры послужили достижения именно европейской культуры.

Материалы и методы. Изучение процесса социокультурного развития казахского народа в условиях советского модернизационного скачка второй половины XX века требует нового осмысления с современных методологических позиций. В частности, широко использовались методов компаративной истории, позволяющие создать наиболее объективную историческую картину. Определенный результат может дать одновременное использование нескольких методологий от актуализации и историзма до междисциплинарного подхода. На основе, которого расширяется само понятие истории от социальной теории до истории повседневности. Системный анализ в изучении сопряжении антитезы традиция и новация так же достаточно успешно раскрывает специфику развития национальной культуры в условиях советской ускоренной модернизации. Выявление причинно-следственных связей, основанных на рациональной логике, а также методе моделирования позволили создать реальную картину культурных трансформаций, имевших место в Казахстане во второй половине XX века.

Обсуждение. Современная казахстанская историография, связанная с изучением развития казахской культуры в условиях ее трансформации в новых социально экономических условий советского строя, представляет собой попытку переосмысления явлений и событий «культурной революции» и ее последствий для казахской культуры. Характерной чертой постсоветской историографии стало выхода в свет обобщающих трудов по истории Казахстана (Абылхожин 1997; Гуревич 1992). В которых современные исследователи предпринимали попытки трактовки истории казахского народа с новых методологических и идеологических позиций. В этих трудах вопросы развития казахской культуры второй половины XX века затрагивались в общем контексте новой исторической парадигмы. трактовки основных проблем развития национальной культуры в условиях идеологического давления советского режима. Однако реальное переосмысление известных фактов и явлений развития казахской культуры в условиях

советского модернизационного скачка сегодня только начинается. Предлагаемая авторами статья является так же находится в этом же ряду новых исследований.

Результаты. Советский строй был исторической реальностью казахского народа на протяжении почти семидесяти лет. Это было особое этнокультурное пространство, в котором можно выделить несколько этапов. Первый охватывает первое послеоктябрьское десятилетие, когда традиционная культура не подвергалась каким – либо существенным изменениям, наоборот имело место тенденция сохранения и изучения культурного наследия. Такая ситуация во многом была связана с инерцией революционной романтики и с верностью основным положениям революционных лозунгов о «России – тюрьме народов» и праве всех угнетенных народов империи на самоопределение и самостоятельное развитие. Однако этот короткий период взаимно выгодного сотрудничества вскоре закончился, поскольку советский режим утвердился и больше не нуждался в национальную элите. С 30-х годов начинается наиболее тяжелый период национальной истории, закончившийся физическим уничтожением 2.200 мил человек и истреблением национальной элиты. В этот период фактически было уничтожены материальные основы существования традиционной казахской культуры. По существу это была анти-модернизация. Поскольку преследовала решение чисто «утилитарных целей административно-командной системы, нежели ее стремление «приобщить жителей степи к «достижениям цивилизации», хотя и проводились с целью осуществление «сверхбыстрых темпов индустриализации» (Абылхожин, 1998: 186), но самому казахскому народу в этой модернизации не было места, его просто не брали в расчет. Мы были средством достижения целей государства. Таким образом, главным содержанием казахской истории в XX веке было существование традиционной казахской культуры в условиях модернизации или точнее модернизационных трансформаций XX века. Вышеперечисленные явления имели место в казахской культуре на протяжении всего XX века, который занимает особое место в истории казахской культуры. Как известно советский период начался с радикальных преобразований. Это был один из сложных и драматических, а порой и трагический периодов казахской истории. Испытания, которые выпали на долю казахского этноса в этот период можно рассматривать как исключительные. Поскольку шел процесс тотальной трансформации традиционной системы жизнеобеспечения, а значит и традиционной культуры. Модернизация по советскому образцу означал трудный путь догоняющего развития, который сопровождался реализацией грандиозных проектов, призванных превратить и превративших СССР в крупнейшую ядерную и космическую державу мира. Местом реализации этих проектов была казахская степь. Если первая волна модернизации проходила на фоне спада мировой экономики в условиях «великой депрессии», то вторая половина двадцатого века – это время ускорения научно-технической революции, сопровождавшийся лавинообразным характером научных открытий и их почти одновременной реализацией. Резко расширившиеся возможности привели к выходу человечества в космос, использовании атомной энергии, создании новых видов синтетических материалов, массовом распространении ЭВМ. Новый виток развития техногенной цивилизации в условиях набравшей обороты процесса глобализации сказался и в Казахстане. Особенность данного этапа модернизации состояла в том, что она проводилась в условиях относительной стабильности власти и государства и имела для казахского народа определенные положительные результаты. За короткий исторический период Казахстан стал промышленно развитой страной или точнее вступил в первую фазу индустриального развития, которая, к сожалению, еще не завершилась. Даже западные специалисты признали, что в 60-е годов XX века Казахстан представлял своеобразное экономическое чудо (Лаумулин, 1992: 26-27). В 1960 г. общий объем промышленной продукции республики составил по отношению к 1940 г. 72%. В этом же году вошли в строй Иртышский химико-металлургический завод, на котором впервые в стране было налажено промышленное производство целого комплекса редкоземельных элементов и редких металлов. В 1957 г. начал отгрузку продукции крупнейший в стране Джесказганский комбинат, построенный на базе Соколовско-Сарыбайского месторождения. На рудах Атасуйских месторождений стал работать с полным производственным циклом Карагандинский

металлургический завод. «...только к 1960 г. Было построено и введено в строй 83 крупных промышленных предприятий. Получила развитие топливно-энергетическая база. В Карагандинском угольном бассейне было введено в действие более десятка крупных шахт и обогатительных фабрик. К 1955 г. свыше 2 млн. т. угля (добыча угля осуществлялась открытым способом) дал Экибастуз. В эти же годы началась эксплуатация Усть-каменогорской гидроэлектростанции, тепловых электростанций в Джезказгане и Джамбуле. Увеличились мощности Карагандинской, Чимкентской и других ТЭЦ. Выработка электроэнергии возросла в республике в 2 с раза, в том числе гидроэнергии в 5 раз (Энциклопедия, 1985: 207).

Новый виток послевоенной индустриализации привел к росту не только экономического, но и культурного потенциала республики. Развитие культуры в индустриальную эпоху, когда в условиях жизнедеятельности народов происходят изменения принципиального характера, коренным образом меняющие весь их сложившийся культурный уклад. Именно в эти периоды натуральность хозяйства как базис устойчивого воспроизводства традиционной этнокультурной специфики постепенно исчезает из жизни народов, государств, регионов и целых континентов, экономика которых переводится на индустриальную основу и на рельсы широкого обмена деятельностью и ее результатами сначала во внутринациональном масштабе, а затем в межнациональном и мировом. Использование новых средств коммуникации рассчитанных на массовую аудиторию, стало основанием формирования в Казахстане элементов массовой культуры как символа времени. В Казахстане самым популярным институты массовой культуры становится телевидение. В 1958 начало работу казахское телевидение. Программы казахского телевидения могли смотреть 85% населения, по 4 каналам, 14 областных центрах, действовало 15 телецентров, 49 мощных ретрансляторов (Жумашев, 2002: 146). Во второй половине 50-х годов были открыты 8 новых театров, 16 музеев, 8 выставочных залов, созданы новые книгоиздательства: «Кайнар», «Казахская Советская Энциклопедия», «Жалын», «Онер», обладавших мощной производственно-технической базой и выпускавшие книги миллионными тиражами.

Разительно меняющийся социально-экономический облик Казахской республики и необходимость в короткий срок успешно адаптировать получаемый инновационный импульс, породил серьезную проблему институционально-культурной адаптации происходящей модернизации. Одним из последствий которой стала усиление процессов ассимиляции и маргинализации казахской культуры, выразившихся в кризисе этнической самоидентификации казахов. В области духовной культуры наблюдались изменения негативного характера связанный с резкой трансформацией этнической картины мира. Создавалось ощущение бесперспективности сохранения и знания родного языка, культуры и обычаев, особенно в среде урбанизированных казахов. Численность городского населения в Казахстане резко возросла.

Это явления социальной жизни модернизированного общества второй половины XX века усугублялось культурной политикой советского государства. Характерной чертой общественно-политического развития в послевоенный период являлось непомерное разрастание и господство в ней роли идеологии. Идеологическая деятельность партии не ограничивалась широким комплексом мер по политической агитации и политическому воспитанию трудящихся, она все более превращалась в руководство всей духовной культурой. Особенное внимание уделялось укреплению идеологических основ советской культуры, в частности повышению идейно-политического уровня литературы и искусства. На практике это руководство культурой выливалось в грубое, зачастую невежественное, вмешательство со стороны государственных и партийных органов и их отдельных представителей в естественные процессы развития культуры. Органом общегосударственной системы идеологического контроля в рассматриваемый период было – Главное управление по охране военных и государственных тайн в печати при Совете Министров СССР (Главлит СССР). Главлит был создан изначально как идеологический орган, в целях объединения всех видов цензуры для борьбы с идеологическими противниками. Цензура советского образца ставила себе целью прежде всего избавиться от произведений культуры, книжно-издательской продукции, отражающей национальные, культурные и духовные

особенности народов. В составе Главлита были образованы так называемые перечневые комиссии, действовавшие с начала 1930-х по август 1991 г. Комиссии вырабатывали списки произведений литературы, искусства и др., запрещенные к изданию, обнародованию, и осуществляли изъятие их из библиотек и магазинов. Главлит переходил из одного подчинения в другое, постепенно распространяя политическую цензуру на все новые и новые сферы общественной жизни (АП РК, 1412: 25). 6 декабря 1922 г. был официально учрежден Кирглавлит. Усиление политической цензуры в художественном творчестве наиболее ярко проявилось в многочисленных постановлениях ЦК партии 2-й половины 40-х - начала 50-х годов по вопросам литературы и искусства. В них содержались необоснованные обвинения в адрес деятелей культуры - композиторов, драматургов, деятелей кино и театра. Пристальное внимание партийное руководство уделяло контролю за развитием художественной культуры. На Пленуме ЦК КП(б) Казахстана в 1948 г. специально рассматривались вопросы развития казахской литературы и театрального искусства в республике. Пленум отметил «недостаточное освещение» классово-борьбы в ауле, возвеличивание деятельности отдельных ханов и реакционных акынов. Указывалось на слабую разработку проблем, связанных с развитием казахской советской литературы, с утверждением идеалов социалистического реализма. Управление по делам искусств при Совете Министров Казахской ССР направило в ЦК КП(б) Казахстана весьма интересный документ на утверждение - «Тематический план заказываемых пьес, опер, балета, музыкальных произведений и произведений изобразительного искусства», в котором отмечается, что темы по созданию репертуара будут посвящены главным образом «ведущим вопросам политической, хозяйственной жизни и грандиозному труду народа в четвертой пятилетке». «Создаваемые произведения искусства должны раскрыть новое качество и характер современного советского человека, преданного до конца делу коммунизма, воспитанного советской властью, нашим новым общественным строем и через него показать преимущества и мощь советского социалистического государства. Главная задача, которая предьявляется к создаваемому произведению на современную тематику, - это, прежде всего, высокое его идейно-художественное качество, всесторонне отображающее жизнь советских людей, репертуарная политика театров и музыкальных учреждений должна охватить жизнь и труд рабочего класса в угольной, нефтяной, металлургической промышленности, колхозников, колхозниц в полеводстве и животноводстве, ученых и интеллигенцию в науке, изобретательстве, организаторов партии и советских руководителей в народном хозяйстве Казахстана». Далее приводятся конкретно темы для художников, для драматургических произведений, для оперных либретто и балета, темы для произведений изобразительного искусства. В отчете Управления по делам искусств при Совете Министров Казахской ССР, направленном в ЦК, заведующему отделом литературы и искусства Байгалиеву Х. отмечалось, что снято с репертуара республиканских, областных театров как идейно не выдержанные, малохудожественные и утратившие свою актуальность 13 оригинальных пьес, в том числе: «Музбалактар» А. Абишева, «Карулас достар» Д. Абилева, «Я – советский врач» И. Матакова и С.Субханбердина, «Шаншалар» Ш.Хусаинова и К. Куанышбаева, «Ахан-сере и Ак-тоқты» Г. Мусрепова, «Арбасу» Х.Жумалиева, «Кобланды» М. Ауэзова и другие. Два либретто оперы «Кыз Жибек», «Ер Таргын», а также 27 пьес малых форм. Кроме того снято переводных пьес с русского на казахский – 2, итого из репертуара казахских театров исключено 44 пьесы и либретто (АП РК, 1653:80).

Из репертуара русских театров исключены как безыдейные и малохудожественные 6 пьес.

В записке отдела науки и культуры ЦК КПСС «О подготовке ко Второму Всесоюзному съезду советских писателей» от 10 декабря 1954 г. отмечалось, что «в нашей стране за истекшие двадцать лет создана настоящая, большая, единая многонациональная советская литература, несущая в художественных образах правду великих идей социализма. Если накануне Первого съезда писателей многие народы СССР не имели еще своей большой литературы, то теперь под благотворным влиянием русской литературы у них появились и развились такие крупные виды литературы, как проза, в том числе роман, а также драматургия, ставшие достоянием всех советских народов, что является результатом осуществления национальной политики нашей

партии». 17 марта 1960 года Главлит Казахстана направил на имя члена коллегии Главлита СССР Исаченко И.А. «Список книг, подлежащих хранению в спецфондах библиотек по приказам Главлита Казахской ССР». В список входило 109 книг разных авторов – известных в республике ученых, писателей: среди них Ауэзов М. «Кыйлы заман» (повесть о восстании 1916 г.), его же «История казахской литературы»; К.Аманжолов «Дауыл»; Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40-е годы XIX в., его же «Исторические корни дружбы казахского народа с великим русским народом»; Бекхожин Х. «Мариям Жагор кызы», его же Сборник стихов «Шере»; Богачев А.К. «Алаш-Орда». Краткий исторический очерк; Брайнин С.И., Шафиро. «Очерки по истории Алаш-Орды»; Диваев А. Героический эпос «Едыге»; Жармагамбетов К. «Адам туралы аңыз»; Жиренчин А. «Абай и его русские друзья»; Исмаилов Е. «Вопросы теории и истории литературы»; два издания «Истории Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» под редакцией Абдыкалыкова М. и Панкратовой А. 1943 и 1949 гг.; «История казахской литературы» под редакцией М.Ауэзова и многие другие (АП РК, 1412:76). Главлит ССР подготовил для издания в 1966 году «Сводный список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети» в 2-х частях. Таким образом, неоспоримой является отрицательная роль цензуры при тоталитарной власти, использующей ее в политических целях, когда небольшая группа людей навязывает свою волю остальным. Ярко выраженный политический характер советской цензуры особенно очевиден при сравнении с отечественным и зарубежным историческим опытом. Особой чертой советской цензуры является отсутствие законности и, отсюда, полная неопределенность, размытость допустимых норм и запретительных критериев.

Содержанием культурной революции в Казахстане, стал процесс создания «сверху» нового социально-исторического типа культуры – социалистической, основанной на принципах коммунистической идеологии. И если культурно-идеологические задачи декларировались решенными уже в конце 30-х годов, то социально-культурные задачи (фактическое приобщение масс к культуре, ликвидация разрывов в уровне культуры различных слоев населения) не были решены вплоть до конца советского периода казахстанской истории (хотя формально сроки завершения культурной революции датируются концом 50-х годов). Главным достижением культурной революции в Казахстане должно было стать формирование национальной социалистической культуры, при этом национальная по форме культура по своему содержанию должна быть социалистической. Закономерен вопрос: возможна ли национальная форма культуры без ее национального содержания? Если в содержании культуры нет ничего национального, что же обеспечивает ее развитие как национальной, ее способность к взаимовлиянию и взаимообогащению? Ясно, что специфика художественных выразительных средств, языковых различий, этнокультурных особенностей явно не исчерпывает всей сложности процессов сохранения национального облика культуры. Тем не менее, именно такая трактовка национальной культуры доминировала в советское время, под этот «стандарт» подверстывались все достижения культурного творчества народа. Еще одной особенностью идеологического дискурса послевоенного времени было провозглашение дальнейшей интеграции народов СССР с целью создание так называемой новой общности «советский народ». Это был лозунг означающий, сближение национальных культур на базе интернационализации и стирания национальных различий, что по существу означало ассимиляцию. Хотя поставленные цели не были достигнуты, однако сегодня спустя десятилетия мы должны констатировать, что формирование советской жизненной парадигмы или советской ментальности все же имело место. Эта тенденция сближения народов объединенных общей идеологией, в которую мало кто верил, в большей степени была обусловлена общностью быта, образа жизни. Тотальная унификация всего населения Советского союза принесла свои результаты. Советские люди, особенно те, кто вырос и получил образование при советском строе отличались целым рядом общих качеств личностного характера, или имели целый ряд личностных самоидентификацией общего характера. Сегодня, спустя десятилетие после крушения Советского Союза этот набор качеств или эта ментальность обозначается термином «совковость» или «совок», и носит презрительно-уничижительный характер. Хотя на уровне внутреннего сознания принадлежность

к советским ценностям и советским моральным установкам воспринимается с ностальгической нотой утерянной ценности.

Советская идеология осуществляла политику тоталитарного режима в области национальной культуры как безусловно прогрессивную, как единственно гуманную. Объективной закономерностью природы социализма как утверждается в сотне существовавших теорий является расцвет и сближение наций. Расцвет должен означать – национальная культура развивает свое собственное содержание. А под сближением, видимо, надо понимать все нарастающую открытость, своего рода «размытость» национальных культур, их деидеологизацию. Но не так, конечно, упрощенно это понималось советскими идеологами. Авторы монографий пишут: «Сближение социалистических наций проявляется в развитии единого интернационального содержания культур народов СССР. В социалистическом содержании культур отражается то новое, завоеванное социализмом, что стало достоянием каждого из советских народов, общенародным достоянием». Что же получается? Расцвет – это развитие своего уникального, а сближение – навязывание единого, одного и того же критерия для всех. Но ведь это – два несовместимых процесса. Темпы и развитие «сближения», т.е. нивелирование и вытеснение национально-самобытного содержания культуры в тоталитарном режиме таковы, что даже если бы режим действительно способствовал расцвету национальных культур, то этот расцвет блокировался процессом «сближения». Расцветать в этих условиях может лишь внешняя форма, а поскольку она относительно безразлична к содержанию, как отмечал Гегель, то это значит, что «сближение» национальных культур, т.е. вытеснение из них собственного содержания и соответствие ему формы «единым интернациональным содержанием» с его же формой, может и препятствовать расцвету внешней национальной формы, играющей чисто декоративную, «оформительскую» функцию в контексте тоталитарного режима. «Постепенному сближению национальных культур, формированию общих черт духовного облика социалистических наций большое содействие оказывал русский и язык и русская культура, являвшиеся своеобразными проводниками и посредниками между культурами всех наций и народов СССР. Этому способствовало и то, что в основе всех советских национальных культур лежало социалистическое содержание, единое марксистско-ленинское мировоззрение. Советский тоталитарный режим, насильственно навязывая единые стандарты для всех национальностей и народностей, загонял подлинное национальное содержание в глубь внутреннего мира каждого человека.

Таким образом, к указанному периоду казахский народ оказался перед угрозой реальной ассимиляции по советскому образцу. Фактически были подорваны все составляющие материальной основы этнической идентичности. Удельный вес казахов в этнической структуре населения Казахстана снизился до 30%. В результате возник языковой дисбаланс (ареал функционирования казахского еще более сузился: более 700 школ были переведены с казахского языка обучения на русский, основной причиной этого явления крайне ограниченные возможности применения казахского языка практически во всех сферах экономической, общественно-политической, и культурной жизни Казахстана (История, 2001: 559) Изменения в материальной сфере коснулись образа жизни, проявленные в таких характеристиках как тип поселений, степень урбанизации, одежда, жилище и повседневный рацион. Другим существенным показателем, кризиса этнической культуры казахского народа изменение этногеографической картины Казахстана. Вплоть до последних десятилетий XIX в. казахи доминировали на всей территории Казахстана. Однако постепенно общая демографическая картина по мере усиления миграционных процессов менялась. Первая крупная волна миграций была связана с крестьянской колонизацией (русские, украинцы, белорусы, немцы), конца XIX - начала XX в. Ко времени переписи 1926 г. доля казахов в Казахстане сократилась до 57,113. С 1930-х гг. в Казахстан ссылали раскулаченных крестьян и группы депортированных народов: в 1937-1938 гг. – корейцев с Дальнего Востока, во время войны – немцев из разных областей Европейской части. СССР, карачаевцев, чеченцев, турок, курдов с Кавказа. В 1950-ые приток многонационального (в основном европейского) населения в Казахстан в особенно в его северные

областибыл особенно мощным. (Ковальский, 1986: 25). В результате этих миграций, а также и последствий голода 1930-х гг., к 1959 г. казахи составили всего 30 % населения республики, а на долю восточнославянских народов приходилось 52% (Итоги переписи, 1959: 162).

Важным показателем ускорения модернизации казахской культуры является уровень урбанизации. Если учитывать тот факт, что к началу XX территория Казахстана представляла преимущественно аграрный регион, то темпы преследующей урбанизации производят впечатляющее впечатление. К середине XX века доля городского населения составляла 57,1% населения (Всесоюзная перепись, 1928: 15). Урбанизация активизировала включение казахского народа в современную индустриальную цивилизацию, что повлекло за собой дальнейшее разрушение традиционной культуры на уровне сознания. Изменялись нормы и функции традиционного родового сознания. Понятия коллективной принадлежности к определенной семейно-родственной группе со всеми вытекающими из такого мировоззрения функциями как коллективная ответственность самоидентификация через принадлежность к определенной родовой группе трансформируются и более того теряют свою социальную значимость в качестве эффективного механизма социокультурной адаптации индивидуума. Усиливается тенденция игнорирования родственных связей, которые становятся препятствием на пути самореализации индивидуальной личности в условиях индустриальной модернизации. В области материальной культуры происходит постепенное «вымывание» традиционных элементов, замена их новыми, «городскими», не имеющими этническую окраску.

Таким образом, демографические, этнокультурные последствия модернизации второй половины XX века для казахского народа обернулись угрозой добровольной ассимиляции, которая могла бы привести к потере казахским народом своих этнокультурных черт, замены их на взятые у русского этноса, что могло привести к этнокультурному сдвигу в самосознании. Об уровне опасности, нависшей над казахской культурой в указанный период, свидетельствует инициативы казахской интеллигенции усилиями, которой «был остро поставлен вопрос о повышении роли казахского языка в общественно-политической и культурной жизни республики». В частности, С. Муканов, выступая на сессии Верховного Совета Казахской ССР, заявил: «Иные республиканские руководители думают, что казахский язык можно употреблять лишь в таких районах, где живут только казахи. Неправильно такое мнение» (История, 2010: 598). Продолжая эту тему 16 ноября 1965 г. С. Муканов выступил на совещании в ЦК КП Казахстана, посвященном развитию казахского языка и направил специальную записку, в которой с тревогой констатировал, что в северных областях Казахстана «казахский язык, как язык государственный уже перестал существовать, оставаясь чисто бытовым языком». В письме проводилась мысль о том, что вытеснение казахского языка отнюдь не является следствием неких объективных процессов, о которых любили порассуждать официальные теоретики того времени. Языковую политику в Казахстане С. Муканов не побоялся назвать «искривлением ленинской национальной политики КПСС в самой грубой, непростительной форме» (История, 2010: 598). В заключение письма С. Муканов сформулировал целый перечень мер по спасению казахского языка, включавших реальное восстановление его государственного статуса, повсеместное ведение делопроизводства на двух языках – казахском и русском, установление обязательного знания казахского языка для руководящих работников и специалистов, работающих с людьми, улучшение преподавания казахского и русского языков в школах, расширение и повышение уровня подготовки кадров преподавателей-языковедов. Ответом на письмо С. Муканова послужило специальное постановление Бюро ЦК КП Казахстана от 11 апреля 1957 г., (принятое через четыре месяца после получения) которое состояло из двух пунктов. В первом отмечается наличие в письме ряда «ошибочных и политически вредных положений», во втором – принимается к сведению раскаяние С. Муканова в собственных выводах (АП РК 1377: 76). С. Муканов обвинялся в «нигилистическом отрицании тех огромных успехов, которые достигнуты за последние десятилетия в области развития казахского языка и национальной по форме, социалистической по содержанию культуры казахского народа» (АП РК, 73: 35). 4 января 1957 г. на страницах газеты «Көкшетау правдасы» вышла статья Рахманкула

Бердибаева, ныне академика НАН РК «Некоторые вопросы истории казахской литературы», в которой поднимались актуальные вопросы исследования казахской литературы. Главный недостаток исследований истории казахской литературы автор видит в том, что «во многих исследованиях и статьях не учтены своеобразные особенности художественной литературы. Вместо научного доказательства господствовали же политиканство и догма. В следствии богатая казахская устная и письменная литература оказалась разорванной на отдельные куски». Автор отмечает, что в литературных исследованиях вместо глубокого научного анализа преобладал грубый нигилистический подход к нему. Из художественных произведений отрывочно была взята так называемая «идеальность» и она была рассмотрена самостоятельно, в отрыве от самого произведения. «Мы смотрим на созданные в незапамятные времена произведения с точки зрения требований сегодняшнего дня. Нам показались антиполитическими те произведения, в которых упоминаются имена баев, мулл. В результате таких взглядов, кроме «Қамбар батыр» и «Қозы Көрпеш» – все остальные эпические произведения нам казались пугалами. Некоторые народные произведения годами не видели света. Во многих случаях забывалось известное положение о том, что в художественной литературе не должен применяться метод администрирования» (АП РК, 286: 66). Вторым недостатком в исследовании истории литературы возник в силу односторонне поверхностных исследований. Исследования правильно объясняя благоприятное влияние русской культуры и литературы на другие народы России, в старой литературе этих народов искали какие-то однотипные обстоятельства, идею, зовущую к чистой дружбе. Они не учли того, что царская Россия была «тюрьмой народов». Если в эпосе, в отдельных произведениях кое-что говорилось против русских колонизаторов, то это произведение считалось вредным для дружбы народов. Такая ложная концепция не изжита и до сего времени, такие произведения не упоминаются до сих пор. Это обстоятельство явилось причиной застоя литературных исследований. В этом смысле вопрос о пересмотре исторической литературы имеет огромное значение в культурной жизни. Автор отмечает, что влияние русской литературы на казахскую поистине огромно. Но было бы неправильно все хорошее в литературе приписывать только влиянию. «Таким образом наши исследователи дошли до того, что они даже сомневаются в рождении у казахов своих сказок. Нет необходимости говорить о том, что такие заключения не имеют ничего общего с наукой» (АП РК, 76: 69). Статья Р. Бердибаева, опубликованная в газете «Көкшетау правдасы», несомненно вызвала ответную реакцию у чиновников и партocrats разного уровня. На заседании секретариата ЦК сообщение по этой статье сделал заведующий отделом пропаганды и агитации Н.Д. Джандильдин. Он заявил, что Р.Бердыбаев «встал на путь вредной ревизии ленинского положения о двух культурах» (Кокшетау правдасы, 1957:4 января).

Своеобразной формой протеста казахской интеллектуальной элиты идеологическому давлению стало повсеместное обращение к национальной тематике. Формы этого сопротивления носили своеобразные и самые различные формы, и виды. В литературе это было обращение к образам исторических героев, олицетворявших собой национальный идеал. На страницах казахстанских журналов («Жұлдыз», «Простор») были опубликованы романы Г. Мустафина «После бури», А. Нурпеисова «Кровь и пот», Х. Есенжанова «Яик – светлая река». Особенно острой проблема современного состояния казахской культуры и перспектив ее будущего. Фактически в этот период вновь актуализировалась проблема самосохранения этноса. Озабоченность судьбой нации особо остро звучала произведениях в рассказах и повестях С. Муратбекова, О. Бокеева, Д. Исабекова достоверно, с большой теплотой описывающих красоту казахской земли, аульную жизнь, с сохранившимися чертами традиционного уклада. Об этом так же свидетельствует тематика произведений казахстанских писателей И. Есенберлина «Кочевники», А. Нурпеисова «Кровь и пот», М. Семашко «Маздак», А. Алимжанова «Джемшидова чаша», «Баллада степей», А. Кекильбаева, «Глинянная книга» О. Сулейменова. Эти произведения, представляя собой экскурс в различные периоды казахской истории. Попыткой онтологического осмысления прошлого и настоящего казахского народа Методологическим обоснованием этого направления в казахском искусстве стали успехи развития гуманитарных знаний. Интенсивное изучение исторического прошлого, находки

археологов, исследования в области истории фольклора, истории музыки, архитектуры существенно расширили прежние представления о культуре, образе жизни, месте и значения кочевой культуры казахского народа. В этот период в исторической науке впервые стали исследоваться вопросы развития истории древнего и средневекового Казахстана. Исследования казахстанских археологов и историков подтвердили «новые» для тогдашней казахстанской исторической науки положения о наличии урбанистической традиции в казахской средневековой истории, раскопки «Золотого человека» положили начало преодоления тезиса упорно пропагандированной советской властью о казахской культуре как о диких кочевников спасенных советской властью от вымирания и только ее усилиями и направленными к новой светлой жизни. Существовало негласное требование запрещающее показ любых достижений казахского народа до октябрьской революции. Любые попытки в этом направлении именовались «идеализацией феодально-байского прошлого» преследовались и строго карались.

Успех модернизации во многом зависит от работы двух тенденций заимствования и освоения инноваций и их сопротивлению. Причем обе эти тенденции действуют одновременно, направляя и корректируя процесс модернизации, придавая ему собственное национальное своеобразие. Чем больше заимствований, тем большее сопротивление к их освоению должен проявлять этнос, чтобы не ассимилироваться и сохранить собственное этническое лицо. Скрытое сопротивление тоталитаризму и использование любой лазейки, любого послабления контроля для высказывания своих мыслей активно использовались казахской интеллигенцией. Именно благодаря этому противостоянию казахская культура смогла сохраниться в жестких в рамках тоталитарного давления. Создание современного казахского гимна только один пример такого противостояния. Непосредственной причиной, побудившей Ш. Калдаякова – всенародно-любимого и признанного композитора написать песню, взывающую к национальному патриотизму. Песня написана в не характерном для творчества Ш. Калдаякова маршевом ритме и с самого момента создания стала неофициальным гимном казахского народа. С ней шли на демонстрации против решений советского режима в Целинограде в 1979 году и пели на новой площади во время декабрьских событий.

Стремление к сохранению национального духа в условиях советского идеологического давления особенно остро переживалась в сфере изобразительного искусства. Несмотря на относительную молодость данного жанра для казахского искусства, живопись стала осваиваться в Казахстан только в начале XX века. Со второй половины XX века изобразительное искусство в Казахстан делало большие успехи, наверстывая прошлую отсталость, и быстро обучаясь новым тенденциям и течениям. Этому во многом способствовало ослабление идеологического диктата после XX съезда, и падение железного занавеса позволило заполнить информационные вакуум, в котором развивалось казахское изобразительное искусство. Тонкий ручеек сведений о новых направлениях и формах и средствах художественного творчества стал доходить до казахстанских художников. Безусловно, свобода была относительной партийный идеологический контроль не ослабевал, отход от «соцреализма» строго карался особенно после разгрома «бульдозерной выставки» в Москве. Поэтому национальная тематика реализовывалась преимущественно в жанре пейзажа. Пейзаж взял на себя отображение жизненных процессов, не зависящих от давления внешних обстоятельств. Здесь казахская земля становилась как бы особой зоной свободного волеизъявления художника, заповедником прежней жизни в смутное время грандиозных перемен. В пейзажах художники конструировали образ своей Родины, они стали чем-то вроде «места памяти». Показательным в этом отношении является две картины ведущих казахстанских мастеров А. Кенбаева «Песнь чабана» (1956 г.) и К. Тельжанова «На земле дедов» (1958 г.). Эти картины объединяет одна тема – образ родной земли. Чуткость художественного восприятия, основанном на эмоционально-чувственном помогает художникам передать неповторимую, особую палитру казахской степи. Колорит обеих картин имеет много общего, сдержанная палитра серозеленных, бурых и серо-голубых оттенков. Казахская степь - образ безвозвратно утраченного прошлого, образа жизни воплощается и в печальной и одновременно восхищенной песне чабана А. Кенбаева, и в грустно-растерянном взгляда другого казаха,

настороженно и удивленно взирающего на распаханную под целину землю отцов герой картины К. Тельжанова. В контексте жестокого и разрушительного в отношении к национальным ценностям времени неосознанное желание обратиться к архетипам национального мышления вызывало огромное сочувствие зрителей. Возрождаются жанры декоративного искусства, как подражание традициям народного прикладного искусства (Нургалиева, 2020: 75). Имели место реальные достижения, которые в основном были связаны с технической стороной модернизации, т.е. индустриализацией, имело место и наращивание уровня количественных показателей, т.е. акцент делается на внешнюю сторону культурных сдвигов, происходивших в Казахстане.

Выводы. Таким образом, мы можем констатировать, что модернизация казахской культуры носила двойственный характер с одной стороны на лицо был процесс роста количественных показателей (увеличение числа учебных заведений, культурно-просветительских учреждений и т.п.) с другой эти показатели не касались внутреннего содержания казахской культуры, ее. Это продемонстрировало существование серьезной проблемы адаптации традиционной культуры в условиях трансформации под внешним воздействием. Этническая составляющая казахской культуры в изучаемый период подверглась деформации. Культурная политика советской власти носила ярко выраженный ассимиляционный характер и фактически поставила казахскую культуру к кризисной черте. Была нарушена традиционная экология хозяйствования автохтонных народов, не был завершен переход от помадного скотоводства к интенсивному животноводству. Более того, ухудшилась система и структура аграрного расселения жителей, прежде всего, местного, разрушалась традиционная культура, система мировоззрения и духовность. Однако адаптационный механизм казахской культуры был настолько сильным и потенциальные возможности этноса настолько значительными, что, несмотря на трагические последствия проведенных мероприятий, поставивших казахский народ перед чертой физического уничтожения казахи сохранились и более того сохранили способность к росту и развитию.

Советский период это во многом период сложных отношений между новой советской властью и казахским народом не по своей воле вовлеченного во все перетии социального кризиса метрополии. Это период столкновения национального и тоталитарного. Современный период национально-культурного возрождения, который переживает казахский народ в условиях суверенного существования развития есть итог победы национального духа над безраздельно-господствующей идеологией большевизма.

Список литературы и источников

- Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. – Алматы 1997. – 360 с.
- Гуревич Л.Л. Тоталитаризм против интеллигенции: из истории тоталитарного государства в отношении интеллигенции. – Алма-Ата, 1992. – 127 с.
- Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. История Казахстана: белые пятна. – Алма-Ата, 1991. – 348 с.
- Алексеенко А.Н., Баратов Г.С. История Казахстан. Народы и культуры. – Алматы, 2001.
- Артыкбаев Ж.О. История Казахстана. – Астана, 2004 г. – 159 с.
- АП РК. Ф.708. Оп.28. Д.1412. Л.25.
- АП РК.Ф.708. Оп.29. Д.1377. Л.76-77
- АП РК.Ф.708. Оп.29. Д.1377. Л.76-77.
- АП РК. Ф.708. Оп.30. Д.73. Л.35.
- АП РК.Ф.708. Оп.30. Д.286. Л.66; Д.181. Л.19.
- АП РК. Ф.708. Оп.30. Д.76. Л.69.
- Бердибаев Р. //Кокшетау правдасы, 1957 г., 4 января.
- Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т.8. Казахская АССР. Киргизская АССР. – М., 1928. С.15-16.

- Жумашев Р.М. Очерки истории культуры Казахстана. – Караганда, 2002. – С.146.
История Казахстана народы и культуры. – Алматы, 2001. – С.342
История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. – 2010. – Т.4. – С. 598.
История Казахстана и Центральной Азии. – Алматы, 2001. – С. 559.
Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. – С.162.
Ковальский С.Л., Маданов Х.М. Освоение целинных земель в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1986. – С. 25.
Лаумулин М.Т. Западная школа среднеазияведения и казахистики. – Алматы: «Ғылым», 1992. – С. 26-27.
Нургалиева Р.А. Этнокультурные традиции в современном искусстве Казахстана. – Алматы, 2020. – С. 75.
Энциклопедия Казахская ССР. – Алма-Ата, 1985. – С. 207.

References

- Abylkhozhin Zh.B. Ocherki sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Kazakhstana. XX vek. [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan. XX century.]. – Almaty 1997. – 360 s. [in Russian]
Gurevich L.L. Totalitarizm protiv intelligentsii: iz istorii totalitarnogo gosudarstva v otnoshenii intelligentsii [Totalitarianism against the Intelligentsia: from the History of the totalitarian state in relation to the intelligentsia]. – Alma-Ata, 1992. – 127 s. [in Russian]
Masanov N.E, Abylkhozhin ZH.B., Yerofeyeva I.V., Istoriya Kazakhstana: belyye pyatna [History of Kazakhstan: white spots]. – Alma-Ata 1991. – 348 s. [in Russian]
Alekseyenko A.N., Baratov G.S., Istoriya Kazakhstan. Narody i kul'tury [History of Kazakhstan. Peoples and cultures]. – Almaty, 2001. [in Russian]
Artykbayev Zh.O. Istoriya Kazakhstana [History of Kazakhstan]. – Astana, 2004 g. – 159 s.
AP RK. F.708. Op.11. D.1653. L.80.
AP RK. F.708. Op.28. D.1412. L.25.
AP RK.F.708. Op.29. D.1377. L.76-77
AP RK.F.708. Op.29. D.1377. L.76-77.
AP RK. F.708. Op.30. D.73. L.35.
AP RK.F.708.Op.30. D.286. L.66; D.181. L.19.
AP RK. F.708. Op.30. D.76. L.69.
Berdibayev R. //Kokshetau pravdasy, 1957 g., 4 yanvarya.
Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1926 goda [All-Union Population Census of 1926]. T.8: Kazakhskaya ASSR. Kirgizskaya ASSR. – M., 1928. – S.15-16. [in Russian]
Zhumashev R.M. Ocherki istorii kul'tury Kazakhstana [Essays on the history of culture of Kazakhstan]. – Karaganda, 2002. – S.146. [in Russian]
Istoriya Kazakhstana narody i kul'tury [History of Kazakhstan peoples and cultures]. – Almaty 2001. – S.342 [in Russian]
Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dnei v pyati tomakh [The history of Kazakhstan from ancient times to the present day in five volumes], 2010. T.4. – S.598 [in Russian]
Istoriya Kazakhstana i Tsentral'noy Azii [History of Kazakhstan and Central Asia]. – Almaty 2001. – S. 559. [in Russian]
Itogi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1959 goda. Kazakhskaya SSR. – S.162.
Koval'skiy S.L., Madanov KH.M. Osvoyeniye tselinnykh zemel' v Kazakhstane [Development of virgin lands in Kazakhstan]. – Alma-Ata: Nauka, 1986. S. 25. [in Russian]
Laumulin M.T. Zapadnaya shkola sredneazyavedeniya i kazakhstaniki [Western School of Central Asian Studies and Kazakhstanics]. – Almaty: «Ғылым», 1992. – S. 26-27. [in Russian]
Nurgaliyeva R.A. Etnokul'turnyye traditsii v sovremennom iskusstve Kazakhstana [Ethnocultural traditions in contemporary art of Kazakhstan]. – Almaty, 2020. – S.75. [in Russian]
Entsiklopediya Kazakhskaya SSR [Ensyklopedia of the Kazakh SSR]. – Alma-Ata, 1985. – S. 207 [in Russian]

FTAMP 03.20.00

XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

С.А. Асанова^{1*}, А.Т. Қапаева¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы

*Корреспондирующий автор

E-mail: saltasanova@gmail.com (Асанова), kapaeva.59@mail.ru (Қапаева)

Аңдатпа. Қазақстандағы тарих ғылымы дамуының қазіргі кезеңі халықтың қалың тобының тарихи өткенге деген қызығушылығының артуымен сипатталады. Бұл жағдайда өткенді білу, бүгінгіні барабар бағалау және болашақ дамуының негізгі векторлары органикалық түрде үйлесетін тұтас тарихи сананы қалыптастыруға арналған ұлттық тарихты құру ерекше болып табылады. Бұл мақала «Ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан тарихы» академиялық басылымының «Жеті томдықтағы дамуы» жобасы аясында жазылған. Бұл ұжымдық еңбектің алтыншы томы кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихына арналған. Бүгінгі таңда Қазақстанның кеңестік кезеңдегі мәдени өмірінің қайшылықты тарихын жүйелі түрде қайта қараудың ерекше ғылыми маңызы бар. Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты – кеңестік жүйе жағдайындағы қазақ мәдениетінің даму ерекшеліктерін талдау. Бұл жеңіліс пен табыстың қиын жолы болды. Осы кезеңде қазақ және ұлттық болмыстың сабақтастығын бұзудың нақты қаупі болды.

Түйін сөздер: модернизация, мәдениет, трансформация, ассимиляция, идеологиялық бақылау, мәдени саясат.

IRSTI 03.20.00

SOME ASPECTS OF THE HISTORY OF KAZAKH CULTURE IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY

S.A. Asanova^{1*}, A.T. Kapaeva¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: saltasanova@gmail.com (Asanova), kapaeva.59@mail.ru (Kapaeva)

Abstract. In the formation of any national state, the creation of a national history is of particular importance, designed to form a holistic historical consciousness, in which knowledge of the past is organically combined with an adequate assessment of the present. It also provides determination of main vectors for the development in the future. The independence of Kazakhstan is the independence of a new generation from the historical mistakes of the past, detachment from an inferiority complex and related historical grievances, this is the liberation from Russians imperial ambitions, this is a chance to create a historical consciousness of a new Kazakhstan. This does not mean at all that it is necessary to rewrite the history of Kazakhstan, it is about rethinking the historical consciousness of society. Departure from the previous methodological guidelines fills historical knowledge with humanistic, individualistic content. Today, it is not enough to perceive history as great events, individual dynasties or states, it must be filled with the fate of ordinary people. The emergence of new methodological positions, although proclaimed over the past twenty years, in reality is not so easy to accomplish. It takes time to rethink the previous stage. To date, criticism of Soviet historiography is already common,

since in Soviet times historical research and presentation of history were of a scholastic nature. They were not the result of independent reflection of researchers, but were a historical scheme rigidly tied to the official ideology. This circumstance, however, does not detract from the significance of the Soviet stage of historiography. During this period, it was more academic in nature, revealing a desire for theoretical generalizations. On the whole, it was a history of facts, events and human masses, and human individuality was lost in it.

Key words: modernization, culture, transformation, assimilation, ideological control, cultural policy.

Сведения об авторах:

^{1*}Кандидат исторических наук

¹Доктор исторических наук, профессор

МРНТИ 03.26 DOI 10.51943/2710_3994_2022_1_143

ПОДГОТОВКА ЖЕНЩИН-ЛИДЕРОВ – НЕОТЪЕМЛЕМЫЙ ЭЛЕМЕНТ ДОСТИЖЕНИЯ ЦЕЛЕЙ РАЗВИТИЯ УЗБЕКИСТАНА

Р.Х. Муртазаева^{1*}

¹Национальный университет Узбекистана имени М. Улугбека, Узбекистан, г. Ташкент.

*Корреспондирующий автор

E-mail: rhmyrt@rambler.ru (Муртазаева)

Аннотация. В статье на конкретных фактах и статистическом материале показана подготовка женщин-лидеров в Узбекистане. Раскрыты недостатки и проблемы в данном вопросе, который носит общемировой характер. Автор статьи считает, что высшие учебные заведения являются местом выявления и подготовки лидеров среди девушек начиная со студенческих лет. Кроме того, в статье уделено внимание такому важному вопросу, являющемуся также глобальной проблемой, как лидеры-женщины из числа ученых. В статье подчеркивается, что новые подходы, механизмы в подготовке лидеров-женщин являются неотъемлемым элементом достижения целей и задач устойчивого развития узбекистанского общества.

В статье рассматривается собственный путь осуществления карьерного роста женщин, в том числе женщин-ученых. Политика государства в данном направлении строится, прежде всего, исходя из менталитета узбекского народа, его традиций и обычаев. Также приводится точное количество женщин, активно трудящихся в различных отраслях экономики, в сфере управления и производства.

Ключевые слова: подготовка лидеров, женщины, узбекистанское общество, механизм.

Введение. Национальные цели и задачи в области устойчивого развития Республики Узбекистан предусматривают обеспечение всестороннего и эффективного участия женщин и равных для них возможностей для лидерства на всех уровнях принятия решений в политической, экономической и общественной жизни. В документе отмечается: «Обеспечить всестороннее и эффективное участие женщин и равные для них возможности для лидерства на всех уровнях принятия решений в политической, экономической и общественной жизни», а также подчеркивается: «Наиболее полно интегрировать принципы гендерного равенства в процесс принятия государственных программ на разных уровнях управления» (Национальные...,13).

В современных условиях технического прогресса и роста образованности женщин общемировой тенденцией становится усиление их конкурентных возможностей в различных областях человеческой деятельности. Во многих странах представительницы «слабого пола» всё чаще занимают даже те руководящие посты, которые традиционно считаются мужскими. За последние полвека во всем мире более 100 женщин находились на высших государственных должностях.

Наиболее важными причинами того, что женщины стремятся к карьерному росту, участвуют в политических процессах, является демократизация в их странах, консолидация институтов гражданского общества. Включение важных для женщин вопросов в партийные программы, появление правительственных и неправительственных женских организаций, и специальных органов, выступающих за равенство возможностей, против дискриминации и насилия в семье, позволило женщинам активнее приобщаться к политической жизни. Беспрецедентному прогрессу в преодолении обществом старых патриархальных стереотипов и утверждении новых культурных норм способствовал ряд самых разных факторов, среди которых специалисты называют научно-технический прогресс в целом, развитие медицины и рынка контрацептивов, улучшение экономической конъюнктуры, рост уровня и продолжительности

жизни, доступность образования и стремление к профессиональному совершенствованию, распространение средств массовой информации, в том числе телевидения и Интернета.

Перечисленные факторы привели к признанию прав женщин в мировом масштабе, что отразилось на деятельности ООН, под эгидой которой были осуществлены различные проекты, проведены конгрессы и конференции, посвященные «женской теме».

Одним из важных аспектов проблемы подготовки женщин-лидеров – это привлечение женщин учёных к управленческой деятельности. На сегодняшний день учёное звание, к сожалению, не играет особой роли для карьерного продвижения. В то же самое время ученая степень важна в медицине и технических профессиях, связанных с физикой, химией, математикой. Также наличие ученой степени может иметь значение в образовательной сфере. В коммерческом секторе наличие ученой степени не даёт гарантий при поиске работы.

Человечество всегда стремилось к науке, но по данным Института статистики ЮНЕСКО, в науке и технике по-прежнему доминируют мужчины. Во всём мире только одну четверть ученых составляют женщины, примерно 10% университетских профессоров и менее 5% членов академий наук – преподавательницы слабого пола. Доля женщин, возглавляющих научные учреждения составляет в Японии – 6%, в США – 27%, во Франции – 29%, Испании – 34%. За всю историю Нобелевской премии лауреатов было лишь 3% женщин.

Наука и гендерное равенство являются неотъемлемыми элементами процесса достижения целей развития, включая те, которые изложены в повестке дня устойчивого развития до 2030 года. За последние 15 лет мировое сообщество достигло значительных успехов в деле вовлечения женщин и девочек в науку. Несмотря на это, женщины и девочки до сих пор сталкиваются с ограничениями в этой сфере.

Материалы и методы: при написании статьи были использованы такие методы, как индукция и дедукция, анализ и синтез, объективность, хронологический. Как известно, научное исследование – это процесс, направленный на достижение поставленной цели, а также процесс поиска нового для решения проблемы.

Эмпирический этап для написания данной статьи состоит из сбора фактического материала, его обработки, оценки фактов в их взаимосвязи.

При написании статьи были использованы такие индукции и дедукции, анализ и синтез, объективности, хронологического подхода.

Историографический обзор литературы по теме научного исследования. В научной литературе учёных Узбекистана получило широкое освещение женская проблематика (Алимова, 1991: 45; Джураева, 2004: 12). Что касается вопроса женщин-лидеров, их подготовки, повышения их роли в Узбекистане, то эта проблема недостаточно изучена и недостаточно претворена в практику. Следует отметить, что данная проблема носит междисциплинарный характер и изучается представителями социально-гуманитарных наук. Так, политолог К. Куранбаев посвятил свою докторскую диссертацию вопросам формирования системы подготовки кадров государственного управления, а также изучив опыт зарубежных стран, раскрыл достижения и недостатки в данном вопросе (Куранбаев, 2008). Вопросы подготовки женщин-лидеров в работе не рассматривались.

В области правоповедения также написаны работы, посвящённые правовым основам кадровой политики, деятельности институтов ротации, совершенствованию основ законодательства в данной сфере. (Бойдадаев, 2001; Саидгозиева, 2010; Хусаинов, 2010).

В разработке и освещении изучаемого нами вопроса большую работу проводят философы. Так, Н. Нишановой посвящена монография социально-политической деятельности женщин в государственном управлении. Н. Нишанова особое внимание уделяет морально-этическим качествам и лидерским способностям женщин руководителей. Психолог Н. Боймуродов отмечает в своём исследовании роль характера, темперамента, умственных способностей руководителя.

Большая работа проделана историками Узбекистана. А. Сагдуллаев, У. Мавлонов, Б. Эшов изучили вопросы формирования государственности и управление в них в древний период.

Результаты: В Узбекистане созданы благоприятные условия для полноценного и равноправного участия женщин в общественной, политической и экономической жизни страны. В 2020 году был запущен Диалог женщин-лидеров стран Центральной Азии, где ведущая роль принадлежит Узбекистану. Диалог придаст новую динамику региональному сотрудничеству в сфере защиты прав, свобод и интересов женщин.

Наука находится в центре внимания государства. Закон Республики Узбекистан «О науке и научной деятельности» (29 октября 2019 г.), объявление 2020 г. «Годом развития науки, просвещения и цифровой экономики» и другие официальные документы создают широкие возможности для последовательного продолжения и выведения на новый, современный уровень науки и просвещения.

В Законе, в частности, отмечается, что в вузах обязательно должны вестись теоретические исследования. С этой целью вузам разрешено создавать организации, центры коллективного пользования научным оборудованием и другие научные организации, а также уникальные научные объекты.

В современных условиях, говоря об общественно-политических отношениях в Узбекистане, невозможно обойтись без осмысления роли и места в них современной женщины, ее исторически меняющегося социального статуса и образа жизни. Необходимо отметить, что принятие государственных указов и постановлений, научно-практических проектов свидетельствует об отношении к женскому вопросу на уровне государственной политики.

Женщины составляют более половины населения Узбекистана. Так, численность населения Узбекистана в 2019 году составляла 32 030 125, из них 16 109 222 (50,3%) составляют женщины. Уровень грамотности среди мужского взрослого населения составляет 99,72% (11 538 124 человека), среди женского взрослого населения - 99,47 % (11 863 952 человека) (<https://countrymeters.info>)

В республике девочки и девушки имеют равный доступ к начальному, среднему и высшему образованию, к профессиональной подготовке, в том числе и в области естественных наук, математики и инженерно-технических дисциплин. На уровне общего среднего образования предусмотрены абсолютно одинаковые программы как для мальчиков, так и для девочек. Имеется небольшое различие в соотношении обучающихся девочек и мальчиков в академических лицеях, где девочки составляют 40,5% и от общего числа учащихся. Причем в профессиональных колледжах имеется практический паритет (49,1% девочки и 50,9% мальчики). Наблюдается и различное процентное соотношение учащихся девушек и юношей по видам специализации. Студентки высших и средних специальных учебных заведений в получении специальностей отдают предпочтение таким отраслям как просвещение, здравоохранение, физкультура и спорт. Среди обучающихся по специальностям в отраслях транспорт и связь, промышленность и строительство, сельское хозяйство, экономика и право – более 83,7% приходится на мужчин и менее (16,3%) – на женщин. На выбор специальностей девушками и юношами влияет ряд факторов: традиции в семье, экономические соображения, и иные. Министерством высшего и среднего специального образования принят ряд документов в целях укрепления статуса женщин в общественно-политической и социально-экономической жизни общества, например, создан координационный Совет комитетов женщин высших учебных заведений, который ежеквартально подводит итоги проводимой работы среди девушек и женщин.

В 2019 году начали действовать образовательные учреждения совершенно нового типа – 4 президентские и 3 творческие школы. Наряду с этим создано 19 новых высших учебных заведений, в том числе 9 филиалов известных зарубежных университетов. В сотрудничестве с ведущими иностранными вузами налажена подготовка кадров в рамках 141 совместной образовательной программы. В 2019 году в вузы Узбекистана приняты 146 500 студентов, что в два раза больше по сравнению с 2016 годом.

Узбекистан имеет свой собственный путь осуществления карьерного роста женщин, в том числе женщин-ученых. Политика государства в данном направлении строится, прежде всего,

исходя из менталитета узбекского народа, его традиций и обычаев. Сегодня в Узбекистане 48% женщин трудоспособного возраста активно трудятся в различных отраслях экономики, в сфере управления и производства. Около 70% учителей, работающих в общеобразовательных школах, – это женщины. Среди директоров школ их 35%, заместителей директоров – 47%, руководителей

Центров «Баркамол авлод» – 56%. Среди специалистов образовательных учреждений более высокого уровня (профессиональных колледжей и академических лицеев) доля женщин составляет 50%, в высших учебных заведениях – 43% профессорско-преподавательского состава. В сфере здравоохранения 78% медицинского персонала, в том числе около 53% врачей, являются женщинами. Они активно работают практически во всех направлениях медицины, включая самые сложные, специализированные и высокотехнологичные отрасли. В последние годы постоянно возрастает женщин в таких современных, высокотехнологичных отраслях как автомобилестроение, микробиология, фармацевтика, электронная и электротехническая промышленности, система ИКТ и другие.

Интересен факт о гендерном равенстве женщин среди научных работников стран Центральной Азии, в которых женщины - ученые работники составляют 45-55%. Ученые объясняют данный факт наследием бывшего советского блока, куда входили эти республики. Это же явление наблюдается в трети государств членов Европейского Союза, которые были участниками советского блока.

В Узбекистане до настоящего времени имеется разница в количестве женщин-ученых в разрезе столицы города Ташкента и областей республики.

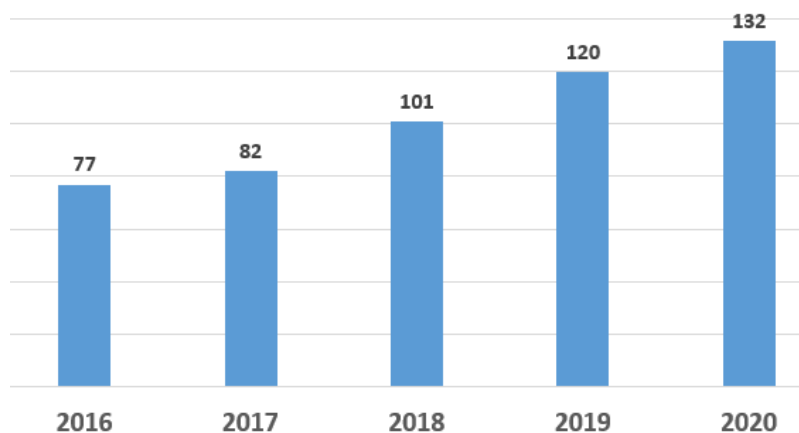
Статистические данные свидетельствуют о том, что основная часть ученых женщин сосредоточена в столице – городе Ташкент и составляет 49,6% (Нарбаева, 2021).

Председатель Сената Олий Мажлис Республики Узбекистан отмечает среди занимавших в 2020 году в республике научно-исследовательской и конструкторской деятельностью 31 тысячи человек 40% составляют женщины. Среди женщин, занимающихся научной деятельностью, 73% работают в системе высшего образования, 16,5% – в государственном секторе, 10% – в бизнесе, 0,2% – в негосударственном секторе (Нарбаева, 2021).

В Узбекистане, являющемся равноправным членом международного сообщества, в государственной политике огромное внимание уделяется укреплению роли и статуса женщин в обществе, повышению их социально-политической культуры, интеллектуального потенциала, поддержке их прав и интересов.

Вузы являются основной кузницей кадров из числа женщин. Следует отметить, что в период нового этапа развития Узбекистана количество вузов непрерывно растет.

Количество высших учебных заведений

Открытие в вузах в 2017 г. заочного образования дало возможность женщинам получить высшее образование. Среди обучающихся в вузах без отрыва от своей работы и семьи число студентов-девушек составляло в 2017 году 38,2%.

Количество профессорско-преподавательского состава	2016	2017	2018	2019	2020
		24368	25418	26297	26837
Доктора наук	38,0	1666	2023	2201	2312
Кандидаты наук	6351	6649	7050	7769	9050
Научный потенциал, %	31,9	32,7	34,5	37,2	38,0

Следует подчеркнуть, что несмотря на то, что количество девушек в вузах непрерывно растет на уровне бакалавриата и магистратуры, в докторантуре они отсеиваются. Этот факт подтверждают данные о слушателях Академии Государственного управления при Президенте Республики Узбекистан, готовящей кадры.

Сведения о слушателях Академии Государственного управления Республики Узбекистан, обучавшихся в 1995-2020 годы

Годы	Срок обучения	Количество о выпускников	В т.ч. женщин	В %
1995-1997	10 месяцев	306	13	4,2
1997-2012	10-12,5 месяцев	2033	86	4,2
2014-2015	2 года	278	7	2,5
2016-2018	2 года	248	18	7,2
2019-2020	2 года	238	13	5,4
всего		3103	137	4,4

Гендерная статистика – доля женщин в составе управленческого персонала в разрезе регионов республики за 2018/2019 год (в %)

Республика Узбекистан	27
Республика Каракалпакстан	32
Области:	
Андижанская	35,6
Ташкентская	31,1
Ферганская	29,9
Самаркандская	29,1
Наманганская	28,8
Хорезмская	28,4
Бухарская	27,3
г.Ташкент	27
Сырдарьинская	24,4
Кашкадарьинская	20,5
Сурхандарьинская	18,9
Навойская	17,2
Джизакская	16,5

Выводы и перспективы использования результатов научного исследования:

В настоящее время в государственных и общественных организациях на руководящих должностях трудятся свыше 1380 женщин.

Президент Республики Узбекистан Ш. Мирзиёев отметил в своем выступлении на торжественной церемонии, посвященной Международному женскому дню: «Мы последовательно продолжим начатую работу по выдвижению и назначению на ответственные должности в сфере государственного и общественного управления, министерствах и ведомствах женщин, имеющих глубокие знания и высокую квалификацию».

Но между тем в Узбекистане выдвижение и подготовка руководящих кадров из числа женщин находится на начальном этапе. Следует отметить, что данная тенденция является общемировой и не носит узбекистанский оттенок.

В целях положительного решения подготовки женщин-лидеров, следует, на наш взгляд:

1. Создать единую карту «выращивания» специалистов-управленцев, в том числе женщин, представляющих интеллектуальные сферы (в т.ч. имеющих ученую степень);
2. Целесообразно заключить контракты отраслевых министерств с вузами на предмет подготовки управленцев из числа женщин;
3. В СМИ организовать систематические передачи, распространение информации о женщинах-управленцах;
4. В вузах увеличить набор из числа девушек в магистратуру на отделение «Управление институтами государственного и гражданского общества», в дальнейшем создать факультеты и вуз для подготовки кадров-управленцев, в том числе и для негосударственного сектора;
5. В вузах республики на новой основе с участием ученых-женщин усилить работу клубов лидеров-девушек;
6. В целях популяризации науки, формированию мотивации к научной деятельности у молодежи, регулярно проводить «Фестиваль науки»;
7. Инициировать создание негосударственной неправительственной организации женщин-ученых государств Центральной Азии;
8. Проводить специальную политику по лидерству женщин в Узбекистане.

Список литературы и источников

- Абдуллаева Я.А. Женский вопрос в Каракалпакстане в конце XIX-XX вв. (социально-политический аспект). – Афтореф. дис. на соис. докт. ист. наук. – Ташкент, 2005. – 46 с.
- Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии. История изучения и современные проблемы. – Ташкент: «Фан», 1991. – 132 с.
- Бойдадаев М. Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамият қурилиши ва бошқарув тизимининг шаклланиши ҳамда такомиллашувининг ҳуқуқий асослари. Юрид.фан.док. дисс. – Тошкент: ДЖКА, 2001.
- Боймуродов Н. Раҳбар психологияси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – 132 б.
- Жўраева Н. Д. Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида хотин-қизларни ўрни (XX асрнинг 20-30 йй.). тарих фанл. номз. ... дис. автор. Тошкент, 2004. – 264 б.
- Ирисова М.У. Занятость женщин Узбекистана в условиях перехода к рыночным отношениям. Афтореф. дис. канд. экон. наук. – Ташкент, 1995. – 24 б.
- Куранбаев К.К. Давлат бошқарув кадрлари тизими: шаклланиш ва ривожланиш муаммолари (сиёсий-ижтимоий жиҳатлари). Сиёсий фанл. докт. автор. – Тошкент, 2008
- Нарбаева Т. Биз ёш авлодни тарбиялашимиз керак. 2021 йил 25 август. <https://yuz.uz/news/senat-raisi>
- Национальные цели и задачи в области устойчивого развития Республики Узбекистан. – С.13.
- Нишонова Н. Давлат бошқаруви тизимида хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти (фалсафий таҳлил). – Тошкент: Фан, 2013.

Сагдуллаев А.С., Мавлонов У.М. Узбекистонда давлат бошқаруви тарихи (қадимги даврдан XIX асрнинг ўрталарига қадар). – Тошкент: Академия, 2007.

Саидғозиева Н. Ўзбекистонда давлат хизматини ислоҳ қилишнинг назарий ва амалий муаммолари. Юрид.фан.докт. дисс. – Тошкент; 2010

Хусайнов У. Давлат ҳокимияти фаолиятида ротация интситутининг – ҳуқуқий асослари. Юрид.фан.докт. дисс. – Тошкент: 2010

Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2012. <https://countrymeters.info>

References

Alimova D.A. Zhenskii vopros v Srednei Azii. Istoriya izucheniya i sovremennye problemy [The women's issue in Central Asia. History of study and current problems]. – Tashkent: «Fan», 1991. – 132 s. [in Russian]

Jo'rayeva N. O'zbekistonda izhtimoyi-iktisodii va madanii haiotida xotin-qizlarga munosabat (XX asrning 20-30 zh.) [The role of women in the economic and cultural life of Uzbekistan (20-30 century)]. tarih fanl. nomz. ... dis. avtor. Toshkent, 2004. – 264 s. [in Uzbekistan]

Irisova M.U. Zanjatost' zhenshhin Uzbekistana v usloviyah perehoda k rynochnym otnosheniyam [Employment of women in Uzbekistan in the transition to market relations]. Aftorefer. dis. kand. ekon. nauk. – Tashkent, 1995. – 24 b. [in Russian]

Abdullaeva Ya. A. Zhenskii vopros v Karakalpakstane v konce XIX-XX vv. (social'no-politicheskii aspekt) [The women's issue in Karakalpakstan at the end of the XIX-XX centuries. (socio-political aspect)]. Aftorefer. dis. na sois. dokt. ist. nauk. – Tashkent, 2005. – 46 s. [in Russian]

Boidadaev M. Uzbekistonda hukukii davlat va fukarolik zhamiyat kurilishi va boshkaruv tizimining shakllanishi hamda takomillashuvining hukukii asoslari [Legal basis of formation and improvement of the system of management and construction of legal state and civil society in Uzbekistan]. Urid.fan.dok. diss. – Toshkent: DZhKA, 2001. [in Uzbekistan]

Boimurodov N. Rahbar psixologiyasi [Psychology of the leader]. – Toshkent: Jangi asr avlodi, 2007. – 132 s. [in Uzbekistan]

Eshov B. Uzbekistonda davlat va mahallii boshkaruv tarihi [History of state and local government in Uzbekistan]. – Toshkent: Jangi asr avlodi, 2012. [in Uzbekistan]

Husainov U. Davlat hokimiyati faoliyatida rotatsiya intsitutining – hukukii asoslari [Legal basis of the intsituty of rotation in the activities of state power]. Urid.fan.dokt. diss. – Toshkent: 2010. [in Uzbekistan]

Kuranbaev K.K. Davlat boshkaruv kadrlari tizimi: shakllanish va rivozhlanish muammolari (siiosigizhtimoi zhihatlari) [K.System of Public Administration personnel: problems of formation and development (political social aspects)]. Siiosii fanl. dokt. avtor. – Toshkent, 2008. [in Uzbekistan]

Nacional'nye celi i zadachi v oblasti ustoichivogo razvitiya Respubliki Uzbekistan [National goals and objectives in the field of sustainable development of the Republic of Uzbekistan]. – S.13. [in Russian]

Narbaeva T. Biz esh avlodni tarbiyalashimiz kerak [We must educate the younger generation]. 2021 yil 25 avgust./ <https://yuz.uz/news/senat-raisi>. [in Uzbekistan]

Nishonova N. Davlat boshharuvi tizimida hotin-kizlarning izhtimoi-siyosii faoliyati (falsafii tahlil) [Ijtimio-political activities of women in the system of Public Administration (philosophical analysis)]. – Toshkent: Fan, 2013. [in Uzbekistan]

Sagdullaev A.S., Mavlonov U.M. Uzbekistonda davlat boshkaruvi tarihi (kadimgi davrdan XIX asrning urtalariga kadar) [History of Public Administration in Uzbekistan (from ancient times to the middle of the XIX century)]. – Toshkent: Akademiya, 2007. [in Uzbekistan]

Saidgozieva N. Uzbekistonda davlat hizmatini isloh kilishning nazarii va amalii muammolari [Theoretical and practical problems of public service reform in Uzbekistan]. Urid.fan.dokt. diss. – Toshkent; 2010. [in Uzbekistan]

FTAMP 03.26

КӨШБАСШЫ ӘЙЕЛДЕРДІ ДАЙЫНДАУ – ӨЗБЕКСТАН ДАМУ МАҚСАТТАРЫНА ЖЕТУДІҢ МАҢЫЗДЫ ЭЛЕМЕНТІ

Р.Х. Мұртазаева^{1*}

¹М. Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Өзбекстан, Ташкент қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: rhmyrt@rambler.ru (Мұртазаева)

Аннотация: Мақалада Өзбекстандағы әйелдер көшбасшыларының дайындығы нақты деректер мен статистикалық материалдарға негізделген. Жаһандық сипатқа ие бұл мәселедегі кемшіліктер мен мәселелер ашылды. Мақала авторы жоғары оқу орындары қыздар арасында студенттік жылдардағы көшбасшыларды анықтап, дайындайтын орын деп есептейді. Сонымен қатар, мақалада жаһандық проблема болып табылатын осындай маңызды мәселеге – ғалымдар арасынан шыққан әйел көшбасшыларға назар аударылған. Мақалада көшбасшы әйелдерді даярлаудағы жаңа тәсілдер, механизмдер Өзбекстан қоғамының тұрақты дамуының мақсаттары мен міндеттеріне қол жеткізудің ажырамас элементі болып табылатыны атап өтілген.

Мақалада әйелдердің, оның ішінде әйел ғалымдардың мансаптық өсуін жүзеге асырудың өзіндік жолы қарастырылады. Мемлекеттің бұл бағыттағы саясаты, ең алдымен, өзбек халқының менталитетіне, оның дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына негізделген. Сондай-ақ, экономиканың түрлі салаларында, басқару және өндіріс салаларында белсенді еңбек ететін әйелдердің нақты саны келтіріледі.

Түйін сөздер: басшыларды даярлау, әйелдер, өзбек қоғамы, механизм.

IRSTI 03.26

TRAINING WOMEN LEADERS IS AN ESSENTIAL ELEMENT OF ACHIEVING THE DEVELOPMENT GOALS OF UZBEKISTAN

R.Kh. Murtazaeva^{1*}

¹M. Ulugbek National University of Uzbekistan, Uzbekistan, Tashkent

*Correspondent author

E-mail: rhmyrt@rambler.ru (Murtazaeva)

Abstract: The article shows the training of women leaders in Uzbekistan based on specific facts and statistical material. The paper discloses the shortcomings and problems in this issue, which is of a global nature. The author of the article believes that higher educational institutions are a place for identifying and training leaders among girls from their student years. In addition, the article pays attention to such an important issue, which is also a global problem – female leaders from among scholars. The article emphasizes that new approaches, mechanisms in the training of women leaders are an integral element in achieving the goals and objectives of sustainable development of the Uzbek society.

The article discusses the own way of career development of women, including women scientists. The state's policy in this direction is based primarily on the mentality of the Uzbek people, their traditions and customs. The exact number of women actively working in various sectors of the economy, in the field of management and production is also given.

Key words: training of leaders, women, Uzbek society, mechanism.

Сведения об авторе:

^{1*}Доктор исторических наук, профессор

FTAMP 03.20.00 DOI 10.51943/2710_3994_2022_1_151

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСТАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ (XIX Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ МЕН XX Ғ. БАСЫ)

А.Ш. Махаева^{1*}, Г.О. Чаргынова²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Қазақстан, Алматы қ.

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті. Қазақстан, Алматы қ.

Автор-корреспондент

E-mail: ait965@mail.ru (Махаева), chargynova.gulzada@gmail.com (Чаргынова)

Андатпа. Кез келген халықтың тарихы көрші елдердің тарихымен өзара байланысты болып келеді. Отандық тарихнамада да түркі халықтарының өзара байланысы тарихы маңызды орын алады. Қазақ халқы тарихи даму үрдісінде Орталық Азиядағы туыстас түркі халықтарымен үнемі этносаяси байланыста болып келді. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезі Орталық Азиядағы түркі халықтарының этносаяси қарым-қатынастары тарихында күрделі кезеңді құрады. Аталған мәселенің теориялық-методологиялық астарларын зерттеу түркі халықтарының өзара байланыстары тарихын терең түсінудің алғышарттарын жасайды. Мақалада түркі тілдес халықтардың өзара байланысы тарихын зерттеуге қатысты жаңа теориялық-концептуалдық ұстанымдар: формациялық, өркениеттілік және басқа ұстанымдар, сондай-ақ көзқарастар мен тұжырымдар қарастырылады. Біздің зерттеулеріміздің нәтижелері түркі халықтарының өзара байланыстары тарихын зерттеудің көпқырлылығын, үздіксіздігін, тереңдігін көрсетеді.

Түйін сөздер: түркі халықтары, өзара байланыстар, тарихнама, теориялық-методологиялық астарлар, Орталық Азия.

Кіріспе. Кез келген мемлекеттің негізгі тірегі және басты байлығы сол елді құраған халқы болып табылады. Ал сол халықтың алға қарай адымдап дамуында тарих ғылымының алар орны ерекше. Себебі, тарих халықтың өзін-өзі тануына жәрдемдесіп, ұлттық намыс, ел бірлігі және мемлекеттік мүдде деген ұғымдарды қастерлеуге, ұлттық құндылықтарды сақтауға үйретеді. Ұлттың шынайы тарихы ұлттық идеологияның қалыптасуының да негізгі қайнар көзін құрайды. Сондықтан тарихи білім беруге үздіксіз көңіл бөлінуі қажет.

Қазақ халқы ғана емес, бүкіл түркі жұртын тарихи тамырсыз етіп көрсетуге тырысқан кеңестік тарихнама төл тарихымыздан көз жазып қалуға соқтырды. Қазақстанның тәуелсіздік алып, егемендікке жетуі халқымыздың ұлттық сана-сезімін оятып, өткен дәуірлердегі бабаларымыздың еліміздің тарихында алар орнын, алыс-жақын елдермен қарым-қатынаста ұстанған саяси ұстанымдарын білуге деген ерекше талпынысты тудырды. Тарихи жадтың қайта жаңғыруы еліміздің тарихшыларына тәуелсіз Қазақстанның шынайы тарихын жазып, соның негізінде тарихи санасын қалпына келтіру міндетін жүктеді.

Ғылыми білім ауқымының кеңейіп, онда шынайылықтың көрініс табу деңгейі арта түскен сайын ғалымдар жаңа білімге қол жеткізуге мүмкін деген әдістер мен тәсілдерді талдауға және негіздеуге талпыныс қарқынын күшейте түседі. Жаңа ғылыми білімді алудың тәсілдерін зерделеуді ғылым методологиясы жүзеге асырады. Сондай-ақ ол танымның одан әрі дамуына жол ашып, оның ауқымының кеңеюіне қызмет етеді. Таным білімді игерумен сипатталатын рухани әрекет болғандықтан, ол аяқталған нәтиже түрінде емес, шынайылық сипатқа ие анағұрлым толық, әрі терең білімге ұмтыла түсетін үрдіс іспеттес. Ол адамның шығармашылық ізденісімен тығыз байланыста дамып, оның қоғамдық, тарихи үрдістегі өз орнын айқындауына ықпал етеді. Сонымен бірге таным мен методология өзара байланыста дамиды. Өткенді жаңаша түсіндіруде, түркі халықтарының шынайы тарихын қалыптастыруда олардың өзара

байланыстары тарихын зерттеудің теориялық-методологиялық аспектілерін зерделеудің маңызы зор. Бұл өз кезегінде түркі халықтары байланысы тарихын жаңаша пайымдауға, болашақты дұрыс жобалауға, өткенді жаңаша түсіндірге жол ашады.

Материалдар мен әдістер. Мәселенің методологиялық негізін айқындау барысында тарихтың теориялық-методологиялық мәселелері жөніндегі шетелдік және отандық ғалымдардың ой-пікірлеріне назар аударылды. Зерттеу барысында тақырыпқа қатысты тұжырымдар мен қорытындылардың дәйектілігі мәселесі ескерілді. Деректік материалдардың пайда болу жағдайын және оның мазмұнының мәнін айқындау басты назарда ұсталды. Ғылыми айналымға тартылған дерек көздері деректанудың анализ және синтез әдістері негізінде сараланды. Белгілі бір ұстаным мен тұжырымдарды дамуда, қоршаған ортасымен контексте қарастыруды және оның пайда болуы мен қалай өзгеріске түскеніне баса мән беруді әрі әлеуметтік-тарихи үдерістердің объективтілігі мен тарихи фактінің шынайылығын талап ететін тарихилық принципі басшылыққа алынды.

Соның нәтижесінде XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы түркі халықтарының өзара байланыстары тарихын зерттеу өркениеттілік ұстаным, тарихилық принцип пен гуманизм, ынтымақтастық және мәдени-тарихи тұжырымдамалары аясында жүргізілді. Мәселенің астарын ашуда анализ, синтез, ретроспективалық, салыстырмалы-тарихи және сипаттап баяндау әдістері қолданылды. Осы әдістер негізінде жасалынған тұжырымдар мен қорытындылардың өзара логикалық тұрғыда үйлесімді болуы басты назарда ұсталды.

Талдау. Тарихты жазуда екі ұстаным бар екені белгілі, оның бірі - формациялық, екіншісі өркениеттілік ұстаным. Формациялық ұстанымды басшылыққа алған кеңестік кезеңнің тарихы түркі халықтарының өзара байланысына үрке қарады, олардың ортақ тарихын мойындамады, нәтижесінде түбі бір түркі халықтарының тарихын окшауландыру орын алды.

Кеңестік кезеңде Орталық Азиядағы түркі халықтарының тарихы біржақты қарастырылып, олардың жаңа замандағы елшілік дәстүрі мәселесі көбіне назардан тыс қалды. Патшалық Ресей тұсында да, кеңестік кезеңде де түркі халықтарының арасындағы елшілік дәстүр, «рухани ортақтық, сабақтастық, жалғастық кешенді де қисынды ашылмағаны былай тұрсын, олар бір-бірімен атысып, шабысып, қырқысып күн кешкеннен басқа ештеңе білмеген сияқты» жазылды (Әбжанов, 2014:15).

Ал шындығында жаңа замандағы түркі халықтарының өзара байланыстары, түркі халықтары мемлекеттерінің елшілік алмасу дәстүрі тамырын тереңнен алатынын Л.Н.Гумилевтің «Көне түріктер» атты еңбегіндегі ұстанымынан аңғару қиын емес. Ол көне түріктердің ерте замандарда-ақ қалыптасқан басқару жүйесі, әскери тәртібі, өзіндік дүниетанымы мен елшілік үрдісі болғанын тұжырымдаған еді (Гумилев, 1994). Осы еларалық байланыстар жылдар жылжып, арада қаншама уақыт өткенімен жоғалып, үзіліп қалмады, жаңа заманда да жалғасын тапты. Соңғы кезде көне түріктердің рухани дүниесінің сабақтастық, жалғасушылық сипаты жөніндегі ұстанымдар да бой көрсете бастады. Мұндай сабақтастықты XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі Орталық Азиядағы түркі халықтарының өзара байланыстары да байқатады.

Посткеңестік кезеңде зерттеушілер ұлттық тарих мәселелеріне, соның ішінде еларалық байланыстарға қатысты ұстанымдар жөніндегі ой-пікірлерін ортаға салғаны белгілі. Жаңа замандағы қазақ халқының көрші мемлекеттермен қарым-қатынастар тарихын жазудағы ұстанымдар мәселесі белгілі ұлттық тарихшыларымыз: академик М. Қозыбаев (Қозыбаев, 2001), К.Л. Есмағамбетов (Есмағамбетов, 2008), Ж.Қ. Қасымбаев (Қасымбаев, 2010), М.Қ. Әбусейітова (Әбусейітова, 2013), Х.М. Әбжанов (Әбжанов, 2014), С.Ф. Мажитов (Мажитов, 2007) және т.б. еңбектерінде көтерілген болатын. Аталған ғалымдар мәселені ұлттық мүдде, ұлттық идея негізінде, өркениеттілік ұстаным тұрғысынан қарастырудың уақыты жеткенін көрсетіп берді.

Шетелдік ғалымдардың тарих жазудағы ұстанымы, соның ішінде еларалық қатынастар тарихын жазудағы ұстанымы мәселесін зерттеуге К.Л. Есмағамбетов үлкен үлес қосты. Зерттеушінің «Қазақтар шетел әдебиетінде» (Есмағамбетов, 1994) «Біз туралы Батыста не жазылды?» (Есмағамбетов, 1992) еңбектері еларалық қатынастардың теориялық және

методологиялық астарларын ұғынуға өзіндік септігін тигізеді. Зерттеуші революцияға дейін Қазақстан тарихы туралы Батыста жазылған материалдарды жинастырып, жүйелеп, оны кезеңдерге бөліп көрсетіп береді.

Шетелдік ғалымдардың өркениеттік ұстанымы мәселесінің даму үрдісі И.Н. Ионов (Ионов, 2007), З.А. Сокулер (Сокулер, 2003), М.М. Даймонд (Даймонд, 2012), И.Н. Ионов пен В.М. Хачатурян (Ионов, Хачатурян, 2002) және т.б. еңбектерінде қарастырылады.

Еларалық байланыстар тарихын зерттеуде жүйелілік ұстанымы көпшілік көңілінен шықса, кейбір ұстанымдар сын көзбен қарауды қажет етеді. Мысалы, қазақтың беделді тарихшы-ғалымы М.Қ. Қозыбаев А.Тойнби сияқты кейбір шетелдік зерттеушілердің түркі халықтарын өркениеті жоқ халық дейтін ұстанымдарына сыни көзбен қарауды ұсынса (Қозыбаев, 2001:14), К.Л. Есмағамбетов (Есмағамбетов, 2008:8) тарихи зерттеу қай тілде жазылса да ұлттық сананы қалыптастыруға қызмет етуі тиіс деп есептейді.

Осындай ұстанымды түркиялық ғалым Вежихи Сефа Фуат Хекимоглы (Вежихи, 2010) да ұстанады және де ол түркі халықтарының рухани бірлігі идеясын жақтайды.

Қазіргі таңда зерттеушілердің арасында А.Д. Воскресенскийдің (Воскресенский, 1999) «көпфакторлы теңдік» теориясы» беделге ие. Ол халықаралық байланыстарды зерттеуде маңызды болып табылады. Осы тұжырымдамаға сәйкес, халықаралық, аймақтық қоғамдар жаһандық қатынастар жүйесінде қарастырылады.

Зерттеу нәтижелері. Ғылыми танымның жетілуімен бірге жаңа білімге жетуге жол көрсететін ұстанымдар, тұжырымдамалар мен теориялар қалыптасады немесе оларға деген көзқарас өзгеріске түседі. Бұл, әрине, тарих ғылымына, оның жекелеген проблемаларын зерделеуге, соның ішінде патшалық Ресейдің үстемдігі дәуіріндегі Орталық Азия халықтарының өзара байланыстары тарихын қарастыруға да қатысты.

Көрнекті неміс философы Карл Ясперстің пайымдауынша, тарих тұжырымдамасының міндеті бүгінгі дәуірді түсінуге ықпал етумен қатар, ондағы орнымызды көрсету болып табылады (Ясперс, 1991:99). Бірақ осы міндетті атқарады деп түрлі кезеңдерде ұсынылған бірқатар тұжырымдамалар таным ауқымының кеңеюіне сәйкес теріске де шығарылады. Мұндай жағдай ғылыми таным методологиясын зерттеуші Г.И. Рузавиннің пікірінше, ғылым саласындағы алға басудың, теория мен зерттеу тәсілдерінің жетіліп жатқандығының көрінісі болып саналады (Рузавин, 2005:28).

Түрлі кезеңдерде ұсынылған теориялар мен тұжырымдамалар теріске шығарылмай немесе жетілдірілмей қалмайды. Бұған таяу уақыттарға дейін еліміздегі тарих ғылымында үстемдік құрып келген маркстік-лениндік ілімге негізделген ұстанымның қалыптасу, даму және құлдырау кезеңдерін бастан кешуі дәлел бола алады.

Марксизм-ленинизм классиктерінің еңбектері ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде-ақ кеңестік тарих ғылымының методологиялық базасы ретінде саналып, ол маркстік тарихшылардың буржуазиялық тарихшылардан аражігін ажыратып алуға қызмет етті (Пронштейн, Данилевский, 1986:8). Маркстік-лениндік ілімге сәйкес дүниежүзілік тарихи үрдіс қоғамдық-экономикалық формациялардың бірінен соң бірінің алмасуы түрінде түсіндірілді. Формациялық ұстанымның тарихи үрдісті зерттеудегі бірден-бір ұстаным ретінде кеңестік тарих ғылымында орнығып, өзге теорияларды теріске шығаруы елдегі ғылыми танымның ауқымына және тарихи білім беру жүйесіне өз нұқсанын тигізді. Өткен дәуірдегі тарихи құбылыстарды бір қалыпқа салған маркстік-лениндік ілімге негізделген методология зерттеушілерге қандай да бір елдің және халықтың тарихи дамуындағы өзгешелік пен күрделілікке баса назар аударттырмай, тап күресіне ерекше көңіл бөліріп, революциялық дамуды абсолюттендіріп, дамудағы эволюциялық үрдістің маңызына мән беруді екінші кезекке ығыстырты. Соның салдарынан тарих ғылымындағы көптеген мәселелер зерттеу аясынан тыс қалды. Формациялық ұстаным зерттеушілерге социализм құрудың теориясы мен практикасы аясынан және осыған орайластыра жасалған білім беру мен тәрбиелеу жүйесі арнасынан шығуға мүмкіндік бермеді (Поляков, 2003:3). Соған сәйкес Орталық Азия халықтарының ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасыр басындағы өзара қарым-қатынасы феодалдық даму сатысындағы халықтардың қарабайыр байланысы түрінде ғана

түсіндіріліп, олардың 1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін қалыптасқан ахуалға орай «капитализмге соқпай, социалистік құрылысқа көшуі» барынша дәріптелді.

Қатаң идеологияландырылып, қызыл империя саясатының қызметшісіне айналдырылған кеңестік тарих ғылымы маркстік-лениндік ілімдегі тап күресі теориясы мен интернационализм ұстанымын басшылыққа алып, ұлттық мүддені ескермеді. Мұндай ұстаным Ресей империясының жаулап алған Орталық Азия халықтарының Кеңестер Одағы құрамында болуын «ірі жетістік» ретінде дәріптеуге ыңғайлы болатын. Соған орай патша өкіметінің отарлық саясаты империя құрамына енген халықтарға «зор қасірет» емес, керісінше оларға «болар-болмас қасірет» әкелген болып шықты. Бұл өз кезегінде ұлттық мүддені қорғау мақсатында қазақ, өзбек, қырғыз, түрікмен, тәжік, қарақалпақ халықтары өкілдерінің өткен дәуірлерде бірлесе әрекет етуге талпынысын назардан тыс қалдыруға әкеліп соқтырды. Сондай-ақ осы мәселе ғылыми әдебиеттерде айтыла қалғандай жайт болса, оны ұлтшылдықтың көрінісі ретінде бағалау орын алды. Соның салдарынан түркістандық ұлттық саяси элитасы өкілдерінің XX ғасыр басында атқарған қоғамдық-саяси қызметі объективті бағаға ие бола алмады. Кеңестік тарих ғылымы түркі халықтарын бір-бірінен алшақтата көрсетуге тырысты.

Кеңестер Одағының ыдырап, оның құрамындағы республикалардың өз тәуелсіздігінің жариялауымен посткеңестік республикалардың тарих ғылымында оң өзгерістер бой көрсетті. Ондай өзгерістер қатарына тап күресі теориясына негізделген формациялық ұстанымның отандық тарих ғылымындағы монополиялық жағдайынан арылуын жатқызуға болады. Бүгінгі таңда тарихшылар жаңа әдістік көзқарастарды қалыптастыруға, тарихи үрдісті оның өзі қандай болса, сол күйінде өзара байланысты, тұтастықпен ұласқан даму қалпында көруге талпынуда. Уақыт өткен сайын отандық және посткеңестік тарих ғылымында өркениеттілік ұстаным перспективалы ұстаным ретінде орнығуда.

Түрлі тарихи кезеңдерде Ф. Вольтер, Дж. Вико, О. Шпенглер, А. Дж. Тойнби, Ф. Бродель, С.Е. Десницкий, Н.Я. Данилевский, М. Вебер, Л.Н. Гумилев, С. Хантингтон секілді т.б. ғалымдар дамытуға үлес қосқан өркениеттілік ұстаным бүгінгі таңда формациялық ұстанымды алмастыра алатын, әрі ағартушылық пен тәрбиелеу функцияларын атқаратын және ұлттық тарихты зерттеу мен ұлттық идеяның орнығуына қызмет ететін эмбебап парадигма ретінде санала бастады (Андреев, 1998:39).

Өркениеттілік ұстаным марксизмнен әлдеқайда бұрын өмірге келіп, үздіксіз жетілу үстінде болды. Бұл үрдіс әлі күнге өз жалғасын табуда. Дегенмен, осы ұстаным аясында еуроцентристік көзқарас та бой көрсетпей қалмады. Мәселен, XVIII-XIX ғасырлардағы еуропалық ағартушылар арасында көшпелі немесе дала өркениеті өкілдерін отырықшы өмір салт пен мәдениеттің жауы, «жабайылар» ретінде көрсету, еуропалықтардың Шығысты жаулауларының «объективті» екенін негіздеуге тырысу, Еуропаның Шығыстағы үстемдігін негіздеуде еуроцентристік идеяларды методологиялық тірек ретінде пайдалану орын алды. Кейіннен мұндай еуроцентристік тұжырымдаманы XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі орыс зерттеушілерінің бірқатары пайдаланып, Ресейдің Орталық Азиядағы экспансиялық саясатын «орыстардың өркениеттік миссиясы» ретінде дәлелдемек болды. Мұндай көзқарасты жақтаушы орыс зерттеушілері Түркістандағы отарлық билік орындарының жергілікті халықты еуропалық өркениетпен «байланыстырушы көпір» қызметін атқаратындығын дәлелдеуге тырысып, ұлыдержавалық мүддені жоғары қойды. Әрине, мұндай көзқарас тұрғысында Орталық Азия халықтарының өзара байланысы «төменгі даму сатысындағы, кенжелеп қалған өркениеттегі халықтардың байланысы» түрінде түсіндірілді. Ал жергілікті халық өкілдерінің патшалық Ресейдің отарлық саясатына бірлесе қарсылық көрсету әрекеті «озық өркениетті» қабылдауға наразылық, «тағылық сарқыншақтары» ретінде бағаланды. Сондықтан да еуроцентристік көзқарас шынайылықты көрсетпейді, керісінше, бір халықтың екінші халыққа, яғни еуропалықтардың үстемдігін ақтауға бағытталған ұстаным деп бағалануы тиіс. Мұндай көзқарас тарихи үдерісті шынайы тұрғыда түсіндіре алмайтындығын кезінде көрнекті тарихшы-ғалым М.Қ. Қозыбаев өз еңбегінде айта келіп, А. Тойнби, О. Шпенглер секілді ғалымдардың түркі

халықтарын өркениетсіз халық етіп көрсету әрекеттерін сынға алған болатын (Қозыбаев, 2001:14).

Тарихи зерттеулердің теориялық-методологиялық мәселелеріне байланысты еңбек жазған ғалым Л.Р. Хут өркениет теориясы қазіргі заманда өз дамуының жоғары сатысына көтеріліп, онда өркениетті әлеуметтік-мәдени құрылым ретінде пайымдаушылық белең алғанын, бұл теорияның аясында тарихи жадты түлету, тарихи үрдісті гуманистік тұрғыда әрі эволюциялық сабақтастықта қарастыру жүзеге асатындығын айтып, тарихи ой-пікір тарихында әлемдік-тарихи және мәдени-тарихи тұжырымдамалар өміршеңдік танытып отырғанын атап көрсетеді. Оның пікірінше, әлемдік-тарихи тұжырымдама халықтар тарихын прогрестік дамудың бірегей үрдісі ретінде қарастырады, ал мәдени-тарихи тұжырымдама еуропалық емес халықтардың арттақалушылығы немесе тоқыраушылығы дегенді қолдамай, әрбір мәдени аймаққа өзіндік даму жолы тән екенін негіздейді (Хут, 2003: 54).

XIX екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі Орталық Азия халықтарының өзара байланыстарында орын алған тарихи құбылыстар мен оқиғалардың астарын терең түсініп, дұрыс пайымдауда мәдени-тарихи тұжырымдамасының орны ерекше. Бұл тұжырымдамаға сәйкес әлеуметтік-мәдени, психологиялық, этникалық факторлардың өзара ықпалдастығына, олардың қоғамдық дамудағы орнына және Орталық Азия халықтарының өзара байланыстарының өрбуіне әсері деңгейіне назар аударылады. Сонымен қатар бұл тұжырымдамада Орталық Азия халықтарының бірегей өркениет өкілдері екені және кез келген өркениеттің әлеуметтік-мәдени құрылым ретінде өзіндік рухани, ел билеу, тіршілік ету, адамдар арасындағы өзара қатынас, ел аралық байланыс мәдениетіне ие болатыны ескеріледі. Бірақ бұл әлемдік-тарихи тұжырымдамасы екі халық арасындағы байланыстарды ашып көрсетуде дәрменсіз дегенді білдірмейді. Әлемдік-тарихи тұжырымдамасының арнасында Орталық Азия халықтары арасындағы байланыстар желісін әлемдік тарихтың, Шығыс әлемі, Ислам әлемі тарихының құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға жол ашыла түсетіндігін де назарда ұстаған абзал. Сондай-ақ бұл тұжырымдама түркістан халықтарының өзара байланысының сипаты мен өрбу қарқынына әсер еткен сыртқы факторларды бағамдауға мүмкіндік береді.

Өркениеттілік ұстаным тарихи зерттеулер методологиясының тарихилық (историзм) принципімен де үйлесімділік табады. Бұл принцип XIX ғасырдың алғашқы жартысында Германияда интеллектуалды ағым ретінде бой көрсетіп, кейіннен бүкіл Батысқа тарады. Сол кезде Берлин университетінің профессоры Леопальд фон Ранке тарихилық принципін жақтаушылардың ең ірі өкілі ретінде танылған-ды. Ол тарихшының басты міндеті өткен дәуірдің менталитетіне үңіліп, сол дәуірдің адамдары басқаша емес, неге дәл солай әрекет еткенін айқындау керек, сонда тарихи шындық бұрмаланбайды деп санады. Оның ізбасарының бірі И.Г. Дройзен болса, бұл пікірді дамыта отырып, тарихилық принцип өткен дәуір туралы тура түсінік қалыптастырумен бірге қоғамның әрі қарай қандай жолмен жүру керектігіне бағыт бере алады, тарихи зерттеудегі қателік әйтеуір бір қоғам дамуына кері әсерін тигізбей қоймайды деген тұжырым жасаған болатын (Кириленко, 1992: 82). И.Г. Дройзен осындай пікірі арқылы өзін өркениеттілік ұстанымды жақтайтынын және оны формациялық ұстанымға балама ретінде ұсынатынын байқатумен қатар, ол тарихтың басты мақсаты танымның тарихи заңдылықтары мен тарихи білім деңгейін айқындау екенін көрсеткен еді.

Тарихилық принципін жақтаушылар тарих тарихи сананы қалыптастыратындығын негіздеді. Олар тарих ғылым ретінде тарихи сананы жаңғыртуға және өткен дәуірдегі тарихи оқиғалар мен құбылыстар жайлы түсінігіміздің шынайы болуына қызмет етуі тиіс деп есептеді. Сондай-ақ олар белгілі бір проблеманы зерттеу барысында өткен дәуір мен өз заманының айырмашылығын көре білу керектігін, объектіні қоршаған ортасынан бөліп алмай онымен контексте қарастыру қажеттігін және тарихи құбылыс басқа оқиғалармен диалектикалық байланыста, әрі үрдіс ретінде көрсетілуі тиістігін қолдады (Джуманалиев, 2006: 9-10). Ұсынылған осы қағидалар бойынша XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі Орталық Азия халықтарының қарым-қатынасы тарихи оқиғалармен тығыз байланыста қарастырылып, оның өбу ерекшелігін шынайы түрде көрсетуге мүмкіндік аламыз. Бұл ретте

Орталық Азия халықтарының өзара байланыстарына әсер еткен, патшалық Ресейдің әскери экспансиясы, Қоқан, Хиуа хандықтары мен Бұқар әмірдігінің патшалық Ресеймен текетіресі, Түркістанның отардануы, Шығыс Түркістанда Жетішар мемлекетінің бой көтеруі, «Уақытша ережеге» қарсы қазақтар арасындағы қарсыластық, 1898 жылғы Әндіжан көтерілісі, 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы, жәдидшілдік, 1916 жылғы көтеріліс, 1917 жылғы Ақпан революциясы секілді т.б. оқиғалар мен құбылыстарға және жергілікті халықтардың арасындағы байланысында өзіндік орны бар Сыздық Кенесарыұлы, Тезек төре, Ш. Жантаев, Батырбек датқа, Тойшыбек би, әмірләшкер Әлімқұл, Йомуд хан, Құдияр хан, Жақыпбек Бадәулет, Б. Сыртанов, И. Арабаев, И. Жайнақов, Д. Сауранбаев, Ә. Сыдықов, М. Тынышбаев, М. Шоқай, Мұнауар Қари, М. Бехбуди, У. Ходжаев секілді т.б. тұлғалардың келбетіне, ұстанымдарына әрі атқарған қызметтеріне көңіл бөліну керектігі аңғарыла түседі. Сонымен қатар Орталық Азия халықтарының байланыстарында орын алған оқиғалар мен құбылыстарға сол дәуірдегі жекелеген адамдардың қатысы деңгейін айқындауда адам қоғамның жемісі әрі субъектісі екені ескеріледі. Мәселені осы тұрғыдан қарағанда, Орталық Азия халықтары арасында отаршылдыққа қарсыластық барысында күш біріктіре әрекет етуге деген талпыныстың қарқын алуы себептері мен нәтижелерін және ондағы жеке тұлғалардың ролін бағамдауға деген мүмкіншілік артады.

Белгілі шығыстанушы Н.И. Конрад әр халықтың тарихы әрқашан да көршілерінің тарихымен тығыз байланыста болатындығын, мұндай байланыс аумақтық, өңірлік деңгейде әрқашан да болатындығын негіздеп көрсеткен-ді (Конрад, 1972:17). Халықтар арасындағы өзара саяси байланыстар үрдісі көптеген адамдар мен жеке тұлғалардың тағдырына және мүдделеріне әсер еткен оқиғалар мен құбылыстардың жиынтығы іспеттес. Оның өрбу қарқыны мен сипатына жеке тұлғалардың белгілі бір мүддені қорғау жолындағы әрекеттерімен қатар өзге бір көршілес елдердің саяси ұстанымдарындағы ерекшеліктер мен геосаяси ахуалдағы өзгерістер де өз әсерін тигізбей қоймайды. Мұның өзінен халықтар арасындағы байланыстар тарихын зерттеудің көп қырлы екені аңғарыла түседі. Осындай жайтты ескере отырып, тарих методологиясын зерттеуші ғалым В.Ф. Коломийцев халықтар арасындағы қарым-қатынасқа орай қалыптасқан тұжырымдамалар мәселесіне байланысты жазылған еңбегінде әлемдік саясат жанжалдар мен ымырашылдықтың қосындысы екенін алға тартқан болатын. Ол халықтар арасынағы байланыстарды қарастыруға қатысты жанжалдар мен ынтымақтастық тұжырымдамалары барын атап көрсетеді (Коломийцев, 1994:81-82). Бұл тұжырымдамалардың қарастырып отырған мәселеге, Орталық Азия халықтары арасында орын алған жанжалдар және өзара келісімдер мен ынтымақтастық жайттарын зерделеуге де өзіндік қатысы бар. Алайда осы тұрғыда халықтар арасындағы қатынасты қарастыруда ымыраға келушілікке, гуманистік саясатты қолдаушылыққа және өзара ынтымақтастыққа мән беру жөніндегі тарих философиясын зерттеуші, немістің көрнекті ғалымы Э. Трельчтің пікірін де (Трельч, 1994:646-647, 687) ескерусіз қалдыруға болмайды. Соған орай Орталық Азия халықтарының өзара байланыстарында бой көрсеткен қақтығыстардан кейінгі мәмілегерлік келісімдерге, патшалық Ресейдің жаулаушылық әрі отаршылдық саясатына қарсыластықтағы мүдделер тоғысына, азаттық қозғалыстағы ынтымақтастыққа, 1916 жылғы көтеріліс тұсында өз әрекеттерін үйлестіру жолындағы талпынысқа және 1917 жылғы саяси өзгерістер тұсындағы ұлттық мүддені бірлесе қорғау жолындағы әрекеттерге назар аудару қажеттігі артады. Мұның өзін белгілі дәрежеде ынтымақтастық тұжырымдамасымен үйлесімділік табатын гуманизм тұжырымдамасының талаптарына сай келеді деуге болады.

Бүгінгі таңда қоғамның, күллі ғаламның мүддесі үшін мемлекеттердің ішкі-сыртқы саясаттарында гуманизм идеяларын басшылыққа алу, халықтар арасындағы қарым-қатынаста гуманизм қағидаттарына жүгінуді жүзеге асыру маңызға ие. Гуманизм – адамгершілікті, адамға сүйіспеншілік идеясын білдіретін көзқарастар жүйесі ретінде адамзаттың еркіндігі мен теңдігін ардақтайды және әрбір жеке тұлғаның ар-намысын құрметтейді. Гуманизм тек дүниетанымдық тұжырымдама ғана емес, ол әрі экономикалық, әлеуметтік және қоғамдық-саяси қатынастарды қамтитын практикалық өмірдің үлкен бір бөлігі. Ол экономикалық, саяси және мәдени өмірдің тұтастығын, адамзат бұл дүниенің жоғары құндылығы екендігін дәріптейді. Тарихтан адамзат

тәлім алғанда одан ең бастысы адамгершіліктің мәңгілік құндылықтарына жетудің жолын аңғаруы тиіс. Орталық Азия халықтарының байланыстарын қарастыру барысында гуманизм тұжырымдамасы басшылыққа алынған жағдайда тарихтың тәрбиелеу функциясының елеулі бір бөлігі жүзеге асырылып, халықтардың бейбіт қатар өмір сүруі, ынтымақтастығы, гуманистік құндылықтар дәріптеліп, қан төгіске соқтырған оқиғалардың зардаптарына көңіл бөлінеді. Сонымен қатар 1916 жылғы оқиғаға байланысты Қытайға ауып кетіп, босқыншылық тақсиретін тартқан түркістандықтардың қайта елге оралуына қамқорлық таныту, олардың қоныс аударушылардың қысымына түспеуіне, бұрынғы ата қоныстарына қоныстануына жағдай жасау және олар үшін арнайы тамақтандыру орындарын ашу секілді т.б. іс-шараларды ұйымдастыру бағытындағы ұлт зиялыларының әрекеттері гуманизмнің көрінісі ретінде бағаланады.

Тарихи білім саласына гуманистік мазмұн беру мәселесі тарихшылардың «Анналдар» мектебі өкілдеріне де тән еді. Бұл мектептің бастау көзінде тұрған француз ғалымдары – Л. Февр мен М. Блок тарихты қазіргі қоғам өмірімен байланыстыру, ғылыми айналымға бұрын қосылған деректерді жаңаша пайымдап оқу, зерттеулердің дәстүрлі емес әдістерін қолдану мәселелерін көтерді. Олар 1929 жылы негізін қалаған «Анналдар» атты басылым алғашқы санынан-ақ тарихты зерттеуді кең ауқымда жүргізуді, онда қоғамдық пәндер арасындағы байланысты нығайтуға үндеді. «Анналдар мектебінің» ғалымдары тарихтың мазмұндылығын арттыруға, «барлығын қамтитын (жаһандық) тарих» арнасында тарих ғылымының методологиясын жетілдіре түсуге ерекше мән беріп, өткен дәуірлерді тарихи проблемалар түрінде қарастыруды, деректерге сыни тұрғыда қарауды ұсынып, салыстырмалы-тарихи әдісті зерттеулердегі нәтижелі әдіс ретінде санады. «Анналдар» мектебі өкілдерінің ұстанымы ХІХ ғасырдың ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы Орталық Азия халықтарының өзара байланыстарының өрбуіндегі ерекшеліктердің проблема ретінде қарастырылуына, оның мазмұндылығының артуына, бұрындары халықтар байланысы тарихында бұрмаланып түсіндіріліп келген оқиғалар мен құбылыстардың шынайы тұрғыда жазылуына кең жол аша түседі.

Ғылыми таным методологиясын зерттеуші ғалымдар деректік материалдарға негізделген дәйектемені (аргумент) жасалған тұжырымдарға көз жеткізудің методологиясы ретінде қарастыруды ұсынуда. Сондай-ақ олар дәйектеменің фактілік (айғақтық) және логикалық аспектілері белгілі бір тұжырымдама бойынша жасалған тұжырымның сенімділік көрсеткіші деп санайды (Герасимова, Новоселова, 2003: 78-79). Осындай пікір негізінде Орталық Азия халықтарының өзара байланыстары тарихына қатысты тың деректік мәліметті жаңа тұжырымдар жасауға алып келеді деп те есептеуге болады. Ол үшін мұрағаттық құжаттар мен басылымдардың материалдарымен қатар, Орталық Азия халықтарының ауыз әдебиеті үлгілерінде және сол тарихи кезеңнің куәгерлері қалдырған қолжазбаларда сақталып қалған мәліметтерді кең көлемде ғылыми айналымға тартқан абзал.

Белгілі бір тарихи оқиғаға немесе құбылысқа түрлі қырынан қарап, оған түрліше баға беруге болады. Бұл ғылымдағы плюрализмнің көрінісі. Берілген осы әрқелкі бағалардың біреуі ғана дұрыс болып табылады. Дұрыс бағаның өзіне танымдық үдерістің жетілуі негізінде көз жеткіземіз (Лазарев, Лебедев, 2005:105). Оның өзінде дәйектеменің айғақтық аспектісі мен жасалған тұжырымның логикалық тұрғыда үйлесімді болуы елеулі рөл атқарады. Бұл ретте Орталық Азия халықтарының арасында болған ортақ оқиғаларды бағалауда да түрлі деректік материалдарды ғылыми айналымға тартудың өзіндік танымдық маңызға ие екені назарда ұсталуы қажет. «Қазақстан Республикасындағы тарихи сананың қалыптасуы тұжырымдамасында» Қазақстан тарихының дерек көздеріне жаңа көзқарас қалыптастыру қажеттігінің баса көрсетілуі бұл пікірді нақтылай түседі. Жаңа деректерді іздестіру, оларды сұрыптап талдау негізінде арғы-бергі тарихымыздың «ақтаңдақ» беттерін толтырудың жолдары мен әдістері айқындалады (Нұрпейіс, 2006: 70). Мұны тарихтың теориялық-методологиялық мәселелерін зерттеуші-ғалым Н.И. Смоленский де растайды (Смоленский, 2007:4-5). Ол тарих ғылымы бірегей, ортақ ұстанымға мойынсына қоймайтынын, тарихшылардың ізденісі өз дәуірінің білім деңгейі мен қоғамдық сұранысқа байланысты екенін, кез-келген ғылым

деректердің жинақталуынан бастау алатынын, оның өз кезегінде білімді дамытып, методологиялық проблемаларды айқындауға негіз болатынын атап көрсеткен-ді.

Қорытынды. Мемлекеттік саясаттың мүддесіне орай кеңестік дәуірде түркі халықтарының өзара этносаяси, социомәдени байланыстары тарихына жеткілікті көңіл бөлінбеді. Түркі халықтарының ортақ тарихы зерттеуден тысқары қалып келді. Түбі бір туыстас түркі халықтары бір-бірінен оқшау, бытыраңқы, өзара байланысы болмағандай көрсетіліп келді. Нәтижесінде қазақтардың, қырғыздардың, әзірбайжандардың, өзбектердің, түрікмендердің және тағы басқа туыстас түркі халықтарының өзара байланыстары тарихы көбіне назардан тыс қалып, терең зерттелінбеді. Соған орай түркі халықтарының өзара байланыстары, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы өрбу ерекшеліктері ғылыми әдебиеттерде бұрындары үстемдік етіп келген методологиялық ұстанымдарға орай біржақты қарастырылып, шынайы тұрғыда ашылып көрсетілмей келді. Еліміздің тәуелсіздік алуымен қалыптасқан саяси, қоғамдық, рухани ахуал мен отандық тарих ғылымында орныға бастаған жаңа методологиялық ұстанымдардың деректерді ғылыми айналымға тарта отырып, тарихи үрдісті сол күйінде, тұтастықпен ұласқан, өзара байланысты, даму үстіндегі түрінде көруге кең жол ашты. Мұның өзі түркі халықтары қарым-қатынасының әр дәуірдегі тарихын жаңа ұстанымдар тұрғысында жазуға мүмкіндік берді.

Бүгіндері түркі халықтарының байланыстары өзінің бастауын ғасырлар қойнауынан алатыны айқындала түсіп, сабақтастығы жалғасып келеді. Қазіргі түркі мемлекеттерінің ортақ ұйымдарының құрылуы соның бір көрінісі болса керек.

Тарих ғылымы саясат пен идеологиядан тысқары қала алмайтыны белгілі. Сонымен бірге ол белгілі бір идеологиялық құндылықтарды қорғай отырып, қоғамдық сананың қалыптасуына септігін тигізеді. Бұл ретте тарихты «идеологияның жай қызметшісі» деп сипаттауға әсте болмайды. Өйткені, тарих ғылым ретінде идеологияны, қоғамдық сананы түлету, оны гуманистік бағытқа бұру потенциалына ие. Ол жаһандану дәуірінде өзекті мәселеге айналған ұлттық құндылықтардың беріктігіне қызмет етеді. Соның өзінде де тарихтың неғұрлым шынайы болуы шарт. Соған орай Орталық Азия халықтарының XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезі аралығындағы өзара байланысының өрбуін ғылыми айналымға деректерді талдай отырып, молынан енгізу арқылы, ол үдерісті өркениеттілік ұстаным мен тарихилық принципі негізінде, сондай-ақ гуманизм, ынтымақтастық және мәдени-тарихи тұжырымдамалары тұрғысынан қарастырудың маңызы зор деуге болады.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

Абусейтова М.К. Новые подходы к исследованию исторических процессов // Кызылординские вести. – 2013. – 3 августа. – С. 2

Әбжанов Х.М. Қазақстан: ұлттық тарих, идея, методология. – Алматы: Елтаным, 2014. – 328 б.

Вежихи Сефа Фуат Хекимоғлу. Түркия және Ресей мен КСРО-да түрікшілдіктің даму тарихы (1900 – 1930 жылдардың басы). Тарих ғыл... кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс... автореф. – Алматы, 2010. – 30 б.

Воскресенский А.Д. Россия и Китай: теория и история межгосударственных отношений. – М.: Московский общественный научный фонд; ООО «Издательский центр научных и учебных программ», 1999. – 412 с.

Герасимова И.А., Новоселова М.М. Аргументация как методология убеждения // Вопросы философии. – 2003. – № 10. – С. 72-84.

Гумилев Л.Н. Көне түріктер. – Алматы: Білім, 1994. – 480 б.

Даймонд Д. Коллапс: Как и почему одни общества приходят к процветанию, а другие – к гибели. – М.: АСТ, 2012. – 768 с.

Джуманалиев А.Д. Методология исторической науки и некоторые проблемы историографии Кыргызстана XX века // Вопросы истории Кыргызстана. – 2006. – № 4. – С. 7-21.

Есмағамбетов К.Л. Тарих ақтаңдақтары. – 2-кітап. – Алматы: Арыс, 2008. – 426 б.

Есмағамбетов К.Л. Қазақтар шетел әдебиетінде. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. – 240 б.

- Есмагамбетов К.Л. Что писали о нас на Западе. – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. – 152 с.
- Ионов И. Н. Цивилизационное сознание и историческое знание: проблемы взаимодействия. – М.: Наука, 2007. – 499 с.
- Ионов И. Н., Хачатурян В. М. Теория цивилизаций от античности до конца XIX века. – СПб.: Алетейя, 2002. – 384 с.
- Кириленко Е.И. Традиция историко-методологических исследований в немецком либеральном историзме // *Методологические и историографические вопросы исторической науки* / отв. ред. Б.Г. Могильницкий. – Томск: Изд-во ТГУ, 1992. – 129 с.
- Коломийцев В.Ф. О некоторых концепциях международных отношений // *Государство и право*. – М.: Наука, 1994. – № 12. – С. 81-88.
- Конрад В.И. Запад и Восток. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1972. – 496 с.
- Қасымбаев Ж.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана позднефеодальный и новой эпохи. – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2010. – 103 с.
- Қозыбаев М. Қ. Өркениет және ұлт. – Алматы: Сөздік-словарь, 2001. – 369 б.
- Лазарев Ф.В., Лебедев С.А. Проблема истины в социально-гуманитарных науках: интервальный подход // *Вопросы философии*. – 2005. – № 10. – С. 95-108.
- Мажитов С.Ф. Проблемы теории и историографии народно-освободительного движения XVIII – XX вв. в Казахстане. – Алматы: Мектеп, 2007. – 350 с.
- Нұрпейіс К. Қазақстанның жаңа тарихы // *Таным таразысында*. – Атырау: Атырау-Ақпарат, 2006. – 313 б.
- Поляков Ю.А. Как отразить многомерность истории? // *Новая и новейшая история*. – 2003. – № 4. – С. 3-10.
- Пронштейн А.П., Данилевский И.Н. Вопросы теории и методики исторического исследования. – М.: Высшая школа, 1986. – 208 с.
- Сенявский А.С. Теоретические проблемы исторической науки // *Новая и новейшая история*. – 2002. – № 2. – С. 183-193.
- Смоленский Н.И. Теория и методология истории. – М.: Академия, 2007. – 272 с.
- Сокулер З.А. Столкновение или диалог цивилизаций? Современные цивилизационные исследования (Реферативный обзор). Россия и современный мир. – М., 2003. – № 3 (40) – С. 198 – 220.
- Рузавин Г.И. Методология научного познания. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 287 с.
- Трёлъч Э. Историзм и его проблемы / пер. с немецкого. – М.: Юрист, 1994. – 719 с.
- Хут Л.Р. Новистика: вопросы теории. – М.: Изд-во Московского педагогического университета, 2003. – 328 с.
- Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

References

- Abuseitova M.K. Novye podhody k issledovaniyu istoricheskikh processov [New approaches to the study of historical processes] // *Kyzylordinskie vesti*. – 2013. – 3 avgusta. – S. 2 [in Russian]
- Abzhanov N.M. Kazakhstan: ulttyk tarih, ideya, metodologiya. [Kazakhstan: national history and methodology of the idea] // – Алматы: Eltany, 2014. – 328 b. [in Kazakh].
- Vezhihi Sefa Fuat Hekimoglu. Turkiya zhane Resei men KSRO-da tyrikshildiktin damu tarihy (1900 – 1930 zhyldardyn basy). [The history of the development of Turkism in Turkey, Russia and the USSR (1900-1930-ies)] *Tarih gyl...kandidaty gylimi darezhesin alu ushin dajyndalghan diss... avtoref.* – Алматы, 2010. – 30 b. [in Kazakh].
- Voskresenskii A.D. Rossiya i Kitai: teoriya i istoriya mezhgosudarstvennyh otnoshenii [Russia and China: Theory and History of Interstate Relations] – М.: Moskovskii obshchestvennyi nauchnyi fond; ООО «Издательский центр научных и учебных программ», 1999. – 412 s. [in Russian].
- Gerasimova I.A., Novoselova M.M. Argumentaciya kak metodologiya ubezhdeniya [Argumentation as a methodology of persuasion] // *Voprosy filosofii*. – 2003. – № 10. – S. 72-84.[in Russian].

Gumilev L.N. Kone turikter [Ancient Turkic] – Almaty: Bilim, 1994. – 480 b. [in Kazakh].

Dajmond D. Kollaps: Kak i pochemu odni obshchestva prihodyat k процветанию, а другие – к гибели [How and why some societies come to prosperity and others to ruin] – M.: AST, 2012. – 768 s. [in Russian].

Dzhumanaliev A.D. Metodologiya istoricheskoy nauki i nekotorye problemy istoriografii Kyrgyzstana HKH veka [Methodology of historical science and some problems of historiography Kyrgyzstan of the twentieth century] // Voprosy istorii Kyrgyzstana. – 2006. – № 4. – S. 7-21.[in Russian].

Esmagambetov K.L. Tarih aktandaktary. [White spots of history] – 2-kitap. – Almaty: Arys, 2008. – 426 b. [in Kazakh].

Esmagambetov K.L. Kazakhtar shetel adabietinde [Kazakhs in foreign literature] – Almaty: Atamura-Kazakhstan, 1994. – 240 b. [in Kazakh].

Esmagambetov K.L. Chto pisali o nas na Zapade [What was written about us in the West] – Almaty: Kazakh universiteti, 1992. – 152 s. [in Russian].

Ionov I. N. Civilizacionnoe soznanie i istoricheskoe znanie: problemy vzaimodeistviya. [Civilizational consciousness and historical knowledge: problems of interaction] M.: Nauka, 2007. – 499 s. [in Russian].

Ionov I.N., Hachaturyan V.M. Teoriya civilizatsii ot antichnosti do konca XIX veka [Theory of civilizations from antiquity to the end of the XIX century] – SPb.: Aleteiya, 2002. – 384 s. [in Russian].

Kirilenko E.I. Traditsiya istoriko-metodologicheskikh issledovaniy v nemeckom liberal'nom istorizme [The tradition of historical and methodological research in German Liberal Historicism] // Metodologicheskie i istoriograficheskie voprosy istoricheskoi nauki / otv. red. B.G. Mogil'nickii. – Tomsk: Izd-vo TGU, 1992. –129 s. [in Russian].

Kolomiicev V.F. O nekotorykh koncepciyah mezhdunarodnykh otnoshenii [On some concepts of international relations] // Gosudarstvo i pravo. – M.: Nauka, 1994. - № 12. – S. 81-88. [in Russian].

Konrad V.I. Zapad i Vostok. – M.: Glavnaya redaktsiya vostochnoi literatury [The main editorial office of Oriental literature] 1972. – 496 s. [in Russian].

Kasymbaev Zh.K. Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazakhstana pozdnefeodal'nyj i novoj epohi. [Problems of methodology, historiography and source studies of the history of Kazakhstan of the Late Feudal and new era] – Almaty:KazNPU im. Abaya, 2010. – 103 s. [in Russian].

Kozybaev M.K. Orkeniet zhane ult [Civilization and nation] – Almaty: Sozdik-slovar, 2001. – 369 b. [in Kazakh].

Lazarev F.V., Lebedev S.A. Problema istiny v social'no-gumanitarnykh naukah: interval'nyi podhod [The Problem of truth in the Social Sciences and Humanities: an interval approach] // Voprosy filosofii. – 2005. – № 10. – S. 95-108. [in Russian].

Mazhitov S.F. Problemy teorii i istoriografii narodno-osvoboditel'nogo dvizheniya XVIII – XX vv. v Kazahstane [Problems of theory and historiography of the People's Liberation movement of the XVIII - XX centuries in Kazakhstan] – Almaty: Mektep, 2007. – 350 s. [in Russian].

Nurpeiis K. Kazakhstannyn zhana tarihy [New history of Kazakhstan] // Tanyim tarazysynda. – Atyrau: Atyrau-Akparat, 2006. – 13 b. [in Kazakh].

Polyakov Yu.A. Kak otrazit' mnogomernost' istorii? [How to reflect the multidimensionality of history?] // Novaya i novejshaya istoriya. – 2003. - № 4. – S. 3-10. [in Russian].

Pronshtein A.P., Danilevskii I.N. Voprosy teorii i metodiki istoricheskogo issledovaniya [Questions of theory and methodology of historical research] – M.: Vysshaya shkola, 1986. – 208 s. [in Russian].

Senyavskii A.S. Teoreticheskie problemy istoricheskoi nauki [Theoretical problems of historical science] // Novaya i novejshaya istoriya. – 2002. – № 2. – S. 183-193.[in Russian].

Smolenskij N.I. Teoriya i metodologiya istorii. [Theory and methodology of history] – M.: Akademiya, 2007. – 272 s. [in Russian].

Sokuler Z.A. Stolknovenie ili dialog civilizacii? Sovremennye civilizacionnye issledovaniya (Referativnyi obzor). [Clash or dialogue of civilizations? Modern Civilizational Studies (Abstract review)] Rossiya i sovremennyi mir. – M., 2003. – № 3 (40) – S. 198 – 220. [in Russian].

Ruzavin G.I. Metodologiya nauchnogo poznaniya [Methodology of scientific knowledge] – M.: YUNITI-DANA, 2005. – 287 s. [in Russian].

Tryol'ch E. Istorizm i ego problemy / per. s nemeckogo [Historicism and its problems / trans. from german] – M.: YUrist, 1994. – 719 s. [in Russian].

Hut L.R. Novistika: voprosy teorii [Novistics: questions of theory] – M.: Izd-vo Moskovskogo pedagogicheskogo universiteta, 2003. – 328 s. [in Russian].

Yaspers K. Smysl i naznachenie istorii [The meaning and purpose of the story] – M.: Politizdat, 1991. – 527 s. [in Russian].

МРНТИ 03.20.00

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В ПРОБЛЕМАХ ИССЛЕДОВАНИЯ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX - НАЧАЛО XX ВЕКОВ)

А.Ш. Махаева^{1*}, Г.О. Чаргынова²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы.

²Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, г. Алматы.

*Корреспондирующий автор

E-mail: ait965@mail.ru (Махаева), chargynova.gulzada@gmail.com (Чаргынова)

Аннотация. История любого народа взаимосвязана с историей соседних народов. Важную роль в отечественной историографии занимает исследование истории взаимосвязей тюркских народов. Казахский народ в процессе исторического развития имел постоянные этнополитические контакты с родственными тюркскими народами Центральной Азии. Вторая половина XIX - начало XX веков являлись сложным периодом в истории этнополитических отношений тюркских народов Центральной Азии. Теоретико-методологические аспекты исследования данной проблемы создают предпосылки для глубокого познания истории взаимосвязей тюркских народов. В статье рассматриваются новые теоретико-концептуальные подходы в изучении истории взаимосвязей тюркских народов: формационный, цивилизационный и другие подходы, а также взгляды, принципы и выводы. Результаты нашего исследования показывают многогранность, преемственность и глубину изучения истории взаимоотношений тюркских народов.

Ключевые слова: тюркские народы, взаимосвязи, историография, теоретико-методологические аспекты, Центральная Азия.

IRSTI 03.00.20

**THE RELATIONSHIP BETWEEN THE TURKIC PEOPLES IN THE RESEARCH
QUESTIONS (SECOND HALF OF THE XIX - EARLY XX CENTURIES)**

A.Sh. Mahayeva^{1*}, G.O. Chargynova²

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty.

²Kazakh National Women's Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty.

*Corresponding author

E-mail:ait965@mail.ru, (Mahayeva), chargynova.gulzada@gmail.com, (Chargynova).

Abstract. The history of any people is interconnected with the history of neighboring peoples. An important role in Kazakhstani historiography is played by the study of the history of the relationships of the Turkic peoples. The Kazakh people in the process of historical development had constant ethno-political contacts with kindred Turkic peoples of Central Asia. The second half of the 19th - the beginning of the 20th century was a difficult period in the history of ethno-political relations between the Turkic peoples of Central Asia. The theoretical and methodological aspects of the study of this issue forms the prerequisites for a deep knowledge of the history of the relationship of the Turkic peoples. The article discusses new theoretical and conceptual approaches in the study of the history of the relationship of the Turkic peoples: formational, civilizational and other approaches, as well as views, principles and conclusions. The results of our study show the versatility, continuity and depth of study of the history of relations between the Turkic peoples.

Key words: Turkic peoples, relationships, historiography, theoretical and methodological aspects, Central Asia.

Авторлар туралы мәлімет:

^{1*}Тарих ғылымдарының докторы, профессор

²PhD доктор, аға оқытушы

FTAMP 03.20.00 DOI 10.51943/2710_3994_2022_1_163

МРНТИ 13.11.45

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЕСТЕ ҚАЛДЫРУ МӘДЕНИЕТІ ШЕҢБЕРІНДЕГІ ҚЫМЫЗҒА ҚАТЫСТЫ МЕРЕКЕЛЕР, РӘСІМДЕР МЕН ҒҰРЫПТАРДЫҢ СИМВОЛДЫҚ ҚОРЫ

З.К. Сураганова¹, К.К. Сарсембина^{2*}

¹«Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Қазақстан, Нұр-Сұлтан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан

* Автор-корреспондент

E-mail: suraganova_zk@mail.ru (Сураганова), kuralai_sk@mail.ru (Сарсембина)

Андатпа. Мақалада XIII-XVII ғғ. қытай, армян, Орта Азиялық авторлардың тарихи жазба деректері негізінде Орталық Азия халықтарының мәдениетіндегі құрбандық шалу және әскери ғұрыптарында жүздеген жылдар бойы басты рәсімдік атрибут рөлін сақтаған қымыздың мәні көрсетілген.

Туға қарата қымыз бүрку, сонымен қатар аспан, жарық бағытына, тауға құрбандық ретінде қымыз бүрку рәсімдерінің тарихта болғандығы белгілі. Қымыз әрбір шаңырақта қана емес, сондай-ақ ұлы дала империяларының мерекелері мен мемлекеттік қабылдауларында да құрметті әрі қадірлі сусын болып саналды. Бұл сусын мерекенің басты дәм сыйы болды. Оны бөлу тәртібі Шыңғыс хан империясы иерархиясын семантикалық түрде белгіледі.

Этнографиялық деректер қазақ халқында қымызға қатысты ғұрыптардың негізгі мәнін жоймай келе жатырғандығын көрсетеді. XX ғасырда қазақ даласында қымыздың құрметті, мәртебелі сипаты айқын көрініс беріп, қымызбен сыйлаудың рәсімдік, салт-дәстүрлік мәні жойылмады.

2021 жылдың шілде-қыркүйек айларында Ақмола (Ерейментау, Корғалжын аудандары), Қарағанды (Ұлытау, Жаңаарқа аудандары), Павлодар (Баянауыл ауданы) облыстары территорияларында жүргізілген далалық зерттеулер көктемгі (*Биебайлар, Айғыр қосу, Қымызмұрындық*) және күзгі (*Сірге жияр*) күнтізбелік рәсімдер шеңберіндегі қымыз мерекелерінің сақталғандығы туралы айтуға негіз береді. Қымыз ұсынып сыйлатын рәсім тұрақты түрде сақталып қалған.

Қазіргі уақытта Қазақстанда қымыз күнтізбелік рәсімдерде қана емес, адамның өмірлік кезеңдеріне қатысты орындалатын салт-дәстүр шеңберіндегі мерекелерде, тойларда да бұрынғысынша құрметті әрі қадірлі сусын рөлін атқаруда.

Ерте дәуірден тамырын тартқан қымыз мерекесінің өндірістік-рәсімдік кешені қазақтарда бүгінгі күні мәдени мұра, есте қалдыру орны ретінде қарастырылады. Оны түрлі шараларды ұйымдастыру мен өткізу үшін символдық капитал (нышандық қор) сапасында қолданады.

Қымыздың құрметті сусын болуы оның бірегей биологиялық құрамына қатысты. Қымыз дәрумен, шипалы сусын ретінде қолданылады. Емдік қасиетінің арқасында қымыз қазақ этникалық дәстүр шеңберінен шығып, жалпы қазақстандық мәдениет игілігіне айналуға.

Түйін сөздер: есте қаларлық мәдениет, есте қалдыру орындары, қымыз рәсімдері, ғұрыптары, қазақтар.

Кіріспе. Қымыздың тарихы тереңде жатыр. Қымыз қазақ халқының өмірінде ерекше орынды иеленді. Әлі күнге дейін қазақтардың дәстүрлі басқосуларында мәртебелі сусын ретінде құрметпен ұсынылады. Негізгі тағамның алдында да, шай ішілгеннен кейін де қымызбен сыйлайды. Қымыз ұсынғанда белгіленген тәртіптер тұрақты түрде сақталуда. Қымызға қатысты деректерді саралағанда осы бір құрметті әрі қадірлі сусынның көшпелі халықтың өмірінде үлкен

рөл атқарғандығына куә боламыз. Жазбаша деректер мен далалық материалдар қымызға қатысты рәсімдер мен жөн-жоралғылардың 800 жылдан аса уақыт бойына жалғасын тауып келетіндігін көрсетеді. «Аңыз бойынша, алғаш адам баласы жылқыны қолға үйреткен заманда биені сауып, сүтін қайнатып, құрт-ірімшік жасамақшы болыпты. Ол әрекетінен ештеңе шықпаған екен. Сонда Қамбар ата бие сүтінен қымыз ашытып, халыққа үйреткен деседі...» (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2017:168). Ал, қымызға қатысты мерекелер мен рәсімдерді зерделегенде орта ғасырларда қымызды құрбандық ретінде аспанға, жарықтың төрт бағытына, тауға, туға бүркуге қолданғандығын тұжырымдаймыз.

Ерте орта ғасырлық деректер далалық жылқы өсіру мәдениетінің экологиялық табиғаты «мифоэлеуметтанулық» элеуметтік ұйымға негізделгендігін айғақтайды. Дамыған және кейінгі орта ғасырларда далалық мемлекеттік құрылымдардағы империялық бастамалар элеуметтік құрылымдардың мифоэлеуметтанулық табиғатына өктемдік ете бастады. Нәтижесінде, қымызға қатысты рәсімдер мен ғұрыптар саяси иерархияланған рәсімдер мәртебесіне айнала бастады.

Кеңестік кезеңге дейін және кеңестік кезеңнің басында (XX ғасырдың 30 жылдарына дейін) қазақ халқының арасында қымызға қатысты рәсімдер мен ғұрыптардың өз мәнін жоймағандығын деректер көрсетеді. Кеңестер билігі мерекелік мәдениетті саясат шеңберіне орай реттей бастағанда, қымызға қатысты дәстүрлі рәсімдер кешені үй іші рәсімдерінде қана орындалды. Сол кезеңде жылқы өсіруге қатысты мерекелер қоғамдық кеңістіктен жоғалып, бақташы күні және сабантой мейрамдары өмірден орын алды. Бұл екі мейрам КСРО территориясында әмбебап сипатты иеленді.

Қазіргі уақытта қымызға қатысты мерекелер, рәсімдер мен ғұрыптар қазақ ауылдарында сақталған деп айтуға болады. Сонымен қатар этнографиялық фестивалдер мен мерекелер («Терісаққан көктемі», «Қымызмұрындық», «Көкмайса») түрінде де көрініс беруде. Олар қазіргі жағдайда қазақ-жылқышыларының материалды емес мәдени мұрасын тасымалдаушылар сапасында әрекет етуде. Олар әлемдік кеңістікке жылқы өсіру дәсүрін, қымыз рәсімдік кешенін танымал етуге ықпал етуде («Қазақ жылқышыларының дәстүрлі көктемгі мерекелік ғұрыптары - бие байлау, айғыр қосу, қымызмұрындық» элементі Бүкіләлемдік материалды емес мәдени мұраның «Салт, ғұрыптар және мерекелер» категориясының (Қазақстан: Традиционные весенние...). репрезентативті тізіміне енуі және қымызды сапыру рәсіміне қатысушылар саны бойынша рекорд-Гиннесс Рекордтар кітабына жазылуы). Қазақы қалып толық сақталған замандардағы қымызға қатысты жөн-жоралғылар, қымыз сапасы және осы тектес мәселелерді ұлттық болмысымызға сай зерделеп, зерттеу қазіргі күні өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Сондықтан да, ұсынылып отырған мақалада далалық Еуразияның Ұлы Дала белдеуіндегі есте қаларлық мәдениет шеңберіндегі қымызға қатысты жоралғы мен рәсімдердің символдық мәнін көрсетуге ұмтылыс таныттық.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазуда орта ғасырлық жазба ескерткіштері, XX ғ. зерттеушілерінің этнографиялық бақылаулары, 2021 ж. далалық зерттеу материалдары қолданылды. Жазбаша деректер хронологиясы XIII ғасырдан XVII ғасыр аралығын қамтиды. Олардың арасында: қытай («Юань чао би ши» (Сокровенное сказание [монголах] – С.А. Козин, Б.Я. Владимирцев аудармасы), «Хэй да ши люе» («Краткие сведения о черных татарах»), Мэн-да бэй-лу («Полное описание монголо-татар» - В.П. Васильев аудармасы), армян («История Вардана», «История Армении» Киракоса Гандзакечи), Орта Азиялық «Бабырнама» және «Бахр Ал-Асрар Фи Манакиб Ал-Ахйар» («Море тайн, относительно доблестей благородных») шығармалары бар.

Кеңестік зерттеушілер С.И. Руденко мен Ф.А. Фиельструптың қазақ ауылындағы кеңестер билігінің қолы жете қоймаған қымызға қатысты рәсімдерді бейнелеген, 1930 жылдардағы этнографиялық бақылаулары да назардан тыс қалмады. Сонымен қатар, 2021 жылдың шілде-қыркүйекте Ақмола (Ерейментау, Корғалжын аудандары), Қарағанды (Ұлытау, Жаңаарқа аудандары), Павлодар (Баянауыл ауданы) облыстары территорияларында жүргізілген далалық зерттеулер нәтижесінде алынған материалдар да қолданылды. Далалық материалдар қымызға

қатысты мерекелер мен рәсімдердің жанданып дамуы (ревитализация) туралы айтуға негіз береді. Далалық материалдар сауалнама, бақылау және сұхбат әдістері арқылы алынды.

Тарих ғылымында пайдаланылатын әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, әсіресе салыстыру әдісін кеңінен қолдану арқылы түркі мәдениетінен тамырын тартқан қымыз мәдениеті мен қазіргі кезеңдегі қымыз мәдениетінің халық өміріндегі орнын көрсетуге ұмтылды.

Талқылау. Шыңғысхан империясындағы қымызға қатысты жоралғылар мен рәсімдер ХХ ғасырдың басында-ақ зерттеушілер назарына ілікті. Шығыстанушы В.В Бартольд осы мәселеге алғашқылардың бірі болып көңіл аударды. 1909 жылы жарияланған Г.Н. Потаниннің 70 жылдығына арналған жинақта оның ақын, тарихшы, сопы Махмуд бен Эмир Валидің «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар» (1630-35 жж. жазылған) шығармасына талдау жасаған «Церемониал при дворе узбецких ханов в VII веке» атты мақаласы жарияланды. Онда сабадар (қымыз сабасын меңгеруші) рөлін, қымыз ішу рәсімінің қатаң иерархиясын ерекше атап көрсетеді (Бартольд, 1909: 293-308). «Оқиғаның егжей-тегжейлі баяндалуына қарай отырып, қазіргі орыстық Түркістанның мәдени облыстарында өздерінің билігін орнатқан өзбек хандары ХҮІ ғасырдың басы мен ХҮІІ ғасырдың ортасында көшпелі өмір және рулық құрылыс дәстүрлерімен санасуға тиісті болды. Олардың сарайлары Хиуа және Бұқара хандарының сарайларынан ерекшеленді» (Бартольд, 1909: 295).

Қазіргі зерттеушілердің бірі А.Г. Юрченко де Шыңғысхан империясындағы қымызға қатысты рәсімдер мен оның мемлекеттік саясаттағы мәні тақырыбына көңіл аударды. Оның еңбектерінде қымызға қатысты рәсімдер, Шыңғысхан саясаты, көзқарасы, яғни шет жерліктерді империялық және мәдени кеңістікке енгізу тұрғысынан қарастырылады. Ғалым қымыздың діни рәсімдерге қатысы жоқтығын, жаңа бағынушыларды мадақтаған құрметті дәм - сый болғандығын алға тартады (Юрченко, 2007: 62-70). А.Г. Юрченко өзінің «Элита Монгольской империи: время праздников, время казней» атты кітабында тарихи деректер негізінде империялық мейрамдар – Ұлы Құрылтайдың дәстүрлі күнтізбелік рәсімдер мен астральды цикльге айқын байланыстылығын баяндайды (Юрченко, 2012: 2). Сонымен қатар, «осындай тұрғыдағы шаралар астарында алыс аймақтардағы орынбасарлардың орталық билікке деген адалдығын тұжырымдайтын жоғарғы билеушімен тікелей, жеке байланысы жатты» (Юрченко, 2012: 28), - деген тұжырым жасайды. Зерттеуші басты төрт империялық мейрамдарды атап көрсетеді: жаңа жыл, боз биенің сүтін ішу мерекесі, екінші жарты жылдың басы, ай жылының ортасы рәсімдері (праздники возлияния молоком белых кобылиц, начала второго полугодия, середины лунного года). Бұлар Жер мен Аспанды құрметтеуден туындаған (Юрченко, 2012: 16-53). Осы айтылғанды бірнеше деректер дәлелдейді. Соның қатарында армян деректерін де атауға болады. Вардан тарихында 1264 жылы шілдеде ұлы Ильхан Хулагу Жаңа жыл құрметіне орай мереке ұйымдастыратындығы жазылып, одан әрі: «Бұл мерекелік күндер, яғни мәжіліс күндеріндегі мереке Құрылтай деп аталды және ол бір айға созылады. Осы уақытта, яғни мереке күндері Шыңғысханның туыстары, өзге хандар жаңа киімдерін киініп қажетті мәселелерді талқылау үшін өздерінің билеушілеріне келеді. Әрбір күн сайын олар өзге түстегі киімдер киеді. Мереке күндері оның қол астындағы патшалар мен сұлтандар үлкен сыйлықтармен келеді» (История монголов по армянским источникам, 1873: 16-17).

Кенестік этнографияда қазақтардың қымызға қатысты мерекелері жазылды. КСРО Ғылым Академиясы Қазақстандық экспедициясының Антропологиялық отрядына қатысушылар – С.И. Руденко и Ф.А. Фиельструп 1927 жылы бірінші көктемгі құлын байлау рәсімін, бірінші сауылған қымызбен мерекелік дәм татқызу жоралғыларын (Руденко, 1927: 22-24), қымыз даярлау ерекшеліктерін сонымен бірге қымыз дәмінің қымызды сапыру санына байланыстылығы туралы деректерді тіркеді (Фиельструп, 1927: 267).

Қымызға қатысты мейрамдар Отандық зерттеушілер Б.С. Кожаметова, Э. Усманова, М.Э. Султанова, Ж.Н. Шайгозова еңбектерінде де қарастырылды. Аталған зерттеушілер еңбектері Қарағанды облысы Ұлытау ауданы Терісаққан ауылындағы далалық бақылау негізінде жазылған және көктемгі қымыз мерекесіне («Бие байлау», «Айғыр қосу» и «Қымызмұрындық») арналған. «Қазақ жылқышыларының дәстүрлі көктемгі мерекелік рәсімдері» номинациясы құрамында 2018

жылы Бүкіләлемдік материалды емес мәдени мұра («Салт, ғұрыптар және мерекелеу» категориясы) репрезентативті тізіміне енді.

Терісакқан қымыз рәсімдік кешені барлық үш жоралғының бір күнде өтетіндігін көрсетеді. Дәстүрлі түрде аталған жоралар сәуір-мамыр айларында болады.

Зерттеушілер олардың түрлі сипатын атап көрсетеді: «Циклдің үшінші әрі қорытынды бөлімі қымызмұрындықтың жеке сипатты көрсететін бие байлау, айғыр қосу ғұрыптарынан (отбасы мүшелері мен жақын туыстар қана қатысады) айырмашылығы бар. Қымызмұрындықта көптеген адамдар жиналады. Қонақтар неғұрлым көп болса, қожайынға айтылатын жақсы, ізгі тілектер де соғұрлым мол болады» (Султанова, Шайгозова, 2017: 205).

Ал, этнограф А.Тоқтабай қымыз, қымызмұрындық тақырыбын тыңғылықты зерттеген ғалым. «Қымызмұрындық» атты еңбегінде қымызмұрындық мерекесіне қатысты жан-жақты талдау жасаған. Қымызмұрындыққа анықтама беруден бастап, оны қымыз тойы деп атай отырып, жан-жақты сипаттаған. Жетісу, Батыс Қазақстанда қымызмұрындық, Сарыарқада биемұрындық, Шыңжаңда биебау, Моңғолияда бие байлар деп аталатындығын, олардың мағынасы бір екендігін, ұлттық сипаты жағынан Наурыз мерекесі мен Құрбан айттан кем түспейтіндігін жазады. «Қымызмұрындық қазақтың Ұлыстың ұлы күні – Наурыздан кейінгі үлкен тойы», - деген тұжырым жасайды (Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1 том: біртұтастығы және ерекшелігі, 2005: 266-267).

Зерттеу нәтижесі. Тарихи деректер мен этнографиялық реалдылықтағы қымызға қатысты рәсімдер мен ғұрыптарға тоқталсақ: тарихи деректер далалық мәдениеттегі қымыз бүрку рәсімінің тұрақты сипатта болғандығын айғақтайды. Далалық Еуразияда ертеден қымыз құрбандық ретінде қарастырылды. 1240 жылы «Юань чао би ши» (Сокровенное сказание [монголах]) шығармасында Шыңғысханның ғажайып құтқарылғаны үшін Буркан тауына ризашылықпен құрбандық беруі суреттеледі. Алайда, құрбандық аталып көрсетілмейді. Қымыздың аты аталуы, қымыздың құрбандық ретінде себілгендігін дәлелдейді. Деректе: «Бурхан-халдунмен менің өмірім қорғалған. Сұмдық қорқынышты жағдайды басымнан кештім. Әрбір таңда оған ғибадат етемін (өрмелеп шығып) және әр күн сайын дұғамды айтамын. Ия, ұрпақтарымның ұрпақтары түсінсін!», -деп айтып, күнге бетін қаратып белдігін мойнына байлап, бас киімін қолына алып, кеудесін жалаңаштап, күнге 9 рет иілді (күн жаққа) және бүрку мен сыйынуды аяқтады» (Юань Чао Ви Ши, 1941: 98), – деп жазылған.

Б.Я. Владимирцов кітабында осы мәтін неғұрлым нақтырақ баяндалады: «Темучин белдігін шешті, оны мойнына ілді, бас киімін шешті, оны қолына ілді, кеудесін ұрып, тоғыз мәрте тізе бүгіп қымызды бүркіді» (Владимирцов, 1922: 36). Шыңғысхан: «Буркан тауы менің байғұс өмірімді қорғады, бұдан былай оған әрқашан құрбандық шалып отырамын және балаларым мен немерелеріме құрбандық әкеліп отырындар деп өсиет етемін» (Владимирцов, 1922: 36-37), -деген деректер де бар.

Армян тарихшысы К. Гандзакеци қымызға қатысты рәсімдердің қымызбен құрбандық беруден басталатындығын айтады (глава 32 «Краткое описание внешности татар»): «Қымызды ішер алдында..., олардың ішінен біреуі шығып үлкен ыдысты бір қолына ұстайды, ал екіншісі кіші тостағанды ұстап тұрады, Үлкен ыдыстан қымыз кіші ыдысқа құйылады. Сосын алдымен аспанға, шығыс, солүстік және оңтүстік бағытына қымыз бүркіді. Содан кейін қымызды бүркіген адам қымыздан шамалы дәм татып ыдысты үлкенге ұсынады» (Гандзакеци, 1976: 172). Қытай деректерінде де «Олар шарап ішердің алдында әрдайым ең алдымен шарапты бүркіп алады» деген мәліметтер бар (Мэн-Да-бэй-лу, 1857: 79).

Туға қымыз бүрку рәсімі Үндістанда болашақ Тимуридтер (Бабуридтер) империясының (1521-1857 (68) жж.) негізін салушы Захириддин Мухаммед Бабыр (1483-1530) еңбектерінде кездеседі. 1501 жылы (хижра жылы бойынша 907 ж.) рәсімге тікелей қатысып, куәгер болған Бабыр: «моңғол салты бойынша ту түсірілді. Хан атынан түсті. Ханның алдына 9 туды жерге қадады. Бір моғол өгіздің алдыңғы аяғының сүйегіне ұзын ақ кенепті байлап, оны қолына ұстап тұрды. Үш ұзын кенеп үш туға байланды. Бір кенептің ұшын Хан аяғымен басып тұрды. Басқа туға байланған кенептің ұшын мен басып тұрдым. Үшінші кенептің ұшын Сұлтан Мухаммед

Ханике басып тұрды. Қолына кенеп байланған өгіздің жілігін ұстаған моғол туға қарап моғолша бірнәрселер айтып, бір қимыл (белгі) жасады. Хан және оның қасында тұрғандар қымызды туға қарата бүрке бастады. Бәрі бір деммен труба тартып, барабан соқты. Сапта тұрған жауынгерлер бәрі бір адамдай жауынгерлік ұрандарын айтты. Бұның барлығын үш мәрте жасап, содан соң аттарына отырып, айқаймен лагер айналасында шауып жүрді» (Бабурнаме, 1982: 74-75).

Орта ғасырларда қымыз тойдың міндетті әрі мәртебелі дәм сыйы болып қала берді. Орта ғасырлық бір шығармада: «Пісіп, бөлінген еттерді молынан әкелді... және бие сүтінен қымыз толтырылған көптеген ыдыстар қойылып, ішіп-жей бастады», - деп жазылған (Гандзакеци, 1976: 165).

Қымызға қатысты рәсімдердің суреттелуі оңтүстік сун дипломаты Пэн Да-я мен Сюй-Тин «Хэй да ши люе» («Краткие сведения о черных татарах») атты жазбаларында да кездеседі. Жазбаның жазылған уақыты 1233 ж. (Пэн Да-я) және 1235-1236 жж. (Сюй Тин) екендігін қытай зерттеушісі Вн Го-вэй (1877-1929) анықтаған еді. Оның мәліметтеріне сүйенсек, жазба авторлары Оңтүстік Қытайға сол уақыттарда Хэнанды басып алған чжурчжэндерге қарсы бірлескен әскери қимылдар жүргізу туралы ұсыныспен келген моңғол елшісіне жауап ретінде «ризашылығын білдіру» мақсатында моңғол сарайына жіберілген елшілер құрамында болған (Пэн Да-я, Сюй Тин, 1960: 133). Жазбада қымызға қатысты рәсімдер суреттеліп қана қоймай, сонымен қатар оның шығу тегі түсіндірілген: «Например, [человек] А, первый наливший [кобылье молоко], непременно пьет его сам, и только после этого дает пить лицу Б [из этой же чашки]. Б, прежде чем пить, подает чашку А. [В это время] В и Г чмокают губами. Это называется «вкушанием». [Лицо] А [в свою очередь] не пьет и тотчас же передает [чашку] В, чтобы тот выпил. В выпивает и, зачерпнув [кобылье молоко], угощает [им лицо] Б. Б снова отказывается пить и дает пить [лицу] Г. Г совершает такой же обряд, как и В, и только теперь [лицо] Б выпивает и, зачерпнув [молоко], угощает [им] А. А снова в таком же порядке наливает им кобылье молоко и дает пить [лицам] В и Г. Это называется «обменом кубками». Первоначально это делалось для того, чтобы предостеречься от отравления, но в дальнейшем превратилось в постоянный обычай» (Пэн Да-я, Сюй Тин, 1960: 139).

Түркі-моңғол мерекелерінің рәсімдік кеңістігіне шет жерліктердің тартылуы туралы көптеген мәліметтер бар. Сун авторы Мэн-Да-бэй-лу шығармасында шет жерліктерді қымызбен сыйлау көрінісі келтірілген: «Татар салты бойынша (тойда) қожайын қолына тағам мен шыны аяқты ұстап тұрып, қонақтың ішіп-жеуін өтінеді. Келген қонақ ішіп, ыдыстың түбіне бір тамшы қалдырса, онда қожайын ыдысты кері алмайды... Шет жерлік қонақ қымызды ішіп алып, әдепті бұзып, айқайлап, шуласа, онда «Қонақ мас болды, демек ол бізбен бірге!» деп олар қатты риза болады» (Мэн-Да-бэй-лу, 1857: 82-83).

400 жылдан соң қымызды беру (тарату) рәсімі Махмуд вен Валидің Бұқара мен Самарқанд, Балх билеушісі Аштарханид Надир-Мухаммед-хан (1634-1641 жж.) бұйрығымен жазылған «Бахр Ал-Асрар Фи Манакиб Ал-Ахйар («Море тайн, относительно доблестей благородных») шығармасында бейнеленеді. Шығармада қымызға қатысты рәсімдер егжей – тегжейлі суреттелген: «после того как царь и войско наслаждаются разного рода благами и божественными звуками, тогда *сучии* (...кравчие) и *сабадары* (... заведующие бурдюком) приносят бурдюки, чарки и другие принадлежности беззаботного веселия и [этими] предметами, связанными с веселием, воодушевляют радостное собрание. Тогда один их проворных одачиев по знаку царя, прибежища царства, наполняет собственную чарку [царя] до краев тем напитком, кладущим основу общению людей, и, с соблюдением всех приличий, подносит государю. Царствующий при благоприятных знаменьях повелитель без всякого промедления поднимает тот кубок, полный радости, и немного отпивает от того чистого вещества, которое называется кумысом, а остальную часть того прогоняющего печаль [напитка] жалуует одному из надежных советников-эмиров. Эмир, отличенный [такой] милостью, должен тогда выполнить два требования приличия: во-первых, обменять царскую чарку (...), во-вторых, выпить все пожалованное ему (... осушить до дна чарку). Тогда упомянутый одачи, встав у отверстия бурдюка, по высочайшему знаку

выпивает один кубок, а вторую [царскую] чарку прежним порядком подносит царю и возвращается [на свое место]» (Бартольд, 1909: 305-306).

Осылайша, жоғарыда келтірілген деректер XIII-XVII ғасырлар бойы Яса ережелерімен реттелген және әскери тұрмыспен (Бартольд, 1909: 305), сонымен қатар далалық империялар мен мемлекеттердің саясатымен (Юрченко, 2012: 16-53) үздіксіз байланыста болған қымызбен сыйлау рәсімінің сипатын көрсетеді. Қымызбен сыйлау рәсімінің уақыт өте келе жеңілдетілгендігін де алға тартады.

Этнографиялық өмірдегі қымызға қатысты мерекелер мен ғұрыптарға тоқталсақ: Қазақтарда қымызға қатысты күнтізбелік мерекелер тұрақты түрде сақталуда. Қымыз қазақ халқының қонақжайлылығының басты символдарының бірі. Қымызға қатысты рәсімдер де түрлі жөн-жоралғылар да жеткілікті. Қазақ халқында «қымыз көптің асы», - деген де түсінік бар. Дәстүрлі қоғамда бие байлап, қымыз ашытып отырған үйге кез-келген адам түсіп, қымыз ішуіне болады. Қымызды ер адам құйған. Оң жақты жағалай отырғандардың ең шетіндегі жасы кішісі құйған. Оны аяқшы деп атаған (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2017:176).

Көктемгі мерекеге *бие байлау (биебайлар), айғыр қосу, қымызмұрындық (биемұрындық)* жатады. Күзде соңғы қымыз мерекесі *сірге жияр (сірге мөлдіретер)* (Далалық материалдар, 2021) дәстүрлі түрде тойланады.

«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» энциклопедиясында бие байлау туралы былай деп жазылған: «бие байлау-бие сауып, қымыз ашыту. ...Ел жайлауға шыққан кезде сауылатын биелерді бөле бастайды. Алдымен желі тарту үшін қазықтар қағылады, бірінші қазықты жылда арнайы қазық қағып жүрген тоқпақтың сабына ақ мата байлап, үлкен ақсақалдардың бірі қағу ишарасын жасайды. Желі тартқанда әрбір бес құлынның ортасына бір қазық қағылады. Желі маңы биебау деп аталады. Әйелдер сабалар мен көнектерді әбден жуып, желінің басына кептіреді. Малым құт әкелсін деген ниетпен биебаудың үш қазығының, желі арқанның басына, айғырдың жалына, биенің сауырына сары май жағады. ...Құлындарды желіге байлаған соң, биебаудың шайын дайындайды» (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2017: 677).

Қазақ халқы қымыз құятын ыдыстарға ерекше мән берген. Күбі еменнен жасалған ауыз жағы тарлау, түп жағы кеңдеу ыдыс болса, ал саба негізінен жылқының терісінен жасалған. Қымызды күбіден кеңдеу ыдысқа құйып алып, содан кейін сапырып алып, ожаумен (шөмішпен) кеселерге құйып, екі қолмен немесе оң қолмен (сол қолмен оң қолдың шынтағынан демеп тұрып) ұсынады. Ертеде де, қазірде де ер адамның жылқы сауып, қымыз беруі ұят деп саналмаған (Далалық материалдар, 2021).

Қымыз бен саба қазақ халқының өмірінде үлкен рөл атқарған. Тойда, ас бергенде қадірлеудің, құрметтеудің белгісі ретінде сабамен қымыз апарған. «Бұрын кімнің сабасы үлкен болса, оның мерейі де, ел алдында беделі де жоғары болып, «бай», «мырза» деген атақ алған. Осылайша салтанатпен қымыз апару кісілік, сыйластық белгісі ретінде қабылданатын болған (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2014: 116). Қазақтың өмірін жақсы білетін адам сабаны жерге қоймайтындығын да біледі. Сабааяқ немесе саба орындық үстіне қойылады (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2014: 115).

Қазақтарда қымызбен сыйлаудың өзіндік белгіленген тәртібі де бар. Қымыз пісілген (қымыз піскен) ыдыстан қымызды құйып беру әдепсіздікке жатады (Казахи. Историко-этнографическое исследование, 1995: 85; Руденко, 1930: 30).

Қымыз тарату қайырымдылық, гомеопатиялық магия – ырымға қатыстылығы тәжірибеде атап өтіледі. *Сірге жияр (сірге мөлдіретер)* соңғы күзгі қымыз (бие ағытарда бірнеше күн бойы жиналған қымыз) салты бойынша бие ағытар алдында қымыз құйылған соңғы тостаған жасы келген әйел адамға немесе кәмелетке толмаған қыз балаға беріледі (ырым бойынша келесі жылы биелер көп құлындасын, ұрғашы құлындар көп туылсын деген мақсатпен) (Далалық материалдар, 2021). Жалпы сірге жияр қымызы елмен бірге бөліп ішіледі. Бұрындары күзде бие

ағытыларда ауыл адамдарын жинап, ең соңғы қымызды беруді, яғни сірге мөлдіретерді бір үй қана өткізбей, кезек-кезегімен бүкіл ауыл болып өткізіп, үлкен тойға айналған. «Бұл ғұрыптың мәнісі келесі бие байлап қымыз ашытуға дейін бас аман, бауыр бүтін болып, осы жұбымызбен тегіс жетейік дегені. Ол күні ет асылып, дастархан жайылады» (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2014: 309).

Жалпы қазақ халқы отбасы тәрбиесінде балаға жастайынан тамақты ысырап етпеуді, нанды тастамауды, сүттен жасалған өнімдерді ерекше құрметтеуді бойына сіңірген. Мәселен, нанды басуға болмайды, ақты төгуге болмайды және т.б. осы тектес түсініктер күнделікті өмірден көрініс тапты. Бір сөзбен айтқанда қазақ баласы кие мәселесіне ерекше мән берген еді.

Қымыз шипалы сусын қана емес, оның әр түрлі магиялық күші бар деген де түсініктер орын алды. Мәселен, бұрынғылардың айтуынша адамды күнәсінен арылту үшін боз биенің сүтіне шомылдырған. «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» энциклопедиясында: «Боз биенің сүтіне шомылдыру. Дәстүрлі орталда қолданылатын емдік шаралардың бірі» (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2017: 175) екендігі жазылған. Сонымен қатар аталған дереккөзде қымыздың сүйекті балқытатын қасиетін оташылар тиімді пайдаланып, яғни теріс біткен сынық сүйекті жібітіп қайта салу үшін қымызға отырғызып ем жасағандығы да айтылған (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2017: 176). Сонымен, қымызға қатысты жөн-жоралғылар жеткілікті.

Тарихи, этнографиялық деректер мен далалық материалдарды талдау. Қазақстанда қымыз бұрынғы замандағыдай мәртебелі сусын ретінде саналады. «Любовно приготовленный степной кумыс вкусен, ароматичен, приятно слегка пьянит и веселит, и обряд распивания его растягивается под разговоры на долгое время... Кроме того важного значения, которое он имеет в хозяйстве и как неперенное угощение для гостя, кумыс играет главную роль при всех выдающихся событиях как семейного, так и общественного характера» (Фиельструп, 1930: 270).

Алайда, көктемгі цикл салтындағы көтен беру (табыншыларға дәм-сый беру), құлын байлау мерекесі қазіргі кезде қолданыстан шығып қалғандығын да айтуымыз керек.

Сары Арқаның белді аудандары – Қарағанды облысының Ұлытау және Жаңаарқа аудандарының тұрғындары материалды емес мәдени мұра элементтері-қымызға қатысты мерекелерді насихаттауға зор үлес қосуда. Олардың ұсыныстары және әкімшіліктің қолдауымен аталған өңірлерде қазақтардың қымыз ішу дәстүрін танымал ету бойынша көптеген шаралар жасалынуда. 2018 жылы Қарағанды облысы Ұлытау ауданы Терісаққан ауылы тұрғындарының және «Ұлытау» ұлттық-музей қорығы ұмтылысымен «Қазақ жылқышыларының дәстүрлі көктемгі мерекелік ғұрыптары - бие байлау, айғыр қосу, қымызмұрындық» элементі Бүкіләлемдік материалды емес мәдени мұраның «Салт, ғұрыптар және мерекелер» категориясының (Қазақстан: Традиционные весенние...) репрезентативті тізіміне енді.

Бір жылдан соң Жаңаарқа ауданы 12 ауылының тұрғындары – бір мың қатысушылар (басым көпшілігі әйелдер) қымызды сапырудан рекорд жасады (бір мың күбіге 10 мың литр қымыз құйылған).

Қымыз және оған қатысты мерекелер, рәсімдер мен ғұрыптар қазіргі қазақтардың жадында биік мәні бар мәдени мұра сапасында қалуда. Бұл мәдени жадының қасиеті. Ғалымдар жазғандай: «Память – это всегда актуальный феномен, переживаемая связь с вечным настоящим... Память в силу своей чувственности и магической природы уживается только с теми деталями, которые ей удобны. Она питается туманными, многоплановыми, глобальными и текучими, частичными или символическими воспоминаниями, она чувствительна ко всем трансферам, отображениям, запретам или проекциям. Память помещает воспоминание в священное... Память порождается той социальной группой, которую она спланирует... [Нора, Озуф, 1999: 20].

Қымызға қатысты мерекелер, рәсімдер мен ғұрыптары қазіргі қазақтардың санасында тамырын тереңге жіберген есте қалдыру мәдениеті (lieux de mémoire) сапасында қарастыруға

болады. «Мерекелер – бұл «коммеморативті қырағылықтың» бейнеленуі», бұл «есте қалдыру орындарының басты бастияндары» (Нора, Озуф, Пюимеж, Винок, 1999: 27).

П. Нора бойынша мұра жады (mémoire-patrimoine) жадының бесінші заманауи түрін анықтайды (Нора, Озуф, Пюимеж, Винок, 55), соның арасында біз жадының өзге де түрлерін айқындаймыз: патшалық жады, мемлекет жады, ұлт жады, азамат жады. Мұра жады қоғамдық игіліктегі терең трансформация болып табылады. Нора жазғандай: «жадының өз ішіндегі күрестегі ұжымдық мұраның дәстүрлі орны» (Нора, Озуф, Пюимеж, Винок, 1999: 55-56).

Британдық тарихшы П. Хаттон анықтамасы бойынша «ұжымдық жады – бұл біздің қиялдарымыздың шекарасын өзіміз жататын арнайы топтардың позициясымен үйлесімділікте белгілейтін қоғамдық өнегелі құндылықтар мен идеалдардың күрделі желісі. Осы жеке образдардың (бейнелердің) өзара байланысы арқылы ұжымдық жадының әлеуметтік шеңбері қалыптасады және тек қана осы жүйенің ішінде индивидуалды (даоаланған) жады (егерде аман қалса) орналасуы мүмкін (Хаттон, 2003: 129).

Осы жадыны тасымалдаушылар қазақ ауылдарының тұрғындары-жылқышылар (Жылқы ұстаушылар, өсірушілер) болып табылады. Олар қоғамның экологиялық құрылымы «мифоәлеуметтанулықпен» байланысты қымызға қатысты рәсімдердің өткені туралы ұжымдық жадының әлеуметтік шеңберлерін қалыптастырады. Дюркгейм жазғандай: «жануарлар, адамдар, жансыз нысандар алғашында әрқашан дерлік ең толық сәйкестіктегі қарым-қатынасты өзара қолдайтындар ретінде қабылданды» (Дюркгейм, Мосс, 2011: 58).

Қорытынды. Қазіргі уақытта, жалпы әлемдік пандемия жағдайында далалық материалдар көрсеткендей, бірқатар үрдістер байқалады. Біріншіден, бие сауып, қымыз жасауды доғарған жылқы ұстаушылар қазіргі күні қымызға қайтадан мән бере бастады. Қымыз бен бие сүті қазірде короновирус инфекциясынан соң адамды қалыпты жағдайына келтіруде үлкен рөл атқаруда, яғни құтқарушы құрал ретінде бағалануда. Өңірлерде ақпарат берушілердің айтуынша жақындары мен туғандары COVID болып ауырғаннан кейін бие саууды бастаған. Жақындарын жоғалту немесе жақындарының сырқаттануы себептерінен емдік қасиеті мол қымыз өкпе мен қолқаны қалпына келтіруге жақсы әсерін тигізеді деген өткен ұрпақтың даналығына сүйене отырып, бүгінгі күні саумалды (бие сүті) тұтыну үшін қымыз өндіруде (Далалық материалдар, Ақтөбе облысы).

Екіншіден, қымыз өндіру бие ұстаушылар мен шаруа қожалықтарына елеулі пайда әкелуде. Қымыздан басқа бие сүті де табыс көзіне айналууда. Қымыз өндіретін жылқы иелерінің хабарламасы бойынша былтырғы жылы жаз айында қалада адамдар қымыз сатып алу үшін дүкендерде кешкі уақыттан бастап кезекке тұрған (Далалық материалдар, Ақтөбе облысы). Сатып алушылар қымыз алу үшін бірнеше күн бұрын алдын-ала тапсырыс берген.

Үшіншіден, қымыз өндірісі бойынша заманауи компаниялар құрылууда. Солардың бірі «ТОО Евразия Инвест LTD» компаниясы өзінің «SAUMAL» электронды қорында өз миссиясын былайша айқындаған: «Біздің өндіретін өнімдер – бұл біздің ата-бабаларымыздың мұрасы мен заманауи технологиялардың бірегей үйлесімділігі. Бұл қазақ халқының адамзаттың сауығуы ісіне қосқан үлесі» (SAUMAL®). Оның негізін салушы әрі бас директоры К. Мейрамбеков: «Біздің еліміздің қара алтыны – мұнай туралы бүкіл әлем біледі, бірақ біздер Жердегі барлық адамдардың біздің ақ алтынымыз болып табылатын денсаулық эликсирі, Ұлы Дала сыйлығы – бие сүті туралы да білгендерін қалаймыз» деп жазған.

Төртіншіден, қымыз өндірушілер былтырғы пандемияға қатысты күрделі жағдайды ескере отырып, адамдарға қайырым мен ізгілік жасауда. Олар өз ұсыныстарымен емдейтін мекемелерге қымыз жөнелткен, шаруашылыққа келген адамдарға ақысыз бие сүтін ішкізген. Мәселен, Жаңаарқа ауданының жылқы ұстаушылары Қарағанды облысы ауруханаларына бірнеше жүз литр қымыз бен бие сүтін жөнелткен. Түгіскен ауылы тұрғындары (тұрғындары шамамен 2000 адамдай) аудан орталығындағы, сонымен қатар Теміртау мен Жезқазған қалаларындағы ауруханаларға қымыз жіберген (Далалық материалдар, Қарағанды облысы).

Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданы Саржал ауылы тұрғындары Семей қаласындағы жұқпалы аурулар ауруханасында ем алушылар мен жұмыс жасаушыларға арнап 1000 л. қымыз

жіберген (Далалық материалдар, Шығыс-Қазақстан облысы). Көрсетілген қазақ ауылдарында жылқылар санының Саржал ауылында 14 мың бастан аса болса, Түгіскен ауылында 19 мың бас екендігін де ескеруіміз керек. Екі ауыл да жылқы өсіру дәстүрін сақтаған, кеңестік кезеңде де жылқы ұстаған өңірде орналасқан.

Бесіншіден, қымызды этникалық қазақтар қана өндірмейді. Қазақстандық БАҚ мәліметтерінше жылқы өсіру және қымыз өндіру ісімен өзге ұлт өкілдері де айналысуда. Олардың ішінде: Олег Кеплинг және Анатолий Горбачевті атауға болады. Олег Кеплинг Қарағанды облысы Сибирты ауылында тұрады. Ол жылқы өсіреді, көкпарды кәсіби деңгейде ойнап, қымыз дайындайды (Малгаждарова, 2021). Анатолий Горбачев Батыс Қазақстан облысы Чеботарево ауылында тұрады. 13 жасынан бастап қымыз өндіру технологиясымен таныс. Ал, жылқы өсірумен өмір бойы айналысуда. (Троценко, 2021). Осылайша, емдік қасиетінің арқасында қымыз қазақ этникалық дәстүр шеңберінен шығып, жалпы қазақстандық мәдениет игілігіне айналады.

Мақала МСМ қолдауымен «Дәстүрлі әдет-ғұрып есте қаларлық мәдениеттің көрінісі ретінде: Еуразия даласының символдық капиталының ресурстары мен стратегиялары» BR10164218 бағдарламасын жүзеге асыру шеңберінде әзірленді.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

Бабур-наме (Записки Бабура). Пер. М.Салье. Кн. 2. – Ташкент: Изд. ЦК КП Узбекистана, 1982. – 256 с.

Бартольд В.В. Церемониал при дворе узбецких ханов в XVII веке. Сборник в честь семидесятилетия Григория Николаевича Потанина. Санкт-Петербург: типография В.Ф. Киришаума (отд-ние) VIII, 668 с. Записки Русского географического общества: по Отделению этнографии /ред. д. чл. А. Д. Руднев. Том 34. – 1909. – С. 293-308.

Владимирцов Б.Я. Чингис-хан. Берлин. Петербург. – Москва: Издательство З.И. Гржебина, 1922. – 180 с.

Гандзакеци К. История Армении. Пер. с древнеарм., предисл. и коммент. Л.А.Ханларян. – Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1976. – 357 с.

Дюркгейм Э., Мосс М. О некоторых первобытных формах классификации к исследованию коллективных представлений / Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. Сост., пер. с фр., предисловие, вступит. статья, комментарии А.Б. Гофмана. – Москва: КДУ, 2011. – 416 с. С. 55-124.

История монголов по армянским источникам /Перевод и объяснения К.П. Патканова. Вып. 1. Вып. 1: Закрывающий в себе извлечения из трудов Вардана, Стефана Орбелиана и Констабля Сембата. – 1873. VIII. – 100 с.

Казахи. Историко-этнографическое исследование. – Алматы: Казахстан, 1995. – 352 с.

Казахстан: Традиционные весенние праздничные обряды казахских коневодов были включены в Репрезентативный список нематериального культурного наследия человечества. <http://ru.unesco.kz/kazakhstan-traditional-spring-festive-rites-of-the-kazakh-horse-breeders-inscribed-on-the> (Дата обращения: 03.09.2021)

Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1 том: біртұтастығы және ерекшелігі / Құраст.: С. Әжіғали. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. – 328 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі.. Энциклопедия. – Алматы: ТОО Әлем Даму Интеграция, 2017. – 1 том: А-Б. – 856 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі). Энциклопедия. – Алматы: ТОО Әлем Даму Интеграция, 2017. – 4 том: Қ-Ө. – 832 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі.. Энциклопедия. – Алматы: Азия Арна, 2014. – 5 том: Ө-Я. – 840 б.

Малгаждарова И. По национальности немец, но в душе – казах»: Житель Карагандинской области создал собственный рецепт кумыса. 07.10. 05:11. URL:

<https://newtimes.kz/obshchestvo/137576-po-natsionalnosti-nemets-no-v-dushe-kazakh-zhitel-karagandinskoi-oblasti-razrabotal-sobstvennyi-retsept-prigotovleniia-kumysa> (Дата обращения: 10.10.2021)

Мэн-Да-бэй-лу. Записка о монголо-татарах. Васильев В.П. История и древности восточной части Средней Азии от X до XIII века, с приложением перевода китайских известий и киданях, чжурчженях и монголо-татарах / [Соч.] В. Васильева. – Санкт-Петербург: тип. Имп. АН, 1857. – С. 216-235.

Нора П., Озуф М., Пюимеж Ж. де, Винок М. Франция-память. Пер. с фр. Д.Хапаевой. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. – 328 с.

Полевые материалы авторов (2021). Акмолинская, Карагандинская, Павлодарская области. Июль-август.

Полевые материалы экспедиции (2021), полученные в Алгинском районе Актюбинской области, октябрь.

Полевые материалы экспедиции (2021), полученные в Коргалжынском районе Акмолинской области, август.

Полевые материалы экспедиции (2021), полученные в Жанааркинском районе Карагандинской области, август.

Полевые материалы экспедиции (2021), полученные в Абайском районе Восточно-Казахстанской области, октябрь.

Пэн Да-я и Сюй Тин. Краткие сведения о черных татарах. Проблемы востоковедения. № 5. – 1960. – С. 133-158.

Руденко С.И. Очерк быта северо-восточных казаков. Казаки: сборник статей Антропологического отряда Казакстанской экспедиции Академия наук СССР: исследование 1927 г. /ред. изд. С. И. Руденко. Вып. 15. – Ленинград. Издание Акад. наук СССР, 1930. – С. 1-72

SAUMAL®. URL: <https://saumal.kz/mission> (Дата обращения: 31.10.2021)

Султанова М.Э., Шайгозова Ж.Н. Живое наследие Терисаккана: первый кумыс и священное гостеприимство в праздничной весенней обрядности. Известия Национальной академии наук Республики Казахстана. No 5 (315). Серия общественных и гуманитарных наук. – 2017. – С. 203-2012

Троценко П. Мысли и скакуны. Русский фермер делает казахский кумыс и размышляет о жизни в деревне. 27 октября, 08:11. URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-chebotarevo-horses-reportage/31522353.html> (Дата обращения: 30.10.2021)

Фиельсгрупп Ф.А. Молочные продукты питания турков-кочевников. Казаки: сборник статей Антропологического отряда Казакстанской экспедиции Академия наук СССР: исследование 1927 г. /ред. изд. С. И. Руденко. Вып. 15. – Ленинград: издание Акад. наук СССР, 1930. – С. 263-302.

Хаттон П. История как искусство памяти. Пер. с англ. В.Ю. Быстрова. – Санкт-Петербург: Фонд «Университет»: Владимир Даль, 2003. – 422 с.

Юань Чао Ви Ши. Монгольский обыденный изборник. Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongrol-un niġuġa tobċiyan. Юань чао би ши. Монгольский обыденный изборник. Том I. Введение в изучение памятника, перевод, тексты, глоссарии. Ответственный редактор А. П. Баранников. Предисловие Н. Н. Поппе. – Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1941. – С. 79-199.

Юрченко А.Г. Кумысная церемония при дворе Бату-хана. Mongolica-VI. Ред. кол.: И.В. Кульганек (председатель), Л.Г. Скородумова, Н.С. Яхонтова. – Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2007. – С. 62-70.

Юрченко А.Г. Элита Монгольской империи: время праздников, время казней. – Санкт-Петербург: ЕВРАЗИЯ, 2012. – 432 с.

References

- Babur-name (Zapiski Babura) [Babur's Notes] / Per. M. Sal'e.. Kn. 2. – Tashkent: Izd. CK KP Uzbekistana, 1982. – 256 s. [in Russian]
- Bartold V.V. Ceremonial pri dvore uzbeckikh khanov v XVII veke [Ceremony at the court of the Uzbek khans in the XVII century]. Sbornik v chest semidesyatiletiya Grigoriya Nikolaevicha Potanina. Sankt-Peterburg: tipografiya V.F. Kirshbauma (otd-nie) VIII, 668 s. Zapiski Russkogo geograficheskogo obshhestva: po Otdeleniu etnografii / red. d. chl. A. D. Rudnev. Tom 34. – 1909. – S. 293-308. [in Russian]
- Vladimircov B.Ja.. Chingis-han. [Genghis Khan]. Berlin. Peterburg. – Moskva: Izdatelstvo Z.I. Grzhebina, 1922. – 180 s. [in Russian]
- Gandzakeci K. Istoriya Armenii [The History of Armenia]. Per. s drevnearm., predisl. i komment. L.A.Hanlarzhan. – Moskva: Glavnaya redakciya vostochnoi literatury izdatelstva «Nauka», 1976. – 357 s. [in Russian]
- Dzhurkgezhm Je., Moss M. O nekotoryh pervobytnyh formah klassifikacii k issledovaniu kollektivnyh predstavlenii. [On some primitive forms of classification towards research of collective representations]. Moss M. Obshhestva. Obmen. Lichnost. [Trudy po social'noi antropologii Societies. Exchange. Personality. Works on social anthropology]. / Sos., per. s fr., predislovie, vstupit. statya, kommentarii A.B. Gofmana. – Moskva: KDU, 2011. – 416 s. – S. 55-124. [in Russian]
- Istoriya mongolov po armyanskim istochnikam. [The History of the Mongols according to Armenian sources]. Perevod i obyasneniya K.P. Patkanova. Vyp. 1. Vyp. 1: Zakluchaushhii v sebe izvlecheniya iz trudov Vardana, Stefana Orbeliana i Konstablya Sembata. – 1873. – VIII. – 100 s. [in Russian]
- Kazakh khalkynyn dasturleri men adet-guryptary. 1 tom: birtutastygy zhane ereksheligi [Traditions and customs of the Kazakh people. Volume 1: Integrity and specificity]. / Kurast.: S. Azhigali. – Almaty: «Arys», 2005. – 328 b. [in Kazakh]
- Kazakhi. Istoriko-etnograficheskoe issledovanie [Kazakhs. Historical and ethnographic research]. – Almaty: Kazakhstan, 1995. – 352 s. [in Russian]
- Kazakhtyn etnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. Enciklopediya. – Almaty: TOO «Alem Damu Integraciya», 2017. – 1 tom: A-B. – 856 b. [in Kazakh]
- Kazakhtyn etnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. Enciklopediya. – Almaty: TOO Alem Damu Integraciya, 2017. – 4 tom: K-O. – 832 b. [in Kazakh]
- Kazakhtyn etnografijalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi [he traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. Enciklopediya. – Almaty: Aziya Arna, 2014. – 5 tom: O-Ya. – 839 b. [in Kazakh]
- Kazakhstan: Tradicionnye vesennie prazdnichnye obryady kazakhskih konevodov byli vklucheny v Rerezentativnyi spisok nematerialnogo kulturnogo naslediya chelovechestva. [Kazakhstan: Traditional spring festive rites of Kazakh horse breeders were included in the Representative list of the Intangible Cultural Heritage of Mankind]. <http://ru.unesco.kz/kazakhstan-traditional-spring-festive-rites-of-the-kazakh-horse-breeders-inscribed-on-the> (Data obrashheniya: 03.09.2021) [in Russian]
- Malgazhdarova I. Po nacionalnosti nemec, no v dushe – kazakh»: Zhitel Karagandinskoi oblasti sozdal sobstvennyi recept kumysa. [By nationality German, but at heart - Kazakh": A resident of the Karaganda region has created his own recipe for koumiss], 07.10. 05:11. URL: <https://newtimes.kz/obshchestvo/137576-po-natsionalnosti-nemets-no-v-dushe-kazakh-zhitel-karagandinskoi-oblasti-razrabotal-sobstvennyi-retsept-prigotovleniia-kumysa> (Data obrashcheniya: 10.10.2021) [in Russian]
- Mjen-Da-bjej-lu. Zapiska o mongolo-tatarah [Report on the Mongol-Tatars]. Vasilev V.P. Istoriya i drevnosti vostochnoi chasti Srednei Azii ot X do XIII veka, s prilozheniem perevoda kitaiskih izvestii i kidanyah, chzhurchzhenyah i mongolo-tatarah [Soch.] V. Vasileva. – Sankt-Peterburg: tip. Imp. AN, 1857. – S. 216-235. [in Russian]

- Nora P., Ozuf M., Pjuimezh Zh. de, Vinok M. Francija-pamjat. [France-memory]. Per. s fr. D. Hapaevoi. – Sankt-Peterburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 1999. – 328 s. [in Russian]
- Pjen Da-ja i Sjuj Tin. Kratie svedeniya o chernyh tatarah. [A Sketch of the Black Tatars]. Problemy vostokovedeniya. № 5. – 1960. – S. 133-158. [in Russian]
- Polevye materialy avtorov (2021). [Field materials of authors]. Akmolinskaya, Karagandinskaya, Pavlodarskaya oblasti. Iul-avgust. [in Russian]
- Polevye materialy ekspedicii (2021), poluchennye v Alginskoy raione Aktubinskoy oblasti, [Field materials of the expedition received in the Alginsky district of the Aktobe region], oktyabr. [in Russian]
- Polevye materialy ekspedicii (2021), poluchennye v Korgalzhynskom raione Akmolinskoy oblasti, [Field materials of the expedition received in Korgalzhinsky district of Akmola region], avgust. [in Russian]
- Polevye materialy ekspedicii (2021), poluchennye v Zhanaarkinskoy raione Karagandinskoy oblasti, [Field materials of the expedition received in the Zhanaarkinsky district of the Karaganda region], avgust. [in Russian]
- Polevye materialy ekspedicii (2021), poluchennye v Abajskom rajone Vostochno-Kazahstanskoy oblasti, [Field materials of the expedition obtained in the Abay district of the East Kazakhstan region], oktyabr. [in Russian]
- Rudenko S.I. Ocherk byta severo-vostochnyh kazakhov. Kazaki: sbornik statei Antropologicheskogo otryada Kazakhstanskoy ekspedicii Akademii nauk SSSR: issledovanie 1927 g. [An essay on the life of the North-eastern Cossacks // Cossacks: a collection of articles of the Anthropological detachment of the Kazakhstan expedition Academy of Sciences of the USSR: a study of 1927]. Vyp. 15. – Leningrad. Izdanie Akad. nauk SSSR, 1930. –S. 1-72. [in Russian]
- SAUMAL®. URL: <https://saumal.kz/mission> (Data obrashcheniya: 31.10.2021)
- Sultanova M.Je., Shaigozova Zh.N. Zhivoe nasledie Terisakkana: pervyi kumys i svyashhennoe gostepriimstvo v prazdnichnoy vesenney obryadnosti. [The living heritage of Terisakkan: the first koumiss and sacred hospitality in the festive spring rite]. Izvestiya Nacionalnoy akademii nauk Respubliki Kazahstana. No 5 (315). Seriya obshhestvennyh i gumanitarnykh nauk. – 2017. – S.203-2012. [in Russian]
- Trocenko P. Mysli i skakuny. Russkii fermer delaet kazahskii kumys i razmyshlyaet o zhizni v derevne. [Thoughts and horses. A Russian farmer makes Kazakh koumiss and reflects on life in the village]. 27 oktyabrya, 08:11. URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazahstan-chebotarevo-horses-reportage/31522353.html> (Data obrashcheniya: 30.10.2021) [in Russian]
- Fielstrup F.A. Molochnye produkty pitaniya turkov-kochevnikov. [Dairy foods of the nomadic turks]. Kazaki: sbornik statei Antropologicheskogo otrjada Kazakhstanskoy ekspedicii Akademii nauk SSSR: issledovanie 1927 g. / [red. izd. S. I. Rudenko]. Vyp. 15. – Leningrad: izdanie Akad. nauk SSSR, 1930. –S. 263-302. [in Russian]
- Hatton P. Istoriya kak iskusstvo pamyati. [History as an Art of Memory]. Per. s angl. V.Ju.Bystrova. – Sankt-Peterburg: Fond «Universitet»: Vladimir Dal', 2003. – 422 s. [in Russian]
- Juan' Chao Vi Shi. Mongolskii obydeniy izbornik // Kozin S.A. Sokrovennoe skazanie. Mongolskaya hronika 1240 g. pod nazvaniem Monggol-un niguca tobciyan. Juan' chao bi shi. Mongolskii obydeniy izbornik. [Mongolian everyday anthology]. Tom I. Vvedenie v izuchenie pamjatnika, perevod, teksty, glossarii / Otvetstvennyj redaktor A. P. Barannikov. Predislovie N. N. Poppe. – Moskva; Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1941. – S. 79-199. [in Russian]
- Urchenko A.G. Kumysnaya ceremoniya pri dvore Batu-hana. [koumiss ceremony at the court of Batu Khan]. Mongolica-VII /Red. kol.: I. V. Kul'ganek (predsedatel'), L.G. Skorodumova, N.S. Jahontova. – Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2007. – S. 62-70. [in Russian]
- Urchenko A.G. Jelita Mongolskoy imperii: vremya prazdnikov, vremya kaznei. [The elite of the Mongol Empire: the time of holidays, the time of executions]. – Sankt-Peterburg: EVRAZIJa, 2012. – 432 s. [in Russian]

FTAMP 13.11.45

СИМВОЛИЧЕСКИЙ КАПИТАЛ КУМЫСНЫХ ПРАЗДНИКОВ, РИТУАЛОВ И ЦЕРЕМОНИЙ В КОНТЕКСТЕ ПОМНЯЩЕЙ КУЛЬТУРЫ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ

З.К. Сураганова¹, Қ.К. Сарсембина^{2*}

¹Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозок», Казахстан. г. Нур-Султан

²ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Казахстан. г. Нур-Султан

*Корреспондирующий автор

E-mail: suraganova_zk@mail.ru (Сураганова), kuralai_sk@mail.ru (Сарсембина)

Аннотация. На основе исторических источников, полевых материалов и публикаций в СМИ показано значение кумыса в прошлом и настоящем.

Согласно письменным свидетельствам авторов XIII-XVII вв. представлено сакральное, ритуальное значение кумыса, который на протяжении столетий сохранял роль главного церемониального атрибута воинских ритуалов, пиров и жертвоприношений. перед сражением кумысом для достижения победы кропили на боевые штандарты. Кумыс выступал в качестве жертвенного приношения.

Кумыс выступал значимым угощением на пиру. Этот напиток являлся престижным напитком и обязательным угощением как на государственных приемах и празднествах в степных империях, так и в юрте степняка. Церемониальный порядок угощения кумысом семантически обозначал иерархичность в степных империях.

Об устойчивости кумысных обрядов у казахов свидетельствуют этнографические источники. Почетный, престижный характер кумыса в казахской степи, обрядовый характер кумысных угощений актуальны и в XX веке.

Полевые исследования, проведенные на территории Сары-Арки в августе-октябре 2021 г. дают основание говорить об устойчивости кумысных праздников у казахов в рамках календарной обрядности. Постоянством отличается и церемония угощения кумысом.

Возникший в глубокой древности производственно-обрядовый комплекс кумысных праздников рассматривается сегодня казахами как культурное наследие, как место памяти. Его используют в качестве символического капитала для организации и проведения различного рода мероприятий.

Загадка устойчивости кумыса в его уникальных биологических свойствах. Кумыс возвращается к нашим современникам в новом качестве – в виде исцеляющего напитка. Свойства кумыса выводят его из рамок этнической традиции и делают достоянием общеказахстанской культуры.

Ключевые слова: помнящая культура, место памяти, кумысные ритуалы и церемонии, казахи.

IRSTI 13.11.45

SYMBOLIC ASSET OF HOLIDAYS, RITUALS AND CEREMONIES DEDICATED TO KOUMISS DRINK IN CONTEXT OF LONG-MEMORIED CULTURE OF THE GREAT STEPPE

Z.K. Suraganova¹, K.K. Sarsembina^{2*}

¹State Historical and Cultural Museum-Reserve «Bozok», Kazakhstan. Nur-Sultan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan. Nur-Sultan

*Corresponding author

E-mail: suraganova_zk@mail.ru (Suraganova), kuralai_sk@mail.ru (Sarsembina)

Abstract. Based on the historical sources, field records and publications, the mass media showed a significance of kumys in the past and in the present.

According to the written testimonies of the authors of XIII-XVII centuries, a sacral, ritual significance of kumys was presented, which throughout the centuries had been holding the role of the main ceremonial attribute of the military rites, feasts and offering sacrifices. Before the battle in order to achieve victory, the kumys was sprayed on the battle standards. Kumys played a role of the sacrificial offering.

Kumys played a role of the significant treat during the feast. That drink was a prestigious one and prerequisite treat both for the state banquets and festivals in the steppe empires, and in the yurt of inhabitant of steppe regions. Ceremonial procedure of kumys serving notionally referred to the hierarchical pattern in the steppe empires.

Ethnographic records give evidence of the stability of kumys rites of the Kazakhs. Honored, prestigious nature of kumys in the Kazakh steppe, ceremonial nature of kumys serving are of current interest in XX century.

The field research carried out in the territory of Sary-Arka in August-October 2021 provides basis to speak about a stability of kumys holidays of the Kazakhs under the calendar ritualism. The ceremony of kumys serving also shows the stability.

The complex of kumis holidays that arose in ancient times is considered today by Kazakhs as a cultural heritage, as a place of memory. It is used as a symbolic capital for organizing and carrying out various kinds of events.

A secret of kumys stability is in its unique biological properties. Kumys comes back to our contemporaries in its new capacity, a capacity of healthful drink. Kumys properties go outside the framework of ethnical tradition and turn it into all-Kazakhstan cultural asset.

Key words: remembering culture, place of memory, kumys rituals and ceremonies, Kazakhs.

Авторлар туралы мәлімет:

¹Тарих ғылымдарының кандидаты

^{2*}Тарих ғылымдарының кандидаты

FTAMP 03.20.00 DOI 10.51943/2710_3994_2022_1_177

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ САЯСИ РӨЛІ

Қ.Қ. Жылқышыбаева¹ , А.Т. Жағыпар^{1*}

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

* Автор-корреспондент

E-mail: karluwa1970@gmail.com (Жылқышыбаева), zhagyapar.aigerim@mail.ru (Жағыпар)

Андатпа. Ел тарихының қай кезеңінде болмасын қазақ әйелінің отбасының ұйытқысы болуымен қатар қоғамдағы алатын орыны да ерекше болды. Тіпті, отбасының ошағын сөндірмей, балаларын дүниеге әкеліп, өсіріп, қоғамның тірегі болатын азаматтарды тәрбиелеудің өзі әйелдердің мемлекеттегі орынын, маңызын көрсетеді. Бесік тербеткен ана мен биліктегі нәзік жандылардың басты бағыты Қазақ мемлекетінің қарқынды дамуы, қазақ қоғамына бәсекеге қабілетті ұрпақты тәрбиелеу.

Шынында да, туған тарихымыздың өткеніне үнілсек, ұлы даладан шыққан сақтың батыр қыздары Томирис және Зарина, ақылымен бір рулы елге ана болған Домалақ ана, жоңғар шапқыншылығы тұсындағы ұлы қолбасшысы Қабанбай батырдың жары Гауһар, кешегі Кенесарының қарындасы Бопай, Шоқанның әжесі Айғаным ханым, Екінші дүниежүзілік соғыста шығыстың қос шынары атанған Мәншүк пен Әлиялардың ақыл-парасаттары, ерліктері ел есінде қалды.

Қазақстан тәуелсіздігінің қалыптасуында қазақ аналары мен қыздарының ұлт алдында жасаған еңбегін, тағлымын, ерлігі мен мұрасын зерделеу, тарих ғылымы мен білімі, мәдениеті мен рухани дамуы үшін аса маңызды мәселе. Сондықтан мақаламыз осы өзекті мәселелердің біріне арналған. Мақаламызда қазақ қоғамындағы әйелдердің әлеуметтік және саяси рөлі тарихи деректер мен архив құжаттарына негізделі отырып талданады және үш кезеңге бөліп қарастырылады.

Түйін сөздер: ана, қазақ әйелі, отбасы, тарих, ғылым, білім, кеңестік идеология, әлеуметтік, саяси, ұлттық құндылықтар.

Кіріспе. Қазіргі жаһандану кезеңінде тарихшылардың алдына өткен тарихымызда орын алған тарихи оқиғаларды қайтадан зерделеп, тың тұжырымдар жасап, шындықты қалпына келтіру міндеті жүктелді. Ол яғни, халқымыздың мәдени, тарихи, әлеуметтік мұралары мен рухани жәдігерлерін қайтадан зерттеу күн тәртібіне қойылып отырған өзекті мәселе болды. Соның ішінде әсіресе, қазақ әйелдері мәселесін тарихи сабақтастықта жалғастыру мен жаңғырту – кеңестік идеологияның салдарынан кері дағдарысқа ұшыраған халқымыздың ұлттық санасын жаңғыртуға, ұлттық рухани құндылықтарды дәріптеуге қызмет етері сөзсіз.

Әрқашанда қазақ халқы қызын қадірлеп, ерекше құрмет көрсеткен. Қазақтың ұлы ақыны Абай атамыздың жақсы әйел, жақсы жар, ақылды ана туралы

«...Жасаулы деп, малды деп байдан алма,

Кедей қызы арзан деп құмарланба.

Ары бар, ақылы бар, ұяты бар,

Ата-ананың қызынан ғапыл қалма....» (Абай Құнанбайұлы, 2016: 37) деген сөзі әрқашанда бәрімізге үлкен өнеге мен тағлым.

Ел тарихының қай кезеңінде болмасын қазақ әйелінің отбасының ұйытқысы болуымен қатар қоғамдағы алатын орыны да ерекше болды. Тіпті, отбасының ошағын сөндірмей, балаларын дүниеге әкеліп, өсіріп, қоғамның тірегі болатын азаматтарды тәрбиелеудің өзі әйелдердің мемлекеттегі орынын, маңызын көрсетеді. Бесік тербеткен ана мен биліктегі нәзік

жандылардың басты бағыты Қазақ мемлекетінің қарқынды дамуы, Қазақ қоғамына бәсекеге қабілетті ұрпақты тәрбиелеу.

Шынында да, туған тарихымыздың өткеніне үңілсек, көрнекті, беделді әйелдер туралы аңыздар, тарихи фактілер мен деректер баршылық. Ұлы даладан шыққан сақтың батыр қыздары Томирис және Зарина, ақылымен бір рулы елге ана болған Домалақ ана, ел бірлігі үшін атқа қонып, басын қатерге тігіп, дарабоз қайсарлығымен ерекшеленген, кемеңгерлігімен және батыр аналарымыз болғаны белгілі. Оғыз-қыпшақ дәуіріндегі ел басқарған жеті ару (бұған мысал даңқты әйелдерге арналған кешендер Көк-Кесене, Бикен мұнара, Белең ана, Болған ана, Жұбан ана, Баршынның көк кешені) Алаша ханның ханымы – Ханбиді, Абылай ханның ержүрек қызы – Айтолқын, Бәсентиін Малайсары батырдың қызы, Қаракерей Қабанбайдың жары – Гауһар батыр, қос асылдың құдіретінен жаралған Назым қыз, Сүйіндік Олжабай батырдың анасы – Есенбике, Емельян Пугачев соғысына қатысып, «қыздың пірі», «сиқыршы», «киелі», «Көктемір», «ақ сағым» атанған Табын Сапар (Сапура) Мәтенқызы, ұлы күйші Құрманғазының жан-жүрегін толқытқан қыз Данай сынды қыран жүректі сұңқарлардың сапында 1838-1847 жылдардағы қазақтың ұлт-азаттық қозғалысының жалынды ұйымдастырушысы, ұлы қолбасшы Кенесары Қасымұлының қайраткер қарындасы, дала көкжалы, «Алланың шын жаратқан тамашасы» Бопай ханымды айрықша атауға болады.

Осы орайда, ұсынылып отырған «Қазақ қоғамындағы әйелдердің әлеуметтік және саяси рөлі» атты мақаламыз өзекті болып табылады.

Елдігіміздің рухани құндылықтарын сақтау және дамыту үшін тарих ғылымында отандық тарихымыздан ерекше орын алатын қазақ қызы мен аналарының ерлігі мен даналығы туралы байыптау өте қажет.

Материалдар мен әдістер. Қазақ қоғамындағы әйелдердің әлеуметтік және саяси рөлін анықтау үшін тарихи деректер жинақталып, объективтілік тарихилық қағидасына сүйене отырып, жалпығылыми және жалпытарихи әдістер қолданылды. Ежелгі кезден қазіргі кезге дейінгі болып өткен тарихи оқиғалардың байланысын, сол тарихи оқиғаларда қазақ әйелдерінің алатын орны мен рөлін анықтау үшін ретроспективті әдіс қолданылды. Сонымен бірге рухани ұлттық құндылықтардың өзгеріске ұшырауын, ішкі және сыртқы себептерін талдау үшін тарихи-жүйелілік әдісі және тарихи салыстырмалы, проблемалы-хронологиялық әдістер қолданылды. Осы әдістерді қолдана отырып, мақаланың мақсаты мен міндеттерін айқындауға қол жеткізілді. Мақалада тарихи деректерге ғылыми талдау жасау арқылы, пәнаралық байланыстар жүзеге асырылды.

Талқылау. Ағартушы ғалым Ш.Ш.Уалихановтың (Уәлиханов, 1980), жазба әдебиеттің негізін қалаған, қазақ ақыны, кемеңгер Абай Құнанбаевтың (Абай Құнанбайұлы, 2016) қара сөздері мен еңбектерін жатқызуымызға болады.

Сонымен бірге, қазақ тарихы орыс тарихымен тығыз байланыста өрбігендіктен, ғалымдар А. Вамберидің «Путешествие по Средней Азии» (Вамбери, 2003), А. Диваевтың ҚР Орталық ғылыми кітапханасының Қолжазба қорынан алынған материалдары (Диваев, 1920), Л.Гумилевтің (Гумилев, 1993) көшпенді халықтардағы әйелдердің әлеуметтік жағдайын, тұрмыс-тіршілігін сипаттаған еңбектері қарастырылды.

Әйелдердің кеңес өкіметі жылдарындағы әлеуметтік және саяси жағдай жөніндегі К. Құрманғалиеваның (Құрманғалиева, 1997), Н. Құлжанованың (Құлжанова, 1914), Р. Орынбаеваның (Орынбаева, 2000) мақалалары зерделенді. Құнды деректер келтірген О. Сегізбаевтың (Сегізбаев, 1959) еңбегі, қазақ қоғамындағы әйелдердің рөлі туралы Р. Мустафинаның (Мұстафина, 1992) еңбегі қарастырылды.

Желтоқсан көтерілісіне қатысқан қазақ қыздары туралы шындықты ашына жазған М. Шахановтың (Шаханов, 2004), Б. Төлепбергеннің (Төлепберген, 2006), Б. Қойшыбаевтың (Қойшыбаев, 2016), Р.Спанованың (Спанова, 2000) еңбектері зерделінеді. Үлкен тарихнамалық мәнге ие келесі туынды – бес томдық «Қазақстан тарихы (ежелгі дәуірден бүгінге дейін)» еңбегінде әйелдерге қатысты тек қана жекелеген мысалдар мен цифрлық мәліметтер қолданылды (История Казахстана, 2007).

Мақалада ҚР Орталық мемлекеттік архивінің қоры, Қазақстан Республикасы Президентінің №139 (ҚРПА, 139), №3 (ҚРПА, 3), №141 қор құжаттары (ҚРПА, 141) пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері. Халқымыздың қазіргідей ұлт ретінде рухани қайта өркендеу жағдайында төл тарихымыз бен мәдениетіміздің ақтаңдақ беттерін ашып көрсету, оның ішінде қазақ әйелдерінің қоғамда алатын орны мен рөлін айқындау ұлттық тарихымызды, ұлттық рухани құндылықтарымызды сақтап, дамытуға мүмкіндік береді.

Отандық тарихымызға көз жүгіртсек, қазақ қоғамындағы әйелдердің орны мен рөлінің өзгеруі әртүрлі кезеңдерде қазақ мемлекетінің әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени өміріндегі түбегейлі өзгерістермен тығыз байланыста болған. Сондықтан қазақ қоғамындағы әйелдердің Қазақстан мемлекетінің тәуелсіздігінің қалыптасуындағы алатын орны мен әлеуметтік және саяси рөлін талдауды үш кезеңге бөліп қарастыруды жөн көрдік.

Бірінші кезең – *«Дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелдер ұстанымы»* деп аталады. Бұл бірінші кезеңде дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік қатынастарда ерлердің үстемдігі жағдайындағы әйелдердің атқаратын функциялары, әйел қауымын ерлермен тең қоюы және Анаға деген дәстүрлі құрметке баса назар аударылып, әйелдердің саяси және мемлекеттік шешімдер қабылдау үдерістеріне белсене араласуының тарихи жағдайлары сипатталады. Әрине, дәстүрлі қазақ қоғамында қазақ әйелдері отбасының негізгі ошақ сақтаушысы, қазақ халқының ұлттық рухани-отбасылық құндылықтарының ұйытқысы, ұрпақ жалғастырушысы, берекесі мен бірлігі.

Осы мәселеде ғалым А.Вамберидің: «Мен бір қырғыз әйелінен олардың бір жерден екінші жерге көшіп-қона берулеріне түрткі болатын себептерді сұрағанымда, «Біз сіз сияқты жалқау емеспіз... бір орында күн бойы отыра алмаймыз! Адам қозғалуы керек, өйткені өзіңіз байқасаңыз: күн, ай, жұлдыз, су, жануарлар, құстар, балықтар - бәрі қозғалады, тек жер мен өлілер ғана бір орнында қозғалыссыз қалады... деген жауабынан басқа маған көшпелі халықтардың өмірі туралы нақты түсінік ешкім де бере алмады (Вамбери, 2003:72), – деп баяндауынан көшпелі халықтарда отбасының барлық тіршілігі әйелдер қауымымен тығыз байланыста болғандығын көрсетеді.

Алайда, көшпелі және отырықшы халық арасында бірқатар айырмашылықтар болды. Орталық Азияның отырықшы халықтары шарифат заңдарын қатаң сақтауға дағдыланып, қыздары мен әйелдерінің бетін бүркемелеп, жасыруды дәстүрге айналдырғаны белгілі.

Ал қазақ халқында керісінше, қыздарға емін-еркін қарайтын, келген қонақтармен ашық сөйлесетін, бетін жаппаған. Кей жағдайларда ел билеген билер мен патшалардың өздері ақылды, шешен, батыл қыздардан тайсалатын кездері де болған. Қазақ қоғамындағы әйелдердің рөлі туралы ғалым Р.Мустафина өзінің «Қазақтардың әдет-ғұрыптары» атты еңбегінде: «Орталық Азияның басқа 22 халқының әйелдерімен салыстырғанда қазақ әйелдерінің біршама еркіндікке ие болғанын атап өткен жөн. Олар қатаң тәртіптен өмір сүрмеген, бетін жаппаған, паранжа кимеген. Олар ерлердің қоғамына қабылданған. Білімді әйелдер ерлердің құрметіне ие болып, маңызды әлеуметтік мәселелерді талқылауға қатысқан. Әдетте олар ауқатты отбасынан шыққан әйелдер болған, ал, кедейлердің отбасынан шыққан әйелдер ерлермен тең дәрежеде жұмыс істегендіктен, оларға деген құрметті тудырған. Жалпы қазақтар арасында әйелдерге деген көзқарас қарама-қайшылықты болды» (Мұстафина, 1992:27), – деп жазады. Ал, ғалым А. Диваев болса әйелге деген көзқарастың ерекшелігіне назар аударған. Ғалым А. Диваев: «...қазақ отбасы қызға ұлдармен бірдей тең қарап, оған ерекше құрмет көрсетті» (Диваев, 1920: 8), – деген ойымен бөліседі. Бұл жерде ғалымдар Р. Мұстафина және А. Диваевтың жазған пікірлерінен дәстүрлі қазақ қоғамында қыз бала ержеткенге дейін еркін өскендігі, бойжеткен соң әдет-ғұрып, салт-дәстүрді сақтағаны және жалпы әйел қауымына көрсетілген құрметтің ерекше болғандығы туралы тұжырым жасауымызға болады. Оны белгілі тарихшы, ғалым Лев Гумилевтің «Көне түріктер» кітабында жазылған мына деректерден де байқаймыз. Онда ғалымның: «Түріктер әйелдерді сал-серілердей әдейі қатты құрметтейтін. Баласы үйге кіргесін, әуелі шешесіне иіліп, тәжім еткен, содан кейін барып әкесіне сәлем берген (Гумилев, 1993: 93), – деген пайымдауы да осының дәлелі.

Сонымен бірге, бұрынғы кезде отбасының негізгі тіршілігін әйелдер жасағандықтан қыз бала тәрбиесіне де көбіне аналары жауапты болған. Аналары мен әжелері қыздарына отбасы, ошақ қасындағы тәлім-тәрбиені, салт-дәстүрлерді, ұлттық құндылықтарды дәріптеп отырған. Қыздарына жіп иіру, тігін тігу, киіз басу, көрпеше, жастық, кілем тоқу, бие сауу, құрт қайнату, ас пісіру, шәй қайнату және т.б үйретіп, қазақ келініне қатысты халықтық педагогикалық тәрбиені сіңіре білген. Бұл туралы этнограф-ғалым А. Диваев мақаласында былай деп пайымдайды: «Үй тіршілігінде қыз бала анасының көмекшісі болса, анасының нұсқауымен жіп иіруді бастайды, кесте тігуді және тағы басқа қазақ келіндерінің міндеті болып табылатын барлық нәрсені үйренеді. Осылайша, көп жағдайда күйеуінің көмегінсіз киінуіне, немесе қаражат жинақтауға мүмкіндігі болды» (Диваев, 1920:10), – деп атап көрсетеді. Яғни, қазақ қоғамындағы қыздар мен әйелдерге көрсетілген құрметтің ежелден қалыптасқандығын, дәстүрлі түрде әдет-ғұрыптың, шариғаттың бір қағидасы болған деген тұжырым жасауымызға негіз бар.

Сонымен қатар, дәстүрлі қазақ қоғамында әйел қауымының отбасы қамқоршысы ғана емес, елдің маңызды саяси істеріне де араласқандығын, қоғамдық өмірдің өзегіне айналғандығын да атап өткеніміз жөн. Қазақтың этнограф-ғалымы Шоқан Уәлихановтың: «Әйелдер қазақ тарихында көрнекті орын алып, кейде әскери істерде ерлерден асып түсетін. Мысалы, Кенесары ханның қарындасы Бопай ханша бес жүз жауынгерден тұратын жасақты басқарды. Бопай сегіз баланы бағып жүріп, майдан даласында қатал жауынгер болған» (Уәлиханов, 1980: 87), - деп жазуы осының тарихи дәлелі.

Сонымен бірге, отбасының алаңсыз өмірін ғана емес, халықтың бірлігін ойлаған, дәстүрлі қазақ қоғамындағы саяси істерге араласқан Шоқан Уәлихановтың әжесі – ақыл-парасатты Айғаным ананы атауымызға болады. Айғаным ана хан Уәли қайтыс болғаннан кейін Көкшетау ормандарында орналасқан Сырымбеттегі әулеттік қожалықты толығымен басқаруды өз қолына алған (Сегізбаев, 1959: 12). Яғни, әйел адам бір өңірдің басқару жүйесін өз қолына алып, елінің ішкі-сыртқы саясатына араласып, маңызды мәселелерді шеше білген.

Айғаным ана туралы толық мағлұматты Ш.Ш. Уәлихановтың кейін шыққан таңдамалы жинағынан ала аламыз. Онда былай делінген: «Ш. Уәлихановтың әжесі Айғаным (1783-1853) парасатты, терең ойлы әрі көреген, өзінің заманына қарай білімді болған әйел. Ол Шығыстың бірнеше тілдерін білген, орыс мәдениетіне мейлінше ден қойып, Сыртқы істер министрлігінің Азиялық департаментімен және Петербургтегі Сібір комитетімен хат жазысып, байланысып отырған. Жергілікті халықтың арасында Айғаным өте беделді кісі болған. Архив мәліметтері Айғанымның қоғамдық-саяси мүдделерінің өте ауқымды болғанын көрсетеді. «Сібір қырғыздары жөніндегі Устав» қабылданғаннан кейін өңірдегі маңызды оқиғалардың бірде - бірі Айғанымсыз өтпейді», – деп жазылған. Шынында да Айғаным ананың басқаруымен елдегі маңызды мәселелер шешіліп отырған. Сонымен бірге Айғаным ана бала Шоқанның сана-сезімінің ерте оянып, рухани өсіп, жетіле беруіне үлкен әсер еткен. Тумысынан сезімтал, дарынды балаға әжесі халық даналығының сарқылмас білім бұлағы болған. Ол Шоқанға қазақтың ескі аңыздары мен хикаяларын қызықты етіп әңгімелеп, күні кеше өзі басы-қасында болған оқиғаларды еске алып отырған. Халықтың озық дәстүрлері мен салтын бойына сіңірген әжесінің жарқын бейнесін Шоқан өмірінің соңына дейін ұмытпай есіне сақтайды» (Уәлиханов, 1980: 99), – деп жазылған. Яғни, бұл жоғарыда келтірілген тарихи деректерден дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелдердің отбасының қамқоршысы және ел ісіне араласқан саясаткер болғандығын көруімізге болады.

Алайда, дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелдердің әлеуметтік жағдайының бәрі дерлік жақсы болмағандығы да белгілі. Оның екінші көлеңкелі жақтарын Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағатында қазақ әйелдерінің ХХ ғасырдың басындағы қоғамдағы тәуелділігі, бағыныштылығы, зорлық-зомбылығына қатысты құжаттарды талдау жұмысының қорытындысынан көруімізге болады. Аталған құжатта: қазақ әйелдерінің өз құқықтарын қорғауы, білім алулары үшін, ел тәуелсіздігі үшін күрес жүргізген әйелдердің өмірінен мәліметтер келтірілген. Атап айтатын болсақ, Қазақстанның Орал губерниясындағы көшпелілер мен жартылай көшпелілердің шаруашылықтарына жүргізілген сауалнама қорытындысының мәліметтері баяндалған. Онда халық шаруашылығындағы барлық еңбек процестерінің 60%-дан

80%-ға дейінгі бөлігін әйелдер атқаратындығы сараланған. «Көшпелі әйел сүт өнімдерін жасайды, май, ірімшік, қымыз пісіреді, жүн иіреді, қой өңдейді, киіз жасайды, тоқыма, тері илейді, аяқ киім мен көйлек тігеді, тамақ пісіреді және т.б. Адамға тек мал бағып, шаруашылық өнімдерін сату ғана қалады», – деп зерттеушілер қорытынды жасаған (ҚРПА. 139-қ., 1-т., 74-іс, 5-п).

Ал, губерния жұмысшы-шаруа бөлімінің меңгерушісі Челымбекованың «Қалың мал және көп әйел алу туралы» атты көлемді баяндамасында: «Шығыс әйелі қоғамда қысым көрумен қатар, отбасында да қысымға ұшырайды», – деп жаза отырып, оның қалай және неге екенін түсіндіреді: «Әйел сатып алуға, сатуға және туыстық арқылы беруге болатын нәрсе ретінде қабылданды. Қалың мал мен көп әйел алу шаруашылық өмір салтының, патриархалдық рулық өмір салтының қалдықтарының нәтижесі болды. Әйел – рулардың қолындағы құрал, бір жағынан, тектілігі аз және текті рулар арасында туыстық байланыс орнатуға арналған құрал болса, екінші жағынан, иеленуші руларға туыстық қатынас арқылы кедейлерге ықпалын күшейтуге мүмкіндік береді. Дін шарифат бойынша көп әйел аруды заңдастырды. Шарифат ер адамға бірнеше әйел алуға рұқсат берді, қалаған кезде әйелін талақ етуге құқық берді. Екі әйел куәгер бір ер куәгерге тең болды. Әйел мұрагер ретінде мүліктің сегізден бір бөлігі мөлшерінде өз үлесін алды. Оның қоғамдық өмірге қатысуға құқығы болмады. Отбасында ол күйеуіне сөзсіз мойынсұнуы, оның соңынан еруі керек. Оған тәуелсіз өмір сүруге рұқсат етілмеді, оған төлқұжат берілмеді, ал егер берілсе, бұл тек күйеуінің рұқсатымен болды» (ҚРПА, 74: 6), – деп жазылған. Бұл тарихи құжаттардан сол замандағы дәстүрлі қоғамда қазақ әйелінің барлық әлеуметтік, саяси жағдайы толығымен жақсы болмағандығының куәсі боламыз. Олардың қалың малға сатылып, теңсіздікке ұшырағандығын, өз құқығын қорғай алмағандығын, дәстүрлі қоғамдағы әйелдердің орны мен рөлінің екінші кері қырын көреміз.

Осы келеңсіз, қиын жағдайдың шешілуіне алғышарт ретінде 1922 жылы 2 қаңтарда ҚазССР Үкіметі қаулы шығарып, қалың мал мен көп әйел аруды қоғамға қауіпті және қылмыстық жазаланатын құбылыс деп белгіледі. Екі жылдан кейін бұл қаулы заңнамалық акт нысанында болды және РСФСР Қылмыстық кодексінің «тайпалық өмірдің қалдықтарын құрайтын қылмыстар туралы» тарауын қалыңдық аруды, көп әйел аруды, әйелді өзіне қарсы некеге тұруға мәжбүрлеуді жазалайтын төрт баппен толықтырды (ҚРПА, 52: 7). Осы заңның аясында жүргізілген жұмыстар нәтижесінде, сот-тергеу органдары мен анықтау органдарының қызметінде тұрмыстық қылмыстарға тікелей көмектесу және қатысу фактілері көптеп тіркелді. Қалың мал және көп әйел алғаны үшін ауылдық, партиялық және комсомолдық ұйымдар мүшелерін сотта және партиялық тәртіпте жауапкершілікке тарту жағдайлары жиі ұшырады», – деп жазады Р. Брухман өзінің баяндамасында. Ол цифрларға сілтеме жасап, тұрмыстық қылмыстар бойынша қозғалған істер жөнінде мәліметтер келтіреді: «1924-1925 жж. – 367 іс, 1925-1926 жж. – 1296, 1926-1927 ж. – 1907 іс қозғалған. Ішкі істер бойынша 1907 істің 611-і немесе 33 пайызы ғана қаралған. Сотта қысқартылған істердің саны 49 пайызды құраған. Бір жылда барлығы 650 адам сотталып, 204-і ақталған. Көптеген істер уақытша тоқтап тұр», – деп көрсетіледі (ҚРПА, 4: 12). Партия өкіметі 1927 жылы қалың мал мен көп әйел алумен күресу бойынша ұсыныстар әзірледі. Партия органдары тұрмыстық қылмыстармен партия ұйымдарының ішінде табанды күрес жүргізуді қолға алды. Халық ағарту комиссариаты мектептерде мұғалімдерге тұрмыстық қылмыстар мен олар үшін қолданылатын жазалау шаралары туралы оқушылар мен ата-аналарға хабардар етіп отыруды тапсырды. Әйелдерді сот және тергеу органдарындағы жұмыстарға белсенді қатыстыру және жұмысқа орналастыру туралы шешімдер қабылданды.

Бұл мәселе тек заң жүзінде ғана емес, халық арасында да көтеріле бастады. Сол кездегі мемлекет және мәдениет қайраткерлері отаршылдық езгідегі қазақ әйелінің бейнесін тамаша сомдап, ақиқатты ашына жаза білді. Мәселен, М. Дулатұлының «Бақытсыз Жамал» романы, Б. Майлиннің «Шұғаның белгісі» әңгімесі, М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесі – қазақ әйелдерін қорғауға, қатыгез, зорлықшыл билік пен қоғаммен қарым-қатынасты әшкерелеуге арналған ескірмейтін шығармалар болды. «Бақытсыз Жамал» 1910 жылы жарық көрді. Төрт

жылдан кейін Қазақ газетінде «Роман не нәрсе» атты мақала жарияланды. Мақала авторы Арысұлы романды «адамзат өмірі мен заманын бейнелейтін баға жетпес айнасы», - деп бағалайды. «Мұнда, – дейді ол, – қазақтың қай жерінде болса да, малға қызығып иә партияға қызығып қыздарын жастай күйеуге беружайы бар, ысырапқа ақша шашып, жақынымен араздасу, қызын сүймегеніне жылатып ұстап беру, бұған шыдай алмай қыз теңін көксеп қайғыға бату бар. Ата-анадан күдер үзген соң, өз теңімен қашу бар. Ақырында қорлық көру бар. Мұнда бар: шала молла да, жаңа мұғалім де, бар мұнда ақсақал да, би де, болыс та, тілмаш та, орыс та, өтірікке куәлік бергіш указни молла да. Мұнда бар һәр түрлі әйелдер, бозбалалар, ойын сауықтар. Осылардың мархаматы, зорлық-зомбылығы қазақтың рәсімі көрсетілген. Мұнда партия да, партияға құмарлар да, ел арасын бұзушы кулар да, барымта да бар» (Қамзабекұлы, 2015:201), - деп сол кездегі дәстүрлі қоғамдағы әйелдердің жағдайындағы шешуді қажет ететін мәселелерді көтерген.

Сонымен жоғарыда келтірілген тарихи деректер негізінде дәстүрлі қазақ қоғамында әйелдердің орны мен рөліне талдау жасай отырып, ХХ ғасырдың басында Кеңес өкіметі коммунистік идеология негізінде дәстүрлі қазақ қоғамының саяси өзгеріске ұшырауына бастама болды деп тұжырым жасауымызға болады. Алайда бұл жерде коммунистік партияның басты мақсаты қазақ қоғамындағы әйел қауымының әлеуметтік жағдайын жөндеу болды деуге негіз жоқ. Себебі коммунистік партияның негізгі мақсаты қазақ халқын өзіне бағындыру еді. Оны тарих таразыға салып, кейінгі ұрпаққа шындықты айшықтап берді.

Ары қарай мақаламызда, коммунистік партия жасаған саяси өзгерістің Қазақстан тәуелсіздігінің қалыптасуында қазақ әйелдерінің алатын орны мен рөлін сипаттайтын - «*Кеңестік кезеңдегі әйелдердің рөлі мен орны*» атты екінші кезеңмен ұштастырамыз. Бұл кезең - қазақ қоғамының батысқа бағытталған өркениеттік қозғалыс үрдісіне қосылуымен ерекшеленеді. Яғни, бұл жерде Ресей патшалығы, содан кейінгі Кеңес өкіметі кезеңінде әйелдерге қатысты тарихи қалыптасқан дәстүрлі көзқарастардың өзгеріске ұшырауы, оның ішінде гендерлік теңдік құндылықтары мен көзқарастарының қабылдануы сипатталады. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйел қауымының рөлі дәстүрлі тұрмыстағы функцияларды орындау шеңберінен шығып, үлкен әлеуметтенуіне өзгереді. Яғни, қазақ әйелдері кеңестік идеологиямен сусындап, қоғамдық істерге араласып, білім және әлеуметтік салаларда белсенділік таныта бастайды.

1920 жылдары Қазақстанда «қызыл киіз үй» деп аталатын ұйымдар жұмыс істей бастады. Олардың мақсаты мен міндеттері «әйел бұқарасының мәдени деңгейін көтеру, олардың саяси білімін көтеру, оларға жаңа, мәдени экономикалық дағдыларды сіңіру» болды. Бұл жерде мысал ретінде ХХ ғасырдың басындағы Қазақстанның қоғамдық өмірінің тарихында жарқын із қалдырған, әйелдер қозғалысының қайраткері, дарынды ұстаз, Орыс географиялық қоғамының мүшесі, журналистикаға жанын салған қазақ әйелдерінің алғашқыларының бірі - Нәзифа Құлжанованы (История Казахстана, 2007: 22), революциялық идеялармен сусындаған, ауылдық кенестерге, сондай-ақ қазақтың тұңғыш атты әскер полкін құруға тікелей қатысқан, қалыңдық пен көп әйел алуды жою туралы Жарлық авторларының бірі, Орынбор губерниялық комитетінің секция хатшысы, бюро мүшесі, РКП(б) Қырғыз өлкелік комитетінің әйелдер бөлімінің меңгерушісі – Алма Оразбаеваны (Құрманғалиева, 1997: 15), қазақ қыздарын тәрбиелеуде, білім беруде тамаша ұстаздық шеберлік танытқан қазақ педагог қыздарының көш бастаушысы, ұлттық мүддені ұстанған – Хұснижамал Зұлқайнарқызы Нұрлыханованы, белгілі мемлекет қайраткері, бұрынғы мұғалім Сейтқали Меңдешовтың жұбайы, 1903 жылдан Бөкей ордасындағы қазақ қыздар мектебінің мұғалімі – Рәзия Меңдешованы, мектеп мұғалімі – Халима Байтұрсынованы, Шолаққопа деген жерде 1906 жылы ауылдан мектеп ашып, өзі мұғалім болған – Ханифа Жақсылықованы, Қазталовқадағы мектеп мұғалімі – Жамал Жұманиязованы 1913 жылы Орынбор қыздар гимназиясын бітірген – Аққағаз Досжанова т.б. туралы мағлұматтарға тоқталамыз (Құлжанова, 1914:4).

Қазақтың қайраткер әйелі Нәзипа Құлжанова «Қызыл Қазақстан» журналының 1922-ші жылғы 12-ші санында жарияланған «Октябрь төңкерісі және қазақ әйелі» атты мақаласында: «...Бұрынғы қазақ халқының ешкімге бағынбай өз күнін өзі көріп, кең сахарда мал бағып еркін

жүрген заманында қазақтың әйелдері еркін, қайратты, тіршілік күресінде ерлерге шын жолдас бола білген. Қандай қиын-қыстау жерлерде ақыл беріп, айла тапқан әйелдер болған. Мал өсіру шаруасының қандай ауыр екені қазақ баласына белгілі. Әсіресе, бұрынғы замандарда қиын шаруаның ыстық-суығына бірдей төзіп, сол заманның әйелі еркекпен тең еңбек еткен. «Алып анадан, ат биеден» деген мақал осы сөздерді тірілтсе керек», – деп жазуы ерте кезден-ақ қазақтың дәстүрлі қоғамында әйел-аналардың беделінің зор болғанын, шаруашылық, отбасы, бала тәрбиесінде шешуші рөл атқарғанын көрсетеді. Әрине, жоғарыдағы мұрағатта көрсетілген мәліметтерге сәйкес, қоғамда бәрі бірдей жақсы болды деп айту қиын әрине. Ол кезде әйелдердің теңдігі мәселесі әлі де шешуін таппаған еді. Дегенмен, қазақ әйелдері үміттерін үзбей, білім алып, қоғамдық істерге тығыз араласып, өз мақсаттары үшін көптеген жұмыстар атқарды.

Осы жерде революцияға дейін-ақ қолына қалам ұстаған қазақтың зиялы қызы Нәзипа Құлжанованың ұлт мүддесін көтерген тұңғыш газет «Қазаққа» арнаған мақаласында: «Ескі рәсім салған ауырлықты елеп, азбастан еркектің серіктігіне жарап, жақсылық-жамандықты бірге атқарып келе жатқан ақылды, ақ көңіл, көңілшек қазақ әйелі еркекпен қатар білім білсе, ерлер ұлт үшін жүрген жерінде олар да қалмай қатарында жүріп іс істеуге жарар. Сондықтан жұрттың теңдікке жетуін көздеген ардақты бауырларым, сол жұрттың анасы әйелдердің де ерлерден қалмай, қатарында жұрт ісін іскерлік дәрежеге жету жағын да ескерусіз қалдырмаңдар», – деп Алаш азаматтарынан қазақ қыз-келіншектерін қоғамдық қызметке тартуға тілек білдіргені еске түседі (Құлжанова, 1914: 5).

XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақ қыздарының арасынан суырылып шыққан Алма Оразбаева, Нағима Арықова, Шолпан Иманбаева, Аққағаз Досжанова, Мәдина Бегалиева, Сара Есова сияқты қайраткерлердің еңбегі ғылыми жүйелі түрде зерттелуді қажет ететіні сөзсіз. Себебі, ұлттық сана мен таптық сананың ара-жігін ажыратпай жүргізілген «тең құқылық» деген саясат қазақ әйелдерінің болмысында елеулі із қалдырғаны анық. Қоғам қайраткерінің сол кезеңдегі қазақ әйелдерінің арасында жүргізген саяси-әлеуметтік шаралары бүгінгі өмір үшін үлкен сабақ. Тарих және ұрпақтар сабақтастығы дегеніміз міне осы.

Бірақ, қазақ әйелінің мәселесін кеңестік жылдар шеше алмады. Кеңестік кезеңде айқын оң өзгерістерге қарамастан «әйел мәселесі» Коммунистік партияның қатаң идеологиялық бұйрығына сәйкес жүзеге асырылды. Кеңес өкіметінің жүргізген жұмыстары нәтижесінде 1926 жылы Қазақстанда партия қатарында 31910 адам болса, оның 2093-і әйелдер, бұл 15,7%. Бір жылдан кейін әйелдер 24,1% болды. Бірақ олар қала тұрғындары еді. Коммунист әйелдердің 43%-ы үй шаруасындағы әйелдер, 39,5%-ы кеңестік мекемелерде жұмыс істейді. Жоғары білімі бар 8 адам ғана – бұл 0,3%. 1927 жылы қазақ әйелдері- халық кеңесшілері 1230 адам немесе жалпы халық кеңесшілерінің 10,4% болды. Бірақ бірте-бірте әйелдер білім алды, жұмысқа орналаса бастады. Әрине, біраз ілгерілеушілік бар екенін жоққа шығаруға болмайды. Расында да, білім, ғылым, материалдық өндіріс, қоғамдық-саяси өмірде әйелдердің саны, үлесі, дауысы артты.

Алайда, сталиндік қуғын-сүргін мен соғыстар Қазақстанды жетімдер мен жесірлер өлкесіне айналдырды. Қазақстанда 1937-38 жүргізілген жаппай репрессиялау саясаты кезінде Алаш қозғалысының басшыларын жазалау шаралары барысында қазақ зиялыларының дені жауапқа тартылып, олардың басым бөлігі құрбан болды. Ұжымдастыруға қарсы шыққаны үшін, республикада 3 386 шаруа ату жазасына кесілді, 13 151 адам 3 жылдан 10 жылға дейінгі мерзімге сотталды. 1937-1938 жылдарды 16 520 адамға саяси айып тағылып, репрессияға ұшыраған. Тек Алматы облысы бойынша түрлі саяси айыптаулармен атылғандардың саны 1 680 адамға жеткен (ҚРПА, 4: 19).

Осы жылдары халқымыздың аяулы қыздарына да оңй соққан жоқ. Олар да қуғын-сүргінге ұшырады. Мәселен, Ақмола қаласының қасында орналасқан сол кездегі ресми түрдегі ГУЛАГ-тың 26-шы нүктесі деп аталған АЛЖИР-де бас бостандығынан айрылған әзиз аналар тағдырдың тауқыметін тартты. Олар С.Қожановтың жары Күләнда Қожанова, Т.Жүргеновтың зайыбы Дәмеш Жүргенова, С.Сейфуллиннің өмірлік жолдасы Гүлбахрам, Қ.Сармолдаевтың әйелі

Майнұр Сармолдаева, Б.Майлинның әйелі Күнжамал Майлина, Т.Рысқұловтың жан жары Әзиза Рысқұлова, Шахзада Шонанова т.б. қуғын-сүргіннің қасіретін тартты.

Ал, 1935 жылға қарай еңбектің барлық салаларындағы қазақ әйелдерінің үлесі - 25,4% болды. 6 жылдан кейін соғыс басталып, тыл жұмысының ауыртпалығын әйелдер мойнына алады. Ал ерлер майданнан оралғанда қазақ қоғамындағы әйелдер мәселесі бұрынғыдай болмайтынын түсінікті болды.

Жоғарыда көрсетілген тарихи құжаттардың бәрі әлем жұртшылығының қазақ қыздарына, әсіресе олардың еркіндігі мен ерлігіне, өжеттілігіне қайран қалатындарына куә етеді.

Осындай әлеуметтік жағдайлардың қиындықтарына қарамастан қазақ қыздары мен әйелдері тыл мен майданда керемет қайсарлықтың үлгісін көрсеткені белгілі. Қазақстаннан майданға 5 183 қыз-келіншек қатысты. Осы соғыста Орта Азия елдерінің ішінен кеңес Одағының Батыры атағын алған да қазақ қыздары Әлия Молдағұлова мен Мәншүк Мәметова болатын.

Әлия Молдағұлова 1943 жылы тамызда майданға аттанды. 2-ші Балтық майданының 22-армиясының 54-ші атқыштар бригадасының құрамында шайқасты. Қазан айының басында Әлия Молдағұлованың есебінде 32 фашист өлген.

Мәншүк Мәметова майдандағы пулеметшілер курстарын бітіріп, жауынгерлік бөлімшеге пулеметшілер экипажының бірінші саны болып тағайындалды. 1943 жылы 15 қазанда Невель қаласын азат ету жолындағы ауыр шайқастарда үстем биіктікті қорғау кезінде пулемет экипажының бірі ауыр жараланып, жаудың 70 жауынгерін жойып, ерлікпен қаза тапты (История Казахстана, 2007: 42).

Олардың есімдерін тек Қазақстан ғана емес, кезіндегі КСРО халықтары да жақсы біледі. Сондай-ақ, аты-жөндері соңғы кездері ғана айтылып жүрген Рахима Жәнібекова, медициналық қызметтің капитаны Мәриям Сырлыбаева, майдан дәрігері Роза Момынова, радистер – Орынкеш Мысырова, Шәкира Ботақанова, Бикен Сәдуақасова, Шағила Құсанова, барлаушы Рахима Ералина, рота капитаны Құралай Натулаева, пулеметші Зинат Оңайбаева, мерген Мәлікә Тоқтамысова, медбикелер – Рәзия Ысқақова, Мая Ғабитова т.б. қаһарман қазақ қыздары қаншама? Отан үшін жанқиярлықпен шайқасқан әйел жауынгерлер есімі мәңгі ел есінде қалары хақ.

Ұлты мен ұрпағы үшін қан майданда да қайсарлық танытып, иманды ісімен халқының қадір-қасиетін иеленген батыр қыздарымыздың ерлік рухы ел тарихымен біте қайнап, бірге жасап келеді. Өйткені, әйел ұлтжанды болмай, ұлтжанды ұрпақ өсіру мүмкін емес.

Соғыстан кейінгі жылдарда экономикалық қиындықтарға қарамастан, әйелдер арасында білім беру пайызы артады. Сонымен, санақ бойынша әйелдер арасында жоғары және орта (толық және толық емес) білімі бар адамдардың саны 1959 жылы 311, 1979 жылы 598 адамды құрады.

Қазақстан тәуелсіздігінің қалыптасуында қазақ қыздарының алатын орны мен рөлін айқындайтын, олардың қайсарлығын, ұлтжандылығын, отансүйгіштігін көрсететін тағы бір тарихи оқиға - дүниені дүр сілкіндіріп, тәуелсіздік туын ең алғаш көтерген 1986 жылдың желтоқсаны болды. Желтоқсан қасіреті - үстемдік саясатқа мойынсұнып, қалғып, қараңғылана бастаған халықты оқыс оятқан оқиғада саяси белсенділік танытқан тағы да Әлия мен Мәншүктің сіңлілері болды. Мұрағат деректері бойынша желтоқсан көтерілісіне 60 мыңнан астам кісі қатысты, 8 мыңнан астам адам қамауға алынып, 200 қатысушы сотталды, 1,5 мыңнан астам адам қуғын-сүргінге ұшырап, әкімшілік жазалауға тартылды. Соның 23 әйелдер, 5 жасөспірімдер. Ал, жоғары оқу орнының студенттері – 2 021.

Желтоқсан көтерілісіне қатысқан жастардың Халық қаһарманы Қайрат Рысқұлбеков, Жансая Сабитова, Ләззат Асанова, Нұрлан Сабильянов, М. Әбдіғұловтардың т.б. ерлігі сол көтеріліс жөнінде Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің арнайы құрылған комиссияның мұрағат деректері арқылы ақиқатқа айналғаны мәлім.

1986 жылғы жастар қозғалысын бүгінгі тарих кеңестік жүйені әлсіретіп, қазақ халқын Тәуелсіздікке жақындатқан оқиға деп бағалайды. Ал бас көтеруге қатысқан қазақтың өрімдей қыздарының ерлігін сонау Тұмар ханшайымнан, Ботагөз бен Бопайдан, кешегі Әлия, Мәншүк, Хиуаздардан жеткен қасиет деп білеміз.

Отыз жылдан астам уақыт өтсе де әлі күнге дейін жастың да, жасамыстың да жанын ауыртып келе жатқан Желтоқсан көтерілісінің бір басты сипаты онда қазақ қыздарының асқан қайсарлығымен танылуы еді. Халқымыздың ерлікке толы тарихында бұрымдылар намысшылдығы феномені осылайша тағы бір мойындалды. Тәуелсіздікке түрткі болған толқуда тайсалмаған қыздардың қай-қайсысы да қарапайым қаракөздер болатын. «Өздерін біреу тепкілеп, соққының астына алып жатса да, олар құлап бара жатқан біздің иығымызға сүйеу бола білді», – деп еске алады желтоқсандықтар. Көтерілісті көзімен көрген жандар да, желтоқсандықтардың өздері де қаракөз қыздарымыздың ақ қар, көк мұз құрсауындағы қызыл жағалылардың өрескел өктемдігіне қаймықпай қарсы тұрып, қайрат көрсеткенін айтып жүр.

Қоғам қайраткері, ақын М. Шаханов: «КСРО Ішкі істер министрлігі мен КСРО Қауіпсіздік комитеті бірлесіп әкелген «Метель» жоспарын М. Горбачевтің арнайы ауызша рұқсаты негізінде сынауға мүмкіндік алды. Свердлов, Челябинск, Ташкент қалаларынан тартылған әскер күштерінің қатарында бір құпия топ бар еді. Ата-ана мейірімін көрмей өскен, кілең бір тағдырына ызалы жетімдерден іріктеліп тізілген бұл арнайы топ өкілдері шектен шыққан мейірімсіздігімен, бет қаратпас қаталдығымен ерекшеленеді. Қыздарды теуіп, құлатып, шашынан сүйреген күйі, бөрене сияқты машинаға лақтырғандар да солар» (Шаханов, 2004: 3), – деп еске алады.

«Мен орысша білім алғанмын, сондықтан бұл оқиға басталған кезде, алаңға шыққан жастар ойларын сауатты етіп жеткізе алмайды ғой деп, өзімше көмек көрсеткім келді. Екіншіден, «жас балалар соққыға шыдамай өліп кетсе, ата-анасына қиын болады» деп оларға араша түспекші болдым. Мені бұл оқиғаға қатысуға итермелеген үшінші себеп - егер біз бас көтермесек, ұрпағымыз тіпті қиын жағдайда өмір сүреді деп ойлады» (Төлепберген, 2006: 23), – деп еске алады Жансая Сәбитова. Бұл – сөз жоқ, қазақ қыздарының ерлермен қатар, ерлік тарихымызды жасауға қосқан қомақты үлесі болды.

Желтоқсан оқиғасы жайлы деректерге көз жүгіртсек, ереуілге шыққандардың басым көпшілігі қыздар екенін айтып кеттік. Бірақ әлі күнге дейін Желтоқсан оқиғасына барлығы қанша қазақ қызы қатысты? Оған жауап жоқ. Тек Конституциялық сот материалдары, ЖОО мұрағаттары мен бұқаралық ақпарат құралдарындағы мәліметтерді басшылыққа алған Болатбек Төлепбергеннің «Біз білмейтін Желтоқсан» атты еңбегіндегі келтірілген мәліметтер бойынша: Желтоқсан оқиғасына қатысып, ұсталғандардың саны 8500 адам, сотталғандардың саны 103 адам, ал олардың жиырма үші – қыздар. Яғни, 20 жас ару бас бостандығынан айрылған, екеуі еңбекпен түзеу жазасына кесілген, біреуі қара жұмысқа жіберілген. Уақытша және үй қамауына алынған, сондай-ақ басқалай қуғын-көрген қыз-келіншектер саны – 22, құқық қорғау органдары тарапынан соққыға жығылған, итке таланған, түрлі деңгейдегі жарақатпен ауруханаға түскен, денсаулығынан айырылған қыз-келіншектер саны – 79, алаңға шыққан, ұнпарақтар таратып, ой-көзқарастарын ашық білдірген қыз-келіншектер саны – 66, осы оқиға кезінде із-түзсіз жоғалғандар саны – 2» (Төлепберген, 2006:25), – дейді Желтоқсан оқиғасын зерттеуші журналист Болатбек Төлепберген.

Қара бастың қатерге ілігетінінен қорықпай, шовинизмге қарсы тұрып, қуғын көрген Мархаба Ыбырайымова, Ақкүміс Ықыласова, Гүлнәр Байбосынова, Сәуле Ешенқұловалар мен «саяси тұтқын» атанып, түрмеге отырып шыққан Жансая Сәбитова, Нағима Салихова, Анар Серкеновалардың өмірі де қазақ қыздары қаһармандығының үлгісі іспетт (Спанова, 2000:3).

Бүгінгі жас ұрпақ Желтоқсанда жастар алаңға тәуелсіздікті ту етіп шыққанын, келер ұрпақтың ұсқынына алаңдаған ұландар ұлттың намысын жанитын ұрандар көтергендігін білуі керек. Олар «Әр ұлтқа – өз көсемі!» қажеттігін талап етті. Бұған желтоқсанда шындалған ерлік пен елдіктің көріністері айқын дәлел бола алмақ. Қадап айтқанда, желтоқсандағы зиялы қауым өкілдерінің өз азаматтық ұстанымдарын қаймықпай білдірулері келешек ұрпаққа үлгі болады. Атап айтсақ, халқымыздың ардақты да батыр перзенті Жұбан Молдағалиевтің 1986 жылғы 31 желтоқсанда Қазақстан жазушылар одағында Г. Колбинмен кездесуде сөйлеген сөзі, сол сияқты ардагер аға Сафуан Шаймерденовтың сол Г. Колбинмен 1987 жылғы 27 мамырда кездескенде айтқан сөзінің және жазушы-ғалым Бейбіт Қойшыбаевтың сөзінің үзінділері олардың бойындағы

ұлтжандылық пен ұлттық рухтың асқақтығын көрсетті. Олар желтоқсаншыл ұл-қыздарына қорған бола білді. Бұған Жұбан Молдағалиевтің Г. Колбинге тіке қарап тұрып: «Мен қазақпын. Өз халқымды мақтан етемін. Маған оның көп қатпарлы тарихы қымбат... Жасырып қайтейін, осы күнге дейін (желтоқсан көтерілісіне дейін) өмір сүргеніме өкінемін», – дегені, Сафуан Шаймерденовтың сол Г. Колбин алдында қасқайып тұрып: «Қазақстанға келгеніңізге 1,5 жыл болды. Осы уақыт ішінде... не істедіңіз? Қазақ балаларын «ұлтшыл» деп айыптап, оларды қырып-жойғаннан басқа не нәрсені төңкеріп тастадыңыз... Қазақ халқы сізді Голошекин секілді тек жаман жағынан еске алатын болады!» (Қойшыбаев, 2016:25), – деген сөздері дәлел.

Ойымызды түйіндейтін болсақ, желтоқсанның басты кейіпкерлерінің ерлік әрекеттерімен қатар, айрықша айтарлығы, сол кездері елдіктің ұйтқысы болған қазақ қыздарының қайсарлығы бүгінгі ұрпаққа сабақ. Яғни, жоғарыда есімдері ұлықталған қазақ қыздары Қазақстан тәуелсіздігінің қалыптасуына қосқан үлесі мен атқарған қызметі өте зор.

Қазақстан Республикасының жаһандану және әлемдік қоғамдастыққа интеграциялану процестері әйелдердің қоғамдық-саяси белсенділігіне үлкен әсер етуде. Қазақ әйелдері ерлермен терезесі тең күресіп, туған жерін қорғап, отбасының негізі болғаны тарихтан белгілі. Бұл қазақ қоғамында ерте заманнан гендерлік саясаттың сақталғанын аңғартады.

Сондықтан «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әйелдерінің орны мен рөлі» деп аталатын үшінші кезеңде орасан зор әлеуметтік қайта құрулар мен саяси сілкіністер және ғылыми-техникалық прогрес пен жаһандану дәуірінде қоғамдағы әйелдер мәртебесінің түбегейлі өзгеруі кезеңі сипатталады. Үшінші кезеңде Қазақстан Республикасы мемлекеттік егемендік алған сәттен бастап, ұлттық және азаматтық бірегейліктің жаңа нысандарын іздеумен сипатталады, мұнда гендерлік теңдік мәселесі де ерекше орын алады. Біздің ойымызша, қазіргі таңда, бір жағынан, қазақ халқының ұлттық, рухани, мәдени дәстүрлерінің жаңғыруы, екінші жағынан, проблемаларды шешуде жаһандық тенденцияларды ырықтандыру және бейімдеуде әйелдердің гендерлік теңдік мәселесіне ерекше маңыз берілуі тиіс. Өйткені, XX-XXI ғасырлар әлемде әйелдердің рөлін айтарлықтай өзгертті, әйелдердің құқықтық мәртебесінде түбегейлі өзгерістер болды, гендерлік теңдік идеясы адамдардың санасын жаулай бастады. Әлемнің көптеген елдерінде әйелдер алғаш рет сайлау құқығына ие болды, саяси процестердің толыққанды қатысушысы болды. Әйелдер сайлауға ғана емес, сайлануға да құқық алды.

Бүгінгі таңда әйелдер барлық континенттердің парламенттері мен үкіметтерінде өкілдік етеді. Мәселен, Швеция парламентінде 2002 жылғы сайлаудан кейін әйелдер 45% болды және осы көрсеткіштер бойынша Швеция әлемде екінші орынға шықты. Африкалық Руанда 2003 жылдың қыркүйегінде парламенттегі әйелдердің салмағы - 48,8% болып, бірінші орынды иеленді. Бүгінде халықаралық қауымдастық, оның ішінде БҰҰ, оның мамандандырылған мекемелері – Халықаралық еңбек ұйымы, Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы сияқты ұйымдар әйелдердің мәртебесі мәселесін жаһандық деп санайды. Әйелдер жөніндегі IV Дүниежүзілік конференциясының (Пекин, 1995) және БҰҰ Бас Ассамблеясының «Әйелдер XX-XXI ғасырда: гендерлік теңдік, даму және бейбітшілік» атты арнайы сессиясының (Нью-Йорк, 2000) халықаралық қорытынды құжаттарында: барлық елдердің үкіметтерін әйелдердің тең емес мәртебесі болуының әлеуметтік және мәдени факторларын жою бойынша шаралар қабылдау қажеттілігі туралы мәселені шешуге қарар қабылдады. Соның нәтижесінде Бейжің іс-қимыл платформасы (1995 ж.) қабылдаған «Дүниежүзілік қоғамдастық әйелдердің адам құқықтарын қорғау бағдарламасы» аясында Қазақстан гендерлік теңдіктің ұлттық стратегиясын құрды.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасының жаһандану және әлемдік қоғамдастыққа интеграциялану процестері әйелдердің әлеуметтік және саяси белсенділігіне үлкен әсер етуде.

Қазақстанның қазіргі даму кезеңінде әйелдердің саясатқа бетбұрысы елдегі демократияның негізін айтарлықтай кеңейтуге мүмкіндік береді және қоғам мақұлдаған шешімдерді әзірлеу және жүзеге асыру үшін қосымша жағдайлар жасайды.

Қазіргі уақытта Қазақстанда Алматы мен Қарағандыда екі Гендерлік зерттеулер орталығы (CGS), екі Феминистік лига: Алматы мен Көкшетауда жұмыс істейді:

Сонымен бірге, «Қазақстанның іскер әйелдер қауымдастығы» әйелдердің іскерлік ортасын қалыптастыруға өз үлесін қосуда. Қауымдастықтың қызметі іскер әйелдердің күш-жігерін біріктіруге, бастамашылдықты, кәсіпкерлікті, инновацияны дамытуға, азаматтық қоғам құру және демократияны дамыту жағдайында әйелдерге әлеуметтік және өмірлік бағдар алуға көмектесуге бағытталған.

Ендеше, «әйелдер революциясы» деп аталатын құбылыстың тарихи аренаға шығуы үшін ХХ-ХХІ ғасырлардың маңызы зор. Әйел факторы әлемнің заманауи бейнесіне табанды түрде еніп, өркениеттің бар негіздерін қайта қарауды талап етеді. Сондықтан қазіргі қоғамдағы әйелдердің орны мен рөлін анықтау ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Оларды шешусіз адамзаттың одан әрі ілгерілеуі мен тұрақты дамуы мүмкін емес.

Ия, қазақ елі егемендікке ие болып, еркіндік алғаннан кейінгі дәуірлерде де, қазақтың қайсар қыздары өз елімен бірге ауыр сындардан өткендігін атап өттік. Шынында да, қазақ әйелі – ана ретінде қоғамның алтын діңгегі, бойына ізгілік қасиет дарыған адал жар, айнымас серік.

Біздің елімізде кешегі өткен кеңестік кезеңде де, өркениет көшіне еріп, дербес ел болғалы да еңбек ету мен білім алу, басшылық жасау, саясатқа араласу мен өнердің қай саласында да әйел-аналар белсенділік танытып, биік жетістіктерге қол жеткізіп келе жатқан әріптестеріміз үшін қалай мақтансақ та болады. Мәселен, елімізде ғылым саласында қызмет ететіндердің 45% қыз-келіншектер болса материалдық өндіріс саласында жұмыс істейтіндердің 60% әйелдер. Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспарын жүзеге асыруға әйелдер қауымының белсенді қатысуына ықпал етерлік жағдай біздің елімізде жетіп артылады. Әсіресе, ұлтаралық татулық, тиімді басқару, әлеуметтік үнқатысу, адам құқықтарын құрметтеу және халықаралық еңбек нормаларын сақтау, кәсіпкерлік мәдениеті және сенімді әлеуметтік қорғау сияқты гендерлік өлшемдерге негізделген факторлар бар.

Сонымен қатар, әйелдердің кәсіпкерлікпен айналысуына қолайлы іс-шаралар қарастырылған. Осы орайда еліміздің экономикасын өркендетуде еңбек етіп жүрген 3,7 миллион әйелдер қауымының қосар үлесі салмақты.

Бүгінгі таңда елімізде шағын және орта кәсіпкерлік саласында тер төгіп жүргендердің арасында әйелдердің үлесі 52% құрайды, олардың 66% жеке кәсіпкерлікпен айналысуда. Әсіресе, аграрлық сектордағы әйелдердің үлес салмағы – 60% жетіп отыр.

Әлем елдерінің көпшілігі қол қойған Біріккен ұлттар ұйымының Мыңжылдық декларациясында ерлер мен әйелдердің теңдігін көтермелеу, әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту үшінші мыңжылдықтағы адамзат дамуының негізгі мақсаттарының бірі ретінде айқындалғанын білеміз.

Гендерлік саясаттағы негізгі мақсат – билік жүйесіне әйелдерді тарту ғана емес, ең бірінші мақсат – оларды қорғау, сіңірген еңбегін ғылыми, әлеуметтік зерттеулер қорытындысы арқылы мадақтау, кейінгі өсіп келе жатқан ұрпаққа Отанға адал қызмет етудің құндылығын ашып көрсету.

«Қазақстан әйелдері мен ерлері» жинағына енгізілген статистикалық мәліметтерге сүйенсек, бүгінде елімізде 8,3 млн. әйел бар, бұл жалпы халық санының 52% құрайды. Бір айта кетерлігі, бұл сан 2005 жылдан бері өзгерген емес. Бұл тұста әйелдердің ішкі жалпы өнімді қалыптастырудағы үлесі 39% құрайды. Тағы бір маңызды мәселе, ерлер мен әйелдердің айлық жалақы балансында да оң динамика бар, өз кезегінде соңғы жылдары ол 61-66% дейін өсті.

Әйелдердің Парламентте өкіл болу көрсеткіші 14-18% құрайды. Әйтсе де гендерлік теңдік стратегиясына сәйкес, 2022 жылы шешім қабылдайтын орындарда әйелдердің саны 30% жету керек. Қазірше қолда бар мәлімет бойынша, бұл көрсеткіш – 10. Әрине, гендерлік саясатты жүзеге асыруда ұлттық болмысты да ескерту қажеттігі сөзсіз. Әйел – ең алдымен, тәрбиелі ұрпақ өсіретін ана, шаңырағын шайқалтпайтын жар, ибалы келін.

Қазақстан Тәуелсіздігінің қалыптасуындағы қазақ әйелдерінің орны мен рөлін айқындайтын тағы бір жетістігі – мемлекеттік құрылымдарда басшы-әйелдер санының арта түсуі. Бүгінде 3 бірдей министрлікті әйелдер басқарып отыр. Ал аймақтық деңгейде облыс әкімдерінің орынбасары қызметін атқарып отырғандар 5 әйел адам бар.

Бір қуантарлығы, қазіргі Қазақстан қоғамында әйелдер өздерін, бір жағынан, отбасында – ана, сүйікті жар, шаңырақтың берекесін асырып отырған әйел ретінде көрсете білсе, екінші жағынан, өзін кәсіби маман, тұлға ретінде де танытып жатқаны жасырын емес. Қазіргі әйелдер қауымының бір ерекшелігі, мемлекеттің саяси өміріне белсене араласып, өз пікірлерін, ойларын қымсынбай ашық айтып жүрсе де, олар ғасырлармен қалыптасқан халқымыздың әдеп пен дәстүрлерінен аттап өткен емес.

Қоғамдық санада «әйел – кәсіпкер», «әйел – саясаткер», «әйел – қоғам қайраткері» дегендей ұғымдар пайда болды. Мұның өзі үлкен көрсеткіш.

Қорытынды. «Халқымыз дарынды ұлға, талантты қызға қай заманда да кенде болмаған. Олардың бәрі де халқымыздың тарихында өшпес із қалдырып, аспанымызда шоқ жұлдыздай жарқырап тұр» деген халық сөзіне сүйенсек, ұлтымыз үшін ең қымбат қазынамыз - Тәуелсіздігіміздің тұрақтануына, Қазақстанның жарқын болашағы жолында аянбай еңбек етіп келе жатқан қазақ қыздарының қайраткерлігі кімге болса да үлгі.

Қазақ әйелі бұрын-соңды тарихымызда дәл қазіргідей қайраткерлік, жасампаздық дәрежеде болып көрген жоқ. 30 жылға толар-толмас мерзім аясында саяси аренада, мемлекеттік басқару саласында талай аруларымыз дара тұлға ретінде көрінде. Іскерлік әлемінің тамаша тәжірибесінен өтті.

Әйелдер бүгінде барлық педагогтардың 73% құрайды. Дәрігерлер мен медицина қызметкерлерінің 87% - әйелдер. Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығында 5 800 КСК болса, солардың 3 мыңына әйелдер жетекшілік етеді. Барлық бюджеттік сала қызметкерлерінің 60% да әйелдердің үлесінде. Мемлекеттік басқарудың барлық жүйесі көп жағдайда олардың кәсібилігінің арқасында жұмыс істеп тұр. Тәуелсіздік жылдарында ондаған әйел министрліктер және мемлекеттік органдар басшылары болып тағайындалды. Жүздеген әйел Парламент пен мәслихаттарға сайланды.

Елімізде әйелдердің білім алу деңгейі өте жоғары (олардың жалпы білімі жоғары мамандық бойынша 60% құрайды), жұмыс істеуші әйелдер саны да жоғары, мәселен басқа елдермен салыстырғанда ол 90% құрайды.

Жалпы алғанда, әйел-ананың отбасындағы рөлін бағалау, отбасының беделін көтеру, неке мен отбасы құндылықтарын насихаттау, ұрпақтардың әлеуметтік және мәдени сабақтастығын қамтамасыз ететін отбасы қарым-қатынастарын нығайту мемлекетіміз үшін маңызды іс болып саналады.

Бір ұлтқа ана болар қазақ қыздарының ел үшін еткен ерлігі мен ақыл-парасаты егеменді еліміздің экономикасын бәсекеге қабілетті етуге және ұлттық руханиятымызды әлемдік деңгейге сай дамып - өркендеуіне өзіндік үлесін қосып келеді деп сеніммен айта аламыз.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Т.2: Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2016. – 336 б.

Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – Москва, 2003. – 319 с.

Гумилев Л. Древние тюрки. – Москва, 1993. – 560 с.

Диваев А, 1920. Диваев материалдары. ҚР Орталық ғылыми кітапханасының Қолжазба қоры. №1034 қолжазба. – 87 б.

История Казахстана в 5-ти томах. Т.3. – Алматы: Атамура, 2007. С. 352.

Құрманғалиева К. Революцияға дейінгі әйелдердің ағартушылық қызметі // Торғай таңы. 5 ақпан, 1997 ж. – 4 б.

Құлжанова Н. Қазаққа // «Қазақ» газеті. 30 наурыз, 1914 ж. № 56.

Қамзабекұлы Д. «Қазақ хандығы тұсындағы ханымдар мен арулар»: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары / (даярлаған). – Астана: «Форма Плюс» баспасы, 2015. – 304 б.

Қойшыбаев Б. Желтоқсан-Сын. – Алматы: РухБГ, 2016. – 360 б.

ҚР ПА. 139-қор, 1-т., 74-іс, 69 б.

ҚР ПА. 3-қор, 1-т., 52-іс, 52 б.

ҚР ПА. 141-қор, 1-т., 4-іс, 43 б.

Мустафина, Р. Представления, культуры, обряды у казахов. – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. – 176 с.

Орынбаева Р. Қазақтың зиялы-қайраткер әйелдерінің идеялары мен ағартушылық қызметі // Ұлт тағлымы. №3. – 2000. – 74 б.

Сегизбаев О. Мировоззрение Чокана Валиханова. – Алматы: Наука, 1959. – 56 с.

Спанова Р. Біз білетін желтоқсан: Естелік эссе. – Алматы: «Жалын баспасы», 2000. – 208 б.

Төлепберген Б. Біз білмейтін Желтоқсан. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2006. – 292 б.

Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1980. – Б. 215.

Шаханов М. Желтоқсан көтерілісіне жаңа көзқарас қажет. ҚР Парламентінің Мәжілісінде жасалған депутаттық мәлімдеме. – Астана, 8 желтоқсан, 2004 жыл.

References

Abay (Ibrahim) Kunanbaiuly. Shygarmalarynyn eki tomdyk tolyk jinagy. Olender men ayardmalar. [A complete two-volume collection of his works]. – Т.2. – Алматы: Jazysy, 2016. – 336 b. [in Kazakh]

Aialy jandar [Dear people]. – Almaty, 1961. – 216 b. [in Kazakh].

Bamberi A. Pyteshestvie po Srednei Azii [Travel to Central Asia]. – Moscow. 2003. – 319 s. [in Russian]

Gumilev L. Drevnie turki [Ancient Turks]. – Moscow: Iris Press, 1993. – 560 b. [in Russian].

Divaev A. Divaev materialdary. KR Ortalyk gylymi kitaphanasynyn Kolzhazba kory. №1034 kolzhazba [Divaev materials. Manuscript fund of the Central Scientific Library of the Republic of Kazakhstan. №1034 manuscripts]. – Almaty, 87 s. [in Kazakh].

Istoriya Kazahstana v 5-i tomah. [The history of Kazakhstan in 5 volumes.] Т.3. Almaty: Atamura, 2007. – S. 352 [in Russian].

Kurmangaliev K. Revoliyatsya'a deiingi aielderin agartysylyk kyzmeti [Educational activities of pre-revolutionary women] // Torgai tany. Dawn. February 5, 1997 y. 4 page. [in Kazakh].

Kulyanova N. Kazakhka [Kazakh] // “Kazakh” gazeti. March 30, 1914. №56. [in Kazakh].

Kamzabekuly D. Kazakh handygy tusyndagy hanymdar men arylar: halykaralyk gylymi – tajiribelik konferensia materialdary / (daiarlagan ["Ladies and beauties under the Kazakh Khanate": materials of the international scientific-practical conference / (prepared by D.Kamzabekovich)]. – Astana: Form Plus Publishing House 2015. – P.304. [in Kazakh].

Koishybaev B. Zheltoksan-Syn [December-Review]. – Almaty: RuhBG, 2016. – 360 p. [in Kazakh].

KR PA. F. 139. Op.1. D.74. L. 69.

KR PA. F. 3. Op.1. D.52. L. 52.

KR PA. F. 141. Op.1. D.4. L. 43.

Mystafina, R. ‘Predstavlenya, kyity, obryady u kazakhov. [Representations, cults, rites of the Kazakhs] – Alma-Ata, 1992. – 176 p. [in Russian]

Orynbaeva R. Kazakhtyn zyaly-kairatker aielderin ideyalary men agartushylyk kyzmeti [Ideas and educational activities of Kazakh women intellectuals] // Ult tagylymy. №3. 2000 y. – 74 p. [in Kazakh].

Segizbaev O. Mirovozzrenie Chokana Valihanova. [Worldview of Chokan Valikhanov] – Almaty: Nauka, 1959. – 56 s. [in Russian].

Spanova R. Biz biletin jeltoqsan: Estelik esse. [December as we know it: a memorable essay]. – Almaty, 2000. – P. 208. [in Kazakh].

Tolepbergen B. Biz bilmei'tin jeltoqsan. [December we do not know. KAZinform] – Almaty, 2006. – P. 292 [in Kazakh].

Valihanov Ch. Tandamaly shygarmalary [Selected works]. – Almaty: Writer, 1980. [in Kazakh]

Shahanov M. Jeltoqsan koterilisinde jana kozqaras kajet. KR Parlamentinin Majilisinde zhasalghan deputattyk malimdeme. [We need a new approach to the December uprising. Statement of a deputy in the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan]. – Astana, 8 december, 2004 year. [in Kazakh].

МРНТИ 03.20.00

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ РОЛЬ ЖЕНЩИН В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ

К.К. Жылқышыбаева¹, А.Т. Жагыпар^{1*}

¹Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, г. Алматы

*Корреспондирующий автор

E-mail: karluwa1970@gmail.com (Жылқышыбаева), zhagypar.aigerim@mail.ru (Жагыпар)

Аннотация. В разный период истории страны казахская женщина была не только хранилищем очага, но и занимала особое место в обществе. Даже рождение детей и воспитание граждан составляющих костяк общества, отражает роль и значение женщины в государстве. Основное направление матери кочающий колыбель и нежных женщин у власти это стремительное развитие казахского государства и воспитание конкурентоспособного поколения в казахстанском обществе.

Действительно, если посмотреть на историю нашей родины, увидим героических дочерей саков из великой степи Томирис и Зарину, мать Домалак, которая была матерью одного племени, Гаухар, жену великого полководца Кабанбая батыра во время джунгарского нашествия, сестру Кенесары хана Бопай ханша, госпожу Айганым, бабушку Чокана Валиханова, Маншук и Алию, ставших близнецами Востока во время Второй мировой войны, которые запомнились своей мудростью и героизмом.

В становлении независимости Казахстана изучение трудов, уроков, подвигов и наследия казахских матерей и дочерей перед народом является очень важным вопросом исторической науки и образования, культуры и духовного развития. Поэтому наша статья посвящена одному из таких актуальных тем. В данной статье рассматривается социально-политическая роль женщины в казахском обществе разделенный в три этапа на основе исторических данных и архивных документов.

Ключевые слова: мать, казахская жена, семья, история, наука, образование, советская идеология, социальные, политические, национальные ценности.

IRSTI 03.20.00

SOCIO-POLITICAL ROLE OF WOMEN IN KAZAKH SOCIETY

K. Zhylykshybayeva¹, A. Zhagypar^{1*}

¹Kazakh National Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: karluwa1970@gmail.com (Zhylykshybayeva), zhagypar.aigerim@mail.ru (Zhagypar)

Abstract: In different periods of the history of the country, the Kazakh woman was not only the repository of the hearth, but also occupied a special place in society. Even the birth of children and the upbringing of citizens who form the backbone of society reflects the role and importance of women in

the state. The main direction of the mother's wandering cradle and tender women in power is the rapid development of the Kazakh state and the upbringing of a competitive generation in Kazakh society.

Indeed, if you look at the history of our homeland, we will see the heroic daughters of the Saks from the great steppe Tomiris and Zarina, mother Domalak, who was the mother of one tribe, Gaukhar, the wife of the great commander Kabanbay batyr during the Dzungarian invasion, the sister of Kenesary Khan Bopay Khansha, Mrs. Aiganym, grandmother Chokan Valikhanov, Manshuk and Aliya, who became the twins of the East during World War II, who are remembered for their wisdom and heroism.

In the formation of the independence of Kazakhstan, the study of the work, lessons, exploits and heritage of Kazakh mothers and daughters before the people is a very important issue of historical science and education, culture and spiritual development. Therefore, our article is devoted to one of these topical topics. This article discusses the socio-political role of women in Kazakh society, divided into three stages based on historical data and archival documents.

Key words: mother, Kazakh wife, family, history, science, education, Soviet ideology, social, political, national values.

Авторлар туралы мәлімет:

¹Т.Ғ.К., доцент

^{1*}Магистрант

IRSTI 03.20.00 DOI 10.51943/2710_3994_2022_1_192

FEATURES OF FUNCTIONING OF THE INSTITUTION OF KAZAKH BATYRS (XVIII – XIX C.)

O. Kuanbay^{1*}

¹Ankara University, Ankara, Turkey

*Corresponding author

E-mail: olkube89@gmail.com (Kuanbay)

Abstract. This article describes the features of the functioning of the institution of the *batyrs* (knight, heroes) of the Kazakh people from the XVIII to the first half of the XIX centuries. The full event of that century is considered, which is disclosed in detail by archival data. The Institution of *batyrs* (heroism, chivalry) is a very important scientific topic for research on the unknown pages of the life and activities of Kazakh khans, sultans, and batyrs. The article also examines the role and importance of batyrs in political and public life, which occupy a special place in the social structure of the Kazakh people. In order to thoroughly and deeply understand the institute of batyrs, letters and manuscripts of those times are also considered, which allows you to plunge into the world of the heroes of that century. Archival documents also clearly demonstrate the diplomatic abilities of the Kazakh knights, who are perfectly able to conduct state affairs. The transformation of the heroic worldview of the Kazakh people into a national value has formed the institution of heroes unique to the Kazakh people. The study of the role of batyrs (knight, heroes) in Kazakh history is very important for the future preservation and strengthening of the Kazakh borders and statehood. The importance of the institution of heroes in the state structure of the Kazakh people is characterized by the fact that for centuries the Kazakh people have been able to preserve the territorial hegemony of the heart of Eurasia.

Key words: Institute of batyrs (knight), Kazakh khans, Kazakh sultans, bakhadur, batyr, heroism.

Introduction. Features of the functioning of the institution of batyrs (knight, heroes) since the XVIII century and through the first half of the XIX century are due to historical, cultural, geographical and socio-political factors. This influenced the military nomadic lifestyle of the Kazakh people. From time immemorial, professional nomadic brave warriors and wise commanders have received social significance, protecting their native boundless steppe and the cradle of the ancient Turks. In the history of the Kazakh people, the XVIII century is characterized by the dawn of the institution of *batyrism* (heroism, chivalry – auth.). Of all the Turkic peoples who lived in the expanses of Eurasia, the functioning of the institute of batyrism among the Kazakhs reached the highest socio-political development in the structure of statehood. From time immemorial until the 19th century, in the worldview of the Kazakh people at the genetic level, from the birth of a child, there was no choice but to become a batyr. At the first knowledge in the guise of the brave batyrs of the father and children, the subconscious of the child develops the appearance of a hero who tirelessly defended his homeland. The term «Baty» or «Erlık» was idealized so highly in every Kazakh family that to die as a batyr defending native lands is a blessed farewell to the native people and remain in the centuries of their memory: «It is well known that the term “batyr” is very widespread in Kazakh folklore and everyday life. ... The entire Kazakh heroic epos is mainly legends about legendary or real historical batyrs. The widespread use of the title “batyr” in the Kazakh nomadic society in the late Middle Ages and the beginning of modern times is a specific feature of its history and culture» (Collection of materials, 2010: 325).

The boomerang of the historical chain did not pass by the once strong and powerful steppe states, which forced the same Muscovite Russia to pay tribute. In 1700, after a complete exemption from tribute, on October 22, 1721, the Russian Empire itself seized the initiative to seize all the lands and peoples through colonization in the 18th century. According to prominent scientists of the USSR in the

XVII century the nomad camps of the Kazakh people reached Tyumen, and with the gradual strengthening of the tsarist empires, the Kazakh people lost these native lands. After the fall of the kingdom of Genghisides Kuchum Khan, the grandson of Ibak Khan, the ruler of Tyumen and the Great Horde, the Russian state began to strengthen in Siberia: «Under Tsevan-Rabdan, the unity and power of the Oirat Union was strengthened. This was facilitated by the fact that until 1714 he managed to maintain peaceful relations with China. Major changes have taken place in the north of Siberia. After the fall of the kingdom of Kuchum in Siberia, the Russian state begins to grow. In the first half of the XVII century, Russian settlements approached Kamchatka. True, the possessions of the Muscovite state and the Kazakh Hordes at the beginning of the XVII century did not yet directly touch, but during the XVII century they gradually drew closer, and already in the 90s of the XVII century the nomad camp of the Kazakhs was about 15 miles from Tyumen. This international situation determined the political history of the Kazakh Union in the XVII and early XVIII centuries»(Vyatkin, 1941:103).

After only 10 years, from the day of the proclamations of the Russian empires, in 1731, the Junior Zhuz (Kazakh tribal association-auth.) were the first to accept Russian citizenship. In the future, the scientific world should once again deeply consider from a scientific point of view the fact that the Kazakh people supposedly “of their own free will” accepted royal citizenship, and besides, this was a geopolitical game in favor of the Kazakh people to preserve the existence between the two empires. The geopolitical vision of the institution of the batyrs of the Kazakh people worked well in deterring the forces of the two powers of Tsarist Russia and the Qin empires from attacking each other, and in the meantime, to maintain the hegemony of the Kazakh people through the "voluntary" "acceptance" of the citizenship of the two empires: «In August 1738, 150 elders swore allegiance to Russia. In August 1740, during the period of a new onslaught of the Dzungars, the oath was taken by the Khan of the Middle Juz Abulmambet (who replaced the deceased Semeke) and the influential sultan of the Middle Juz Ablai. Together with them, 128 foremen swore allegiance. In July 1742 in Orenburg, when Tarkhan Dzhanybek was taking the oath, more than 730 Kazakh elders swore allegiance to Russia» (KRR, 1961: 9).

However, according to our conviction, do the archives of the tsarist empires say about the adoption of citizenship by the highest echelon of power, and the institution of the batyrs of the Kazakh people? Here we are witnessing the opposite historical event. The imperial ambition and colonial intentions of the Russian empires always show their steps, referring to the "desires" of the "natives" to be loyal subjects to them. This is evidenced by a historical document, in which 6 years ago, on March 17, 1726, “desires” to accept Russian citizenship were stated: «The Kirgis-Kaisaks, for their part, promise to serve Her Majesty in all fidelity and according to the decrees of Her Majesty, when the outfit has to be against any enemies to serve the Kalmyks and Bashkirs, and they and those peoples from Her Majesty's side to serve and, if necessary, help with cattle and the rest are ready with all willingness» (Archive AFPR, 1:63). The military class and endless wars have always influenced state structures in making fateful decisions for the people. The sharp confrontation between noble persons and the military structure who were against the “acceptance” of royal citizenship is evidence that the institution of batyris, although to a lesser extent, opposed the adoption of fatal decisions for the Kazakh people: «To bring Abulkhair to the oath, the tsarist government sent a special embassy to the Steppe, headed by the translator of the College of Foreign Affairs A.I. Tevkelev. And he arrived at the headquarters of Khan Abulkhair, located in the tract of Manityube on the right bank of the Irgiz River. On October 5, 1731, at the kurultai (national congress-auth.), the Kazakh nobility and foremen of the younger zhuz, in an atmosphere of sharp confrontation between the parties, Abulkhair signed the oath of allegiance to the Russian throne» (HKRS, 2007: 291-292). As stated above, there was no complete desire to accept citizenship. Another interesting fact is that the date of acceptance of citizenship on different historical sources is indicated in different ways. Touching upon the topic of "voluntary" acceptance of citizenship is very important for a thorough study of the life and work of the Kazakh khans, sultans and batyrs. On some scientific works, October 5, 1731 is indicated as the date of taking the oath of allegiance to Tsarist Russia, while others are indicated as: «On October 10, 1731 Khan Abulkhair, batyrs Bukenbai and Iset, Murza Khuday-Nazar and 27 noble foremen took the oath of allegiance to Russia» (KRR, 1961: 8).

Materials and research methods. In this article, general scientific historical methods were used as analysis, synthesis, as well as historical-retrospective, historical-genetic, historical-typological, historical-systemic methods. These and other important research methods allow us to formulate the picture of that century in the most complete form. Since the article is scientifically based on archival documents (Omsk Region Russian Federation (HAOR) and the History of Kazakhstan in Russian Sources of the XVI-XX centuries (HKRS), Archive of the Foreign Policy of Russia (AFPR) it dates back to the XIX century major historical events and the political and social life of the Kazakh people at that time became the object of study. Each historical theoretical conclusion in the article is presented with specific archival documentary accuracy. Archival documents, letters, statements and reports, are the basis of the study.

Discussion. This scientific article is mainly based on archival materials such as the State Archive of the Orenburg Region. (SAOR) F. 5. In. 1. C. 30. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. (CSARK) F. 2300. In10. C327., Archive of the Foreign Policy of Russia (AFPR) F.109/1.C.1., and also were used founds of Historical Archive of the Omsk Region (HAOR) F. 1. In. 1. C. 66., F. 1. In. 1. C. 16., F. 1. In. 1. C. 76., F. 1. In. 1. C.76., F. 1. In. 1. C. 69., F. 1. In. 1. C. 195., F. 1. In. 1. C. 170., F. 1. In. 1. C. 190., F. 1. In. 1. C.212., The military-political position of the Kazakh people in the eighteenth century is also well studied in the book of the "History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries", (HKRS) Russian chronicles and official materials of the XVI-first quarter of the XVIII century. about the peoples of Kazakhstan / Comp., transcription, commentary introductory article by I.V. Erofeeva. Also on the third volume (V. 3) of the same collection of documents "History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th-20th centuries", (HKRS) Journals and memos of the diplomat A.I. I.V. Erofeeva. [AFPR. F. 122/1. 1748 C. 4. L. 16-20v. Published: A. B. From the history of Kazakhstan in the XVIII century. // Red archive. 1938. No. 2 (87). pp. 153-156; KRO-1. Doc. No. 155, pp. 406-407; No. 156. S. 407-440.] the life and activities of the Kazakh khans, sultans and batyrs, are superbly described. Also were used ol volumes V4.,V5., V6., V7., V8.,V9 of this collecting materials "History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries" (HKRS), P26, The first historical and ethnographic descriptions of the Kazakh lands. XVIII century./Compiled by I.V. Erofeeva. B.T. Zhanaev, Sh.K. Alimgazinov.S.F. Mazhitov. When the topic concerns the relations of the Kazakh Khanate with the Russian empire, it is impossible not to mention the collection of historical documents «Kazakh-Russian relations in XVI-XVIII (Collection of documents), Central Archive of the Kazakh USSR, Alma-Ata: - Academy of Sciences of the Kazakh USSR, 1961. As mentioned above, this article also used the article in the Collection of materials, "The role of the nomads of the Eurasian steppes in the development of world military art", Scientific readings in memory of N.E. Masanov: Sat. materials of international scientific conf, Erofeeva I.V., Zhanaev B.T., Masanova L.E., *Article:* [I.V. Erofeeva (Kazakhstan) Institute of batyrs in the structure of the military organization of Kazakh nomads]. Also in this scientific article, a collection of materials by Colonel A.G. Serebrennikov was used. This valuable collection was published in Tashkent in 1912 "Collection of materials for the Turkestan region in 1841.", Volume III., Comp. Tashkent: - Type. headquarters of the Turkest-o military. okr., 1912. In the scientific research of the relations of the Kazakh Khanate with the Qing Empire, a collection of documents edited by Khafizova K.Sh., Moiseev V.A. was used: Collection of documents, "Qing Empire and Kazakh Khanates. The second half of the XVIII - the first third of the XIX centuries. / Compiled by K.Sh. Khafizova, V.A. Moiseev/Second edition (corrected and expanded). Ch.Valikhanov Institute of History and Ethnology. For a thorough and comprehensive study of this topic, books of the 1941 edition were also used: Vyatkin M.P., "Essays on the history of the Kazakh SSR from ancient times to 1870" Volume One, USSR Academy of Sciences, Moscow:-OGIZ GosPolitIzdat, 1941. As it is written in the discussions, all the scientific and historical documents used, archives and collections, in their originality and authenticity of information, reveal the essence of the research topic in every possible way.

Results. The XVIII century in itself gave rise to a galaxy of military commanders, from an early age trained batyr heroes from all clans and tribes of the Kazakh people who bravely fought against external enemies in the face of the Dzungar military nomadic state, the Qin and Russian empires. In this

most difficult military-geopolitical situation, the institute of batyrisim (the institute of heroism) of the Kazakh people played a decisive role in protecting the Fatherland from various foreign invasions. Batyrs came out of almost every family during the long war with the Dzungars, and until the 18th century, during the period of great power of the steppe nomadic peoples: «The great social demand for batyrs in Kazakh society in the late medieval period was also caused by the difficult geopolitical position of the three zhuzes ... In the 16th - first half of the 18th centuries, the Kazakh tribes occupied mainly the inner part of the territory of modern Kazakhstan...» (Collection of materials, 2010: 326).

One of the main features of the functioning of the institute of batyrisim is the rapid and huge mobilization of the military forces of nomads in the Great Steppe of Central Eurasia. This was facilitated by the geographical position of the Kazakh people in connection with the nomadic lifestyle in the current territories of modern Kazakhstan and beyond the Great Steppe, which correctly formed the institution of batyrisim in protecting vast territories and repelled almost all invasions of external enemy forces. One of these events shows the cohesion before the adoption of royal citizenship of the ruling sultans and biys (judicial and political figures-auth.) and noble personalities of the three zhuzes with the military institute of the batyrs of the Kazakh people: «From the very first months of the tragic Oirat-Kazakh war of 1723-1730, Abulkhair actually led the popular resistance against the conquerors. As a result, at the unifying congress of commanders of militant detachments held in Ordabasy in 1726, the Kazakh khans, sultans and batyrs elected him commander-in-chief of the united people's armies of the three zhuzes. In subsequent years, the Kazakhs under the supreme command of Abulkhair won major victories over the troops of the Dzungars in the battles at the Bulanty River (1727) and the Anrakay battle on the southeastern coast of Lake Balkhash...» (HKRS, 2007: 290).

To protect the state border and independence, the Great Steppe witnessed many legendary national heroes-batyrs who fought to the last blood with foreign invaders. The institution of the batyrs of the Kazakh people was strengthened during the long war with the Oirat tribes, which the Turkic peoples called the Kalmyks: «In the first half of the seventeenth century, these tribes formed a strong union - the Dzungar or Oirat state, which pushed the eastern Mongols into the background. The Oirat state reached its highest power at the end of the 17th century, and in the first half of the 18th century, – during the reign of the khans Batur, Tsevan-Rabtan and Galdan Tseren»(HKRS, 2007:431-432). The military-tactical art of the institute of batyrisim was superbly demonstrated during the Battle of Orbulak. Kazakh batyrs knew the geo-locations of the area well, and skillfully used biological and all weapons of warfare. In world history, this is a very impressive and incredible victory of Salkam-Zhangir as three hundred Spartans in the ancient world: «In 1635, Zhagangir (Salqam Zhangir-khan 1610–1652-auth.), the son of Ishim, was defeated by the Oirots and taken prisoner, from where he soon managed to free himself. Zhagangir's raids on the Oirat pastures caused the campaign of Batur (Erdani-Batur, the Oirat ruler-auth.) against the Kazakhs. He took possession of the nomad camps of two tribes. Zhagangir could put up a detachment of 600 people against the fifty-thousandth (50,000 soldiers-auth.) army. True, he was promised help from the Bukhara ruler Yalantush (Zhalantos bahadur Seyitkululy-auth). But without waiting for the arrival of the Bukhara troops, Zhagangir successfully took advantage of the terrain, locked Batur's army in the gorge and managed to inflict very significant damage on him. The arrival of the Yalantush detachments forced Batur to retreat»(Vyatkin, 1941:104).

In connection with the unification of the Oirat tribes under one banner as the military nomadic state of Dzungaria, the Kazakh ruler Ablai took precise steps to strengthen the institution of batyrs in the technical sphere by building military strongholds, and hiring professional masons builders from near and far abroad. And in turn, the Oirat ruler Tsevan-Rabdan did not lag behind and was even one step ahead in arming and equipping his tireless troops: «The Noyans (rulers of Dzungars-auth.) tried to invite Bukharins from eastern Turkestan to the lands of their generations and built stone buildings, Ablai built two stone chambers on the Beske (Debiske) River with the help of masons ordered by him from China, Tsevan-Rabdan built a city, that is, a proper agricultural village in the Kobokzaur tract (at the southern foot of the Saura Ridge), ordered pigs and turkeys from Siberia» (HKRS, 2006:86). Despite the difficult military situation, the military industry of the Oirats developed rapidly from year to year. Gunsmith engineers were hired from distant countries to cast a heavy cannon: «Galdan-Tseren brought ore

prospectors and craftsmen from China and Russia who looked for gold, silver and copper ores and smelted them; the Swede Arezat, captured near Poltava, poured him guns. But the turmoil that followed after the death of Galdan-Tseren put an end to these rudiments of a peaceful culture» (HKRS, 2006:86-87).

From the reports of General Bandi on April 10, 1755, we see the same imperial plans for the colonization of divisions into small principalities by appointing khans to the tribal institutions of the Oirat people and destroying the military structure of the Dzungaria. And also the plans of the Qing government about the future structure of Dzungaria are openly disclosed: « In addition, the servant explained to Banchzhur and others the plans for dividing Dzungaria into [l. 12v.] // four parts by /four/ tribes and appointment of a separate khan over each of them. And so that they do not raise this issue during contacts with Amursana, so that he does not know / about the plans for the future structure of Dzungaria /. And that Amursana, a man who understands everything, who is already our guide, will repent when he hears /news/. PChF(Ch). Z. 8. P. 11v.-14» (Collection of documents, 2020:57). After the disappearance of the Dzungarian military nomadic state from the political scene, relations between the powers and the Kazakh Khanate acquired a geopolitical aspect. One of the archival documents reveals to us the military campaign of the Kazakh people. Tsarist Russia, 1758 March 19, Secretary Sprivkov Mishirey Voruchin May 14, 1758 reported on the passage up the Irtysh Kirghiz-Kaisak (Kazakhs-auth.) to ruin the Zengorians (Dzhungar-auth.) who remained in the steppe to the Highly Governmental Senate of the Privy Councilor and the Siberian Governor Semyonov: «Most humble report. On the 6th (J "16" f) of June of this March, Brigadier Arakhin Dorf reported to him by the Irtysh newly designed line of reporters who sent me reporters that the Kyrgyz (Kazakh-aut.) Ablai Saltan and the Chinese army, again no news was available. Only in the Irtysh line past both the fortresses and outposts, the Kirghis-Kaisaks (Kazakhs-auth.) incessantly ride up the Irtysh steppes of the Western side to catch the poppyat and the posts of those who allegedly showed up, they go on the orders of their ablai saltan to ruin the Zyungarts (Dzhungar- auth.). And in more detail, for the help of the biys (brothers) of the later lines, everything is going well, and the evil enemy in Russian borders» (Archive CSARK, 327: 884). As we can see from the above historical archive, what is meant by the word “enemy in Russian borders” is that the tsarist empire has not yet penetrated deep into the Kazakh steppe through colonial policy, despite the “voluntary” acceptance of citizenship of the Middle Zhuz in August 1740. And this historical archive once again proves the skillful policy of containing the forces of the two powers by “accepting” “citizenship”. And this border of the northern part of the Kazakh Khanate was still held by the Middle Zhuz thanks to the institution of batyrs.

Another historical document testifies to the military-political game of Ablai Khan: «Report No. 43. It is secret document. It is served on April 9, 1758 to the Excellent Deacon Brigadier Karl Lvovich Von Frauendorf. Your Highness a warrant, issued last March on the 23rd, about a certificate about the Kirghiz-Kaisak Ablai-Saltan. Ablai-saltan from the former wintering nomad camp on that March 28 from the Tobolu River migrated in twenty-five (25-auth.) yurts (Kazakh hous-auth.), including the foreman of the Karaul clan Kashegai-Murza. Ablai-saltan from the former wintering nomad camp on that March 28 from the Tobolu River migrated in twenty-five (25-auth.) wagons, including the foreman of the Karaul clan Kashegai-Murza. Now Ablai, with the elder Koshegay, in the prescribed number with yurts, wanders to the lake, called Dry Chubarkul. The distance from the Tobol River to the steppe side is nine versts (9 versts-bus), and from the local fortress to fivety versts (50 versts-bus), maybe. The rest of the Kirghiz of the Atagai tribe still have a nomad camp in the vicinity of the Tobol River... Ablai-saltan, allegedly and with some foremen, migrated from the Ishim River for written cases, he was not here according to the original certificate...In addition, they intend to continue their roaming in the vicinity of the local Uiskaya and Lower Distance fortresses near the Ishim River even in the coming summer» (Archive HAOR, 66: 74-74v.). Ablai Sultan, together with his batyrs and twenty-five yurts, boldly roamed in his native land and was politically ready for military operations at any moment and showing the northern neighbors the borders of the Kazakh Khanate. This is the foresight of Ablai Sultan. Further in the same archive, the following is narrated: «...Moreover, here from the Kirghiz-Kaisaks running out of them, captured by interrogations, it turns out that those Kirghiz from the Chinese army have fear and

intend to continue all their time as a nomad near Russian fortresses. But even then it is impossible to know whether it is in the very firmness of the positive. Well, there is nothing more to be conveyed from the local needs your nobility needs. And I humbly inform about everything that has been written to your highness on April 1, 1758. Second Major Dmitry Sukhotin» (Archive HAOR, 66:75). As stated above, “to have fears from the Chinese army” and wander around Russian fortresses means to always be on the alert for the institute of batyrs. This is a military-strategically deliberate move on the part of the Kazakh batyrs-military leaders.

As mentioned above from the historical archive of the Omsk region, we observe the same case of strengthening the eastern borders of the Kazakh Khanate by batyrs headed by Ablai Khan from the Chinese military force. As we noted from the above historical data, the Kazakh batyrs led by Ablai Saltan showed an excellent example of protecting the homeland, having migrated, they drove in from the border. Exactly ten years ago, in 1748, on June 17, reports were made to the commander of the troops on the Siberian border lines, Major General Kinderman, on behalf of the chief commandant of the Irtysh line from the Yamyshevsk fortress, Colonel Pavlutsky. The archival document mentions the threat from Alembet-batyr and, in order to pacify the batyrs, the royal power, as indicated in the archive, “gave away” a lot of material rewards to the batyrs: «And at the same time, I report that from this journal it concerns the person, according to the intention of Alembet-batyr to return instead of their captives by the Russian people, as if in a difficult time he intended to go with the war, about a strong and unsleeping precaution from me to all the fortresses...» (Archive HAOR, 16: 80).

In 1740, four (4-auth.) years later, in 1748, on June 17, from the day of taking citizenship, the Russian Empire “generously rewards” Ablai Saltan in order to bribe in the future in its imperial favor. But the wise and far-sighted ruler of the Kazakh people always went three steps ahead in the political chess game with his neighbors. As we have repeatedly noted from a geopolitical point of view, Ablai Khan diplomatically keeps the forces of Tsarist Russia and China in order to preserve the hegemony and independence of his people by “accepting a protectorate” of these powers: «In 1767, Qing China was forced to allow the Kazakhs to use pastures in the Tarbagatai Or. In exchange for this, the Chinese authorities demanded the payment of rent and the acceptance of Chinese citizenship by the steppes. By the end of the 18th century, indeed, part of the representatives of the Middle and Senior zhuzes accepted Chinese citizenship and again occupied their traditional pastures in the territory of Xinjiang [Prof. Z.E. Kabuldinov]» (Collection of documents, 2020: 7).

Another archival confirmation of the cautious behavior of tsarist Russia from the Qing empires clearly shows the fruit of the elegant foreign diplomatic policy of the Kazakh khans and sultans and the excellent cohesion of the institution of batyrs. From the prime minister to the commander of the Siberian Corps, Brigadier K.L. Frauendorf on March 23, 1759, we learn the military power of the batyrtsva institute while preventing the Chinese from entering the former Dzungarian lands. For the same reason, Abulmamet Khan and Ablai Sultan negotiated with Chinese envoys. In turn, the Kazakh rulers kept tsarist Russia in combat readiness to protect against Chinese attacks on Kazakh land, and besides, they did not allow the Qing army to enter the former Dzungar lands: «This year, to Major General Tevkelev and collegiate adviser Rychkov sent this, so that the Chinese could not establish themselves in the Zengor land, it was honored for an important deed, and in this they were ordered to hinder the Kirghis-Kaisaks. For this reason, in the power of Her Imperial Majesty, the decree of the Orenbur provincial office from the secret expedition has to take all possible measures» (Archive HAOR, 76: 231).

The Qin Empire from historical memory highly valued the military nomadic institution of batyrs, and almost always recognized the border of the Kazakh people. To the great regret from time immemorial from the ancient history of the Huns, the Chinese side has always skillfully bribed the Turkic rulers. And this time they wanted to achieve the aim the same way. But the noble Kazakh ambassadors and the wise military intelligentsia negotiated at the highest level with the emperor of the Qin dynasty, not allowing them to be humiliated as the rulers of the people of the Great Steppe: «Now about the Kazakh nomads. Before, they were in the northwest of Ili River. Then gradually many of them reached the northeast. And now, on the northern banks of the Irtysh, there are also their camps, bordering on the camps of Amursana. If the Kazakhs arrive and express a desire to obey, then order to

send their elders to the capital for an audience. Let's grant them bureaucratic positions, titles. Let their subjects still remain in their nomad camps, they do not need to move from there. If the Kazakhs do not want to accept our citizenship, then they should not be subjugated by military means. We must take precautions against them, or solve the case with them taking advantage of the favorable moment, that is, the destruction of the Dzungar Khanate.- [l. 14] K.Kh.), - / this / we order Amursana to think about ... PChF (Ch). Z. 8. P.14» (Collection of documents, 2020:57).

Also in the collection of archival documents of diplomatic and political relations «Qing Empire and Kazakh Khanates. The second half of the XVIII - the first third of the XIX centuries» of Kazakh rulers with Qing Empire Doctor of History, Professor Z.E. Kabuldinov superbly emphasizes with archival material the far-sighted and diplomatic actions of Ablai Khan and Sultanmamet Sultan, despite the adoption of citizenship: «Ablai, despite his acceptance of Russian citizenship in 1740, in 1759 and 1764, together with Sultanmamet, sent Sultan Urus (son of Sultanmamet-auth.) to Beijing on a diplomatic mission. The fact that Abylai and Sultanmamet sent their envoys to the Chinese is reported in the report of the commander in the Koryakovo outpost, captain of the Lutsk regiment I. Kleytin, to the commander of the Siberian Corps, Lieutenant General I.I. Springer on February 27, 1765: «This February 23, Saltamamet-saltan came to me. And besides, between conversations, he, Saltamamet-Saltan, announced that they would soon receive news from the envoys sent from them to the Chinese, and even if that news was to be received a long time ago, only it was not possible for them to leave for the great snows. Yes, and now we have received news from the Kaisaks (Kazakh warriors-auth.) sent to the Kirghiz people for the war, who announce that several people were beaten and many people were taken in a full of people and livestock. And he, Saltamamet-Saltan, together with Oblai-Saltan, has to go to those Kirghists with the whole army, when all the snow has melted» (Collection of Documents, 2020: 5-6). As we see from all the above archival data, the appearance of vertical military organizations: «A characteristic feature of nomadic societies is the presence of a vertical military organization, which played an important role in the socio-historical development of all the nomadic peoples of the continent. The most important structural element of the military organization of nomadic societies from ancient times to the beginning of modern times was the institution of military leaders or batyrs...»(Collection of materials, 2010: 322-323)

From a letter dated March 12, 1759, from collegiate registrar Pyotr Chyuchalov to the commander of the Siberian Corps, Brigadier K.L. Frauendorf, you can see an accented letter about the requirements of polite appeals to the ruling elite of the Kazakh people: «...Ablai-Saltan in his letter mentions this, as if the serf commanders who are on the Siberian lines do not know their honor. For this, for the sake of your nobility, through this, it is obligatory required: do not deign, your nobility to confirm all the local lines to the serf commanders, so that in cases to him Ablai-Saltan, as well as to other Kirghis, they were kind, and without the parables given from them, no offense they did not show any rudeness to them. ...Ablai-saltan in his letter mentions this, as if the serf commanders who are supposedly on the Siberian lines do not know their honor. And, of course, they don't respect him that way. For that, for the sake of your nobility, will your nobility deign to confirm all the serf commanders on all the lines there, so that in cases they are kinder to Ablai-Saltan, as well as to other Kirghiz people, and so that no insults and rudeness are applied to them without parables. Or, according to the current circumstances, Her Imperial Majesty's interest requires the highest. What was reported to all the State Collegium of Foreign Affairs. Chancellor Andrey Portnyagin. March 28th day, 1759 Orenburg.» (Archive HAOR, 76: 188).

From the list of the Horde of the Eastern part, awarded the presentation for the award, one can observe how the institution of batyrisms, due to the gradual colonial policy of the tsarist empires, began to collapse and divided into two camps, the first defended the interests of the Kazakh people (Kenesary Khan, Sultan Sarzhan, etc.) and were supporters of conservation independence and the restoration of the khan's power, and the second camp tried as much as possible and, regardless of kinship and contrary to all moral values, they wanted to be in the "forefront" of the colonization of their people and were presented with a reward for devotion to the royal empires. Thus, from year to year, the colonial system broke the back of the institute of batyrs from the inside, creating a "pleiad" of traitors to the motherland in the person of sultans and foremen and local "batyrs" of medal heroes: "Head of the XIX distance,

foreman Turmambet Kunbasov, 59 years old ... to the Russian government, constant zeal for the benefits of service and excellent behavior ... In 1839 he was on an expedition under the command of the military foreman Lebedev, and in 1843 and 1844 under the command of Sultan Ahmed Dzhanurin to act against the rebellious Sultan Kinesary Kasymov. Presented for a gold medal for constant loyalty to the government, exemplary diligence in service and excellent behavior» (HKRS, 2006: 21).

In 1771, Ablai Sultan was elected khan of three zhuzes. This historical event is confirmed by both tsarist Russia and Qing China. During this period of the reign of Ablai Khan, the military institute of batyrism reached its peak of development. The exploits of the batyrs were intertwined with epics and legends among the Kazakh people. From the translation of a letter written on October 30, 1771 by Ablai Khan to the commander of the Siberian Corps, Major General S.K. Stanislavsky about the battle with the Volga Kalmyks, we see the military achievements of Ablai Khan. This once again proves the cohesive functioning of the institute of batyrism: «I went on a campaign after the Volga Kalmyks and in the battle with other Kalmyks, killed five thousand (5,000 people-auth.), and took more than ten thousand (10,000 people-auth.) in full to myself. auth.). Yes, of these Kalmyks, about twenty thousand (20,000 people-authors) died of starvation in the steppe. And only ten thousand were accepted into Chinese citizenship (10,000 people – auth.). For assurance, Ablai-Sultan attached his black seal. Translated by the senior interpreter Mametiyar Kucheyarov» (Archive HAOR, 170:291v).

Ablai Sultan and foremen Abulfeist on January 9, 1774, having gathered sixty thousand (60,000-authors) people, went to the Kyrgyz (ancestors of the current Kyrgyz-auth.), and this is one proof and a vivid example of the cohesion and mobilization of the institution of batyrism, despite the vast territory of the Kazakh khanates: “Today, on the 5th day of the Kirghis-Kaisak Middle Horde of the Kirey volost, foreman Umir-batyr, on his arrival, announced to him, Captain Ushakov, the Kirghis (Kazakh-aut.) horde Ablai Sultan and foremen Abulfeist and Karabarak, having gathered the troops of the Kirgis (Kazakhs-aut.) up to sixty thousand (60,000 people -aut.) Went to war against the Kirghists living in stone (current Kyrgyz-aut.), the distance from the Chinese by horse riding ten (10-aut.) days, and from our borders by horse riding for thirty (30-aut.) days. But did they really, in such a plural, go to the stony Kyrgyz (the current Kyrgyz-auth.) ... Colonel Ilya Titov» (Archive HAOR, 190:69).

From a report in the old Kazakh language by Aptigirim Apsolimov on June 1, 1774 addressed to Major General Anton Danilovich Skalon about the famous historical figure, 70-year-old Barak Batyr (Kokzhal Barak-author) who died in the war with the Kirghiz, with his army, and about the capture by the Kirghiz (current Kyrgyz-auth.) But many batyrs of Ablai Khan say the heroism of Barak batyr, who fought with the Kyrgyz to the end, despite his age. The death of Kokzhal-Barak batyr during the battle clearly demonstrates the functioning of the incredible and steel heroism of the institution of batyrs of the Kazakh people: «At the same time, I inform your excellency, I was informed of the foreman Barak-batyr of the Kuk-Yaralinsky volost from the Kirghiz that this foreman of his conduct from all uluses, having gathered six thousand troops (6,000 batyrs-auth.), went for war to the so-called wild Kyrgyz (current Kirghiz-auth.), who nailed all the people, including the Evo himself, Barak Batyr...» (Archive HAOR, 190: 618).

Foreign archival data does not always accurately reveal the historical events of that century. For example, from the descriptions of the tribal composition of the three zhuzes, clerk Vasily Sedov wrote that “their khans are not hereditary” and allegedly “no one knows the former khans” and also added that “there is no written history” is a gross historical mistake, or a deliberate distortion of stories of the Kazakh khanate: “And in the Great Horde of khans, they choose from the Kirghiz-Kaisak saltans; and their khan has a residence in Tashkent; now they don’t have a khan, and their khans are not hereditary, but elected, therefore no one knows the former khans, because they don’t have a written history» (HKRS, 2005:304). If the Kazakh khanate (for example, in the Great Horde) has “not hereditary” khans, then why is the term “Chingizids” used in the historiography of the Kazakh people? Why then the Kazakh word "aksuyek" is used as a designation of the aristocracy? This is the legacy of the Khan's power. How does the clerk Vasily Sedov “confidently” “claim” that the Kazakhs do not remember their khans, while the Kazakh khans introduced power between their people if the same people did not know their rulers up to seven tribes? Epics, oral folk tales are proof that at the genetic level, historical memory

is very well developed among the Kazakh people. The same, for example, the Khan of the Great Horde Zholbarys (1690-1740) Khan was a significant figure in the period of formation and development of the Kazakh statehood. If there is no written history, then why was the Chagatai language used in reproduction among the Kazakh people? If there were no written history, how would the descendants of the nomads learn about the genealogy and about “Zheti zhargy”? Judging by the aforementioned data of “well-read” clerks, then history is completely absent among the nomadic people. Unfortunately, this is a clear example of the fact that the history of the defeated countries is written by the colonialists. From time immemorial, the institute of batyrisms among the Kazakh people played a key role in the settlement of the country's military-political situations. And after death, the grave of batyrs is especially revered. We learn about this from the journal of the retinue of His Imperial Majesty, kept by Lieutenant Gaverdovsky in 1803: war is numb from weapons, however, before all the advantage, on the death of which several languid songs about his courage remain in the offspring» (HKRS, 2007: 43).

After the statehood of the militant steppe people was paralyzed by the systematic course of colonial policy, the military institution of batyrs gradually ceased to function. This centuries-old hierarchical military system, after the elimination of the khan's power in 1822 by the “Charter on the Siberian Kirghiz”, acquired a new look in the form of various vassal volosts and foremen, having lost the power of the ancestors of the once glorious sultans and batyrs of the Desht-Kipchak and Golden Horde empires and various powerful empires of the Eurasian space. After many centuries of weakening and fragmentation of the military institution of batyrisms, the colonialists, admiringly, write about their “exploits” and about bloody military campaigns in Central Asia. Thus, he emphasizes the weak defense and how they, with “insignificant means”, occupied and abolished the already non-functioning institute of batyrs in the 19th century: “Military actions to conquer the Turkestan region occupy quite a few glorious pages in the annals of our military past and we can rightly be proud of them our army, especially the Turkestan troops. Being a brilliant example of how enormous results can be achieved with insignificant means ...» (Collection of materials, 1912: 3).

Yes, both in the literal and figurative sense, “insignificant means” destroyed statehood in the guise of khan power, thereby taking away the whole centuries-old era of the institution of the batyrs of the Kazakh people, which dominated the Eurasian space for centuries. From time immemorial, the institute of batyrisms has always had a socio-political significance in the life of the nomadic state of the Great Steppe.

Conclusion. According to historical archival data of the Russian State Military Historical Archive (RGVIA), the Russian State Historical Archive (RGIA), the Historical Archive of the Omsk Region (IAOO), the State Archive of the Orenburg Region (GAORO), the Foreign Policy Archive of Russia (AVPR) and the Center. State. archive of the Republic of Kazakhstan (TsGA RK), the features of the functioning of the institute of batyrisms (the institute of heroism) of the Kazakh people from the XVIII to the first half of the XIX century were comprehensively considered in this article. All the above scientific materials contributed, as far as possible, to a deep study of the military nomadic institute of the batyrs of the Kazakh people. Particular attention is paid to the Kazakh-Russian historical relationship. And according to the same historical structure of bilateral official relations, many archival documents concerning the Kazakh-Dzungarian and Kazakh-Chinese military-diplomatic relations have survived to this day.

The institution of batyrs and the highest echelon of power before the tsarist colonization did not know bad habits like smoking, alcoholism, drug addiction, corruption, servility, pedophilia, leaving parents to their fate, and so on. Accordingly, a mentally, genetically and physically healthy nation lived in an ecologically healthy environment, which, without breaking the genetic code for centuries and centuries, preserved and strengthened the institution of batyrs in every Kazakh family. Tsarist colonization caused irreparable damage to the moral, psychophysical, genetic health of the Kazakh people, depriving a significant part of the vast territory and depriving the free and brave steppe people of their identity and self-confidence. Nowhere in the world was the military-political, socio-cultural elite so purposefully destroyed, nowhere in the world was there such a violent de-linguification of the

indigenous population on their own land, as a result of which the national code of the descendants of the Scythians and Huns was gradually and systematically destroyed from year to year.

And also in the article the topic of "arbitrary" acceptance of citizenship of tsarist Russia to the Kazakh rulers was considered. Archival data paid quite special attention to the functionality of the institution of batyrs together with the ruling elite of the Kazakh people. In these vague difficult historical years, it was the institution of batyrs that supported the rulers in the policy of containing counterbalances and the sphere of influence of two huge empires, "voluntarily" "accepting" the citizenship of tsarist Russia and the Qing empires. This military-diplomatic act preserved the independence of the Kazakh people for many decades. On the basis of historical documents, the article also touches upon the personal qualities of khans, sultans and batyrs for the full disclosure of the mental and moral functioning of the institute of batyrism. At all times and in all peoples there is a rise and fall of institutional structures in the history of the state system. The institute of heroism has also passed all the stages of historical testing on the way of preserving the hegemony and integrity of the border of the Kazakh people from century to century. As noted above, according to archival material, some of the de-functioning of the institution of batyrs in the structure of public administration is revealed.

Undoubtedly, the study of the features of the institution of batyrs (the institution of heroism) of the Kazakh people (XVIII-XIX centuries) requires even deeper scientific work. However, on the basis of archival documents, the structure of the institution of batyrs, and their great contribution to the preservation of statehood and the borders of the Kazakh people, were studied in detail with scientific evidence and presented to the reader with full scientific baggage. Over the centuries of its formation, the institute of batyrs was able to absorb the foresight, wisdom, strategic courage and courage of the Kazakh people. This was the main feature of the spiritual core of the centuries-old functionality of the institution of batyrs.

References

- Arkhiv Vneshney Politiki Rossii. AVPR.F.109/1.D.1.L.51 ob. [Archive of the Foreign Policy of Russia. AFPR.F.109/1.C.1.P.51 v] [In Russian]
 AVPR.F.122/1.D.1.L.63
 Istoricheskiy Arkhiv Omskoy Oblasti. IA00. F. 1. Op. 1. D. 66. L.74. [Historical Archive of the Omsk Region. HAOR. F. 1. In. 1. C. 66. P. 74] [In Russian]
 IA00. F. 1. Op. 1. D. 66. L.74 ob.
 IA00. F. 1. Op. 1. D. 66. L.75.
 IA00. F. 1. Op. 1. D. 16. L.80-80 ob
 IA00. F. 1. Op. 1. D. 76. L. 188.
 IA00. F. 1. Op. 1. D. 69. L. 78.
 IA00. F. 1. Op. 1. D. 69. L. 78 ob.
 IA00. F. 1. Op. 1. D. 195. L. 636 ob.
 IA00. F. 1. Op. 1. D. 76. L.231.
 IA00. F. 1. Op. 1. D. 170. L. 291 ob.
 IA00. F. 1. Op. 1. D. 170. L. 324.
 IA00. F. 1. Op. 1. D. 170. L. 344.
 IA00. F. 1. Op. 1. D. 190. L. 69.
 IA00. F. 1. Op. 1. D. 212. L.532.
 IA00. F. 1. Op. 1. D. 190. L. 618.
 Gosudarstvennyy Arkhiv Orenburgskoy Oblasti. GAOrO. F. 5. Op. 1. D. 30. L. 130. [State Archive of the Orenburg Region. SAOR. F. 5. In. 1. C. 30. P. 130] [In Russian]
 Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arkhiv Respubliki Kazakhstan. TSGA RK.F. 2300. Op10. D327.L.884. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. CSA RK. F. 2300. In10. C327.P.884] [In Russian]
 Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries], Russkiye letopisi i ofitsial'nyye materialy XVI-pervoy chetverti

XVIII v. o narodakh Kazakhstana/Sost., transkriptsiya, kommentariy vstupil'naya stat'ya I.V. Yerofeyevoy.V.2. – Almaty: Dike-Press, 2005. – 448 p. [In Russian]

AVPRI. F. 122/1. 1748 g. D. 4. L. 16-20 ob. Opubl.: A. B. Iz istorii Kazakhstana XVIII v. // Krasnyy arkhiv. 1938. № 2 (87). S. 153-156; KRO-1. Dok. № 155. S. 406-407; № 156. S. 407-440

Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries], Zhurnaly i sluzhebnyye zapiski diplomata A.I.Tevkeleva po istoriy i etnografiy Kazakhstana (1731-1759 gg.) /Sost., transkriptsiya, skoropisi XVIII v., istoriograficheskiy ocherk i kommentarii I.V. Yerofeyevoy. T. 3. – Almaty: Dayk-Press, 2005. – 484 s. [In Russian]

Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries], P 26, Pervyye istoriko-etnograficheskiye opisaniya kazakhskikh zemel'. XVIII vek./Sost.I.V. Yerofeyeva. V.4. – Almaty: Dike-Press, 2007. – 368 p.

Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries], P 26, Pervyye istoriko-etnograficheskiye opisaniya kazakhskikh zemel'. Pervaya polovina XVIII veka/Sost., I.V. Yerofeyeva, B.T. Zhanayev, V.5. – Almaty: Dike-Press, 2007. – 620 p. [In Russian]

Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th-20th centuries], P 90 Putevyye dnevniki i sluzhebnyye zapiski o poyezdkakh po yuzhnym kazakhskim stepyam. Pervaya polovina XVIII- XIX veka. / Sost. I.V. Yerofeyeva, B.T. Zhanayev V. 6. – Almaty: Dike-Press, 2007. – 516 p.

Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries], P 64 Potanin G.N. Issledovaniya i materialy / Sostavleniya toma i ukazateley, transkriptsiya tekstov, istoriograficheskiy ocherk Sh.K. Alimgazinova. V.7. – Almaty: Dike-Press, 2006. – 600 p. [In Russian]

Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th-20th centuries], O-11, O pochotneyshikh i vliyatel'neyshikh ordyntsakh: alfavitnyye, imennyye formulyarnyye i posluzhnyye spiski. 12 noyabrya 1827 g. 9 avgusta 1917 g. T. 8. Chast' 2 / Sost., predisloviye i kommentarii i ukazateli B.T. Zhanayeva. – Almaty: Dike-Press, 2006. – 962 p. [In Russian]

Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI-XX vekov [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries], N-30, Narodnyye predaniya ob istoricheskikh sobyitiyakh i vydayushchikhsya lyudey Kazakhskoy stepi (XIX-XX vv.) T. 9. Chast' 2 / Sost., S.F. Mazhitov. – Almaty: Dike-Press, 2007. – 500 p. [In Russian]

Kazakhsko-russkiye otnosheniye v XVI-XVIII (Sbornik dokumentov) [Kazakh-russian relations in XVI-XVIII» (Collection of documents)], Tsentral'nyy Arkhiv Kazakhskoy SSR, – Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh USSR, 1961. – 739 p. [In Russian]

Rol' nomadov Yevraziyskikh stepey v razvitii mirovogo voyennogo iskusstva [The role of the nomads of the Eurasian steppes in the development of world military art] / Nauchnyye chteniya pamyati N.E.Masanova: Sb. mat-lov mezhd.nauch. konf, Yerofeyeva I.V., Zhanayev B.T., Masanova L.Ye., Almaty: – Izdatel'stvo LEM, 2010. – 400 s.

I.V. Yerofeyeva (Kazakhstan) Institut batyrov v strukture voyennoy organizatsii kazakhov-kochevnikov [Institute of batyrs in the structure of the military organization of Kazakh nomads] – 322 p. [In Russian]

Sbornik materialov dlya Turkestanskogo kraya 1841 god. [Collection of materials for the Turkestan region in 1841]. Tom III., Sost. polkovnik Serebrennikov A.G. – Tashkent: Tip. shtaba Turkest-o voyen. okr., 1912 g. [In Russian]

Tsinskaya imperiya i kazakhskiy khanstva. Vtoraya polovina XVIII – pervaya tret' XIX vv. [Qing Empire and Kazakh Khanates. The second half of the XVIII - the first third of the XIX centuries] / Sostaviteli Khafizova K.SH., Moiseyev V.A. / Vtoroye izdaniye (ispravleno i dopolneno). Institut istorii i etnologii im. Ch.Ch. Valikhanova, Otvet. redaktor Khafizova K.Sh. / Compiled by Khafizova K.Sh., Moiseev V.A. / Second edition (corrected and expanded). – Nur-Sultan, 2020. – 344 p. [In Russian]

Vyatkin M.P. Ocherki po istorii Kazakhskoy SSR s drevneyshikh vremen po 1870g. [Essays on the history of the Kazakh SSR from ancient times to 1870] Tom Pervyy, Akademiya nauk SSSR, Institut istorii i Kazakhstanskiy filial. – Moscow: OGIz Gospolitizdat, 1941. – 368 p. [In Russian]

ҒТАМР 03.20.00

БАТЫРЛАР ИНСТИТУТЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (XVIII – XIX Ғ.)

О.Б. Қуанбай^{1*}

¹Анкара Университеті, Анкара, Түркия

*Автор-корреспондент

E-mail: olkub89@gmail.com (Қуанбай)

Аңдатпа. Мақалада XVIII ғасырдан XIX ғасырдың бірінші жартысына дейінгі қазақ халқының батырлар институты ерекшеліктері сипатталған. Сол кезеңнің толық тарихи оқиғалары қарастырыла отырып, мұрағаттық деректері негізінде егжей-тегжейлі зерттеу тақырыбының қыр-сыры ашылады. Батырлар институты – қазақ хандары, сұлтандары мен батырларының өмірі мен қызметінің белгісіз қырларын зерттеуде өте маңызды ғылыми сала болып табылады. Сонымен қатар мақалада қазақ халқының қоғамдық құрылымындағы ерекше орын алатын батырлардың саяси әлеуметтік өмірге қалай араласқандығы мен мән-маңызы зерттеледі. Батырлар институтының ерекшеліктерін тану үшін, сол дәуірлердегі хаттар мен қолжазбалар да ғылыми зерттеу назарынан тыс қалмайды. Мұрағаттық құжаттарда батырлардың мемлекеттік істерді өте шебер жүргізе алатын дипломаттық қабілеттері де анық көрсетіледі. Қазақ халқының батырлық дүниетанымының ұлттық құндылыққа айналуы – тек қазақ халқына тән батырлар институтын қалыптастырды. Батырлардың қазақ тарихындағы орнын зерттеу – қазақ шекарасы мен мемлекеттілігін сақтау мен мығайтуда орасан зор құндылыққы ие екендігі даусыз. Қазақ халқының мемлекеттік құрылымында батырлар институтының маңыздылығы – ғасырлар бойы қазақ халқының Еуразия кеңістігінен ойып тұрып орын алып, территориялық гегемониясын сақтай алғандығымен сипатталады.

Түйін сөздер: Батырлар институты, қазақ хандары, қазақ сұлтандары, баһадүр, батыр, ерлік.

МРНТИ 03.20.00

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ИНСТИТУТА БАТЫРСТВА (XVIII – XIX ВВ.)

О.Б. Қуанбай^{1*}

¹Анкарский Университет, Анкара, Турция

*Корреспондирующий автор

E-mail: olkub89@gmail.com (Қуанбай)

Аннотация. В данной статье описывается особенности функционирования института батырства (институт героизма) казахского народа с XVIII по первой половине XIX вв. Рассматривается полное события того столетия которое детально раскрывается архивными данными. Институт батырства является очень важной научной тематикой для исследования о

неизвестных страницах жизни и деятельности казахских ханов, султанов, батыров. В статье также исследуются роль и значение батыров в политической и общественной жизни, занимающих особое место в социальной структуре казахского народа. В целях тщательного и глубокого познания института батырства так же рассматриваются письма и рукописи тех времен которые позволяет окунуться в мир героев того столетия. Архивные документы также наглядно демонстрируют дипломатические способности батыров, прекрасно умеющих вести государственные дела. Превращение героического мировоззрения казахского народа в национальную ценность сформировало институт батыров, уникально свойственного для казахского народа. Изучение батыров в истории Казахстана очень важно в будущем для сохранения и укрепления границ и государственности. Значение института батыров в государственном устройстве казахского народа характеризуется тем, что на протяжении веков казахский народ сумел сохранять территориальную гегемонию в Евразийском пространстве.

Ключевые слова: Институт батырства, казахские ханы, казахские султаны, бахадур, батыр, героизм.

Information about the author:

^{1*}PhD doctoral student

МРНТИ 03.26 DOI 10.51943/2710_3994_2022_1_205

МЕННОНИТЫ В ТУРКЕСТАНЕ: ПРОЦЕССЫ ДИАСПОРИЗАЦИИ

Д.М. Иноятова^{1*}

¹Национальный университет Узбекистана имени М. Улугбека, Узбекистан, г. Ташкент

*Корреспондирующий автор

E-mail: indima59@mail.ru (Иноятова)

Аннотация. В статье рассматриваются этапы формирования диаспоры немцев-меннонитов на территории Туркестана. Массовое переселение немцев-меннонитов в числе других российских народов из России, и формирование ими диаспоры на территории Туркестана началось со второй половины XIX века. Анализ исследования в контексте проблемы диаспоральности показал, что огромную роль в этом играли именно добровольные миграционные процессы, которые происходили в русле вторичных миграционных потоков, прежде всего из поволжских, таврических и центральных районов России. Согласно результатам исследования причины миграций дифференцированы как политические, экономические и религиозные, которые находятся в тесной взаимосвязи между собой. В статье анализируются исторические предпосылки складывания диаспоры в Туркестане: сложности миграционного процесса; образования немецких поселений (создавали свои общины (диаспоры) не по национальному, а по религиозному принципу, аналогичные той, из которой прибыли); проблемы адаптации её к новым условиям обитания; взаимоотношения с местным населением; интеграции её в инокультурной среде, сохранение ею идентичности и самобытности; изменения численности населения. В заключении мы отмечаем, что меннониты, сумели не только хорошо адаптироваться в азиатских условиях, но и внести свой вклад в развитие экономики и культуры края.

Ключевые слова: Туркестан, Россия, Хивинское ханство, акмечетские меннониты, аулиеатинские меннониты, лютеране, миграция, адаптация.

Введение. Рубеж XX–XXI вв., характеризующийся радикальными изменениями во всех сферах жизни общества, сопровождается массовыми перемещениями населения, становящимися глобальными по своим масштабам. Оказавшись на новом месте, они, как правило, стремятся объединиться в диаспору, чтобы не только выжить, но и сохранить свои обычаи, традиции, язык в чуждой для них среде. Изучение феномена этнических диаспор необходимо для осмысления важной роли, которую они играют в жизни материнских этносов, и принимающих обществ.

В Узбекистане создаются условия для сохранения и развития своей национальной культуры, обычаев и традиций представителям более 130 наций и народностей. В государственной политике, направленной на обеспечение межнационального согласия и межконфессиональной толерантности, особое внимание обращено вопросам укрепления среды единой многонациональной семьи, воспитания молодежи в духе уважения к национальным и общечеловеческим ценностям, любви к Родине и широкой пропаганде миролюбивой политики нашей страны.

Среди многонационального народа есть последователи всех мировых религий. В условиях межрелигиозной толерантности в стране официально зарегистрировано свыше 2330 религиозных организаций, относящихся к 16 различным конфессиям, среди них 2139 мусульманских организаций, 174 христианских организаций, 8 еврейских общин, 6 общин бахаи, одно общество кришнаитов и один буддийский храм, а также межконфессиональное Библейское общество Узбекистана (Махсудов, 2022).

Узбекистан обладает уникальным опытом межконфессионального диалога и сотрудничества. В данной статье речь пойдет об образовании в Туркестане диаспор немцев-меннонитов и об опыте толерантного взаимодействия местного населения с представителями переселенцев иной веры.

Материалы и методы. При исследовании данной проблемы, диаспоризации меннонитов в Туркестане, автором использован широкий круг материалов, который базируется на комплексе источников. Особое место среди них отводится опубликованным источникам (монографии, сборники трудов, справочники, статьи и др.), и не опубликованным (документы, извлеченные из архивов), многие из которых впервые введены автором в научный оборот. Особую группу опубликованных источников составили законы и нормативные акты, характеризующие правовое положение немецкой диаспоры

В статье использованы такие методы исследования, как принцип историзма и последовательности, объективности, а также методы проблемно-хронологического анализа, междисциплинарный подход, а также метод устной истории.

Обсуждение. Тема меннонитов в последние десятилетия привлекает внимание многих ученых историков Центральной Азии. Но, среди них, я бы хотела выделить, прежде всего, Г. Кронгарда, В. Кригера. Ими написаны монографии (Кронгард, 1997, Кригер, 2006), в которых большое внимание уделено меннонитам в Центральной Азии, в частности меннонитам Аулиеаты. В Узбекистане изучением истории меннонитов стали заниматься с начала 90-х годов XX века, после обретения Узбекистаном своей независимости. Ранее тема меннонитов никем серьезно не изучалась. Причиной не изученности данной темы является то, что меннониты, проживавшие в колониальный, а затем и в советский периоды, как в России, так и в Центральной Азии ассоциировались в сознании властей как немцы-крестьяне-сектанты. Более того, имперская власть хорошо знала, что меннониты очень трудолюбивые и могут быть полезны в сельском хозяйстве, и поэтому предоставляла им льготы по части воинской службы. Тогда как советское правительство, с конца 1930-х гг. уже не делало различий в правовом отношении между немцами и меннонитами и подвергало их репрессиям. Возможно, если бы меннониты в паспорте, в графе «национальность» писали бы «голландцы», а не «немцы» думаем, что их судьба была бы менее трагичная во время второй мировой войны. Необходимо отметить, что в дореволюционной и советской литературе меннонитов часто называли немцами из-за немецкого языка, на котором они говорили. А так как тема «немцев» была нежелательна для исследования в советский период, вместе с ними не изучались и меннониты. Тем не менее, в 70-х годах XIX века была опубликована только одна статья, написанная проф. Матвеевым А.М. (Матвеев, 1970), посвященная выходцам из Германии в Туркестане. Однако тема меннонитов не являлась предметом специального исследования в его статье.

С конца 80-х годов XX века В.Г. Чеботарева, В.Л. Гентшке, Н.Х. Кнауэр, Л. Жукова посвятили свои научные статьи меннонитам Узбекистана.

Глубокое исследование истории меннонитов, в частности на территории Узбекистана, показало, что этим вопросом никто всерьез не занимался. Данные о меннонитах мы находим среди отчетов ревизоров, статистических данных, в работах краеведов. Достаточно большой материал находится в Центральном Государственном архиве Республики Узбекистан. Однако картину их реальной жизни, взаимоотношения между собой, с коренными народами, их радости и отчаяния сложно представить по сухим отчетам и справкам. Большую помощь в решении этого вопроса нам оказали местные жители, проживающие в хивинском районе Чирикчи. О первых годах переселения Меннонитов в Туркестанский край за период с 1880-1884 гг., о тех трудностях, пережитых ими в пути, мы узнали из книги Фреда Ричарда Белка (Belk, 2001).

Результаты. *Появление меннонитов в Туркестане.* С древнейших времен на территории Центральной Азии проживали представители различных народов, называемые хорезмийцами, бактрийцами, согдийцами, парфянами, дахами, саками, массагетами, потомки которых со временем стали называться узбеками, казахами, кыргызами, туркменами, таджиками и т.д. Большинство народов Центральной Азии были мусульманами, и исповедовало Ислам, хотя были

и представители буддизма и христианства. Территория Центральной Азии отличалась религиозной толерантностью. Начиная со второй половины XIX в. этнический состав населения Туркестана менялся в сторону еще большего увеличения числа представителей различных этносов. Увеличению европейского этноса способствовало, в первую очередь, завоевание региона Российской империей. Проведение властями переселенческой политики, принятие в 1886 г. «Положения об управлении Туркестанским краем» дало право русским и иностранным подданным приезжать и обустраиваться в Средней Азии. В связи с этим правом в Туркестан хлынул поток европейцев и азиатов. Среди европейцев, преобладали славяне (русские, украинцы, белорусы), немцы, татары, евреи, меньше было, поляков, финнов, греков, шведов, датчан. Переселенцы отличались не только полиэтничностью, но и многообразием вероисповеданий. Среди них были – православные (большинство), католики, лютеране, протестанты, сектанты, григорианцы, иудеи, индусы и др. Каждый из этих народов привнес с собой свою культуру, обычаи, традиции.

Одновременно с российскими подданными с различными интересами прибыло в край 700-800 европейцев-иностранцев, которые являлись подданными иностранных государств (Германии, Франции, Италии, Англии, Дании и др.). Заметим, что одновременно с европейцами появлялись и азиаты, среди которых преобладали кашгарцы, таранчи, персы, азербайджанцы, курды и арабы (НАУз., 25:16). В результате значительно увеличилась этническая мозаичность региона.

В этот период вместе с продвижением царских войск в Туркестан прибывает большой поток немцев, находившихся в составе воинского контингента, в числе офицеров высшего и среднего состава, рядовых царской армии. За армией следовали административные чиновники, занимавшие посты в управлении и гражданских службах. Это были преимущественно выходцы из балтийских (остзейских) провинций – подданные России, которые за многие десятилетия накопили опыт военной службы и охотно служили в царской армии. По мере хозяйственно-экономического освоения края здесь появлялись гражданские служащие, чиновники, предприниматели, представители научной интеллигенции. Второй группой были немцы-крестьяне, появившиеся в последней четверти XIX в. Селились они компактно, образуя общины (диаспоры), аналогичные той, из которой прибыли.

Исследование истории немецкой диаспоры Узбекистана показало, что немецкая этническая группа не представляла собой фактически единой общности в конфессиональном отношении. Среди них были лютеране, меннониты, реформаторы, позднее – адвентисты и баптисты, в незначительном количестве католики и православные. Большинство немецкоязычного населения было приверженцами лютеранского вероисповедания (около 70%), часть меннонитами (20%), а остальные (10%) были католиками, православными, адвентистами и баптистами. Католиков среди немцев было меньше, поэтому они вместе с поляками и другими европейцами, исповедовавшими католицизм, объединялись в римско-католический приход (общину).

В Туркестане создание и заселение компактных немецких поселений, как и в царской России, происходило не по национальному, а по религиозному признаку. Разделение же по конфессиональному признаку на лютеран и меннонитов позволяет выделить их в отдельную диаспору немецкого населения Туркестана, отличную от обрусевших и перешедших в православие этнических немцев, предки которых на протяжении длительного времени жили в пределах Российской империи, преимущественно в городах. Поэтому прибывавшие в край немцы по месту компактного проживания образовывали религиозно-земляческие общины (диаспоры), идентичные тем с которых они прибыли.

В данной статье речь пойдет об общинах меннонитов, обосновавшихся в этот период на территории Туркестана.

Меннонитство - одно из течений протестантской церкви. Отличается «миролюбивым и умеренным» характером. Никогда не призывает к насилию и злу. Заставляет задуматься о смысле всей жизни вообще, о самосовершенствовании и развитии своей души. Представляет собой евангелическое вероисповедание. Секта меннонитов возникла в конце первой трети XVI века в

ходе реформации в Нидерландах. Во главе этого движения в анабаптизме стоял бывший священник Менно Симоне (1496-1561 гг.). Меннониты жили в конфессионально-территориальной обособленности от окружающего населения в силу религиозных запретов, не контактировали с ним (исключение – деловые отношения). Они отличались характером расселения, религиозной принадлежностью, образом жизни и особенностями этнического сознания. Подавляющее их большинство занималось земледелием, воспринимаемым как следование библейским предписаниям, религиозная обязанность. Помимо собственной трактовки христианского учения, меннониты придерживались определенных моральных принципов. Они проповедовали строгое отношение к труду, бескорыстное участие в делах общины, поддержку ближнего, обязательную грамотность, отказ от воинской повинности и государственной службы. Усиление репрессий вынудило многих меннонитов эмигрировать из Нидерландов. За 45 лет (1521-1556 гг.), прошедших со времени издания первого «плаката» против еретиков, в Нидерландах было казнено и изгнано из страны свыше 50 тыс. человек. Большинство изгнанников в XVI в. оседают в Северной Германии и Восточной Фрисландии. В конце XVIII века, из-за ухудшения положения в Пруссии, меннониты снова стали искать место для миграции.

Принятый в 1763 году Екатериной II, «колониционный» манифест, разрешающий иностранцам «въезжать и селиться, где только пожелают на постоянное жительство», а главное, предоставляемые при этом льготы (свобода вероисповедания, выдача земельных наделов, освобождение от воинской повинности, от казенных податей, право самоуправления) устраивали меннонитов. Первая партия меннонитов в составе 228 семейств прибыла в 1789 г. в Россию. Они селились главным образом в Поволжье, а также в Таврической, Екатеринославской и других губерниях Российской империи. К 1873 г. в России насчитывалось 5 меннонитских округов. Однако, реформы, проводимые в 1870-е годы в России были направлены на сокращение экономических льгот иностранцев, которые ущемили права сельских немцев и привели их к обезземеливанию. В частности, «Закон о всеобщей воинской повинности», принятый в 1874 г. в России ущемил религиозные права меннонитов и способствовал их массовой миграции в Туркестан.

Необходимо заметить, что появление меннонитов именно в Туркестане было явлением не случайным. В первую очередь этому способствовал сам первый Туркестанский генерал-губернатор К.П. фон Кауфман, который хорошо знал, что представляет собой меннонитская община. К.П. фон Кауфман был заинтересован в прогрессе и опережающем развитии своего хозяйства на базе европейских технологий. Ему было известно, что и в самой России меннонитские хозяйства считаются более передовыми, богатыми, чем другие хозяйства. Видимо, благодаря меннонитам он хотел обогатить новыми технологиями производства Туркестанский регион, которым стал управлять. Поэтому он уговорил делегацию от меннонитов, которые пытались отправиться на Кавказ, переселиться в Туркестан. Он лично ходатайствовал перед Александром II о разрешении их переселения в Туркестан.

Меннониты несколькими партиями в 1880 и 1884 гг. переселились в Туркестан. Каждая партия находилась в пути около 15 недель. Переселение их было очень тяжелым. Маршрут их пролегал по степи и безводной пустыне и был очень опасным. В дороге из-за болезней и трудностей многие умерли, не добравшись до новых мест.

Первые партии меннонитов были встречены лично Кауфманом, который, распорядился выделить им земли в Аулиеатинском уезде Сырдарьинской области и обеспечить их всем необходимым. На 80 семейств они получили 1040 десятин земли, по 13 десятин на каждое семейство. Ташкентское областное казначейство, открыло им кредит на 1 500 рублей для выдачи ссуд на покупку семян. Разрешалось выдавать по 25 рублей на семью. Долг предлагалось погасить в течение 3 лет. Кроме того, меннонитам было дано разрешение вырубать по 20 деревьев на семью для постройки дома, но с условием, чтобы они взамен высадили по 25 саженцев за каждое срубленное дерево и обеспечили уход за ними (НАУз., 36:9). Но вскоре К.П. Кауфман, тяжело заболел и умер и вопросами по обустройству меннонитов занимались другие люди.

Таким образом, меннониты из Таврической и Самарской губерний основали в Аулиеатинском уезде Сырдарьинской области меннонитские общины: Николайполь, Гнаденталь, Гнаденфельд и Кеппенталь. Эти четыре селения образовали Николайпольскую меннонитскую общину, под общим названием Николайполь. Каждое селение располагалось в километре друг от друга. В 1893 г селениям были присвоены администрацией русские имена: Андреевка, Владимировка и Романовка (НАУз., 7: 51). Другая часть меннонитов, 40 семейств не желая подчиняться российским законам и оставаться в Туркестанском генерал-губернаторстве, с большими трудностями поселилась в Хивинском ханстве, образовав в 1884 г. свое поселение в Ак-Мечеть.

Как отмечал Г. Кронгардт при заселении на новом месте меннонитами учитывалось место выезда и принадлежность к одной из религиозных сект меннонитского вероучения. Так, село Романовку заселили переселенцы из Самарской губернии, принадлежавшие к «церковно-меннонитской общине», а Николайполь, Андреевку и Владимировку – в основном выходцы из Молочанского уезда Таврической губернии, принадлежавшие к «Меннонитской братской общине» (Штремплер, 1972: 6) (её ещё называли «Община братьев Петерса»). В Хивинском ханстве поселились самарские меннониты, возглавляемые К. Эппом, хотя среди них были и молочанские меннониты тоже (Belk, 2001: 87). Таким образом, в Сырдарьинской области Туркестанского генерал-губернаторства обосновались в основном Меннонитские общины, возглавляемые братом Петерсом, а в Хивинском ханстве, возглавляемые К. Эппом.

Жизнь в общине. Меннониты, поселившись на новых местах, стали постепенно осваиваться. Первые два года были особенно тяжелыми для них. Другие климатические условия, искусственное орошение полей, не знакомое для меннонитов, приводило к необходимости освоения новых навыков по обработке земли. Кроме того чуждая местная мусульманская культура, непонятный язык, еще больше спланивала их в общине. Переселившись, они начали строить дома на новый для них манер, то есть глиняные из местных материалов. Их постройки внешне были похожи на дома местных жителей, хотя их отличали тем, что у них были деревянные оконные рамы (со стеклами) и двери. Внутреннее убранство комнаты тоже резко отличалось: полы были деревянные, имелась мебель (шкафы для одежды и кухонные, столы, стулья, табуретки, скамейки, кровати, швейные машинки, различные полки и шкатулки). Как отмечал Н.С. Лыкошин, побывавший в 1912 г. в гостях у «Ак-Мечетских» меннонитов «... Все маленькие домики немецкого (имелось в виду меннонитского – Д.И.) поселка на диво чисто содержались, и в каждом домике имелась непременно уютная убранная гостиная». Одновременно общими усилиями в каждом селении на средства членов общины обязательно строился молитвенный дом и школа. Грамотность обязательна была для всех, каждый меннонит умел читать и писать.

Меннониты представляли собой весьма отличительные в социальном плане общины. Большое значение в их жизни имело общественное управление, во главе которого стоял староста. Общественное управление оказывало большое влияние на все стороны хозяйственной, личной и общественной жизни своих членов. Оно сосредоточивало внимание членов общин на соблюдении религиозных сектантских правил и собственных хозяйственных интересов и т.д. Так, например, вся община хивинских меннонитов строго следила за тем, чтобы прибыль от заработков мастеровых в Хиве распространялась равномерно, и, когда один из предпринимателей артельной работы достигал известной степени благосостояния, по решению общины он передавал своё дело следующему избранному члену колонии (менее состоятельному). Так уравнивалась в общине прибыль, и избегалось засилье одного предпринимателя.

На наш взгляд, каждая меннонитская общины в отличие от других европейских общин, в частности, от славянских, и даже немецких, существует как одна большая семья. Роль общины в их жизни имеет большое значение. Меннониты поддерживали тесные связи с меннонитами не только среднеазиатского региона, но и меннонитами различных стран. Они оказывали взаимопомощь в первую очередь в своей среде, но не отказывали в помощи тем, кто в этом

нуждался. Им было свойственно объединяться в меннонитские кооперативные и общественные организации.

Поселившиеся в Туркестанском крае немцы-меннониты пользовались всеми положенными им по закону льготами. От несения воинской повинности, как и российские меннониты, освобождались. Служба в войсках им заменялась службой в пожарных командах лесного ведомства, с освобождением от ношения оружия. Лесные команды занимались посадкой деревьев и уходом за молодыми насаждениями.

Переселение на новые места не отразилось на внутренней жизни общины и привычках меннонитов. Они и здесь, продолжали жить, строго придерживаясь своих религиозных убеждений. Не соблюдавших, или игнорировавших правила общины членов, исключали и выселяли из общины. Так, например, 17 семейств меннонитов были выселены из Николайпольской общины, которые затем образовали село Орловку и проживали с подселенными к ним лютеранами (НАУз., 7: 51).

Социально-экономическая жизнь меннонитов. Аулие-Атинский уезд по своему географическому положению и мягкому климату представлял собой идеальное место для развития зерноводства, а также скотоводства - при наличии благоприятных условий для летнего выпаса в горах.

Меннониты по экономическому укладу в основном земледельцы и животноводы. За право получить землю и возможность её обработать, меннониты были готовы пешком пройти и переселиться за тысячи километров. Среди меннонитов были довольно преуспевающие деловые люди и основатели мукомольных мельниц, умелые кузнецы и столяры.

Немало компетентных лиц в дореволюционной России и Туркестане высказывали мнение о значительно положительном влиянии меннонитов на экономику и культуру края, о пользе их поселений. Вот что писал, например, военному губернатору Сырдарьинской области начальник Аулиеатинского уезда 15 ноября 1904 г.: «Благодаря немцам-меннонитам, их высокой культуре, возможности поучиться у них сельскому делу, поставленному очень рационально, как киргизы, так и крестьяне Горного участка много позаимствовали полезного от меннонитов. Убеждение, что меннониты не делятся или, лучше сказать, скрывают от других свою усовершенствованную систему хозяйства, не выдерживает критики. На каждом шагу в Горном участке у киргиз можно встретить немецкую бричку на железном ходу с дышловой упряжкой, немецкий плуг, отлично вспаханную землю, улучшенную породу рогатого скота. Еще в лучших условиях применено немецкое хозяйство у русских зажиточных крестьян; брички у всех крестьян русских поселков Горного участка приобрели право гражданства. Русской телеги нет, поэтому они заказывают плуги немцам. С помощью немцев русский крестьянин построил крупчатую мельницу, и все селение теперь ест белый хлеб; нередко во дворах крестьян можно встретить в качестве производителя немецкую лошадь. Немцы не скупятся продавать производителей и кобыл... Все изложенное дает мне нравственное право сказать, что меннониты полезны как хорошие хозяева...». В статье, опубликованной в газете «Русский Туркестан» 28 октября 1904 г., также признавалась полезность немецких колонистов: «...между тем аулиеатинских колонистов нельзя не признать в нашем крае за людей полезных, а потому помощь им в смысле увеличения надела необходима и не бесплодна: своею культурою они поднимут окружающее малокультурное население киргизской степи».

Несмотря на определенную замкнутость меннонитских общин, окружающим населением перенималось у них немало положительного во всех сферах жизни. Многие были заимствованы из хозяйства немцев-меннонитов. Так, по образцу немецких маслобоен русскими была заведена маслобойня в Дмитриевском (по производству сливочного масла). Как отмечалось выше, к 1912 г. в меннонитских селениях имелось 4 кустарных сыроваренных заведения. Открытый в Романовке завод, вырабатывавший сливочное масло, был единственным маслодельным заводом промышленного типа во всем Туркестанском крае. Молочные продукты, производившиеся немцами-меннонитами, пользовались большим спросом в значительной части Туркестана, а соседними жителями со временем перенималась технология их приготовления. Они занимались улучшением породности многих видов скота, который постепенно стал разводиться (правда, в небольших масштабах) русско-украинским и другим переселенческим населением, а также

коренными жителями. Известный в Семиречье пишпекский садовод А.М. Фетисов приобрел у немцев-меннонитов Аулиеатинского уезда на промышленной выставке в Ташкенте скот голландской породы для разведения и селекционной работы. В 1917 г. они пожертвовали русскому населению Александровского и Аулиеата двух бычков голландской породы. Пороdistые лошади и крупный рогатый скот продавались ими окрестным крестьянам-переселенцам, киргизам и казахам по 150-500 руб. за голову. В начале XX века переселенческое население на территории Кыргызстана имело немалое поголовье улучшенного скота, в том числе крупного рогатого скота «немецкой», или «аулиеатинской-меннонитской», породы. Так, в одном из источников отмечается, что в поселках крестьян в Туркестанском крае «теперь уже зачастую можно встретить коня, купленного у немцев-меннонитов, а также рогатый скот, приобретенный там же» (Кронгардт, 1997).

Определенное влияние было и в области земледелия. Немцы стали производить многие новые сельскохозяйственные культуры, которые покупались и затем стали выращиваться местным населением, жившим вокруг. Колонисты разводили лучшие и разнообразные сорта картофеля, который приобретался у них и как посевной населением русско-украинских селений как в Таласской долине, так и далеко за ее пределами. Особым спросом пользовался новый сорт красного картофеля, получившего название «Gloria Aulie-ata». Уже упоминавшийся выше краевед, редактор «Туркестанских ведомостей» Н. Маев отмечал, что немцам «все-таки принадлежит честь инициативы введения в нашем крае новых и лучших сортов картофеля». Они первыми стали расширять запашки овса. В 1886 г., например, немцами Аулиеатинского уезда было убрано 10,7 тыс. пудов овса, намного больше, чем пшеницы (7 тыс. пудов), 6,5 тыс. пудов картофеля.

Заимствовались орудия труда, применявшиеся и изготовлявшиеся немцами и меннонитами. Так, только в течение 1907 г. в поселении Орлово было куплено кыргызами свыше 300 плугов и около 100 фургонов. Кроме того, меннониты Таласской долины в начале XX века собирались открыть лечебницу и приемный покой для местного населения (Кронгардт, 1997: 101).

Таким образом, положительное воздействие меннонитского населения в экономике и других сферах жизни подтверждается многими фактами. Но оно не ограничивалось только совокупностью подобных фактов. Они оказывали общее культурно-экономическое влияние на окружающее население, а также осваивали необжитые, часто целинные, степные и полупустынные территории. Характерный пример этого - освоение территории, отданной в пользование и владение образованного в казахской степи поселка Алексеевского (Аулиеатинский уезд), основателями и жителями которого стали выходцы из немецко-меннонитских селений долины р. Таласа. Вследствие нехватки или полного отсутствия земельных наделов многие меннониты готовы были получить их в степных малолюдных местностях с обязательством провести на них лесопосадки. Вот что, в частности, предлагал 4 июля 1913 г. заведующему переселенческим делом в Аулиеатинском уезде выходец из Таврической губернии на территории Украины, временно проживавший в селении Николайполь Исаак Шпенст: «...как я помню, некоторое время тому назад в «Туркестанских ведомостях» был затронут вопрос о разведении лесов в безлесных степях Туркестана, то не будет ли уместно двинуть дело дальше и ходатайствовать перед кем следует, не окажется ли все-таки возможным наделять нас, меннонитов, землю, причем гарантирую, что не откажемся для начала рассадить с двора по десятине и больше лесными деревьями на особом отведенном от начальства участке» (Кронгардт, 1997: 101).

К примеру, акмечетских меннониты стали выращивать непривычные для этого региона овощи - баклажаны, помидоры, огурцы, капусту, картофель, землянику и пряности. Постепенно расширялись масштабы мясомолочного животноводства, коневодства, сыроварения, ремесел. По воскресеньям торговали избытками мясомолочных продуктов, сырами, вином, первоначально только в поселении, затем стали заниматься этим промыслом более широко и вывозить свою продукцию на базары Хивы, Ургенча, Ташауза и других городов края. Их продукция отличалась высоким качеством, красивой упаковкой, а главное - дольше сохранялась от порчи.

Меннониты Туркестана оставили позитивный след не только в экономике края, в применении новых технологий, но и в архитектуре. По приглашению хивинского хана Исфандияра акмечетские меннониты принимали участие в отделочных работах новых дворцовых зданий, построенных в начале XX века. Так, по приказу последнего хивинского хана Исфандияра, местные зодчие совместно с приглашенным из Москвы архитектором А.Н. Роопом построили летнюю резиденцию дворцовый комплекс Нуруллы-бая. В отличие от остальных дворцовых зданий Хивы этот дворец имел высокие двери, огромные окна, паркетные полы, сделанные первоклассными акмечетскими меннонитскими мастерами. В его помещениях из привозной древесины (дуба, мореного дуба и клена) меннониты смастерили карнизы, дверные и оконные блоки в европейском стиле с использованием французского лака и позолоты, а также художественно выполнили паркетные полы со сложным геометрическим рисунком. Меннонитские мастера составили и орнаментальные рисунки для изразцов 10 печей, установленных в помещениях. Кафельные плитки для печей по спецзаказу изготавливались на Императорском фарфоровом заводе (ныне завод им. М.В. Ломоносова в Санкт-Петербурге). По мнению многих исследователей, архитектура и декоративное убранство интерьеров монументальной постройки представляют собой смесь старинного хорезмского стиля с европейским стилем и ложным классическим западноевропейским стилем «ампир» XVII–XVIII вв. (Иноятова, 2019: 148)

Кроме того, акмечетские немцы-меннониты привлекались для выполнения столярных работ (оконные рамы и паркет) в Кубла-тоза Баг – летней резиденции Мухаммад Рахимхана II Бахадура. В одном из залов сохранился расписной плафон, на котором меннонитский художник-любитель нарисовал пейзаж, навеянный воспоминаниями о далекой родине - зеленые берега Волги и мельницу. Скорее всего, этот же живописец являлся и автором разрисовки медальонов в виде летающих амурчиков, павлиньих перьев и бантиков на потолке в помещении № 2 приемной хана Асфандияра [Иноятова, 2019:148].

В Хиве по заказу визиря Ислам-ходжи под руководством А.П. Роппа с участием акмечетских немцев-меннонитов были построены еще два здания европейского образца: почтово-телеграфное отделение (1910 г.) и больница (1911–1913 гг.). Они возведены за чертой «внутреннего» города, на территории Дишан-калы. На фасаде здания хивинской больницы имелась надпись голубыми изразцами: «Больница имени цесаревича Алексея». В оформлении больницы принимал участие художник из Хорезма Абдулла Балтабаев (Каландаров и др., 1962: 66). Почта, как и здание приемного дворца хана Асфандияра была отделана гладкими синими изразцами, расположенными в шахматном порядке; этот прием типичен для хорезмского искусства начала XX в.

Описанные архитектурные строения в наше время были отреставрированы. Труд А.Н. Роппа и акмечетских мастеров наравне с местными мастерами вошел в сокровищницу культуры Узбекистана. По мнению реставратора Р. Тохтаева, паркетные полы в дворцовом комплексе Нуруллыбая «имеют художественную и историческую ценность и являются памятником истории развития декоративного оформления интерьера в сооружениях Средней Азии». Реставратор Р. Беширов считает, что «все виды декора и предметы внутреннего убранства дворца представляют собой историческую ценность, а часть из них (изразцовые печи) – художественную ценность» (Каландаров и др., 1962: 66).

Дворцовый комплекс Нуруллы бая до 1912 г. был летней резиденцией хивинского хана Мухаммад Рахимхана II Бахадура, затем его сына Исфандиярхана. В 1920 г. в нем работало правительство Хорезмской Народной Республики. В 1924 г. здесь жил выдающийся узбекский поэт Хамза Хаким-заде Ниязи (Каландаров и др., 1962: 66).

Как отмечалось ранее, среди акмечетских немцев-меннонитов были умелые столяры, резчики по дереву и плотники. Они очень скоро приобрели токарные и другие станки, стали снабжать фургонами, приспособлениями к местным арбам, мебелью и прочими изделиями Хиву и близлежащие города. Освоив кузнечное дело, они занялись починкой сельхозинвентаря и машин по очистке хлопка. Каждый зажиточный хивинец, строя дом, охотно приглашал

специалистов по сооружению дверей, полов и оконных рам. Многие из них работали придворными ханскими мастерами. Во всех дворцах Хивы и в бекских помещениях непременно имелось ханское место, где хан сидел или полулежал, принимая посетителей, беседовал со своими ближайшими сановниками. Все эти места немецкого изделия имели одинаковый вид: это широкая скамья из простых досок, не обитая, выкрашенная черной краской и украшенная трафаретными букетами роз по черному фону. Без этой мебели немисливо было пребывание хана в каком-либо дворце или бекском доме в провинциях обширного Хивинского ханства (НАУз., 222: 50). Для перевозки грузов акмечетские немцы-меннониты строили так называемые немецкие фургоны и брочки. Цену за свою работу они назначали сами по окончании работы, с ними хивинцы не торговались. Оплата за их работу была дороже: простой немецкий фургон, который из России можно было выписать за 80-120 руб. здесь можно было заказать только за 100-150 руб. (НАУз., 222: 51).

Говоря о влиянии меннонитов, не следует забывать, что численность его в крае в то время была невелика, и оно не могло распространяться по преимуществу дальше соседних с немецкими селениями местностей. В ближайших к немецким селениям местностях воздействие немцев на жизнь и культуру местного населения было довольно заметно. Так, в одном из исторических источников говорится о влиянии немцев-меннонитов на кыргызов, располагавшихся в долине р. Талас: «Близость культурных немецких поселков оказала большое влияние на склад жизни киргиз в смысле оседания и улучшения коневодства. Киргизы даже имеют постройки немецкого типа и охотно перенимают немецкий язык»

Не только окружающее местное население овладевало немецким языком, но и значительная (если не преобладающая) часть немцев-меннонитов умела говорить по-киргизски. Так, из списка, включавшего 29 немцев Аулиеатинского уезда (мужского пола), 28 человек, помимо немецкого, знали и киргизский язык. Он был среди немцев наиболее распространен (после родного языка). Русский язык из указанных в этом списке знали только 5 человек. В поселке «Ак-Мечеть» почти все меннониты свободно изъяснялись на узбекском языке и имели популярные в крае имена (Отовай, Матчан, Ишан) (Иноятова, 2019: 111).

С установлением Советской власти меннониты продолжали держаться обособлено, не сливаясь ни с местным, ни с русскоязычным населением.

Воспитание детей велось исключительно по классическому немецкому образцу. Меннониты категорически отказались учиться по учебникам советского типа. Решительно отвергалось и какое-либо вмешательство в учебный процесс районного отдела народного образования. Закон Божий преподавался 6 раз в неделю. По праву, данному родителями детей, учителя наказывали учеников ремнем и линейкой (ХОГА, 69: 546).

И если аулиеатинские меннониты, хоть и с большим трудом, но все же были подвергнуты «советизации», хивинские меннониты, по сообщению работников НКВД, к сер. 30-х гг. XX в. «абсолютно не подвергнуты советскому влиянию, не имея даже на данный момент никаких советских организаций, коопераций ... А в домах меннонитов и сейчас можно увидеть портреты бывшего хивинского хана, который ими считается, как справедливый правитель... Община меннонитов отличались своей зажиточностью, чистотой и пристрастием к порядку. В их распоряжении оставались 60 га культурной земли, из коей 58% под нажимом районных властей использовались под посевы хлопка. План ежегодно перевыполнялся. Даже проверяющие НКВД в Хиве отмечали, что урожай хлопка у меннонитов был 1000 кг с га, тогда как у местного хлопкороба 600 кг» (ХОГА, 69: 546). Напрашивается вопрос: почему переселенцы за достаточно короткое время получали более высокие урожаи, чем местные жители, опыт которых они перенимали? Дело в том, что, изначально почти все меннониты были рачительными хозяевами, и ими учитывалось абсолютно всё, и трёхпольная система севооборота, когда пары закладываются, и часть земли, которая должна год отдыхать.

Необходимо отметить, что в связи с недостаточностью земли, которую выделили меннонитам для обустройства, основной доход они получали от животноводства. Фермерские хозяйства имели племенной скот. В качестве тягловой силы были лошади и

ослы. Каждое личное хозяйство стремилось организовать свою молочную ферму. В это время община имела 13 сепараторов, посредством которых производилась переработка молока. Получаемая продукция, масло, сметана, жирный творог реализовывалась меннонитами по частным ценам в районах Хорезмского и Ташаузского округов. Другим значительным источником средств меннонитов являлось кустарное производство (кузнечное, столярное и т.д). Крупными мастерами и подрядчиками в колоне были двое: Герман Ризен и Классен Гергард, выполняющие зачастую подряды за крупную сумму. Группа меннонитов: Янсен Гергард, Классен Гергард, Янсен Герман, Густав Классен и др. не имея достаточной доходности от мелкого кустарного производства, землю арендовали у коренных жителей колонии - Эмиля Ризена (78 лет) крупного торговца, у бывшего крупного торговца Корнелиуса Паульса и др. (ХОГА, 69: 546).

Возможно, одной из главных причин не восприятия меннонитами новой власти было то, что их пугало безбожие советской власти. Религия, занимавшая большое место в жизни меннонитов, накладывала свой отпечаток на их взгляд на общественно-политическую жизнь в стране. За категоричный отказ подчиняться советским законам и вступать в колхоз хивинские «Ак-Мечетские» меннониты - 78 семей (323 человека) 27 апреля 1935 г. были депортированы и направлены в спецпоселки Вахшстроля Таджикистана (Сталинские депортации, 2005: 50). После депортации хивинских меннонитов, в Узбекистане осталось совсем незначительная часть меннонитов, которые продолжали жить разрозненно и общин не создавали. Более того, накануне и в годы второй мировой войны советское правительство уже не делало различий в правовом отношении между немцами и меннонитами. Меннониты, так же как и лютеране, рассматриваемые правительством как лица немецкой национальности и подозреваемые в пособничестве Германии, находились под особым надзором полиции, что и отразилось на их жизни. В связи с этим, та, небольшая часть меннонитов, оставшихся в Узбекистане, примкнула к баптистам, имеющим ряд сходных элементов веры, другая, к лютеранам и до сих пор проживает в Узбекистане. Имеющиеся факты позволяют сделать вывод, что религия оказывала большое влияние на культуру и жизнь немцев. Возможно, их религиозность объясняется не только обычаями, традициями, особенностями менталитета, но была вызвана необходимостью сохранения себя как этноса в инонациональной среде, сплочения в трудностях, вызванных частыми миграциями. Однако ряд утверждений о достаточной замкнутости, об оторванности немецкого населения в крае от соседних народов, в частности меннонитов, верны лишь отчасти. Опрошенные нами в 2007 году хивинцы, (а осталось их единицы, т.к. их возраст перевалил уже давно за 80 лет) помнят о меннонитах не как о религиозной секте, замкнувшейся в своей общине, а как о немцах внимательных, добрых соседях, оказывавших помощь всем, кто в этом нуждался, и расценивали это не как подвиг, а как обязанность помочь ближнему во время нужды. Более того, за пятидесятилетний период пребывания общины в крае, не зафиксирован ни один конфликт с хивинцами, ни на религиозной, ни на бытовой почве. Возможно, эти отношения подкреплялись тем, что в свою очередь и местное население, не смотря на разность исповедуемых религий, доброжелательно относилось к переселенцам. Хивинцы с самого начала их поселения всячески старались помочь им. Благодаря их советам, меннониты научились в новых для них климатических условиях правильно обрабатывать засоленную почву и применять искусственное орошение. Думаю, что эти отношения также укреплялись и тем, что Саид Мухаммад Рахимхан II, в сложный для меннонитов период помог им и переселил их поближе ко дворцу, хорошо относился к ним, несколько раз навещался в общину, подарил им орган, которым они пользовались при богослужении. Возможно, в благодарность за это хивинские меннониты, в отличие от аулиеатинских были более открыты для общения. С местным населением жили в дружбе, освоили их язык, обычаи, культуру, ходили в гости. Вильгельм Пеннер (в народе Панор бобо) научил хивинца Худайбергена Диванова искусству фотографии и дал ему первые уроки русского языка. Примеров добрых взаимоотношений с местным населением можно привести достаточно много, но даже эти примеры показывают насколько они были позитивными.

Подводя итог, отметим, что, переселившиеся в край меннониты создали свои компактные диаспоры и жили, строго следуя библейским предписаниям. Подавляющее их большинство занималось земледелием, воспринимаемым как следование религиозным обязанностям.

Несмотря на сложные климатические условия, они своим трудолюбием внесли весомый вклад в развитие хозяйства. Местные крестьяне, а также другие европейские переселенцы переняли у них полезные навыки по возделыванию новых видов огородных растений – помидор, огурцов, баклажан, картошки, ягод и т.д. Благодаря меннонитам, в быту хивинцев появились новые предметы домашнего обихода - столы, стулья, табуретки, шкафы, оконные рамы, двери. Своим толерантным отношением к коренному населению, они снискали доброжелательное и уважительное отношение к себе, которое высоко ценят хивинцы и сегодня.

Список литературы и источников

- Belk F.R. The Great of the Russia Mennonites to Central Asia. 1880-1884. 2001. – P. 87-132.
- Гентшке В.Л. Меннониты в Туркестане. Документы ЦГА Республики Узбекистан. 1880-1883 гг. // Исторический архив. – М, 2001. – №3. – С.173-181;
- Жукова Л. Меннониты в Хорезме // Этнический Атлас Узбекистана. – Ташкент, 2002.
- Иноятова Д.М. Немецкая диаспора Узбекистана: вехи истории. Монография. – Ташкент: Turon-iqbol, 2019. – 424 с.
- Каландаров Н., Абдурахимов М., Самандаров С., Середа Т. Хорезм: краткий справочник-путеводитель. – Ташкент, 1962. – С. 66.
- Колемасова Н.Х. Христианское сектантство в Узбекистане. – Ташкент, 1986.
- Кригер В. Рейн-Волга-Иртыш: из истории немцев Центральной Азии. – Алматы, 2006.
- Кронгард Г.К. Немцы в Кыргызстане 1880-1890 гг. – Бишкек: Илим, 1997. – 415 с.
- Матвеев А.М. К вопросу о выходцах из Германии в Средней Азии в конце XIX - начале XX века. Научные труды ТашГУ, выпуск 392. – Ташкент, 1970.
- Махсудов Д. О религиозной толерантности и подходах в Узбекистане. – [Электронный ресурс] - <https://uz.sputniknews.ru/20220405/v-tashkente-otkrylsya-sad-tolerantnosti-grafika-23791083.html> (дата обращения: 5.04.2022 г.).
- НАУз. Ф. Р-25. Оп. 1. Д. 182. Л.16, 17.
- НАУз. Ф. И-36. Оп.1. Д. 1778. Л. 9, 10, 28, 30, 32.
- НАУз. Ф. И-7. Оп. 1. Д. 5221, Л. 51-53
- Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общей редакцией академика А.Н. Яковлева. – М.: МФД: Материк, 2005. – С. 50-53.
- НАУз.Ф.И-7. Оп.1. Д. 5221. Л.51.
- НАУз Ф. И-2. Оп. 1. Д. 314. Л. 50.
- Fred Richard Belk. The Great Trek of the Russian Mennonites to Central Asia 1880-1884. 2001.
- Хорезмский областной государственный архив (ХОГА). Ф. 69. Оп.1. Д.546.
- Чеботарева В.Г. Наркомнац РСФСР: свет и тени национальной политики 1917-1924 гг. – Москва, 2003.
- Штремплер И.И. Село меняет облик. – Фрунзе, 1972. – С. 6.

References

- Belk F.R. The Great of the Russia Mennonites to Central Asia. 1880-1884. 2001. – P. 87-132. [in English]
- Gentshke V.L. Mennonity v Turkestane. Dokumenty SGA Respubliki Uzbekistan. 1880-1883 gg. [Mennonites v Turkestane. Documents SGA Republic of Uzbekistan. 1880-1883 gg.] // Istoricheskii arhiv. – M., 2001. – №3. – S.173-181. [in Russian]
- Zhukova L. Mennonity v Khorezme [Zhukova L. Mennonites in Khorezm] // Etnicheskiy Atlas Uzbekistana. – Tashkent, 2002. [in Russian]
- Inoyatova D.M. Nemetskaya diaspora Uzbekistana: vekhi istorii. [Inoyatova D.M. German diaspora in Uzbekistan: milestones in history]. Monografiya. – Tashkent: Turon-iqbol, 2019. – 424 s. [in Russian]
- Kalandarov N., Abdurakhimov M., Samandarov S., Sereda T. Khorezm: kratkiy spravochnik-putevoditel'. [Khorezm: a brief reference guide]. – Tashkent, 1962. – S. 66. [in Russian]

- Kolemasova N.Kh. Khristianskoye sektantstvo v Uzbekistane [Christian sectarianism in Uzbekistan] – Tashkent, 1986. [in Russian]
- Kruger V. Reyn-Volga-Irtysh: iz istorii nemtsev Tsentral'noy Azii [Rhine-Volga-Irtysh: from the history of the Germans of Central Asia]. – Almaty, 2006. [in Russian]
- Krongard G.K. Nemtsy v Kyrgyzstane 1880-1890 gg. [Germans in Kyrgyzstan 1880-1890]. – Bishkek: Ilim, 1997. – 415 s. [in Russian]
- Matveyev A.M. K voprosu o vykhodtsakh iz Germanii v Sredney Azii v kontse XIX - nachale XX veka [On the issue of immigrants from Germany in Central Asia at the end of the 19th - beginning of the 20th century]. Nauchnyye trudy TashGU, vypusk 392. – Tashkent, 1970. [in Russian].
- Stalinskiye deportatsii. 1928-1953 [Stalinist deportations. 1928-1953] / Pod obshchey redaktsiyey akademika A.N. Yakovleva. – M.: MFD: Materik, 2005. S. 50-53. [in Russian]
- Chebotareva V.G. Narkomnats RSFSR: svet i teni natsional'noy politiki 1917-1924 gg. [Narkomnats RSFSR: light and shadows of national policy 1917-1924]. – Moskva, 2003. [in Russian]
- Shtrempler I.I. Selo menyayet oblik [The village is changing]. – Frunze, 1972. – S. 6. [in Russian]

FTAMP 03.26

ТҮРКІСТАНДАҒЫ МЕННОНИТТЕР: ДИАСПОРИЗАЦИЯ ҮДЕРІСТЕРІ

Д.М. Иноятова^{1*}

¹М. Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Өзбекстан, Ташкент қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: indima59@mail.ru (Иноятова)

Аңдатпа. Мақалада Түркістан аумағында неміс меннониттер диаспорасының қалыптасу кезеңдері қарастырылған. Ресейден басқа орыс халықтары арасында меннониттік немістердің жаппай қоныс аударуы және олардың Түркістан жерінде диаспора құруы XIX ғасырдың екінші жартысында басталды. Диаспоралық проблема контекстіндегі зерттеуді талдау бұл ретте, ең алдымен, Еділ, Таврия және Ресейдің орталық аймақтарынан екінші реттік көші-қон ағындарына сәйкес орын алған ерікті көші-қон процестері үлкен рөл атқарғанын көрсетті. Зерттеу нәтижелері бойынша миграцияның себептері бір-бірімен тығыз байланыста болатын саяси, экономикалық және діни болып сараланады. Сондай-ақ, Түркістандағы диаспораның қалыптасуының тарихи алғышарттары талданады: көші-қон процесінің күрделілігі; неміс елді мекендерінің қалыптасуы (олар өз қауымдарын (диаспораларын) ұлттық бойынша емес, өздері келгеніне ұқсас діни принцип бойынша құрды); оның жаңа өмір сүру жағдайларына бейімделу мәселелері; жергілікті халықпен қарым-қатынас; оның шетелдік мәдени ортаға интеграциялануы, өзіндік ерекшелігі мен өзіндік ерекшелігін сақтау; популяцияның өзгеруі. Қорытындылай келе, меннониттер азиялық жағдайға жақсы бейімделіп қана қоймай, сонымен бірге аймақтың экономикасы мен мәдениетін дамытуға үлес қоса алғанын атап өтеміз.

Түйін сөздер: Түркістан, Ресей, Хиуа хандығы, Ақмечет меннониттері, Әулиеаттық меннониттер, лютерандар, көші-қон, бейімделу.

IRSTI 03.26

MENNONITES IN TURKESTAN: DIASPORIZATION PROCESSES

D.M. Inoyatova^{1*}

¹M. Ulugbek National University of Uzbekistan, Uzbekistan, Toshkent

*Correspondent author

E-mail: indima59@mail.ru (Inoyatova)

Annotation. The article discusses the stages of the formation of the German Mennonite diaspora in the territory of Turkestan. The mass resettlement of Mennonite Germans, among other Russian peoples, from Russia, and the formation of a diaspora by them on the territory of Turkestan, began in the second half of the 19th century. An analysis of the study in the context of the problem of diasporality showed that it was voluntary migration processes that played a huge role in this, which took place in line with secondary migration flows, primarily from the Volga, Taurida and central regions of Russia. According to the results of the study, the causes of migrations are differentiated as political, economic and religious, which are closely interconnected. The article analyzes the historical prerequisites for the formation of the diaspora in Turkestan: the complexity of the migration process; the formation of German settlements (they created their communities (diasporas) not according to the national, but according to the religious principle, similar to the one from which they arrived); problems of its adaptation to new living conditions; relationships with the local population; its integration in a foreign cultural environment, its preservation of identity and originality; population changes. In conclusion, we note that the Mennonites managed not only to adapt well in Asian conditions, but also to contribute to the development of the economy and culture of the region.

Key words: Turkestan, Russia, Khanate of Khiva, Akmechet Mennonites, Aulieatian Mennonites, Lutherans, migration, adaptation.

Сведения об авторе:

^{1*} Доктор исторических наук, профессор

IRSTI 17.01.09 DOI 10.51943/2710_3994_2022_1_218

CONSIDERATION OF THE CONCEPT OF CRITICISM AS A SOCIAL THEME IN JAMBYL JABAYEV'S POEMS

Soner Saglam^{1*}, Yashar Sozen¹

Pamukkale University, Republic of Turkey, Pamukkale

*Corresponding author

E-mail: soner.saglam@gmail.com (Saglam), goktug3525@hotmail.com (Sozen)

Abstract. This article examines the concept of criticism as a social theme in the poems of Jambyl Jabayev. The authors also reveal some important social problems of the Kazakh people of that past era in the poems of the great poet. The great poet of the Kazakh steppes, Jambyl Jabayev, is one of the greatest people of the last century in the Turkic world. Jambyl *aqyn* (poet-author) throughout his hundred-year life tirelessly composed impromptu poems with a *dombra* (musical instrument of the Kazakh people-auth) in his hand, revealing all the social problems of the Kazakh people. He is well known in all world literature and in Kazakh literature, by his famous *aitys* (an impromptu contest between two bard poets-auth.) and epics, as well as songs and poems improvised in a special style. Jambyl Jabayev expresses many social problems in his poems, *aityses* and epics. The poet attaches importance to criticism against the rulers and administration systems of that period. According to Jambyl, the *dombra* is a bow, and the every word that comes out of his mouth is an arrow. The spiritual heritage of Jambyl Jabaev was studied in Turkey in the form of an extensive scientific topic. The text of this study was prepared in Turkish and translated into English.¹

Keywords: Jambyl Jabaev, Suyunbay, poetry, poet, poem, criticism, Kazakh people, *dombra*, *aitys*

Introduction. Jambyl Jabayev, the great poet of the Kazakh steppe. He is one of the most important representatives of Kazakh folk literature, Kazakh oral tradition and *aitys* (an impromptu contest between two bard poets-auth.) art. He is the pinnacle of Kazakh oral tradition, especially poetry, epic and *aitys* genres. Jambyl has become a phenomenon name not only in Kazakh literature but also in the whole Turkic world and literature throughout the century he lived in. He has even been called the "Homer of the XX Century" all over the world. Jambyl was born in February 1846 at the foot of Mount Jambyl on the banks of the Shu River in the current Jambyl province of Kazakhstan. His lineage is from the Ekey branch of the Shapyrashty tribe of the Great Juz. Jambyl's father is Japa and his mother's name is Uldan (Ismail, Gungor, 1996: 9). His grandfather named him as a Jambyl, and he was born at the end of February in a harsh winter cold (Joldasbekov, 2019: 23). Born to a poor family, Jambyl spent his childhood and youth in great economic difficulties, and these troubles played a major role in the formation of his personality and works. Since he lives in a semi-nomadic society, he cannot find an education opportunity. His interest in music increased when his uncle, who was a *dombra* (musical instrument of the Kazakh people-auth) player, sang poetry to him at the age of nine. At a young age, Jambyl had the opportunity to meet the famous Böltirik Aqyn. Böltirik Aqyn makes no concessions against the rich and those who rule the people during *aitys*, and Jambyl has valued this aspect of him since his childhood. Jambyl memorizes Böltirik's words that are said skillfully and accurately and uses them until the end of his life (Urakova, 2008: 31-32).

Jambyl's mother, Uldan, and Uncle Qanadan, are masters of words who perform songs and folk songs. For this reason, Jambyl has always been in art since his childhood and he came to his

¹ Olzhas KUANBAY- PhD doctoral student of the Ankara University, Republic of Turkey, Ankara, E-mail: olkub89@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>

adolescence in this art environment. At a young age, he attends various councils with his uncle and learns to play kopuz and dombra (Қинас, 2016: 39-40). Jambyl begins to be known as «aqyn bala» (child poet-auth.) at the age of 16-17. Afterwards, he exhibits his poetic skills in the quarrels he had with the leading poets of that period, such as Qulmanbet, Aykūmis, Baqtıbay, Dospambet, Sary, Sarbas, Shanshubay, Qulanayan. In addition, he competes his art with the minstrels and Manasists of the Kyrgyz such as Naymanbay, Katagan, Balık, Tynybek, Arystanbek, Sagymbek, and thus thus, he develops the art of poetry by feeding on the poetry tradition of the Kyrgyz. By reading folk tales such as "Qoblandy, Alpamys, Manas, Koroglu and Shahmardan" among the people, he also endears himself to the people (Biray, 2016: 52-53).

Jambyl sang poems from the age of fourteen and received the praise and blessing of the famous Suyunbay at the age of fifteen. Suyunbay noticed the talent of the young poet and said: «...Sing your poems, but let them be poems that the public will memorize and never forget. I wish your poems be never those that entertain and enchant the privileged persons. Let there be poems that all people love to listen to. Speak the truth, speak the justice, and do not go down the old run-down road! Feel and examine what is going on around you by setting out on the brand new, right and straight road!». Jambyl apprenticed with Suyunbay for a few years and was inspired by his mastery. After that, he realizes that art should not be used for art, but to be a cure for the suffering of the oppressed people and an interpreter for their absence (Ismail and Gungor, 1996: 9). Jambyl known Suyunbay as his teacher until he dies and he was his idol all his life. He doesn't start talking without Suyunbay in big aitys impromptu contest. Jambyl does not forget his gratitude to his great master Suyunbay throughout his life. He starts his poems and speeches by mentioning Suyunbay's name in all celebrations and meetings.

Suyunbay's apprentice Jambyl Jabayev, who is described as «The gold treasure of the Zhetisu», lived a long life of one hundred years. He lived through the crush Kazakh Khanate and Tsarist Russia and lived in the period of establishment and development periods of Soviet Union. He is an artist who succeeds in performing his art according to changing conditions and times. Jambyl has six sons: Kozhamberdi, Kozhash, Akkuly, Iztileu, Algaday and Tezekbay. The first two of them die in childhood. Iztileu and Algaday are recruited into the army. Algaday's military successes become a source of happiness for Jambyl (Kardes Kalemler, 2016: 5). However, after Algaday's martyrdom at the front, Jambyl is in great pain. Therefore, there are also poems he wrote for his son Algaday.

Jambyl became a member of collective farm in 1929 and lived in a Jambyl collective farm in Jambıl district of Almaty province until his death (Ismail and Gungor, 1996: 23). Starting from 1936, all of Jambyl's works began to be written down in a planned manner. From this date on, Jambyl started to go to Moscow to participate in various celebrations, and many of his poems were published on the radio, in newspapers and in various magazines. The event that made Jambyl known throughout the Soviet Union in almost only one day was the publication of his poem "Otanym" (Fatherland) in the newspaper "Pravda" on May 7, 1936. In this poem, Jambyl sheds light on the life of Kazakhstan between the past years by talking about the history of Kazakhs and the past experiences of this nation (Urakova, 2008: 37).

Materials and research methods. There are two main works that are the source of the research. Both works were published in Turkey. The first of these is the work named "Jambıl", which was prepared by Zeyneş İsmail and Ahmet Güngör on the occasion of the announcement of 1996 as the Year of Jambyl, published by the "Ahmet Yesevi" Foundation and presented to the 150th anniversary of Jambyl's birth. In this work, there are 30 poems, 1 epic and 5 aytis, which belong to Jambyl and sung by the bard. While determining the concept of criticism in Jambyl's works, which is the subject of the study, 30 poems in the work were examined. The other work that is the source of the research is "Bozkırın Ulu Ozanı Jambıl Jabayev" (The Great Poet of the Steppe Jambyl Jabayev) written by Kazakh scientist and Turkologist Myrzatay Joldasbekov, prepared for publication in 2019 in cooperation with the Eurasian Writers Union, and the Embassy of the Republic of Kazakhstan in Ankara and Ankara Keçiören Municipality and published by Bengü Publishing. In the work, in addition to the epic and aytis texts belonging to Jambyl, there are a total of 27 poems in full text. In the study, all 27 poems were examined and the subject of criticism was tried to be determined.

In our research, document analysis, which is a qualitative research method used to analyze the content of written documents meticulously and systematically, was used. Document analysis is a systematic method used to examine and evaluate all documents, both printed and electronic materials. In this direction, the existing poems of Jambyl, the top name of Kazakh oral literature, were read and analyzed, and the discourses about social criticism were determined and analyzed. In addition, materials such as books, book chapters and articles written on Jambyl's art and literary personality were also examined and the findings were obtained by combining the obtained data. In the implementation of this study, general scientific and special historical and literature methods were used: analysis, synthesis, as well as retrospective, historical-genetic, historical-typological, historical-systemic, and comparative methods. These and other important research methods make it possible to implement the scientific article in the most complete forms.

Discussion. Jambyl Jabayev intensively deals with the theme of criticism, which is a social issue, in his poems. For Jambyl, criticizing the rulers, administrative systems and wealthy people who are his contemporary in his poems is an indispensable element of his art. According to him, one of the main duties of the poet is to see and criticize the faults, mistakes and injustices in the society. For this reason, criticism, which is a social issue, is one of the indispensable themes in Jambyl's poems. The focus of the research is social criticism in Jambyl's poems. When we look at the studies on Jambyl in Turkey, it is seen that there is no study on social criticism in his poems. This reveals the originality of the research. In the article, the following research questions were determined: What are the issues Jambyl criticizes the most? Who and which institutions did Jambyl criticize? Which social issues were touched upon by Jambyl's criticisms? Are there any suggestions for solutions about the issues that Jambyl criticizes? The poet's poems were examined around these questions and the concept of criticism was discussed under four headings.

Many scientists of Kazakhstan and Turkey were engaged in this topic. In this scientific article, we used the books and scientific works of Prof. Dr. Myrzatay Zholdasbekov, «The Great Bard of the Steppe Jambyl Jabayev, Ankara: Bengu Publications. 2019 [*Joldasbekov Myrzatay. Bozkırın Ulu Ozanı Jambıl Jabayev, Ankara: Bengü Yayınları. 2019*] Also, scientist Prof. Dr. Shakir Ibrayev in his work «Jambyl Jabayev (His Life and Art)» Bilig: 1996 [*Ibrayev Şakir, Jambıl Jabaev (Hayatı ve Sanatı), Bilig: 1996*] highlighted important factors. And scientific works of Associate Professor Nurgul Aldabekova, «Jambyl Jabayev Master of impromptu contest», Jambyl Special Issue, Journal of Turkish Dialects and Literature: 1996 [*Aldabekova, Nurgül., Jambıl Jabayev Atışma Geleneğinin Ustası, Jambıl Özel Sayısı, Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi: 1996*] were used in this study. Also, we also considered the works of the famous Kazakh scientist Prof. Dr. Serik Kirabayev, «Getting to Know Jambyl Again», Jambyl Jabayev Special Issue, Kardeş Kalemler Magazine: 2016. [*Kirabayev Serik. Jambıl'ı Yeniden Tanıma, Jambıl Jabayev Özel Sayısı, Kardeş Kalemler Dergisi: 2016*]. Dissertations on the research topic were also considered. For example, dissertation about the Jambyl Jabayev of Associate Professor Lazzat Urukova «Aitys Tradition in Kazakh Folk Literature and Jambyl's Role in This Tradition», Ankara University Institute of Social Sciences, Contemporary Turkish Dialects and Literatures ABD: 2008 [*Urukova Lazzat. Kazak Halk Edebiyatında Aytıs Geleneği ve Bu Gelenek İçerisinde Jambıl'ın Yeri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları ABD: 2008*].

The topic of Jambyl Jabayev is also interesting for the prominent scholars of Turkish Turkologists. The main pillar of this research is the scientific work of Prof. Dr. Zeynesh Ismail and Associate Professor Ahmet Gungor explored the poems and verses of Jambyl: «Jambıl» Ankara: Ahmet Yesevi Foundation Publications: 1996 [*İsmail, Zeyneş; Güngör, Ahmet. Jambıl, Ankara: Ahmet Yesevi Vakfı Yayınları: 1996*] In this research article, we used the works of Prof. Dr. Ekrem Ayan, «Jambyl Jabayev on the 170th Anniversary of His Birth», Jambyl Jabayev Special Issue, Kardeş Kalemler Magazine: 2016 [*Ayan Ekrem, Doğumunun 170. Yılında Jambıl Jabayev, Kardeş Kalemler Dergisi Jambıl Jabayev Özel Sayısı, 2016*] and we used a scientific article of Prof. Dr. Nergis Biray, «Jambıl Jabayev. His Works and About the Epic of Otegen Batyr» Jambyl Jabayev Special Issue, Kardeş Kalemler Magazine: 2016 [*Biray Nergis, Jambıl Jabayev, Eserleri ve Ötegen Batır Destanı Hakkında, Kardeş Kalemler Dergisi Jambıl Jabayev Özel Sayısı, 2016*]. And also scientific works were used of Prof. Dr. Ali Abbas Chinar

«Kazakh Folk Poet Jambyl Jabaev and the World of Art» Bilig: 1996 [Çınar Ali Abbas, *Kazak Halk Şairi Cambil Cabaev ve Sanat Dünyası, Bilig: 1996*]. Monthly Eurasian Literature Magazine Kardesh Kalemler made a special issue about of famous Kazakh poet Jambyl Jabayev on the 170th Anniversary of His Birth and this magazine was used in our scientific research [*Kardeş Kalemler Aylık Avrasya Edebiyat Dergisi. Doğumunun 170. Yılında Ünlü Kazak Ozanı Jambıl Jabayev Özel Sayısı, 2016*]. The works of the famous young Turkish scholar Associate Professor Cemile Kınacı, were not left without attention. She's work about Jambyl «Two Voices Rising From Different Geographies: Kazakh Influx Jambıl and Anatolian Poet Pir Sultan Abdal», Jambıl Jabayev Special Issue, Kardesh Kalemler Magazine: 2016 [Kınacı Cemile. *Farklı Coğrafyalardan Yükselen İki Ses: Kazak Akını Jambıl İle Anadolu Ozanı Pir Sultan Abdal, Jambıl Jabayev Özel Sayısı, Kardeş Kalemler Dergisi: 2016*]. Also, with extensive scientific activity, an article was used by the author of this scientific work of Associate Professor of the Pamukkale University Soner Sağlam «A Study on Jambyl's Poem Akın Boldım» Journal of Turkish World Language and Literature: 2019 [Sağlam Soner. *Jambıl'ın "Akın Boldım" Adlı Şiiri Üzerine Bir İnceleme, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi: 2019*].

Results. On May 20, 1938, a day of respect for the literary service of Jambyl was held, and ceremonies were held both in Almaty and in Jambıl (his birthplace). The poet is awarded the "Order of Lenin", the highest decoration of the Soviet Union. The state needs propaganda and it easily carries out this propaganda through Jambyl. And he is given a magnificent house. Every need is met. The chauffeur is also available 24 hours a day. It is kept under constant care. Apart from his personal doctor Rahimbek Dosimbekov, his health is followed under the constant observation of Kazakhstan's famous doctor H. Barlibayev. Jambyl defines her private cook, Fatima Feyzrahmanov, as "my second mother who breastfeeds me" (Kardeş Kalemler, 2016: 5-6). The year 1937 marks the 750th anniversary of the birth of Shota Rustavelli, the great poet of the Georgian people. All the peoples of the Soviet Union commemorate this holiday with great respect (Ismail and Gungor, 1996: 25). Jambyl, whose fame spread widely throughout the country, is invited to the celebrations of the 750th anniversary of the Georgian poet Shota Rustavelli. Jambyl Jabayev was the author of the epic work "*Aqın Shota Rustavelli*" in 1937 (Urakova, 2008: 37). Jambyl as the chairman of the Kazakhstan delegates attends the meeting in Georgia. The old poet sees many places during this expedition and sings his poems about the homeland and Shota Rustavelli, the poet of the brother Georgian people, called "*Greetings to the Caucasus, Greetings to the Poet, Caucasus, and Song of Life*". In 1938, in accordance with the Constitution of the Soviet Union, the Supreme Senate of the Kazakh SSR held elections for the first time. In this election, Jambyl is elected by the people as a deputy to the senate. Jambyl opens the first session of the Senate on 15 July. Due to his very successful effort in the field of literature in 1941, the folk poet of the Kazakh SSR, Jambyl Jabayev, was awarded the SSSR State Award by the decision of the SSR Council of Ministers (Ismail and Gungor, 1996: 25-27). The poet, whose fame peaked with the publication of his works in radio, newspapers and magazines and their delivery to all parts of the country, was elected to the Supreme Council of the Kazakh Soviet Socialist Republic in 1938, after being an honorary member of the Union of Soviet Writers. His poem "*Meniñ Ömirim*" (My Life), which contains important clues about his life, is read during his meeting with the voters who nominated him as a deputy candidate for the Supreme Council of the Kazakh Soviet Socialist Republic on June 10, 1938. Now the whole world knows him and he does not hesitate to recite poetry about every new development in the country. Especially in the years of the World War II, the poems that Jambyl sang are a mirror of the historical events until the Second World War and the socio-economic change that came into being with the new system. The poems he sang at the same time became a great source of morale for the soldiers fighting at the front. Many soldiers in the letter they sent to Jambyl from the front state that his poems were as effective as weapons for them. He sings his poems "Leningradtq Örenim" for the soldiers defending cities such as Leningrad, Moscow and Stalingrad (Urakova, 2008: 38).

Between the years 1870-1912, especially two of Jambyl's arts reached a high peak. The first is the aitys that he never gave way to anyone. Jambyl is called the winged bird of sparring. The second is the bravery epics of the East, Kazakhs and Kyrgyz, which he recited by heart. For example, he tells the "Köroğlu" (Koroglu) epic only for fifteen days. Besides the epics that the poet sang, there are more than

ten known quarrels. Jambyl: He has participated in a lot of impromptu poem contest and had a battle with "Bolek Kiz, Aykumis, Baqıtбай, Sara Aqın, Boltirik, Shabil Shal, Maykot, Sarbas, Kulmanbet, Dosmagambet and Shashubay" (Ismail and Gungor, 1996: 11). The most important ones among these battles are the aytys he made with the bard poet Kulmanbet and Sarbas. Especially his skirmish with Qulmanbet is one of Jambyl's biggest skirmishes (Aldabekova, 1996: 60-61). Jambyl participates in the fights starting from his youth until the age of 70. In the last 30 years, she has not directly participated in these competitions. Younger generation do not fight him, they choose him as the poet's referee in these competitions, as the judge of their own word clashes (Joldasbekov, 2019: 96-117).

It is possible to gather Jambyl's skirmishes in two groups in general. The first of these is the squabbles he had with girls, brides and boys in his youth (17-30 years old); the second one is the skirmishes he made with the well-known and successful raids of his period (30-70 years old), in which he now joined as a strong raider. Undoubtedly, the most important among these squabbles is aytis made with Qulmambet, as we mentioned before. The skirmish in question took place in a fair on the banks of the Ile river in 1881, and Jambyl defeated Qulmambet, which no bard could defeat. During this period, Jambyl is 35 and Qulmambet is 44 years old (Kınacı, 2016: 40-41). During the life of Jambyl, known as "Homer of the XX century", many of his works were translated into world languages and these translated works were published in many countries of the world. He deals with the political system of the Soviet Union, the advantages of the socialist development path, and the reconstituted social developments in his poems. Jambyl, who is the master of jokes and jokes, and a cheerful person who makes jokes in his poems, recites the poem abruptly, not by heart. He memorizes the mastery of poetry, the art of bard, as well as the poems that have been in the memory of the people for centuries. The poetic legacy of Jambyl, who poetized the friendship of peoples, has been extensively researched. It was the poet Saken Seyfullin who had his poems published in the first newspaper. Poets and writers such as Muhtar Auezov and Sabit Mukanov write about Jambyl. Jambyl's 4-volume work is also republished. Süyinbay's grandson, scientist Sultangali Sadırbayev and writer Beken Ibiralim support the publication of these works. Again, the works of Mirzatay Joldasbekov and Ualihan Kalizhan on Jambyl have a very important place. In addition, the author, Beken Ibiralim Jambyl, includes the "Kiz Jibek" epic, which was memorized, into his books (Kirabayev, 2016: 21-25).

In today's Kazakhstan, especially in Southern Kazakhstan, Shymkent, Jambyl, Turkistan, Otrar etc. In important residential areas, the Jambyl school continues its existence intensively. Famous minstrels named Omirzak, Orimbay, Estay, Erip, Kenen, Ospantay, Otep and Sayadil are Jambyl's apprentices. Jambyl masterfully plays the dombra. Jambyl's mastery of playing the dombra led to the widespread use of the triangular dombra known as "*Jambıl Dombra*" throughout the country, and this traditional dombra to be called Jambıl. It is possible to divide Jambyl's artistic personality into two parts. The first of these is until the 1917 revolution, and the second period is after the revolution. Among the themes that he dealt with in the first period of his art are love, nature, love, beauty and heroism. In the second period, in addition to these, themes such as the party, party leaders, the army, the fraternity of the peoples forming the Soviets, workers, science, and World War II gain importance (Chinar, 1996: 105).

Social Criticism in Jambyl Jabayev's Poems. Jambyl Jabayev expresses many individual, religious, national and social (social) issues and values in the epics he sang for days, especially the poems he improvised, and the aytis he made with his rivals. The subjects that the poet deals with in his poems, epics and aytis can be classified under these four headings. Social criticism is one of the subjects Jambyl intensively deals with and expresses, especially under the title of social themes and values. The theme of criticism, which we also call satire, is intensely handled by poets, writers, poets and minstrels in literature. This theme is one of the most talked about topics today as it was in the past. The subject of social criticism has always been popular in the works of poets, writers, poets and intellectuals who shape the society and make their art for the people. One of the poets, poets and intellectuals of the Turkish world, who heavily includes the concept of criticism in his works, is the Kazakh influx Jambıl Jabayev. Jabayev intensely deals with the theme of criticism, which is a social issue, especially in his poems. For Jambıl, criticizing the raids, rulers, administrative systems and wealthy people who are his contemporary in his poems is an indispensable element of his art. According to this, one of the main

duties of the poet is to see and criticize the faults, mistakes and injustices in the society. For this reason, criticism, which is a social issue, is one of the indispensable themes in Jambıl's poems.

Jambyl speaks on behalf of the oppressed people. It expresses their thoughts and desires. In his poems, he reveals the cruelty of the rich, gentlemen and administrators to the people (Ismail and Gungor: 1996: 13). Jambıl, with his poems "*Äkeme, Janis Aqınğa, Jısqıshi, Kämshat Qız, Kedey Küyey, Mämbetke, Sät Saylanarda, Mänke Turalı, Şaltabayğa, Qalığa and Kökimge*", which are among his first poems, mainly and people in the position of rulers he fearlessly and ruthlessly criticizes the spoiled rich people who do not care about the people, and defends the people with whom he shares the same fate. In addition, in these poems, the injustices and persecutions that the Kazakhs were subjected to at that time; it is sometimes portrayed in a sarcastic, sometimes critical, and sometimes angry style (Urakova, 2008: 35).

The pathetic state of the helpless poor, who are devastated by poverty and oppression, affects Jambyl a lot. He thinks that he should be a help and a benefit to the lower class people. He sings poems suitable for their situation. Jambıl's "Reply to Kудaybergen Bolys", "My Father", "You Are a Beautiful-looking Person", "Exile, State of Poverty", "While Settled", "To Mambet", and in his other poems, he strongly condemned the representatives of the elite. and it is seen that he always refers to the suffering of lower class people in his poems (Ismail and Gungor, 1996: 17). It is possible to say that there is no subject that has not been mentioned in the works of the old poet. In his works, the poor life, the youth years, the people and the renewal of life, the beauty of nature, the role of the Communist party, the great changes in the country, the friendship of the peoples, patriotism and defense of the homeland, old age motifs and many more are discussed. In addition, his works are proof that his art is versatile and that he has risen to the highest level of being a poet (Joldasbekov, 2019: 63-71). In addition, when asked about the subject of his works, he replied: "I said about my people living in hardship and yearning, about my country that was persecuted, about brave heroes. I have been singing folk songs all night long and defeating my opponents" (Kardeş Kalemler, 2016: 5).

The other work that is the source of the study is "*The Great Bard of the Steppe Jambyl Jabayev*", written by Kazakh scientist and Turkologist Mirzatay Joldasbekov, prepared for publication in 2019 in cooperation with the Eurasian Writers Union, the Embassy of the Republic of Kazakhstan in Ankara and Ankara Keçiören Municipality and published by Bengü Publishing. In addition to the epic and aytis texts belonging to Jambyl, there are a total of 27 poems in full text. In the study, all 27 poems were examined and the subject of criticism was tried to be determined.

In the work "*Jambıl*" written by Zeyneş İsmail and Ahmet Güngör "*Patşa amiri tarılttı*" (*The tsar's decree overwhelms*), "*Sarañ bay men jomart kedey*" (*The Miserly Rich and the Generous Poor*), "*Qimiz*" (*Kimiz*), "*Oleñshi Omarğa*" (*To the fals singer Omar*), "*Jastar Aldındağı Söz*" (*Word Before Youth*), "*Ostepkede*" (*At Fair*), "*Ädildik kerek halıqqa*" (*Justice Needs the People*), "*Besik Jırı*" (*Cradle Lullaby*), "*Artıqşa tuwğan azamat*" (*Born Supremely*), "*Mämbetke*" (*To Mambet*) and "*Aqın boldım on ušte*" (*I Became a Poet on Thirteen*), the subject of criticism takes place in general. In these poems, the poet criticizes the administrative systems and understandings of the periods in which he lived, the inn, the sultan, the tsar, the bolis and the civil servants with a harsh style. By increasing the dose of criticism from time to time, he calls the society to unite and struggle against these management understandings and the rulers who oppress the oppressed people. In Myrzatai Joldasbekov's work "*The Great Bard of the Steppe Jambyl Jabayev*" the subject of criticism, which is a social theme, comes to the fore in five poems titled "*My Life*", "*My Destiny*", "*The Great Migration*", "*I Became a Bard at Thirteen*" and "*Motherland*".

Jambyl criticize those poets who in their poems, does not criticize the mistakes he sees in the society, the administrative system, the rulers and the rich in general, and praise them in their poems. Jambyl considered that it is not the art and not for the people. He criticizes the rulers, administrative systems and rich people who oppress the oppressed people, especially he criticizes the poets which lived in the same era. Jambyl not only criticizes the mistakes and faults he sees in the society and administration in his poems, but also offers a kind of recipe to the society by suggesting solutions to them.

Criticisms of the Poets. Poet Jambyl, who is called the encyclopedia of Kazakh oral tradition, is a peer with Abay, who laid the foundations of Kazakh written literature and is accepted as the founder of this literature, and lived in the same era. While Jambyl brought the Kazakh oral tradition to the top with his poems, aytis and epics; Abay, on the other hand, laid the foundations of the Kazakh written literary tradition and became the teacher of a great school. The biggest similarity between both figures is that they give an important place to the subject of criticism in their poems. Besides, Jambyl has a poem consisting of three quatrains called "Abaydın Süretine (Abay's Picture)", which he wrote for Abay and attributed to Abay. While praising Abay in this poem, Jambyl draws attention to the importance of Abay especially for Kazakh people and literature:

<i>Minaw turğan Abaydın süreti me?</i>	Is that a picture of Abay standing there?
<i>Öleñ-sözdiñ uqsagan qudiretine.</i>	Poem; took the power of the word.
<i>Aqıl, qayrat, bilimdi teñ ustağan,</i>	Equalizing reason, effort and science,
<i>Ör Abaydın tötegen kim betine?</i>	Who faced the Great Abai?
<i>Aqın atın taratqan ärbir tusqa,</i>	The poet spread his fame everywhere,
<i>Ölenmeneñ ölmeytin salğan nusqa.</i>	He left immortal works with poetry.
<i>Arğın, Nayman sözine tañırqağan -</i>	Argin and Nayman admired his words,
<i>Qanday arman bar deysiñ bul tuwista!</i>	What else could your people desire?

(Ismail ve Gungor, 1996: 94-95)

While Jambyl praises his peer Abay in this poem he sang for Abay, in other poems he harshly criticizes many poets who try to take advantage of the rulers and the rich and distance themselves from the public. One of those who received his share of these criticisms was the poet of the time, Singer Omar. In the poem titled "*Oleñşi Omarğa (To the false Singer Omar)*", which Jambyl sang in reference to Singer Omar, Omar expresses that Akbil tries to benefit the rich and distances himself especially from the poor:

<i>Jağınba bosqa bayğa Omar aqın,</i>	Don't suck up rich oh sing Omar!
<i>Baylardan sağan, minaw, kedey jaqın.</i>	The poor are closer to you than the rich,
<i>Eneñdi miqtap mirza bir boqtaydı,</i>	The gentleman swears at his mother.
<i>Bererde qoyğa qoñır şolaq atın.</i>	He gives his bad horse to herd sheep

(Ismail ve Gungor, 1996: 46-47)

According to Jambyl, a real poet is always on the side of the oppressed and against the oppressor. For this reason, the poet has always stood by the oppressed, oppressed and poor people in his poems, and criticizes the rulers and the rich by standing against the rulers and rich people who oppress the helpless people by cruelty. According to Jambyl, a real poet should make its art for the oppressed people and express the troubles, troubles and problems of its people. For this reason, Jambyl strongly opposes the actions of the wealthy to suppress poetic talents. Jambyl has always supported poets who were close to the people. A fair is held in Almaty, dedicated to the 300 years of the Tsars's dynasty. Kazakh rich people set up their tents, put their valuables and display their belongings at the fair. Jambyl, who satirizes this sycophantic approach of the Kazakh rich and their rulers, sings the poem "Ostepkede (in the Fair)" (Ismail and Gungor, 1996: 15). While criticizing the rulers and the rich on the one hand in the poem, on the other hand, he directs the arrows of criticism to the poets who try to benefit them:

<i>Üysin, Nayman sañlağı,</i>	Famous of the Uysuns and Naimans
<i>Östepkede jıyıldıñ.</i>	You gathered at the fair
<i>Joldıñ uşıp şañdarı,</i>	Adding dust to the road,
<i>Almatığa quyıldıñ.</i>	You met in Almaty.
<i>Elde jürgen egeyler,</i>	The country's elite
<i>Qalada qur üyildiñ.</i>	You came in the city in vain.
<i>Ulıq körseñ uylıgıp,</i>	When you see the elders you shut up the mouth
<i>Jeldi küngi qamıstay,</i>	Like a reed before the wind,
<i>Japırılıp iyildiñ.</i>	You bent and twisted

(Ismail ve Gungor, 1996: 62-63)

Jambyl's experience is described in a separate source as follows: "In 1913, an exhibition was held in Almaty within the framework of the 300th anniversary of the Romanov dynasty. The organizers of the exhibition demand from the Jetisu and Kyrgyzstan raids to praise the Romanov dynasty and Russian officials who served in Kazakhstan. Some poets comply with this request, while others reject it. Jambyl is at the head of the second group that does not obey this request, and in his poem called *Östepkede*, he criticizes those who fulfill this request that they forget their steppes and humiliate themselves by bowing down in front of the Tsarist administrators. (Urakova, 2008: 35)

<i>Jürrippiz sır alıspay,</i>	We lived without knowing your secret,
<i>Jaylarıñdı tüyindim.</i>	I did not understand what happened.
<i>Keltirdiñder namıstı,</i>	You trampled on our honor,
<i>Bek qorlanıp küyindim.</i>	I was very angry for this.
<i>Büytip qızıq körgeñse,</i>	Rather than seeing such a fair,
<i>Özi jaqsı üyimniñ.</i>	It is better to stay at home.
<i>Şulğımaymın senderşe,</i>	I don't flatter like you.
<i>Keregi joq sıyıñniñ.</i>	I don't need such an award.
<i>Qor bolmaymın ölgeñse,</i>	I'm never wrong,
<i>Öleñime-aq sıyındım.</i>	I only trust my poetry.

(Ismail ve Gungor, 1996: 62-63)

Criticisms of Administration and Political System. Jambyl Jabayev lived a life span of one hundred years. In this century, he has both seen and personally experienced three different eras and administrations, namely the Khanate, Tsarist and Soviet periods. Although there is not much difference between them for Kazakhs, Jambyl criticizes Tsarist with harsh expressions, and he didn't praise the Soviet period. In fact, his closeness to the Soviet government is clearly visible in the poems he sang in the last ten years of his life. Jambyl personally experienced the three periods mentioned above and tried to explain to the Kazakh society the conditions and characteristics of these periods, analyzing these periods in detail, especially in his poems. When we look at his poems, the poet describes the khans during the period of the khanate; In the tsarist period, especially the sultan and his nobles and aghas; In the Soviet period, he sharply criticized the rulers, called in Kazakh bolis. In addition, some of the events that Jambyl experienced with the khan, sultan and administrators forced Jambyl to criticize the administrators of these periods.

During the uprising of 1916, he became one with the people of Jambyl and warned his people against the royal decree to involve people in hard work in the war. The rulers, who saw the movement in the people, carried out propaganda to deceive the people. And Tsar's governments are thinking of using Kazakh bards for this. For this purpose, the tsarist rulers brought a group of minstrels to Almaty by force, including Jambyl, put them in a stable and forced them to sing verses in favor of the tsar. Thus, a group of poets led by Jambyl rejected this order of the administrators. Despite the fact that they put them in prison for a week and forced them to do what they wanted, the tsarist administrators had to release them. Government guards at gunpoint stop the people's independence movement, arrest, punish, hang and kill people who participated in the uprising and led it. Jambyl, who himself witnessed these difficult days, sings his poems and ballads under the title "*Zildi Buyriq*" (*Heavy Order*) (Ismail and Gungor: 1996: 21-23).

In his poem "*Zildi Buyriq*" (*Heavy Order*), Jambyl describes in all details the uprising of the factory workers in the town of Qargalı against the sending of the Cossacks to the front in June 1916. Jambyl's poem "*Patşa Amiri Tarıldı*" (*The Tsar Order Commands*) is the result of an uprising of the Shapyrashty tribe against the decree of the tsarist government to send Kazakhs to the front in 1916. Jambyl, participating in this uprising, gives strength and inspiration to the people with his poems (Urakova, 2008: 25-36).

<i>Kögen közdi qosaqtap,</i>	While holding and taking away the helpless
<i>Qalay qıyıp beremiz?! </i>	How do we deliver them?
<i>Közdiñ jası monshaqtap,</i>	Tears flow like a flood,
<i>Köñil şer bop ölermiz.</i>	Hearts are crushed and die.

Kök jaylawdı qaldırıp, Leaving the green plateau,
Qayda köşip ketermiz? Where do we migrate to?
Kökirekti zar qılıp, Tearing our hearts apart,
Qorlıqpen qayıp ötermiz?! How do we live with this torment?!

(Ismail ve Gungor: 1996: 36-37)

Jambyl says that before the Tsar's decree on the recruitment of soldiers in Kazakh society, there was neither anxiety nor grief, but on the contrary, the Kazakhs lived happily. But this situation ends with a decree issued by the tsar. In addition to this, Jambyl also states that there is no remedy against the tsar's decree and calls on the people to fight:

Ešteñe joq wayımnan, Nothing comes out of the anxiety
Jürüwşi edik köñil mäs. We lived happily.
Patşa ämiri tarıldı, The tsar gave a cruel decree
Oğan qılar bar ma ilaj?! Is there any remedy against it?!
İške tolğan zarımdı, My anger that I have thrown inside,
Kimge aytarın qılıp naz! To whom shall I present my condition?

(Ismail ve Gungor, 1996: 36-37)

The elites and some "poets" of the Kazakh people did not react in any way to this decree of the Russian tsar. They accepted the royal decree and the situation as it is. Therefore, the noble people of society (byi, bek), who did not respond to this decree, were not saved from harsh criticism of the great poet Jambyl:

Biy, bolıstı täñri attı, Allah punished the rulers and the elite
El qorğawğa jaramay. They do not try to defend their people.
Ağayındı eñiretti, They made community moan
Köz jasına qaramay. Despite their tears

(Ismail ve Gungor, 1996: 38-39)

According to Jambyl, the rulers called *bolys* (lower unit of administrative-territorial division-auth.) look down on the Kazakh people and do not like the people. The rulers try to rule the Cossacks not by justice, but by the force of the sword:

Qolına qılış ustağan, Holding a sword in his hand,
Aqıl-oyı qısqadan. The thought of the mind is fleeting
Qazaqtı qorlap jaqtırmay, Mocking and do not like the Kazakhs,
Qılışimen nusqağan. And ruled by the sword

(Ismail ve Gungor, 1996: 68-69)

Criticism of the rich. In Jambyl Jabayev's poems, there are also rich people, unlike his contemporary poets, administrators, administrative system or era, to which he directed the arrows of criticism. Jambyl sharply criticizes the rich who own property and wealth by oppressing the people, exploit the labor of the oppressed by hiring them, and ruin the people by not paying the hard work of the people they employ. Undoubtedly, the poem "*Sarañ Bay Men Jomart Kedey*" (*Greedy rich man and generous poor man*) is one of Jambyl's works about his criticism of the rich. This poem, which tells about the stinginess of the rich and the generosity of the poor, is the crown of the poet's critical poems. Jambyl says that rich people are greedy, their only intention is to accumulate wealth and become even richer. On the other hand, he expresses that the poor are kind and content with little:

Malı köp bay jılaydı qar jawğanda, The rich cry when it snows
Bäрін tatar niyeti malğa awğanda. He leaves everything when his intention is money.
Jerden altın tapqanday kedeylep jür, The poor walk as if they found gold from the ground,
Äyeli şekek tolı süt sawğança. If his wife milks a full bucket of milk

(Ismail ve Gungor, 1996: 40-41)

Jambyl says that the rich are greedy and greedy: On the contrary, the poor know how to be content with little, and that they always thank Allah:

Malı köp bay ertemen jeydi qaymaq, The rich always eat sour cream
Qoy şığarıp, kedey jür qozını aydap. The poor man lead the sheep and lambs

*Eñbolmasa ayranğa toyğızsa dep,
Jatsa, tursa tileydi ‘‘a, qudaylap’’.*

And the poor man wants to be drunk
Someday fresh sour cream

(Ismail ve Gungor, 1996: 40-41)

Jambyl Jabayev intensively deals with the theme of criticism, which is a social issue, in his poems. For Jambyl, criticizing the rulers, administrative systems and wealthy people who are his contemporary in his poems is an indispensable element of his art. According to him, one of the main duties of the poet is to see and criticize the faults, mistakes and injustices in the society. For this reason, criticism, which is a social issue, is one of the indispensable themes in Jambyl's poems. The focus of the research is social criticism in Jambyl's poems.

The poetry of Jambyl Jabayev has always been distinguished by expressiveness and meaning. In his long and eventful life, he never lost in the competition of bard poets. He was brave and kind and he was always on the side of his long-suffering people. He was God-fearing and prayed five times in the Kremlin when communism forbade talking about the Almighty. The study of the spiritual value of Jambyl is a large area in science. Because he survived three centuries and analyzed in all his works the great historical events of these three eras in which he lived. The great poet of the Kazakh people and the entire Turkic world has always been on the side of justice and conscience. This distinctive feature of the bard poet is shown in all poetic works. The social theme of Jambyl has always remained relevant from time immemorial, regardless of generational changes. And this is the most important thing that immortalized the great Kazakh poet.

Conclusion. In this scientific article the concept of criticism, which was a social theme in the poems of the Kazakh bard-poet (minstrel) Jambyl Jabayev, is discussed. During the analysis, the poems in the source works named "*Jambıl*", which were prepared together in 1996 by Zeyneş İsmail and Ahmet Güngör, which were published in Turkey, were used in this article. The poems included in the source works named "The Great Bard of the Steppe Jambyl Jabayev", which were written by Kazakh Turkologist and scientist Myrztatay Joldasbekov and met with readers in Turkey in 2019, were used in this study. There are a total of 30 poems of the poet in the book Jambyl, prepared by Ismail and Gungor together. There are 27 poems in total in the work named Jambyl Jabayev, the Great Bard of the Steppe, written by Joldasbekov.

In the study, a total of 57 poems from two different source works were examined and 16 poems were identified that included the subject of criticism. With the examples in these sixteen poems, the subject of criticism has been tried to be explained and examined. Among these poems, in particular, "*Patşa Āmiri Tarılttı (Cruel Decree of the Tsar)*", "*Sarañ bay men Jomart kedey*" (*Stingy Rich and Generous Poor*), "*Qimiz*" (*Kimiz*), "*Östepkede*" (*At the Fair*), "*Ādildik Kerek Halıqqa*" (*Justice Needs the People*), "*My Life*" it is seen that the theme of criticism is handled intensively in six poems.

When we look at how Jambyl Jabayev used the concept of criticism in his poems, it is clearly seen that he criticizes especially the rulers of the period, the understanding of administration that dominated the period, the poets who tried to benefit the khans, the gentlemen, the administrators and the rich, and the wealthy people who were rich by oppressing the people and exploiting the people's labor. These elements, which constitute the essence of the subject of criticism in the study, are revealed with the examples of poetry given.

The great poet Jambyl, raised by the Kazakh steppe, criticizes the negativities he has witnessed and witnessed with his responsibility towards the society of which he is a member, and has made an effort to improve the bad living conditions that the Kazakh people are exposed to. In this respect, his criticisms are also important for the peace and welfare of the society. Therefore, Jambyl has become the great voice of the Turkic language in the steppe, which serves its people in the best way by using the power of the word.

References

Aldabekova, Nurgül., Jambıl Jabayev Atışma Geleneğinin Ustası [«Jambyl Jabayev Master of impromptu contest], Jambıl Özel Sayısı. – Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi: 1996. – S. 8, – s. 59-65. [In Turkish]

Ayan Ekrem, Doğumunun 170. Yılında Jambıl Jabayev [«Jambyl Jabayev on the 170th Anniversary of His Birth»], Kardeş Kalemler Dergisi Jambıl Jabayev Özel Sayısı, 2016. – Y. 10, – S. 115. – s. 29-30. [In Turkish]

Biray Nergis, Jambıl Jabayev, Eserleri ve Ötegen Batır Destanı Hakkında [«Jambıl Jabayev. His Works and About the Epic of Otegen Batır»], Kardeş Kalemler Dergisi Jambıl Jabayev Özel Sayısı, 2016. – Y. 10. – S. 115, – s. 52-59. [In Turkish]

Çınar Ali Abbas, Kazak Halk Şairi Cambıl Cabaev ve Sanat Dünyası [Kazakh Folk Poet Jambyl Jabaev and the World of Art]. – Bilig: 1996. – S. 8. – s. 102-106. [In Turkish]

İbrayev Şakir, Jambıl Jabaev (Hayatı ve Sanatı)[Jambyl Jabayev (His Life and Art)]. – Bilig: 1996. – S. 2. – s. 113-116. [In Turkish]

İsmail, Zeyneş; Güngör, Ahmet. Jambıl [Jambıl], Ankara: Ahmet Yesevi Vakfı Yayınları: 1996. – s. 17, 23, 46-47, 62-63. [In Turkish]

Joldasbekov, Mirzatay. Bozkırın Ulu Ozanı Jambıl Jabayev [The Great Bard of the Steppe Jambyl Jabayev], – Ankara: Bengü Yayınları, 2019. – 63, 71, 96, 117. [In Turkish]

Kardeş Kalemler Aylık Avrasya Edebiyat Dergisi [Monthly Eurasian Literature Magazine]. Doğumunun 170. Yılında Ünlü Kazak Ozanı Jambıl Jabayev Özel Sayısı, 2016. – Y. 10. – S. 115. – s. 1-63. [In Turkish]

Kınacı Cemile. Farklı Coğrafyalardan Yükselen İki Ses: Kazak Akını Jambıl İle Anadolu Ozanı Pir Sultan Abdal [Two Voices Rising From Different Geographies: Kazakh Influx Jambıl and Anatolian Poet Pir Sultan Abdal], Jambıl Jabayev Özel Sayısı, Kardeş Kalemler Dergisi: 2016 – Y.10. – S. 115. – s. 38-46. [In Turkish]

Kirabayev Serik. Jambıl'ı Yeniden Tanıma, Jambıl Jabayev Özel Sayısı [Getting to Know Jambyl Again], Kardeş Kalemler Dergisi: 2016. – Y. 10. – S. 115. – s. 21-25. [In Turkish]

Sağlam Soner. Jambıl'ın "Akın Boldım" Adlı Şiiri Üzerine Bir İnceleme [A Study on Jambyl's Poem "Akın Boldım"], Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi: 2019. – S. 48. – s. 181-212. [In Turkish]

Urakova Lazzat. Kazak Halk Edebiyatında Aytıs Geleneği ve Bu Gelenek İçerisinde Jambıl'ın Yeri [Aitys Tradition in Kazakh Folk Literature and Jambyl's Role in This Tradition], Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları ABD: 2008. – s. 31-35, 37, 38, 40, 41. [In Turkish]

FTAMP 17.01.09

ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ ПОЕМАЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ТАҚЫРЫБЫ БОЛҒАН СЫНИ КӨЗҚАРАС КОНЦЕПЦИЯСЫН ТАЛДАУ

Сонер Сағлам^{1*}, Яшар Сөзен¹

¹Памуккале Университеті, Түркия Республикасы, Памуккале қ.

* Автор-корреспондент

E-mail: soner.saglam@gmail.com (Сағлам), goktug3525@hotmail.com (Сөзен)

Андатпа. Бұл мақалада Жамбыл Жабаев өлеңдеріндегі сыни көзқарас ұғымы әлеуметтік тақырып ретінде қарастырылады. Авторлар ақынның өлеңдерінде орын алған өткен дәуірдегі қазақ халқының кейбір маңызды әлеуметтік мәселелерін де ашып көрсетеді. Қазақ даласының ұлы ақыны Жамбыл Жабаев Түркі дүниесінің де өткен ғасырдағы ұлы тұлғаларының бірі. Жамбыл ақын жүз жылдық ғұмырында қолынан домбырасын тастамай, қазақ халқының барлық әлеуметтік мәселелерін экспромттық өлеңдерімен жалықпай жырлап өткен. Ол бүкіл әлем әдебиетінде және қазақ әдебиетінде әйгілі айтыстары мен дастандары, сондай-ақ ерекше мәнердегі импровизацияланған өлең жырларымен кеңінен танымал. Ақын сол кезеңдегі билік өкілдері мен басқару жүйесін сынауға ерекше мән берді. Ақын өлеңдерінде әлеуметтік тақырып

ретінде қарастырған сыни көзқарас ұғымы мысалдар арқылы анықталып, зерттелді. Жамбыл Жабаевтың рухани мұрасы Түркияда ауқымды ғылыми тақырып түрінде зерттелді. Зерттеу мәтіні түрік тілінде дайындалып, ағылшын тіліне аударылған².

Түйін сөздер: Жамбыл Жабаев, Сүйінбай, поэзия, ақын, жыр, сын, қазақ халқы, домбыра, айтыс.

МРНТИ 17.01.09

РАССМОТРЕНИЕ КОНЦЕПЦИИ КРИТИКИ КАК СОЦИАЛЬНОЙ ТЕМЫ В ПОЭМАХ ДЖАМБУЛА ДЖАБАЕВА

Сонер Саглам^{1*}, Яшар Созен¹

Университет Памуккале, Турецкая Республика, г. Памуккале

*Корреспондирующий автор

E-mail: soner.saglam@gmail.com (Саглам), goktug3525@hotmail.com (Созен)

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие критики как социальной темы в стихах Джамбула Джабаева. В стихах великого поэта авторы также раскрывают некоторые важные социальные проблемы казахского народа той ушедшей эпохи. Великий поэт казахских степей Джамбул Джабаев – один из величайших персон прошлого века в тюркском мире. Джамбул акын (поэт-авт.) который на протяжении всей своей столетней жизни неустанно сочинял импровизированные стихи с домброй в руке раскрывая все социальные проблемы казахского народа. Он хорошо известен во всей мировой литературе и в казахской литературе своими знаменитыми айтысами (импровизированное состязание двух поэтов-бардов-авт.) и эпосами, а также песнями и стихами, импровизированными в особом стиле. Джамбул Джабаев выражает многие социальные проблемы в своих стихах, айтысах и поэмах. Поэт придает большое значение критике правителей и систем управления того периода. Понятие критики, которое Джамбул Джабаев рассматривал как социальную тему в своих стихах, авторы попытались определить и рассмотреть на примерах. Духовное наследие Джамбула Джабаева исследовалось в Турции в виде обширной научной тематики. Текст данного исследования был подготовлен на турецком языке и переведен на английский язык.³

Ключевые слова: Джамбул Джабаев, Суюнбай, поэзия, поэт, поэма, критика, казахский народ, домбра, айтыс.

Information about the author:

^{1*}Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

²PhD doctoral student

²Олжас Бекенұлы ҚУАНБАЙ - Анкара Университетінің PhD докторанты. Түркия Республикасы, Анкара қ., E-mail: olkub89@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>

³Олжас Бекенұлы ҚУАНБАЙ - PhD докторант Анкара Университеті, Турецкая Республика, г. Анкара, E-mail: olkub89@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>

FTAMP 03.41.91 DOI 10.51943/2710_3994_2022_1_230

**ЖЕТИАСАР ЕСКЕРТКІШТЕРІ ӨЛКЕТАНУШЫ ҒАЛЫМДАРДЫҢ ЕҢБЕКТЕРІ
МЕН РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ КАРТОГРАФИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРЫНДА
(XIX ғ. аяғы – XX ғ. басы)****Ә.Ә. Тәжекеев^{1*}, Ы.С. Құрманязов¹, Е. Каналхан¹**¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қазақстан, Қызылорда қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: a.tazhekeyev@gmail.com (Тәжекеев), yslam.kurmaniyazov@gmail.com (Құрманязов), erom_kz@inbox.ru (Каналхан)

Аңдатпа. Мақалада Сыр бойындағы аса көрнекті құнды ерте ортағасырлық Қаңлы тайпаларының ескерткіші, Қазақ тарихындағы ерекше орын алатын «Жетіасар мәдениеті» туралы зерделенеді. «Жетіасар» атауының шығуы туралы және Жетіасар қалаларына байланысты ғылыми өлкетанушылық, әдебиеттердегі жыр жазбалар және фольклорлық деректер, аңыз-әңгімелер, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында жасалған әскери-топографтардың картографиялық мәліметтері де қарастырылған. Поручик офицер А. Симонов алғаш болып Жетіасар ескерткіштеріне қазба жұмыстарын жүргізген. Жергілікті халықтан осы қалаға байланысты аңыз әңгімелерін жинастырып, барлау шаралары аясында қазба жұмыстарын да жүргізеді. 1900 жылы «Түркестанские ведомости» газетінің екі санында өз мақаласын жазып қалдырады. Сырдарияның төменгі ағысы Жетіасар қалалары туралы басқа да деректерді А.И. Левшин, А.И. Макшеевтің, Л.Мейердің еңбектерінен кездестіруге болады. Картографиялық мәліметтер ішінен 1851-1863 жылдар аралығындағы Ресей империясы тарапынан түсірілген карталар Жетіасар шатқалындағы ұмыт қалған қалалар атауларын табуға болады.

Сонымен қатар, Жетіасар қалаларының шоғырланған аймақтың әр кезеңде түсірілген картографиялық карталарын талдау, сипаттау, баламалану мәселесі қаралған.

Түйін сөздер: Жетіасар, Сырдария, Арал маңы, өлкетану, картография.

Кіріспе. Сыр өңірі ежелгі дәуірден бүгінге дейін өлкеде өмір сүрген тұрғындар үшін құтты қоныс, қазақтың киелі мекендерінің бірі. Сырдарияның төменгі ағысын тас дәуірінен бастап мекендеген түрлі тайпалар мен халықтар әлемде теңдесі жоқ мәдениеттер қалыптастырды. Осы мәдениеттердің куәлары – бұл күндері төбе боп үйіліп жатқан жүзден аса қала қирандылары мен жерлеу орындары, яғни, археологиялық ескерткіштер.

Сыр бойында орналасқан әлем ғалымдарына белгілі ерекше ескерткіштер: қола дәуірінің Солтүстік Түгіскен кесенелері, сақтардың Шірік-рабат, Баланды, Бәбіш-мола, Сеңгіртам қала-қорымдары, қаңлы тайпаларының Жетіасар ескерткіштері, оғыздардың Жанкент, Жент, Асанас, Сырлытам, Қыпшақ және Қазақ хандықтарының астанасы болған Сығанақ қаласы және тағы да басқа қалалар бар.

Солардың ішінде өзіндік ерекшелігімен көзге түсетіні – көпқабатты құрылыстары бар, бір аумаққа шоғырлана орналасқан, археологтар тарапынан көп зерттелсе де, жергілікті халыққа кеңінен таныс емес қаңлы тайпаларының археологиялық ескерткіші «Жетіасар ескерткіштері» болып отыр. Қазіргі таңда Жетіасар қалалары жайлы көптеген археологиялық еңбектер оның Қазақстан тарихының қаңлы кезеңіне тиісілі екенін көрсетеді. Бұл ескерткіштер тобы жайлы алғашқы өлкетанушы және әдебиеттанушы ғалымдардың зерттеулерінде, Ресей империясының картографиялық еңбектерінде жетіасар шатқалының атауларына қатысты ұмыт қалған қалашықтар туралы баяндалады. Зерттеу нәтижелері жетіасар қалалары жайлы қордаланған деректерді қайта ой елегінен өткізуге және болашақтағы зерттеу жұмыстарына бағыт-бағдар алуға көмектеседі.

Жалпы алғанда «Жетіасар» атауы «жеті» және «асар» көне түркі сөздерінен құралады. Жеті саны қазақ халқының дәстүрлі ұғымында қасиетті сан болып танылады. «Асар» сөзінің бір мағынасы көптің қатысумен көпшіліктің күшімен жасалатын әрекет, көмек дегенді білдірсе, екінші мағынасы Сырдың орта және төменгі ағысын мекен еткен байырғы қаңлылардың қала қонысына қатысты атау. Бір аймаққа 6-7 қала орнының шоғырлана орналасуына байланысты «Жетіасар жазирасы» аталып, ондағы ескерткіштер «жетіасар ескерткіштері» деп танылған (Қалыбекова, 2011: 30; Қазақтың этнографиялық ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2011: 221).

Материалдар мен әдістер. Мақаланың материалдық базасын жетіасар қалалары жайлы XIX ғасырдың аяғынан бастап бүгінге дейін жүргізілген өлкетанушы ғалымдардың археологиялық, архитектуралық, картографиялық зерттеулері құрайды. Сонымен қатар ұмыт болған қалалардың атаулары, аңыздар, ауызша деректер қарастырылады. Зерттеу жұмысы жетіасар қалалары жайлы тарихнамалық шолу, хронологиялық әдіс бойынша жасалды. Мақалада қосымша пәнаралық әдістерге негізделіп, тарихи география, этнология, лингвистика пәндерінің тәсілдеріне (салыстырмалық, тарихилық, объективтілік принциптері, деректемелік, картографиялық, дереккөздерді талдау, ментальдық тарих, ауызша тарих, семиотика, семантикалық әдістері) сүйенеді.

Талқылау. XIX ғасырдың екінші жартысында Арал өңірінің Ресей империясының құрамына енуіне байланысты бұл аймақ орыс ғалымдарын қызықтырды. Арал аймағына әр түрлі мақсатта әскери экспедициялар жіберілді. Картографтар мен геологтар, өлкетанушы ғалымдардың мақсаты аймақтың пайдалы қазбалары мен тарихы, археологиялық-этнографиялық мәліметтерін жинап алу болды.

Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан Жетіасар, Жанкент, Асанас, Сырлытам, Шірік-рабат, Жент қалаларына патшалық Ресей және Кеңестік кезең тарапынан ғылыми экспедициялар жіберілген болатын. Осы ескерткіштер тобынан Жетіасар қалаларының зерттелу тарихы бірнеше кезеңдерге бөліп қарастырылады:

а) бірінші кезең – өлкетанушылық (XIX ғ. аяғы – XX ғ. басы);

ә) екінші кезең – Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының алғашқы археологиялық зерттеулері (әрі қарай ХАЭЭ) (1946–1966 жылдар аралығы);

- археологиялық қазба жұмыстары (1948, 1949, 1951 жж.);

- барлау жұмыстары (1946, 1958, 1962-1963, 1966 жж.)

б) үшінші кезең (1971–1991 жылдар аралығы);

в) төртінші кезең (Тәуелсіздік жылдарындағы жаңа зерттеулер).

Бұл күнде асар-қоныстардың 40-тан астамы белгілі. Осы асарлардың жиынтығының «Жетіасар» мәдениеті деп аталуы Сырдың төменгі ағысы бойындағы бір-біріне жақын орналасқан асарлар кешеніне байланысты. Олардың біреуінің үстіне шығып қарағанда оның айналасынан алты-жетеуін көруге болады. Көп сырды ішіне бүккен ескерткіштер жайлы Сыр сүлейлері мен ақындары өз шығармаларына арқау етіп, жыр-әнге қосқан. Солардың ішінен қазіргі таңдағы ақын жырау Запа Дәулетбаевтың «Жетіасар жырлары» атты жинағында Нұрмұхамед Әбілқасымовтың «Заман біздің тыныштық» деген жырларынан кездестіруге болады. «Жетіасар жырлары» өлең жолдарында:

Бірі «Жалпақ» бірі Тік,

«Бидайықты» «Қоралы»

Бейне әдемі жиған жүк,

Бар сәулелі жолағы

Осынша асар үйілген

Заңы ма еді тұрмыстың?

Шығыстан сол кез шүйілген

Жолы ма екен Шыңғыстың?

Ертеде өткен сақтардың

Жұрты ма екен көшкен бұл? – деген Жетіасар тарихына байланысты аңыздарды саралайды (Сыр саңлақтары, 2010: 18-19).

Осы зерттеулердің алғашқысы Жетіасар қалалары туралы ғалым саяхатшы этнограф А.И. Левшиннің 1832 жылы жарық көрген Орыс географиялық қоғамының хабарламасының бірінші бөлімінде Жетіасар қалалары жайлы сипаттамасында бөліп қарастырып биік төбелер үйіндісі үлкен қалалар болу керек деп айтады (Левшин, 1996: 20).

Сыр өңірінің археологиялық ескерткіштері мен табиғи-географиялық жағдайы туралы мәліметтер А.И. Макшеевтің 1856 ж. «Морской сборник» жинағында жарық көрген «Описание низовьев Сырдарьи» мақаласында жазылған. Ол Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан ескерткіштерді бірнеше түрлерге бөліп, олардың арақашықтығын есептеп, обалар мен қалаларды тізімге алады (Макшеев, 1856: 102-114).

А.И. Макшеевтің дерегінде Жетіасар қалалары Үлкен Қара-асар мен Көктонды обасы жайлы дерек берген: «Возвышности Меде, на левомь берегу р. Сыра, по дорог изь форта Перовский вь упраздненный фортъ №3 занимають собою довольно значительно пространство. Два общирных кургана Кось-асарь, обнесены рвомь, находится не далеко оть леваго берега р. Кувана по дорог изь форта Перовский вь форта №3-го. Два кургана Кара-асарь, изь которыхь одинь на правомь берегу р. Кувана, а другой двумя верстами северного западные перваго. Курган Кукь-тунды, недалеко оть праваго берега Джамань-дарьи, по дорогь изь форта №3 вь форты №2, на немь, по словамь Киргизовь, находилось, во времена Каракалпаковь укрепление» (Макшеев, 1878: 69-71). Бұл сипаттамада айтылған ескерткіштер қазіргі Қызылорда облысының Жалағаш пен Қармақшы аудандары ортасында орналасқан Кіші Қара асар және Көктонды обалар. Автор 1867 ж. «Санкт-Петербургские ведомости» және «Русский инвалид» газеттерінде жарияланған мақалаларында қала қирандылары жайлы сипаттамасын жазады. Олардың ішіндегі Райым мәлімет беріп олардың жоспарын қағазға түсіреді және аймақта отырған халықтың этнографиясы, тарихы жайлы еңбектер қалдырады (Макшеев, 1896:106).

Осы жазылған естеліктері бойынша кейінен, 1896 жылы «Путешествия в Киргизская степямь Туркестанскому краю» атты кітап және бірнеше мақала болып жарыққа шықты (Макшеев, 1867: 66-80).

Осы аймақта орналасқан Жетіасар қалаларынан бөлек, Жанкент қалашығында алғаш болып қазба жұмыстарын жүргізген П.И. Лерх болды. 1858 жылдың маусым айында археологиялық комиссияның тапсырысы бойынша П.И. Лерх Жанкент қаласына зерттеу жүргізіп, қаланың жоспарын түсіреді. Орыс Императорлық археология Қоғамының мүшесі П. Лерхтің осы зерттеулер аясында «Археологические поездки в Туркестанский край в 1867 году» атты кітабы жарық көрді (Лерх, 1867: 3-6).

Ресей империясының бас штаб подполковнигі Л.Мейердің «Киргизская степь Оренбургского ведомства» атты мақаласында осы өңірлердің қала қирандыларына байланысты VIII-бөлімінде «Развалины в степи соединения с преданами жителей» атты шағын хабарламасында Сырдарияның төменгі ағысындағы Жаңадария мен Қуандария арналарының бойында орналасқан қала қирандыларына сипаттама бере отырып, оның ішіндегі тақырыбымызға арқау болып отырған Жетіасар қалалары жайлы ерекше көңіл бөліп ол туралы «между Куванамь и Сыром несколько отдельных укрепленных постовь, носящихь общее название Асары, а все урочище называется Джит-асар, т.е. семь асаров-обь этох развиланах точно также вы народ сохранилось разные преданья, но на разрушения ихь указывают как на события более, близкое именно на эпоху освобождения киргизовь от владычества калмыковь...» деп сипаттама береді. Жергілікті халықтан аңыз әңгімелерді жинастырып Жетіасар шатқалына байланысты ауыз әдебиеті шығармаларын жазып қалдырды (Мейер, 1865: 410).

Сырдың төменгі ағысын тарихи-географиялық зерттеудің ең бір үлкен төңкерістік уақыт Орта Азиядағы алғашқы ғылыми қоғам – 1895 жылы құрылған Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің қызметімен тікелей байланысты болды. Үйірме жиырма жылдан аса (1895–1917 жж.) Орта Азия мен Қазақстанның археологиялық және материалдық мәдениетін зерттеумен айналысқан, сол кезеңдегі гуманитарлық ғылымдар саласындағы мамандандырылған

жалғыз ғылыми-өлкетанушылық қоғамдық ұйым еді. В.В. Бартольд, А. Симонов, В.В. Радлов, В. Смирнов, В.А. Каллаур, А. Кастанье сынды көптеген білікті ғалымдар мен шығыстанушылар есімдері Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің жұмысымен тығыз байланысты (Елеуов, Бахтыбаев, 2011: 447).

Түркістан археология әуесқойлар үйірмесінің мүшесі В.А.Каллаур 1898-1899 жылдары Перовск уезіндегі (қазіргі Қызылорда облысы) Сығанақ, Асанас, Жент қалаларына барлау жұмыстарын жүргізіп, мәліметтер жинақтап, 1900 жылы Туркестанские ведомости газетінде өзінің мақалаларын жариялады (Каллаур, 1900: 10-15; Бахтыбаев, 2013: 195-204; Кастанье. 2007: 15).

Алғашқы өлкетанушылық кезең Түркістан әуесқойлар үйірмесінің мүшелері Жетіасар қалаларына сипаттамасын жазып ескерткіштерге шағын қазба жұмыстарын жүргізеді. Соның ішіндегі А.Симоновтың «Джит-асар» деген мақаласында Шокь-тобе, Алтын асар мен Үңгірлі асардың орналасуын және осы ескерткіштерге қатысты аңыз-әңгімелерін айтуға болады (Симонов, 1900: 80-81). Аңыз-әңгімелерге, бұл ескерткіштерге қарап тың мәліметтер алуға, жер-су аттарын білуге болады. Жетіасар қалалары жайлы қазіргі уақытта екі аңыз сақталған.

Жетіасар қалалар жайлы жаңа зерттеулер ішінде белгілі әдебиеттанушы әкелі-балалы Әуелбек Қоңыратбаев пен Тынысбек Қоңыратбаев «Туркестанские ведомости» газетінде жарық көрген мақалаларды аударып жарыққа шығара отырып, талдау жүргізіп орыс подполковнигі Л. Мейер мен поручик А. Симоновтың айтуынша Назым деген қазақтың қызы болыпты оны қалмақ ханы сұратып, бірақ, Қамбар батыр қалмақты жеңіп, Назымды өзіне алады деп айтылады. Қазақ әдебиетінде «Қара қасқа атты Қамбар» жыры халық мұрасынан қалған үлкен батырлық жырдың бірі. А. Симонов, Л. Мейер және Ә.Қоңыратбаевтың пайымдауынша осы жыр дастан Сыр бойында болды деп және оны Жетіасар қалалармен байланысы бар деп көрсеткен.

А. Симоновтың өз мақаласында бұл қалалардың салынып салтанат құруы Александр Македонский заманы байланыстырады және кейбірінде бұл қалаларды Әмір Темір қиратқан деп тұжырымдалады (Қоңыратбаев, 2004: 30).

Жетіасар аңыз әңгімесінде: Бұл қалаларда жеті халық мекендеген, қалалар тұрғызып, бұл қалалардың халқы жауынгер адамдар болған. Бұл қалаларды билеген хан-сұлтандар өте ер жүрек батыл адамдар екені, әр жылдары қалалар арасында сайыстар аңшылық саят құрған екен. Бұл қалалар арасында кейін бәсекелестік қатты болған екен, қала билеушілер жалдамалы әскер жалдаған, солардың ішіндегі Алтын-асар билеушісі аңшылық құрғанды, киіктерді, жабайы қазыларды аулағанды қатты жақсы көрген, жауынгерлері соғысқа шыққанда жеңген қарсыластарын аяусыз тонап талан-тараж қылып, байлығын жинайтын көрінеді. Бірде Алтын асар билеушісі аңшылық саят құрып жүрген кезінде қалың қамыстың арасында жолбарыс шабуыл жасап сұлтанды жерге құлатады, осы тұста жолбарысты аңдып жүрген батыр келіп жолбарыстың жүрегіне пышақ салып сұлатады. Батырдың ерлігін бағалаған сұлтан рахметін айтып дос болуды әрі өзінің қызына үйленуді ұсынады. Батыр бірден келісе кетеді, сұлтан қызын ұнатады екен осы уақытқа дейін, бұл мүмкіндікті пайдаланып сұлтаның батасын алады. Тойлары дүркіреп өтіп, сұлтан бар жанын салып бәйге ұйымдастырып, батырдың қарамағына бір түмен елін беріп, қала сыйға тартып қызын үйлендіреді. Бұл үйлену тойды жақтырмаған, қолдамаған сұлтан уәзірі қызға қатты ғашық болып, қыз қарамай қойған екен. Жүрегі жаралы уәзір қалай болса да кек алуды жоспарлап тойдың бітуін күткен, үш ай тойлаған той бітіп батыр бір күні аңшылық саятқа шығып қасына уәзірлер мен жауынгерлер ертеді қаладан шыға беріс жерде уәзірге садағын ұмыттым деп алып келуге бұйрық береді. Уәзір осы сәтті пайдаланып батырға садақ жебелерін кешігіп әкеліп беріп, батыр не үшін кешіккенін сұрағанда сұлтан қызының алдап-арбап қалуын өтінгенін айтады. Бұны естіген батыр қызғаныш өзінің жарын бір сөзге келместен басын алады. Сұлтан осыны естіп күйеу баласының еліне әскер жіберіп тас-талқан етіп қиратып бұл өңірден көшіп кетеді. Осы уақыттан бастап бұл қалалар қаңырап үйінді болып қалады.

Поручик А.Симонов өзінің естелігінде Жетіасар шатқалының екі үлкен қалашықтары жайлы келесідей дерек берген... Кроме Джиты-асарской группы есть два больших городища

Алтын асар (Золотое городища) и Унгурлы-асар (от слова «унгур» – пещера). Местонахождение первого городища указывали в степи же севернее Джиты-асара, а второго – среди разливов Куван-дарьи (Қоңыратбаев, 1996: 149; Шәлекенов, 1995: 15).

Осы асарлар жайлы XIX ғасыр авторларының жазба деректері ескерткіштердің сол уақыттағы сақталу деңгейін анықтайды. Сондай-ақ, фото түсірілімдік деректер өте сирек кезеңде осындай жазба деректердің маңызы жоғары, әрі бүгінгі таңдағы ескерткіштердің сақталу деңгейімен салыстырмалы сараптау жасауда аса қажетті мәліметтер қатарын құрайды. А.Симонов тарапынан Жетіасар қаласына барлау жұмысы, әсіресе обаларына жүргізілді. Екі ірі қалашыққа берген сипаттамасында: «В джетыасаркой группе городища расположены на расстоянии более пяти верст одно от углаго, и взаимное их расположение напоминает очертания созвездия большой медведицы. В окрестностях городища заметны многочисленные следы больших и малых каналов, причем большие имеют некоторые превышение над малыми; в этом я убедился во время бывшего при мне довольно сильного проливного дожди; вода текла из больших каналов в малые, причем в расположении и направлении каналов можно было заметить известную систему; вода, проникнув по одному из каналов во внешнюю ограду городищ, образовала в одном месте обширную и глубокую лужу с правильными очертаниями. Очевидно, здесь был когда-то устроен водоем» (Симонов, 1900: 81) Мақаласында поручик А.Симонов өз уақытының аз екенін айтып, Алтын-асар қалашығының бір жерінен шағын қазба жұмыстарын жүргізіп нәтижесіз оралғаны туралы жазбалар қалдырады.

Айта кететін жайт, кейінгі археологиялық зерттеулер бойынша А. Симонов қазба жұмыстарын жүргізген Алтын асар қалашығы Жетіасар қалашықтары ішіндегі ең үлкен қалашықтардың бірі екендігі және қалашықтың аумағы 17 гектар, мықты бекіністермен қоршалған, сондай-ақ қалашық сыртында шағын жерлеу орындары, обалары көп екендігі анықталған (Толстов, 1948: 35).

Тарихи-топонимикалық талдау. Жетіасар шатқалы үлкен тақырлы жазықтықта орын тепкен, жазықтықта ешқандай шөп ізі де байқалмайтын шексіз бір сазды тақыр. Сырдарияның төменгі ағысы арналары Қуандария мен Жаңдария, Қуандария аралығында Қызылқұм шөлді жазығында орналасқан. Жазықтың үстінде ортағасырлық қалалар мен суландыру жүйелерінің орындары бар. Жетіасар шатқалы Қуандария арнасының шығыс және солтүстік тармағымен қиылысып жатыр. Қазіргі таңда құрғап қалған арналар бойында Жетіасар қалалары орын тепкен, ескерткіштердің маңында жақсы дамыған суландыру жүйелері әуеден қарағанда анық көрінеді. Қалалар маңындағы үлкен магистралды каналдар, осы жерлерде тіршілік қайнағанын анық көрсетіп отыр.

Батыс Еуропа – Батыс Қытай халықаралық көлік дәлізінің Қызылорда облысы аумағынан кесіп өтетін тұсы Сырдария, Жалағаш, Қармақшы аудандар аумағында орналасқан (Воякин, 2017: 516-523).

Жетіасар қалалары алғашқы географиялық және топографиялық карталарда белгіленуі XVIII-XIX ғасырда Ресей империясы жаңа аймақтарды, жаңадан басып алған жерлерді, тезірек игеру үшін әскери корпустар құрамында картографтар мен топографтар тобы құрылып пайдалы қазба орындары, ірі сауда қалалары, керуен жолдары, өзен-су аттары мен жер атаулары, көне қиранды археологиялық ескерткіштер туралы тұшымды карталар жасала бастады.

Осы дәуір кезеңіне қатысты жаңа зерттеулер кешеніне Сыр бойының патшалық Ресей тарапынан түсірілген карталарын Т. Қартаеваның XIX ғасырдағы Арал маңы қазақтарының орыс деректеріндегі аңыз, жазбаша деректер және карталарды ұсынған. Автор Сыр өңірін қоныстанған ру тайпалар жайлы, керуен жолдары, көшу жолдары, суландыру жүйесінің карталарын ұсына отырып, «Сыр өңірі қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы)» атты 2 томдық монографиясын ғылыми айналымға енгізді (Қартаева, 2014).

Ресей империясында жасалған карталарға талдаулар жүргізген ғалымдар, қазақ даласы соның ішіндегі Арал маңы, Сырдария бойындағы елді мекендер мен жер-су аттарын түсіргенде өлшем арақашықтығын, шақырымды өлшеу үшін «верст» жүйені пайдаланғандығын жазады (Ерофеева, 2011: 330-358).

Көбінесе карталарды Ресей империясының министрлігіне қарайтын әскери-топографиялық мекеме немесе (депо) кәсіпорынан шығарылған. Карталар арнайы нақышталып (гравировны) шығарылған, өлшемі 1 версте дюймен есептеледі. Верст шақырым (1 верста в дюйме (1:42 000) (орыстың ұзындық өлшемі, 1 шақырым=500 сажын=1, 0668 км), бір дюйм – футтың он екіден бірі, болмаса 25 миллиметр шамасында болған.

Осыған байланысты келесі деректер кешені ішіндегі патшалық Ресей тарапынан келген әскери картографтардың түсірген карталары болып отыр. Бұл карталардың көбісінде Жетіасар шатқалындағы қалашықтарының ұмыт қалған атаулары көрсетілген.

Кейбір елді-мекендермен қалашықтар жайлы мәліметтер білу үшін Ресей империясының карталарына кезең-кезеңмен тоқталуды жөн көрдік. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында түсірілген карталарды қарай отырып, мынадай мәселелерді алдымызға қойылды.

Зерттеу нәтижелері. Жетіасар ескерткіштері жайлы Түркістанские ведомости газетінде жарық көрген А.Симонов мақаласында Александр Макендоский мен Әмір Темір кезеңдері мерзімделіп, қалаларды осы уақыт аралығында қиратылғандығы баяндалады. Л.Мейердің еңбегінде Жетіасар туралы жергілікті халықтан жазып алған аңыз әңгімелері қазақ әдебиетінде кездесетін Қамбар батыр Назым жайлы жыр әңгіменің желісі осы Жетіасар және Алтын асар маңында болды деп тұжырымдаған.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында жасалған карталарда Жетіасар шатқалының қалалары мен ұмыт қалған қалалар атауларын кездестіруге болады. Қазіргі таңда бұл қалашықтар республикалық немесе жергілікті маңызы бар тарихи және мәдени ескерткіштер тізіміне енгізілген. Бірақ та осы көне карталарды пайдалана отырып, шартты сан атаулармен берілген жетіасар қалаларының көне атауларын табуға және анықтамаға карта туралы жаңа деректер алынды.

Жетіасар қалалары археологиялық деректер кешені XX ғасырдың 1946-1991 жылдары кешенді зерттеу жұмыстарын ХАЭЭ-сы тарапынан жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстары көптеген Қуандария мен Ескідария бойынан Жетіасар қалаларын ашып ғылымға «Жетіасар мәдениеті» деген атаумен белгілі болды (Толстов, 1948: 40).

ХАЭЭ-ның зерттеу жұмыстары, бұл аймақтардан 50-ге жуық қалалар анықтаған. Жетіасар қалалары туралы 1960 жылы жарық көрген Археологическая карта Казахстана еңбегінде берілген (Археологическая карта Казахстана, 1960: 20).

Тәуелсіздік алғаннан кейін, Жетіасар ескерткіштері «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында қайта зерттеліп, орыс және қазақ тілдерінде ескерткіштер жинағы кітабына енгізілді (Байпаков, Құрманқұлов, 2011: 26-34; Тәжекеев, Сыздықова 2013: 59-68).

2017 жылы жарық көрген «Қазақстанның киелі орындарының географиясы» атты еңбекте Жетіасар қалалары туралы мәліметтер суландыру жүйесі және материалдық кешені жайлы құнды деректер жазылды.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Сырдарияның төменгі ағысы Арал теңізіне дейінгі аралықта жасалған әскери карталар интернет ресурстарынан және картографтардың еңбектері, Ресей Федерациясының теңіз, құрлық әскери институттарының ашық қорынан алынып талдама сараптама жүргізілді. Сараптама барысында басты мақсатымыз Жетіасар қалаларының қазіргі таңдағы жаңа атауларынан бөлек көне ұмыт болған атауларды қарастырып отырмыз. Төмендегі карталар жылдармен беріліп отыр:

Біріншіден, 1852 жылы келген Ресей империясының әскери қолбасшысы генерал-лейтенант И.Ф. Бларамбергтің қағазға түсірген картасы, мұнда Қоқан және Хиуа бекіністерін алу барысында жасалған маршруттар көрсетілген. Бұл картада тек Күміс-қорған, Шымқорған және Ақмешіт бекінісі жайлы беріледі (Бларамберг, 1978:352).

Екіншісі, 1851-1853 жылы түсірілген «Орынбор өңірі, Хиуа және Бұхара хандықтарының жерлері» атты карта жинағы. Орынбор генералдық штабында түсірілген. Әдемі гравирюленген (боялған) көлемі мен масштабы 1:2100000, 1854 жылы толықтай аяқтаған. Бұл картадан Жетіасар шатқалы Қызылорда облысы Қармақшы ауданы Жетіасар шатқалының қалаларының ішіндегі ұмыт қалған тізімді (Алып қалашығы, Асар бекінісі, Қарақ бекінісі, Бөрібай бекінісі) көруге

болады (Электронды ресурс: URL <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/3227-generalnaya-karta-orenburgskogo-kraya-i-chastey-hivinskogo-i-buharskogo-vladieni-1851-god> қаралған күні 29.03.2022 ж.).

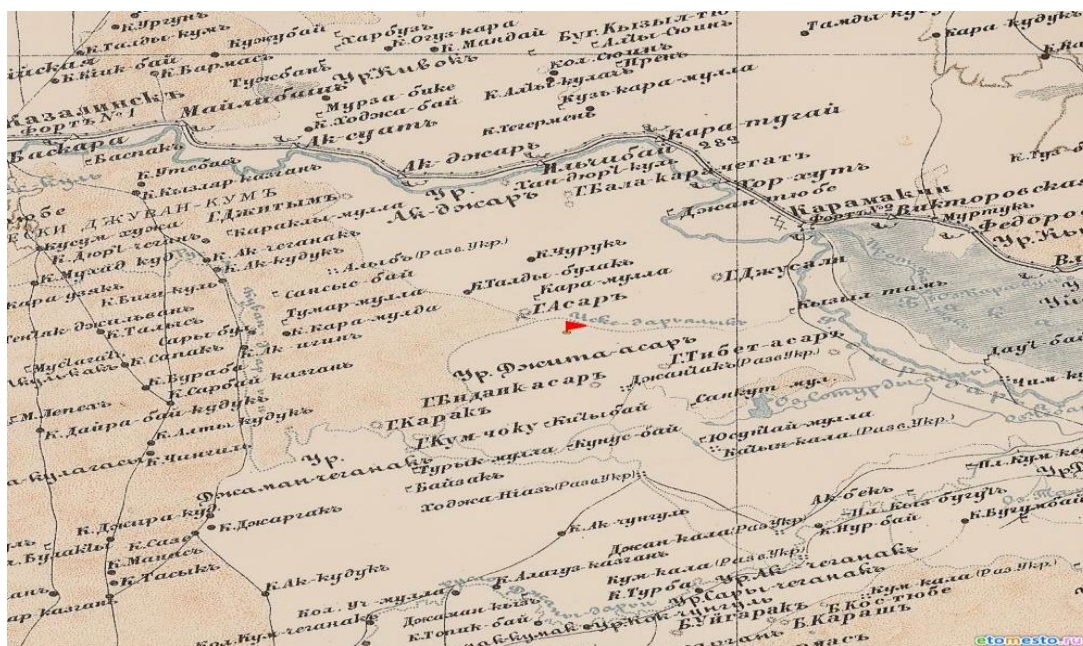
Үшіншісі, 1858 жылы түсірілген «Орынбор, Орал өңірінің, Башқұрт өңірінің казак әскерлерінің картасы». Картада тарихи аймақтар жайлы қысқаша анықтамалар берілген (Электронды ресурс: URL http://www.etomesto.ru/map-kazakhstan_kirgizskaya-step_1877/ қаралған күні 29.03.2022 ж.)

Төртіншісі, «Каспий өңірі мен Хиуа хандықтарының жерлері» 1873 жылы қайта түсірілген. Картада Сырдарияның төменгі ағысы ұмыт қалған жер атаулары мен қорымдар жайлы ақпарат берілген. Бірақ, Жетіасар қалалары белгіленбеген (Электронды ресурс: URL http://www.etomesto.ru/map-kazakhstan_srednyaya-asia_1881/) (қаралған күні 29.03.2022 ж.).

Бесіншісі, 1854 жылы түсірілген «Орынбор өңірі, Хиуа және Бұхара хандықтарының жерлері» картасы 1875 жылы әскери-топографтармен қайта толықтырылған, Жетіасар шатқалының атауы көрсетілген. Бірнеше жаңадан пайда болған қалалар (Ақтөбе қалашығы, Апақай асар) бар (Электронды ресурс: -URL-http://www.etomesto.ru/map-orenburg_kray-1851-1875/.) (қаралған күні 29.03.2022 ж.)

Алтыншысы, «Орталық Азияның картасы» Бұл картада жаңа деректер қосылып, 1863 жылы жасалып, 1881 жылы толықтырылған. Жетіасар шатқалындағы қалалар бекіністер деп белгіленген (Электронды ресурс: -URL - <https://berdskasloboda.ru/karta-zemel-orenburgskogo-ural'skogo-i-bashkir'skogo-kazachih-vojsk-1858-goda/>.) (қаралған күні 29.03.2022 ж.).

Жетіншісі, «Ресей империясының Азия бөлігіндегі оңтүстік шекарасы» атты тақырыпта. 1895 жылы түсірілген картада Жетіасар шатқалының ескерткіштері анық көрсетілген. Жаңа асарлардың атын байқауға Тибет асар, Бидайық асар, Жансақ бекінісі, Асар қалашықтары және Жетіасар шатқалы атауы белгіленген (Сурет 1). (Электронды ресурс: - URL-http://www.etomesto.ru/map-atlas_ug-rogran/ (қаралған күні 29.03.2022 ж.).

Сурет 1- Жетіасар шатқалындағы қалалар. Ресей империясының оңтүстік шекарасы Азия бөлігі 1895 жылы түсірілген (Это место.ru сайтынан алынған)

Қорытынды. Сырдария төменгі ағысы XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Жетіасар ескерткіштері өлкетанушы ғалымдардың және ресейлік картографиялық еңбектері Қазақстан тарихы Арал маңы, Сырдарияның төменгі ағысы Жетіасар қалаларының ортағасырлық тарихының, соның ішінде этникалық тарихының маңызды дереккөздері болып табылады. Сондай-ақ, аймақ тарихының өткенін одан әрі зерттеу үшін айтарлықтай ғылыми қызығушылық тудырады.

XIX ғасырдың аяғында жұмыс жасаған Түркістан әуесқойлар үйірмесінің ғылыми ізденістері аймақтың терең тарихын айшықтады. Жетісар қалалары жайлы деректерді, соның ішіндегі аңыз әңгімелерді қарастыра отырып, шағын аймақта орналасқан қалалардың тарихын, мәдениетін, салт дәстүрін қарастыруға болады. Кейінгі археологиялық қазба жұмыстары барысында жетісар қалалары материалдық мәдениеті бай және суландыру жүйелері дамыған тіршілігі қайнаған осы аумақта ұзақ өмір сүрген түрік халықтары оның ішіндегі қаңлы тайпаларына тиесілі екендігі анықталған.

Бүгінде Жетісар шатқалына жақын орналасқан елді мекендер тұрғындары жетісар қалаларын өзгеше атай бастаған. Ол өз кезегінде болашақта зерттеушілерді тығырыққа тірері сөзсіз. Мысалы, ескі карталарда кездесетін Жалпақ-асар қалашығын «Москвич-асар» атап кеткен. Осындай жағдайлар орын алмас үшін өлкетанушылық және картографиялық сипаттағы ізденіс жұмыстары маңызды.

Соңғы жылдары жаңадан ашылған ортағасырлық қалаларды қазіргі таңда жаратылыстану ғылымдарының әдістері, оның геоақпараттық жүйеге (гис карта) салынып аймақтың ортағасырлық ескерткіштерінің толықанды туристік картасы жасалынып Жетісар оазисіндегі қалалар енгізілген.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

Археологическая карта Казахстана. Реестр Алма-Ата, Издательство АН КазССР. 1960. – 450 с.

Байпаков К.М., Құрманқұлов Ж. Қаңлылар мемлекетінің мәдениеті // Қазақстан Республикасының тарихи-мәдени ескерткіштер жинағы Қызылорда облысы. – Алматы Аруна, 2011. – 504 б.

Бахтыбаев М.М. Историческая топография Перевского уезда в трудах В.А. Калаура // Известия НАН РК – 2012. – №3. – С. 195-204.

Бларамберг И.Ф. Воспоминания. – Москва, 1978. – 358 с.

Воякин Д.А. Жетісар археологиялық кешені // Қазақстанның киелі орындарының географиясы: Табиғат, археология, этнография және сәулет өнері нысандарының тізілімі/ Жалпы редакциясын басқарған ҚР ҰҒА академигі Байтанаев Б.Ә. – Алматы, 2017. – 1 шығарылым. – 904 б.

Генеральная карта Оренбургского Края и частей Хивинского и Бухарского владений. Архив Электронная библиотека ГПИБ России // СПб. Главный штаб, 1875. Масштаб 1: 2 100 000. - [Электронды ресурс]-URL-<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/3227-generalnaya-karta-orenburgskogo-kraja-i-chastey-hivinskogo-i-buharskogo-vladeniy-1851-god> (қаралған күні: 29.03.2022 ж.)

Ерофеева И.В. Географические карты XVIII века: как источник по истории, этнологии и исторической топонимике Казахстана // История Казахстана в документах и материалах. – Алматы. 2011. – С. 330-358.

Каллаур В.А. О следах древнего города «Джент» в низовьях Сырдарьи // ПТКЛА. – 1900. – Приложение №5. – С.10-15.

Калыбекова А. Народная мудрость казахов о воспитании. 3-е издательство. – Алматы, 2011. – 512 с.

Карта земель Оренбургского, Уральского и Башкирского казачьих войск 1858 года выполнена в масштабе 50 верст в 1 дюйме и вошла в «Атлас землям ирегулярных войск 1858 года». - [Электронды ресурс:] - URL - <https://berdskasloboda.ru/karta-zemel-orenburgskogo-uralskogo-i-bashkirskogo-kazachih-vojsk-1858-goda/>). (қаралған күні: 29.03.2022 ж.).

Карта Средней Азии составленная по новейшим сведениям и гравирована при Военно-Топографическом Депо. Масштаб 1:4200000. Карта создана в 1863 году и исправлена в 1881 году. На четырех листах 63x52 см. - [Электронды ресурс] - URL -http://www.etomesto.ru/map-kazakhstan_srednyaya-asia_1881/) (қаралған күні: 29.03.2022 ж.)

Карта Средней Азии, составленная по новейшим сведениям и гравирована при Военно-топографическом депо. Спб., 1873. [Электронды ресурс] - URL–http: http://www.etomesto.ru/map-orenburg_kray-1851-1875/.(қаралған күні: 29.03.2022 ж.)

Карта южной пограничной полосы Азиатской части России. Под редакцией полковника (генерал-майора) Большова Андрея Александровича 1904). Гравировал военный художник Картаев и др. Издание корпуса военных топографов. Состояние местности 1888-1922 годы. Масштаб 40 верст в дюйме, 1:1680000. [Электронды ресурс]-URL- http://www.etomesto.ru/map-atlas_ug-rogran/ (қаралған күні: 29.03.2022 ж.).

Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. – Алматы, 2007. – 341 с.

Қазақтың этнографиялық ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы, 2011. 1-том. – 738 б.

Қартаева Т.Е. Сыр өңірі қазақтары тарихи этнографиялық зерттеу (XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы). I том. – Алматы, 2014. – 298 б.

Қартаева Т.Е. Сыр өңірі қазақтары тарихи этнографиялық зерттеу (XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы). II том. – Алматы, 2014. – 325 б.

Қоңыратбаев Ә.Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. – Т.2. Түркітану және шығыстану мәселелері. – Алматы, 2004. – 518 б.

Қоңыратбаев Т. Ертедегі ескерткіштер Сыр бойының ежелгі тарихы мен мәдениеті зерттеу. – Алматы, 1996. – 272 б.

Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат. – 1996. – 656 с.

Лерх П.И. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. – СПб., 1870. – 40 с.

Макшеев А.И. Географическое сведения книги большого чертежа о киргизских степях и Туркестанского края. – СПб., 1878. – 256 с.

Макшеев А.И. Описание низовьев Сырдарьи // Морской сборник. – Т. XXIII. – 1856. – № 9. – С. 102-114.

Макшеев А.И. Остатки старинного города на Сырдарье // Санкт-Петербургские ведомости. – 1867. – № 60. – С. 66-80.

Макшеев А.И. Путешествие по Киргизским степям и Туркестанского краю. – СПб., 1896. – 257 с.

Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – СПб., 1865. – 420 с.

Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии // Историко культурные памятники археологии Казахстана. – Түркістан, 2011. – 447 с. /Авторы предисловия и составители Елеуов М, Бахтибаев М.

Симонов А. Джить-Асар // Туркестанские ведомости. – 1900. – № 80. – 1 б., 81 б.

Сыдықова Ж.Т., Тәжекеев Ә.Ә. Тұран өркениеті // «Мәдени мұра» журналы. – №3. – 2013.59-68 б.

Сыр саңлақтары /Жауапты шығарушы Б.Жүсіпов. – Алматы, 2010. – 664 б.

Толстов С.П. По следам древне хорезмской цивилизации. – М-Л., 1948. – 322 с.

Шәлекенов М.У. Взаимоотношения народов Приаралья в (XVIII-XIX вв.). – Алматы, 1995. – 168 с.

References

Arheologichiskaya karta Kazahstana. [Archaeological map of Kazakhstan] Reestr Alma–Ata, 1960. – 450 s. [in Russian].

Баурақов К.М., Қурманқұлов Ж. Канlıлар мемлекетінің мәдениеті [Culture of the Kangly state] // Kazakhstan Respublikasynyn tarihi-madeni eskertkishter jinagy Kyzylorda oblysy (2011) – Алматы, 2011. – 504 бет. [in Kazakh].

Bahtybaev M.M. Istoricheskaya sobranie topografiya Perevskogo uезда v trudah V.A. Kalaura [Geographical Historical topography national of the Perevsky district in the works of V.A. Kalaura] // Izvestiya NAN RK, 2012. – №3. – S.192-204. [in Russian].

Blaramberg I.F. Vospominaniya [Memories]. – Moskva, 1978. – 358 s. [in Russian].

Voyakin D.A. Zhetiasar arheologiyalyk kezeni [Zhetyasar archeological complex] // Kazakhstannyn kieli oryndarynyn geografiyası: Tabıgat, arheologiya, etnografiya zhane saulet oneri nysandarynyn tizilimi / Zhalpy redakciyasyn baskargan KR UGA akademigi Baytanaev B.A. – Almaty: A.X. Margulan atyndagy Arheologiya instituty, 2017. – 904 b. [in Kazakh].

Generalnaya karta Orenburgskogo Kraya i chastey Khivinskogo i Bukharskogo vladeniı. [General map of the Orenburg Territory and parts of the Khiva and Bukhara possessions] Arkhiv Elektronnaya biblioteka GPIB Rossii // SPb. Glavnyi shtab, 1875. Masshtab 1: 2 100 000. – [Electronic resource] – URL-<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/3227-generalnaya-karta-orenburgskogo-kraya-i-chastey-hivinskogo-i-buharskogo-vladeniı-1851-god>. (Karalgan kuni: 29.03. 2022) [in Russian].

Erofeeva I.V. Geograficheskie karty XVIII veka: kak istochnik po istorii, etnologii i istoricheskoi toponimike Kazahstana (2011) [Geographical maps of the XVIII century: as a source on the history, ethnology and historical toponymy of Kazakhstan] // Istoriya Kazahstana v dokumentah i materialah. – Almaty, 2011. – S. 330-358. [in Russian].

Kallaur V.A. O sledah drevnego goroda Dzhent» v nizovyah Syrdari [On the traces of the ancient city "Dzhent" in the lower reaches of Syr Darya] // PTKLA. – 1900. – Prilozhenie №5. S.10-15. [in Russian]

Kalybekova A. Narodnaya mudrost' kazakhov o vospitanii.[Kazakh folk wisdom about education] – izd.3- ye. – Almaty, 2011. – 512 s. [in Kazakh].

Karta zemel' Orenburgskogo, Ural'skogo i Bashkirskogo kazach'ikh voisk 1858 goda vypolnena v masshtabe 50 verst v 1 dyuyme i voshla v «Atlas zemlyam irregulyarnykh voysk 1858 goda» [The map of the lands of the Orenburg, Ural and Bashkir Cossack troops of 1858 was made on a scale of 50 versts in 1 inch and was included in the Atlas of the Lands of the Irregular Troops of 1858]- [Electronic resource] – URL - <https://berdskasloboda.ru/karta-zemel-orenburgskogo-uralskogo-i-bashkirskogo-kazachih-voysk-1858-goda/>). (Karalgan kuni: 29.03. 2022). [in Russian].

Karta Sredney Azii sostavlenaya po noveyshim svedeniyam i gravirovana pri Voenno-Topograficheskom Depo [A map of Central Asia compiled according to the latest information and engraved at the Military Topographic Depot]. Masshtab 1:4200000. Karta sozdana v 1863 godu i ispravlena v 1881 godu. Na chetyrekh listakh 63x52 sm. [Electronic resource] – URL - http://www.etomesto.ru/map-kazahstan_srednyaya-asia_1881/). (Karalgan kuni: 29.03.2022) [in Russian].

Karta Sredney Azii, sostavlenaya po noveyshim svedeniyam i gravirovana pri Voenno-topograficheskom depo.[Map of Central Asia, compiled according to the latest information and engraved at the Military Topographic Depot.] Spb., 1873. [Electronic resource] – URL - http://www.etomesto.ru/map-orenburg_kray-1851-1875/). (Karalgan kuni: 29.03. 2022). [in Russian].

Karta yuzhnoy pogrannoy polosy Aziatskoy chasti Rossii. Pod redaktsiyey polkovnika (general-mayora) Bol'sheva Andrey Aleksandrovicha 1904). Graviroval voyenny khudozhnik Kartayev i dr.[Map of the southern border strip of the Asian part of Russia. Under the editorship of Colonel (Major General) Bolshev Andrey Aleksandrovich 1904). Engraved by the military artist Kartayev and others. Edition of the corpus of military topographers.] Izdaniye korpusa voyennykh topografov. Sostoyaniye mestnosti 1888-1922 gody. Masshtab 40 verst v dyuyme, 1:1680000. [Electronic resource] – URL - http://www.etomesto.ru/map-atlas_ug-pogran/ (Karalgan kuni: 29.03. 2022). [in Russian].

Kastane I.A Drevnosti Kirgizskoi stepi i Orenburgskogo kraya [goroda Antiquities of the krai Kirghiz steppe and the Orenburg region.] – Almaty: Daik Press, 2007. – 341 s. [in Russian]

Kazakhtyn etnografiyalık kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi. Entsiklopediya. [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia.] – Almaty, 2011 [in Kazakh].

Kartaeva T.E. Syr oniri kazakhtary tarihi etnografiyalyk zertteu (XIX gasyrdyn ekinshi jartysy men XX gasyrdyn basy) [Historical and ethnographic study of the Kazakhs of the Syr region (second half of the XIX century and the beginning of the XX century)]. I tom. – 298 b. [in Kazakh]

Kartaeva T.E. Syr oniri kazakhtary tarihi etnografiyalyk zertteu (XIX gasyrdyn ekinshi jartysy men XX gasyrdyn basy) [Historical and ethnographic study of the Kazakhs of the Syr region (second half of the XIX century and the beginning of the XX century)]. II tom. – 325 b. [in Kazakh]

Konyratbaev A.R.(2004) Kop tomdyk shygarmalar jinagy [Multi volume collection of works] – T. 2. Turkitanu jane shygystanu maseleleri. – Almaty, 2004. – 518 b. [in Kazakh].

Konyratbaev T. Erteдеgi eskertkishter Syr boiynyn ejelgi tarihy men madenieti zertteu [Ancient monuments The study of the ancient history and culture theSyr Darya] – Almaty, 1996. – 272 b. [in Kazakh].

Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazachih, ili kirgiz-kaisatskih arhiva ord i stepei [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes.] – Almaty, 1996. – 656 s.[in Russian].

Lerh P.I. Arheologicheskaya poezdka v Turkestanskii krai v 1867 gody [Archaeological trip to the Turkestan region in 1867.] – SPb., 1870. – 40 s.[in Russian].

Maksheev A.I. Opisanie nizovev Syrdari [Description of the lower reaches of Syr Darya] // Morskoi sbornik. – T. XXIII. – 1856. – № 9. – S.102-114. [in Russian]

Maksheev A.I. Geograficheskoe svedeniya knigi bolshogo cherteja o kirgizskah stepyah i Turkestankogo kraya [Geographical information of the book of a large drawing about the Kirghiz steppes and the соның Turkestan region.] – SPb., 1878.– 256 s. [in Russian]

Maksheev A.I. Puteshestvie Kirgizskim stepyam i Turkestankogo kraya [Journey through the Kyrgyz istorigrafiya steppes and the Turkestan region.] – SPb., 1896. – 257 s. [in Russian].

Maksheev A.I. Ostatki starinnogo goroda na Syrdare [Remains of an ancient city on the Syr-Darya] // Sankt- Peterburgskie vedomosti. – 1867. – № 60. S.66-80. [in Russian].

Meier L. Kirgizskaya step Orenburgskogo vedomostva [The Kyrgyz steppe o of kalaura the Orenburg department] // Materialy dlya geografii i statistiki Rosii, sobrannye ofitserami generalnogo shtaba. – SPb., 1865. – 420 s.[in Russian]

Protokoly s zasedanii i s obshenii chlenov Turkestanskogo krujka lubitelei chlenov arheologii [Minutes of meetings and reports of members of the Turkestan circle of lovers of archeology] // Istoriko kulturnye pamyatniki arheologii Kazakhstana. – Turkistan 2011. – 447 s. /Avtory predisloviya i sostaviteli names Eleuov M., Bahtibaev M. [in Russian]

Simonov A. Jit-Asar [Zhit-Asar] // Kazakh Turkestanskije vedomosti. – 1900. – № 80. – 1 p., 81 p. [in Russian]

Sydykova Zh.T., Tazhekeev A.A. Turan orkenieti [Turan civilization.] // Madeni mura jurnaly. – №3. – 2013. – 59-68 pp. [in Kazakh].

Sır sañlaqtarı [Cheeses]/ Jawaptı şıǵarwşı B.Jüsipov. – Almatı, 2010. – 664 b.

Tolstov S.P. Po sledam drevne khorezmskoi sivilizatsii. [In the footsteps of the ancient Khorezm civilization]. – M.-L., 1948. – 322 s. [in Russian].

Shalekenov M.Ý. Vzaimootnosheniya narodov Priaralya v XVIII-XIX vv. [Mutual relations of the Aral region in (XVIII- XIX centuries)]. – Almaty, 1995. – 168 s. [in Russian].

МРНТИ 03.41.91

**ПАМЯТНИКИ ДЖЕТЫАСАРА В ТРУДАХ УЧЕНЫХ-КРАЕВЕДОВ
И КАРТОГРАФИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛАХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ
(КОНЕЦ XIX-НАЧАЛО XX ВВ.)**

А.А. Тажекеев^{1*}, И.С. Курманиязов¹, Е.Г. Каналхан¹

¹Кызылординский университет имени Коркыт Ата

*Корреспондирующий автор

E-mail: a.tazhekeyev@gmail.com (Тажекеев), yslam.kurmaniyazov@gmail.com (Курманиязов), erom_kz@inbox.ru (Каналхан)

Аннотация. В статье рассматриваются уникальные раннесредневековые памятники кангюйских племен на территории Присырдарьинского региона, «Джетыасарская культура», занимающая особое место в истории Казахстана.

Рассмотрены также научные краеведческие, литературно-фольклорные данные, легенды, картографические данные военных топографов конца XIX и начала XX веков о происхождении названий и городов Джетыасар.

Российский офицер поручик А. Симонов первым произвел раскопки джетыасарских памятников и собрал информацию местных жители о судьбе этих городов, в том числе местные легенды. В 1900 году в газете «Туркестанские ведомости» он написал свою статью об этих городах. Другие сведения о городах Джетыасар в низовьях Сырдарьи можно найти в работах ученых-краеведов и военных картографов А.И. Левшина, А.И. Макшеева, Л. Мейера. Среди картографических данных использованы военно-топографическая карта Российской империи с 1851 по 1863 годы, названия забытых городов в Джетыасарском ущелье.

Кроме того, в статье также рассматривается вопрос анализа, описания, топографических карт, снятых на каждом этапе освоения территорий, расположенных близ городов Джетыасар.

Ключевые слова: Джетыасар, Сырдарья, Приаралье, краеведение, картография.

IRSTI 03.41. 91

**MONUMENTS OF ZHETYASAR IN THE WORKS OF LOCAL LORE SPECIALISTS AND
CARTOGRAPHIC MATERIALS OF THE RUSSIAN EMPIRE
(LATE XIX - EARLY XX CENTURIES)**

A.A. Tazhekeyev^{1*}, Y.S. Kurmaniyazov¹, E.G. Kanalkhan¹

¹Korkyt Ata Kyzylorda University

*Corresponding author

E-mail: a.tazhekeyev@gmail.com (Тажекеев), yslam.kurmaniyazov@gmail.com (Курманиязов), erom_kz@inbox.ru (Каналхан)

Abstract. The article deals with the unique early medieval monuments of the Kangyui tribes on the territory of the Syrdarya region, the "Zhetyasar culture", which occupies a special place in the history of Kazakhstan.

The paper also considers scientific data on local history, literary and folklore, legends, ascartographic data of military topographers of the late 19th and early 20th centuries on the origin of the names and cities of Zhetyasar.

Russian officer lieutenant A. Simonov was the first to excavate the Zhetyasar monuments and collected information from local residents about the fate of these cities, including local legends. In 1900, he wrote an article about these cities in the “Turkestanskiye Vedomosti” newspaper. Other information about the cities of Zhetyasar in the lower reaches of the Syr Darya can be found in the works of local historians and military cartographers A.I. Levshin, A.I. Maksheyev, L. Meyer. Among the cartographic data used was the military topographic map of the Russian Empire from 1851 to 1863, the names of forgotten cities in the Zhetyasar Gorge.

In addition, the article also discusses the issue of analysis, description, topographic maps taken at each stage of the development of the territories, located near the cities of Zhetyasar.

Key words: Zhetyasar, Syrdarya, Aral Sea region, local history, cartography.

Авторлар туралы мәлімет:

^{1*}PhD

¹ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТКЕР

¹Магистрант

МАЗМҰНЫ / ОГЛАВЛЕНИЕ

І.Ғ. Ғалымова Арабтілді деректердегі Орталық Азияның этникалық тарихы.....	5
Т.Н. Мухажанова, Г.Е. Сабденова, Д.С. Байгунаков Мажар этномәдениетіндегі түркілік контекст.....	19
А.Р. Хазбулатов, А.И. Ибрагимов Практика сохранения традиционных ремесел в странах Азиатско-Тихоокеанского региона.....	
Д.Б. Касымова, М.Ч. Калыбекова Казахи в Туркменистане в начале 1930-х гг.: эпизоды противостояния советской власти.....	45
Е.Ш. Ақымбек, М.С. Шагирбаев Талас өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдердің зерттелу тарихы.....	58
О.Х. Мұхатова Қазақстанда ХІХ-ХХ ғасырдың бас кезіндегі білім берудің революцияға дейінгі тарихнамасы.....	77
А.Қ. Ахмет, Ғ.А. Шотанова Неплюев училищесінің қазақ түлектері.....	92
Л.С. Динашева, Г.Ж. Примкулова, М.О. Аксой ХІХ ғ. 60-70 жж. патша үкіметінің Оңтүстік Қазақстанда жүргізген қоныс аудару саясаты және көпэтносты құрылымның қалыптасуы.....	105
О.Б. Қуанбай, Н.Н. Құрманалина Қазақ-жоңғар күресі кезеңіндегі тұлғалардың зерттелу мәселелерінен (қазіргі қазақстандық еңбектерде).....	119
С.А. Асанова, А.Т. Капаева Некоторые аспекты истории казахской культуры второй половины ХХ века.....	129
Р.Х. Муртазаева Подготовка женщин-лидеров – неотъемлемый элемент достижения целей развития Узбекистана.....	143
А.Ш. Махаева, О. Чаргынова Түркі халықтарының өзара байланыстарын зерттеудің кейбір мәселелері (ХІХ ғ. екінші жартысы мен ХХ ғ. басы).....	151
З.К. Сураганова, К.К. Сарсембина Ұлы даланың есте қалдыру мәдениеті шеңберіндегі қымызға қатысты мерекелер, рәсімдер мен ғұрыптардың символдық қоры.....	163
Қ.Қ. Жылқышыбаева, А.Т. Жағыпар Қазақ қоғамындағы әйелдердің әлеуметтік және саяси ролі.....	177

О. Кuanбай Features of functioning of the institution of kazakh batyrs (XVIII – XIX c.).....	192
Д.М. Иноятова Меннониты в Туркестане: процессы диаспоризации.....	205
Soner Saglam, Yashar Sozen Consideration of the concept of criticism as a social theme in Jambyl Jabayev's poems.....	218
Ә.Ә. Тәжекеев, Ы.С. Құрманязов, Е. Каналхан ЖЕТІАСАР ЕСКЕРТКІШТЕРІ ӨЛКЕТАНУШЫ ҒАЛЫМДАРДЫҢ ЕҢБЕКТЕРІ МЕН РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ КАРТОГРАФИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРЫНДА (XIX ғ. аяғы – XX ғ. басы).....	230